

Gordana Laco i Sanja Vulić

OD POSTELJE DO KREVETA

JEZIK HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI
19. STOLJEĆA

Gordana Laco i Sanja Vulić

OD POSTELJE DO KREVETA

JEZIK HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI

19. STOLJEĆA

IZDANJA FILOZOFSKOGA FAKULTETA
SVEUČILIŠTA U SPLITU
EDITIONES FACULTATIS PHILOSOPHICAE
UNIVERSITATIS SPALATENSIS

Nakladnik
Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet
Poljička cesta 35, 21000 Split

Odgovorna urednica
Ina Reić Ercegovac, dekanica

Recenzenti
Sanda Ham
Ivica Vigato

ISBN (Tisak) 978-953-352-100-8
ISBN (Onilne) 978-953-352-174-9

Tiskano izdanje odobrilo Vijeće Filozofskog fakulteta u Splitu
odlukom od 6. 12. 2023.

Online izdanje odobrilo Vijeće Filozofskog fakulteta
odlukom od 17. lipnja 2026.

Gordana Laco i Sanja Vulić

OD POSTELJE DO KREVETA

JEZIK HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI
19. STOLJEĆA

Filozofski fakultet

Split, 206.

PREDGOVOR

Ova je knjiga djelomice napisana na temelju našega rada *Jezik hrvatskih književnih djela u 19. stoljeću* koji je kao poglavlje objavljen u knjizi skupine autora *Povijest hrvatskoga jezika, 4. knjiga: 19. stoljeće* (Zagreb: Croatica, 2015.), a djelomice je plod naših višegodišnjih istraživanja jezika hrvatske književnosti u 19. stoljeću neovisno o navedenom poglavlju. U tom smo poglavlju razmotrile jezik hrvatskih književnih djela u 19. stoljeću na primjerima odabranih djela četrdesetak hrvatskih pisaca. Istraživanje koje smo u tom poglavlju provele, u ovoj je knjizi uvelike prošireno i dopunjeno. Prošireno je ponajprije brojem odabranih pisaca, a zatim i brojem književnih djela koje smo razmotrile i uvrstile u ovo istraživanje. Sada je analizom obuhvaćeno više od stotine hrvatskih pisaca. Na temelju primjera iz njihovih djela razmotrile smo hrvatski jezik 19. stoljeća na slovopisnoj, pravopisnoj, glasovnoj, obličnoj, rječotvornoj, rečeničnoj i leksičkoj razini. Temeljni je rad i dopunjen pojedinim slovopisnim, pravopisnim i jezičnim značajkama, primjerima i osvrtima koji su u poglavlju bili izostavljeni ili suženi; kao što su, primjerice, značajke književnih djela prvih desetljeća 19. stoljeća, pojedina pravopisna i gramatička rješenja u odnosu prema onodobnim normama i drugo.

Potvrđuju se zaključci koje smo utvrdile u spomenutom poglavlju, ali se donose i nova opažanja, uz nove primjere i osvrte, što je i očekivano samim tim što smo proširile istraživane izvore i literaturu.

Valja istaknuti da je u ovoj knjizi, kao i spomenutom objavljenom poglavlju, riječ o izvornim djelima 19. stoljeća koja su objavljena za života pisaca, a ne o kasnijim raznoraznim izdanjima tijekom 20. stoljeća koja su izmjenjivana i prilagođavana pravopisnim i gramatičkim normama te leksikološkim i inim jezikoslovnim pogledima i potrebama 20. stoljeća.

Naslovile smo ju *Od postelje do kreveta* jer smo htjele upozoriti na nepotrebno smještanje hrvatskih riječi u područje stilski obilježenoga leksika, a time i nepotrebno davanje prednosti posuđenicama i usvojenicama iz tuđih jezika.

Srdačno zahvaljujemo recenzentima ove knjige prof. dr. sc. Sandi Ham sa Sveučiliša Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i prof. dr. sc. Ivici Vigatu, profesoru u miru sa Sveučilišta u Zadru. Nakladniku knjige Filozofskomu fakultetu Sveučilišta u Splitu zahvaljujemo na novčanoj potpori.

Split – Zagreb, rujan 2023.

Autorice

UVOD

Hrvatska književnost i kultura u 19. stoljeću

Na početku 19. stoljeća hrvatska su se književna djela stvarala na dvjema hrvatskim književnojezičnim stilizacijama: kajkavskoj i štokavskoj.

Kajkavski se je tijekom 17. i 18. stoljeća izgradio u normiranu, više-funkcionalnu književnojezičnu stilizaciju na kojoj su u 18. stoljeću napisana značajna leksikografska djela, slovnice i bogata, ponajviše prijevodna književnost, ali i brojna znanstvena i stručna djela iz različitih područja. U prvim desetljećima 19. stoljeća, do hrvatskoga narodnoga preporoda, hrvatska je kajkavska književnost raznovrsnija nego u 18. stoljeću iako još uvijek nosi obilježja toga prosvjetiteljskoga doba. Nastavlja se bogata tradicija pobožne i poučne katoličke književnosti, većinom prijevodne i prerađivačke (npr. djela Josipa Đurkovečkoga, Jakoba Lovrenčića, Tomaša Mikloušića, Ignaca Kristijanovića i dr.). Uz to se na književnoj kajkavštini objavljuje nekoliko romana, prevedenih s njemačkoga ili mađarskoga jezika; nastaju i dva epa (Tomaša Goričaneca *Obszedyenye i poboj Sziszechki*, 1837.; Franje Strehe *Henriada*, 1826.), prevodi se i s engleskoga (Ivan Krizmanić, *Raj zgubljen*, 1827.). Za književni i kulturni život sjeverozapadne Hrvatske u prvim desetljećima 19. stoljeća iznimna je uloga zagrebačkoga biskupa Maksimilijana Vrhovca koji je težio prosvjećivanju puka, uzdizanjem i očuvanjem narodnoga jezika pa svojim poznatim pismom *Pozivom na sve duhovne pastire* (1813.) potiče svećenike na prikupljanje narodnoga blaga (v. Štebih Golub, 2015.: 114.). Na poticaj i uza zalaganje biskupa Vrhovca osnovano je na Kaptolu sjemenišno kazalište za koje su se stvarala i u kojem su se izvodila mnoga dramska

djela, ponajviše prijevodi i preradbe njemačkih dramskih djela, ali i djela nama danas anonimnih autora. Vrlo su značajna iz toga razdoblja i djela Tituša Brezovačkoga, autora poznatih komedija *Matijaš grabancijaš dijak* (1804., 1821.) i *Diogeneš* (1823.), a k tomu i autora nekoliko pjesama na štokavštini. U sjeverozapadnoj hrvatskoj tradiciji pučki su kalendari češće izdavani nego u ostalim hrvatskim krajevima. Kajkavski kalendari početkom 19. stoljeća sadržavali su vrlo prikladne tekstove za prosvjetiteljske, kulturne, gospodarske i uopće tadanje svakodnevne životne potrebe. Urednicima su im bili uglednici, među kojima je najpoznatiji Tomaš Mikloušić, glasoviti autor raznovrsnih djela: obrazovnih priručnika, duhovno-pobožnih djela, igrokaza, prigodnica i popularnoznanstvenih tekstova (v. Štebih Golub: 2015.: 124. – 126.). Neovisno o tom jesu li hrvatska kajkavska djela u pretpreporodnom razdoblju bila prijevodi, preradbe ili izvorni tekstovi, može se zaključiti da su kajkavski autori težili dvama ciljevima: uzdizanju i očuvanju *horvatskoga* jezika te prosvjećivanju i obrazovanju puka (Štebih Golub: 2015.: 113.). Nakon napuštanja hrvatskoga kajkavskoga kao književnoga jezika i potpunoga prelaska na hrvatski štokavski književni jezik, u posljednjoj godini 19. stoljeća objavljen je prvi tekst suvremene hrvatske kajkavske dijalektne književnosti. Riječ je, naravno, o dobro poznatoj pjesmi *Hrastovački nokturno* koju je njezin autor Antun Gustav Matoš objavio unutar svoje pripovijetke *Nekad bilo – sad se spominjalo* (u zbirci proza *Novo iverje*, 1900.).

Hrvatska štokavska književnojezična stilizacija nameće se na većem dijelu hrvatskih krajeva od sredine 18. stoljeća. Hrvatska štokavska književna djela prvih desetljeća 19. stoljeća, kao i kajkavska, još su uvijek bila prosvjetiteljskoga predznaka i nastavak književnih koncepcija iz 18. stoljeća.

U Slavoniji se od sredine 18. i tijekom 19. stoljeća razvila značajna književna djelatnost. Pri tom ponajprije valja razlikovati slavonski zemljopisni prostor od kulturnoga:

“...dok kulturni prostor Slavonije ne poznaje zemljopisne granice, nego se njegova refleksivnost čita i izvan njih, posebice u književnim djelima nastalim izvan zemljopisnih rubova. Pri tome se misli

na književnost nastalu u Srijemu, Baranji, Mađarskoj (Korvinov humanistički krug u Budimu, pečuški krug), u sjevernoj Bosni, dakle u onim zemljopisnim prostorima koji se svojom kontaktnošću nadopisuju na poetičku matricu književnosti nastale u Slavoniji..." (Sablić i Rem, 2003.: 11.).

Među slavonskim piscima na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće ističe se fra Matija Petar Katančić kao književnik, znanstvenik, prevoditelj, poznavatelj i promicatelj hrvatske narodne baštine, a ponajviše kao prevoditelj prvoga cjelovito tiskanoga *Svetoga pisma* na hrvatski jezik (1831.). Također, u hrvatskoj slavonsko-baranjskoj-srijemskoj¹ književnosti, kulturi i prosvjeti na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće iznimnu je ulogu imao i bosanski ili đakovački i srijemski biskup Antun Mandić, a 1820-ih godina vrlo je značajna bila uloga župnika Adama Filipovića Heldentalškoga, pjesnika, teološkoga pisca i izdavača koji je poticao književno-prosvjetiteljski preporod u Osijeku i Slavoniji u doba kada su u ostalim hrvatskim krajevima tek nastajale smjernice za hrvatski narodni preporod (v. Marijanović, 1997.: 409.). U prvim desetljećima 19. stoljeća pisala su se stihovana pobožna (*bogoljubna*), duhovna i poučna djela s izrazitim katoličkim obilježjima (npr. djela Grgura Čevapovića, već spomenutoga Heldentalškoga, Stipana Lukića, Marijana Jaića i dr.). Bile su popularne i pjesme prigodnice (npr. Heldentalškoga, Josipa Mihalića i dr.), a i šaljiva pjesnička djela po uzoru na pučke pjesmarice (v. Marijanović, 1997.: 408.). Dio pisaca u Bačkoj oslanjao se u svojem književnojezičnom izričaju ponajprije na svoje mjesne govore (štokavske ikavske), a u drugoj polovici 19. stoljeća, posebice u posljednjim desetljećima 19. stoljeća, dio se njih sve više oslanja na književni jezik zagrebačke filološke škole. Hrvatski pisci u Srijemu, među kojima je u drugoj polovici 19. stoljeća najistaknutiji Ilija Okrugić Sriemac, također slijede normu zagrebačke filološke škole.

U bokokotorskom književno-kulturnom krugu, s kraja 18. i početka 19. stoljeća, ističu se Miroslav Zanočić i vikar Antun Kojović. Ta bokeljska hrvatska književnost pretpreporodnoga doba također je ponajviše obilježena pobožnim temama i prigodničarskim pjesništvom kao i u ostalim

¹ Uključujući i mađarski dio Baranje.

hrvatskim krajevima. I inače je bokeljska kultura i književnost neodvojiva od hrvatske tradicije:

„U predpreporodno doba na književnom planu bokokotorska se sredina odlikuje snažnim njegovanjem mnogih poetskih oblika hrvatske tradicije... Iako nije bilo istaknutijih veličina, gradovi Kotor, Budva i neke druge gradske sredine nisu zaostajale u kulturnim i književnim vrijednostima za drugim hrvatskim primorskim središtima.“ (V. Babić, 1998.: 326.)

Dubrovački pisci, uz latinska djela, pišu i hrvatske pjesme (npr. Đuro Ferić, Marko Bruerović, Đuro Hida). Među tim pjesmama česte su prigodnice, poslanice i ljubavne pjesme (v. npr. Kombol i Prosperov Novak, 1996.: 419. – 431.). Dramska djela (npr. Antuna Ferdinanda Putice) ne ističu se književnom vrijednošću u usporedbi sa slavnom dubrovačkom književnom prošlošću.

U drugoj polovici 19. stoljeća u hrvatskim krajevima vlada veliko zanimanje za izvornu narodnu kulturu. Mnogi domoljubni kulturni djelatnici tada zapisuju narodne pjesme, govor stanovnika i dr., najčešće u svom rodnom kraju. Među njima je bio i svećenik Baldo Glavić (Melkov), rodom iz Luke Šipanske na otoku Šipanu nedaleko od Dubrovnika. Glavić je, počevši od 1865., više od dvadeset godina prikupljao narodne pjesme na svom rodnom otoku (u manjoj mjeri i na Mljetu i Korčuli), koje je slao Matici hrvatskoj.

U Dalmaciji početkom 19. stoljeća djeluju pisci koji još uvijek pišu latinskim, ali i prevode na hrvatski jezik latinske i grčke klasike te pišu i hrvatskim jezikom (npr. Ivan Pavlović Lučić iz Makarske). Pojedini autori u Dalmaciji u svojim književnim djelima pisanim na hrvatskom književnom jeziku rabe veliki broj leksičkih dijalektalizama (npr. Antun Kriletić iz Zadra u svojoj pripovijetki *Mali*).

Književna djelatnost Hrvatskoga primorja također je neodjeljiv korpus hrvatske dopreporodne književnosti i kulture. U riječkoj tiskari na koncu 18. i početkom 19. stoljeća većina je hrvatskih djela tiskana štokavskom ikavicom, a ponajviše nabožnih i didaktičkih sadržaja (Holjevac, 2013.:

122., 123.). Na Kvarnerskom otočju u književnom pogledu prednjači Vrbnik na Krku u kojem u 19. stoljeću djeluju dva pjesnika. Josip Antun Petris samo koje desetljeće nakon početka hrvatskoga narodnoga preporoda, pomalo, premda još kolebljivo, slijedi jezičnu koncepciju preporoditelja. Svoje je pjesme pisao pod pseudonimom Vila s Hlama (Verbenskoga). Petris je značajan i kao zapisivač narodnih pjesama. U drugoj polovici 19. stoljeća vrbnički pjesnik Ivan Gršković Rošo po jezičnim je rješenjima blizak Petrisu. Pjesme su mu temeljene na vrbničkoj čakavštini, ali sa štokavskim utjecajem. Matko Laginja, hrvatski preporoditelj iz Istre, nije bio samo političar nego i književnik. Pisao je pjesme, kraća prozna djela, a bio je i komediograf. Laginja piše hrvatskim štokavskim književnim jezikom, a pri karakterizaciji likova služi se istarskom čakavštinom. Na štokavskom književnom jeziku u posljednjem desetljeću 19. stoljeća svoje pjesničke zbirke objavljuje Rikard Katalinić Jeretov, rodom iz Voloskoga, također sljedbenik preporoditeljskih gibanja u Istri, koja su ondje počela šezdesetih godina 19. stoljeća.

Zapadnougarski (današnji gradišćanski) Hrvati većim su se dijelom 19. stoljeća u svojoj pisanoj riječi oslanjali na svoje mjesne govore, većinom na one temeljene na čakavskom ikavsko-ekavskom dijalektu, a tek u manjoj mjeri i na onodobni jezik u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, uključujući i preporodne i poslijepreporodne promjene. Do snažnijega zaokreta prema književnomu jeziku u Hrvatskoj dolazi 1864. kada Gašpar Glavanić tiska *Kerstjansko-katolicsanszki kalendar* kojim „izražava se želja za približavanjem književnom jeziku u Hrvatskoj“ (usp. Sučić, 1984.: 91.). Nekoliko godina nakon objavljivanja *Kalendara* nastupa slovopisna reforma uvođenjem gajice. Cjelokupno književnojezično stanje toga doba sažimlje László Hadrovics (1995.: 480.) te zaključuje: „Koncem 19. stoljeća gradišćanskohrvatski književni jezik bio je toliko formiran da je do određene razine mogao zadovoljiti potrebe društva.“ Lijepa književnost znatnije se razvija od 20. stoljeća, ali u 19. stoljeću valja spomenuti dvojicu pjesnika: Štefana Ginzlera i već spomenutoga Gašpara Glavanića. Njihovo je pjesništvo temeljeno na gradišćanskohrvatskoj čakavštini.

Opće je znano da je od davnina postojalo međusobno kulturno i književno prožimanje hrvatskih krajeva – hrvatski su se pisci iz različitih hrvatskih krajeva poznavali i ugledali jedni na druge² (v. npr. Kombol i Prosperov Novak, 1996.: 439. – 444.; Težak, 2002.: 8. – 18.; S. Babić, 2009.: 13. – 25.; Korade, 2019.: 103. – 104.). To je prožimanje postalo snažnije i svjesnije u 18. stoljeću, a na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće u hrvatskim književnim djelima razvidno je „bavljenje političkom i kulturnom prošlošću“ što je „bilo neobično važno za razvoj narodne svijesti i stvaranja narodne kulture u današnjem smislu te riječi“ (Kombol i Prosperov Novak, 1996.: 440.), odnosno bila je pripravljena društveno-politička, kulturna i književna podloga hrvatskomu narodnomu preporodu.

U prvoj polovici 19. stoljeća u hrvatskoj se književnosti javlja romanizam, europsko kulturno razdoblje otpora klasicizmu i racionalizmu, a podudara se s razdobljem hrvatskoga narodnoga i književnoga preporoda,

2 Budući da se ponovno u današnje doba javno iznose neosnovane tvrdnje iz srpskih filoloških krugova da je dubrovačka književnost, uključiv i renesansnu, srpska ili da je dijelom srpske kulture i sl., valja pripomenuti da prožimanja sa srpskom kulturom, književnošću i jezikom nije bilo. Da nije bilo međusobnih hrvatskih i srpskih dodira i utjecaja svjedoči Vuk Stefanović Karadžić u bilješkama sa svojih terenskih istraživanja. U predgovoru *Narodnih srpskih poslovice* (1836.), uz obradbu izgovora pojedinih glasova u *primorju dalmatinskom*, Dubrovniku i okolici, Kotoru i Crnoj Gori, Karadžić objašnjava: „A prie nego stanemo govoriti, kako se dje gore uz primorje izgovara, valja najprije kazati što o onijem mjestima; jer su slabo poznata po istočnim i sjevernim krajevima naroda našega **)“.

Uz to u podrubnicama dodaje: „**) U Srbiji se k jugozapadu zna najdalje za Crnu goru; ali odonud iza Crne gore šta je, jamačno ne zna niko, ko onamo nije bio ; tako se isto u Srijemu i u Bačkoj i u Banatu ne zna, šta je iza Dalmacije, ili najdalje iza Dubrovnika gore uz primorje.“ U drugoj je podrubnici objasnio pojmove *gore* i *do-lje*: „U Dubrovniku učeni ljudi k Trijestu zovu gore, a ka Kotoru dolje, ali narod k Trijestu zove dolje, a ka Kotoru gore, kao i ja ovde što uzimam.“ (*Narodne srpske poslovice i druge različne, kao one u običaj uzete riječi*, Vuk Stef. Karadžić, Na Cetinju 1836., str. XIV. – XV.).

Prema tomu, Srbi nisu znali što se nalazi zapadno / sjeverozapadno od Crne Gore.

Pripominjeno da veći dio toga Karadžićeva teksta navodi Babukić (1846.: XXXII. – XXXIV.).

Također valja pripomenuti da je većina hrvatskih pisaca u Srijemu, Bačkoj i Banatu bila upućena u književnojezična zbivanja u Zagrebu i pripadala književnojezičnomu krugu kojemu je Zagreb bio središtem. To dobro pokazuju književnojezična rješenja u djelima mnogih pisaca i inih kulturnih djelatnika iz tih krajeva, a jezični se primjeri iz njihovih djela razmatraju u ovoj knjizi.

kojemu su temeljne zamisli bile političko i društveno ujedinjenje hrvatskih pokrajina. Uz težnje za hrvatskim nacionalnim jedinstvom nužno se ističu jezično i slovopisno-pravopisno pitanje. Smatra se da je hrvatski preporod započeo početkom 1830-ih godina³ djelovanjem čitavoga naraštaja intelektualaca i književnika koji su poticali buđenje nacionalne svijesti, političkoga i kulturnoga života. Svoje su zamisli i gledišta jasno iznosili ponajprije u časopisima *Danici ilirskoj* / *Danici horvatskoj, slavonskoj i dalmatinskoj* (Zagreb, 1835. – 1849.) i *Zori dalmatinskoj* (Zadar, 1844. – 1849.). U obama časopisima, središtima književnoga i kulturnoga života te preporodnih društveno-političkih misli i težnja, svoje su radove objavljivali pisci iz svih hrvatskih krajeva. Među preporoditeljima isticali su se Šime Starčević, Janko Drašković, Ljudevit Gaj, Pavao Stoos (Štoos), Dimitrija Demeter, Mato Topalović, Jure Tordinac, Ljudevit Farkaš Vukotinović, Ivan Mažuranić, Matija Mažuranić, Dragojla Jarnević, Stanko Vraz, Ivan Kukuljević Sakcinski, Mirko Bogović, Antun Mihačević, Petar Preradović i drugi pisci. Valja podsjetiti kako se nerijetko i pojam *ilirizam* te težnja za ujedinjenjem slavenskih naroda poistovjećuje s hrvatskim narodnim i književnim preporodom. Ali, kako opaža Jelčić (1978: 7. – 10.), ilirizam je tek jedna epizoda unutar preporodnoga pokreta koja je trajala od 1836. do 1842., u kojoj na literarnom području, osim pojedinačnih djela (npr. Kukuljevićeva i Demetrova dramska djela), nisu nastali vrjedniji književni radovi. Od 1850-ih godina počinje poslijeporodno razdoblje, u kojem svoja djela stvaraju brojni pisci sljedbenici preporodnoga pokreta, npr. Mirko Bogović, Ivan Filipović, Luka Botić, Grgo Martić, Ivan Franjo Jukić, Fran Kurelac, Adolfo Veber Tkalčević, Janko Jurković, Antun Pasko Kazali, Antun Kaznačić, Mato Vodopić, Mihovil Pavlinović i niz drugih pisaca. Bachovim apsolutizmom (od 1851. godine) i nasilnom germanizacijom završeno je manifestacijsko razdoblje hrvatskoga narodnoga preporoda, ali preporodna misao nije ugušena, nego je naprotiv i dalje poticala na književni, kulturni i prosvjetni rad.

3 Jelčić Draškovićevu *Disertaciju* (1832.) i Gajevu *Kratku osnovu horvatsko-slavonskoga pravopisanja* (1830.) smatra *pretpreporodnim pojavama* „kojima korijen seže mnogo dalje u prošlost“ do Pavla Rittera Vitezovića, a objavljivanje Gajeve *Danicze Horvatzke, Slavonzke i Dalmatinzke* (1835.) označuje kao „prvi vidljivi znamen preporodne stvarnosti koja je već bila tu...“ (Jelčić, 1978.: 7.).

Žarište narodnoga preporoda, s temeljnim ciljevima osnaživanja hrvatske nacionalne svijesti, borbe za hrvatski jezik, za otvaranje hrvatskih škola, za snažnije društveno-političko jedinstvo hrvatskih pokrajina, prenosi se 1860-ih godina u Dalmaciju i u Istru koje su bile pod izravnim udarima talijanskoga nacionalizma i talijanskih autonomaša. U Dalmaciji je don Mihovil Pavlinović, istaknuti političar, govornik i književnik, predvodnik borbe za hrvatske nacionalne ciljeve, u Istri svećenici Juraj Dobrila i Matko Baštijan (v. Frangeš, 1975.: 254. – 257.), a poslije (1880-ih godina) spomenuti Matko Laginja.

U Hercegovini se hrvatske preporodne težnje, nacionalne, kulturne i prosvjetne, počinju ostvarivati od 1872. godine, tj. kad je Hercegovina nakon pada turske vlasti potpala pod austro-ugarsku vlast. Goleme zasluge za očuvanje hrvatskoga nacionalnoga i kulturnoga identiteta toga područja pripadaju

„fra (don) Franji Milićeviću, čelniku hrvatskoga narodnoga preporoda u Mostaru i Hercegovini koji, obrazovan u krilu zapadnoeuropske kulture, a nacionalno svjestan i politički zreo i tijesno povezan s onodobnim gibanjima u matičnoj zemlji Hrvatskoj, cijeloga sebe daruje nacionalnom i prosvjetnom napretku Hrvata i drugih naroda koji s njima žive na ovim prostorima.“ (Musa, 2007.: 9.).

Hrvatski je književni romantizam prožet preporodnom mišlju, posebice izraženoj do doba Bachova apsolutizma (1851. – 1860.). Do 1850-ih godina prevladavala je poezija, najviše lirske pjesme motivirane nacionalnim zanosom, zatim filozofskih, vjerskih i ljubavnih motiva. Može se reći da je, osim pojedinačnih znamenitih hrvatskih književnih djela, književna vrijednost većine djela toga razdoblja skromna, ali je značajna vrijednost u razvitku modernoga književnoga i književnojezičnoga izraza. Pisanje soneta, balada, romansa i sličnih djela u duhu je europskoga romantizma, a pojedinačna lirsko-epska ostvarenja, kao npr. *Smèrt Čengić-age* Ivana Mažuranića, odraz su sinteze hrvatske tradicije i europskoga romantizma. U tom se razdoblju pišu i drame (npr. Ivan Kukuljević Sakcinski, Dimitrije Demeter), putopisi (Antun Nemčić, Matija Mažuranić, Ivan Franjo Jukić) te pripovijesti (npr. Ivan Kukuljević Sakcinski, Dragojla Jarnević,

Ljudevit Vukotinović), ali od polovice 19. stoljeća prevladava proza, premda i u tom razdoblju romantički spjev nije u potpunosti napušten. To npr. potvrđuju djela Franje Markovića (*Dom i svijet*, rukopis nastao 1865., tiskan 1883.; *Kohan i Vlasta*, 1868.). U poslijeporodnom razdoblju hrvatskoga književnoga romantizma, 1850-ih i 1860-ih godina nastaju pripovijetke koje se najčešće oslanjaju na preporodne nacionalne ideje, a k tomu se još osjeća prevlast lirskoga stvaralaštva koje se je očitovalo i u proznim vrstama (usp. Prosperov Novak, 2004.: 85.).⁴ Ipak, nastaju i pripovijesti koje se udaljavaju od romantičarske poetike i nose naznake realizma. Takva je npr. proza Janka Jurkovića (pripovijest *Pavao Čuturić*, 1855.) u kojoj se „prepoznaju namjere i metode realizma“ (Jelčić, 1978.: 36.).

Razdoblje 1870-ih godina obilježeno je Šenoinim djelovanjem i poznato je kao *Šenoina doba*, a u književnoteorijskim razdjelbama opisuje se kao predrealizam (Frangeš, 1975.: 238., 239.) ili se spominje kao razdoblje kasnoga romantizma (Prosperov Novak, 2004.: 76.). Svakako, može se reći da se tragovi romantizma osjećaju u hrvatskoj književnosti do 1880-ih godina (ili do Šenoinine smrti, 1881.) kada počinju djelovati mladi književnici, većinom pravaški usmjereni, koji u hrvatsku književnost unose obilježja realizma i prevlast romana. U hrvatskoj književnosti realizam traje do početka moderne (1895.). Istaknuti su književnici toga razdoblja August Harambašić, Janko Leskovar, Ante Kovačić, Eugen Kuimičić, Josip Eugen Tomić, Fran Mažuranić, Rikard Jorgovanić, Silvije Strahimir Kranjčević, Josip Kozarac, Vjenceslav Novak, Ksaver Šandor Gjalski i drugi hrvatski pisci čija djela i ovdje razmatramo.

Devetnaesto je stoljeće i razdoblje u kojem se počinje razvijati novinarstvo na hrvatskom jeziku. Poznato je da se prve hrvatske novine javljaju u okviru dvojezičnoga talijansko-hrvatskoga *Kraljskoga Dalmatina* (II

4 Lirska se izražajnost opaža i u pojedinačnim proznim djelima 1860-ih i 1870-ih godina, kao npr. u F. Kurelca. S. P. Novak, pišući o Kurelčevim djelima (*Recimo koju, Runje i pahuljice, Jačke...*), uključujući i putopis koji prethodi zapisima pjesama zapadnougarskih Hrvata (*Jačke*), zaključuje: „Ipak ono što je ovaj čudni Ličanin napisao ide među najljepše stranice hrvatske književnosti uopće, to su tekstovi s ritmom koji nisu dosegli ni najbolji pjesnici“ (Prosperov Novak, 2004.: 47.).

Regio dalmata – Kraglski Dalmatin) u Zadru 1806. Među novinama koje su slijedile izdvajamo *Novine Horvatzke* Ljudevita Gaja koje su pokrenute 1835. U početku su kajkavske, a Gaj ih postupno štokavizira pa od 1836. nose naslov *Ilirske narodne novine*. Sanda Ham (2022.a: 35.) ističe „da je uloga Narodnih novina i njihova književnoga podlistka Danice u oblikovanju hrvatskoga književnoga jezika u 19. st. doslovce nemjerljiva“. Novine na hrvatskom jeziku imale su posebice važnu ulogu u očuvanju i promicanju hrvatskoga jezika na rubovima hrvatskoga kulturnoga prostora i u iseljeništvu, gdje su preporodna zbivanja kasnila nekoliko desetljeća u odnosu na središnjicu. U Istri i na Kvarneru u tom je pogledu od izrazite važnosti bio časopis na hrvatskom štokavskom književnom jeziku *Naša Sloga* koji je pokrenut u Trstu 1870., a godine 1884. postao je tjednik. Kada je 1895. u Trstu svečano proslavljena 25. obljetnica izlaženja toga časopisa, čestitke su stizale s različitih strana gdje žive Hrvati, među inim i iz Srijema. Kada je uredništvo časopisa 1899. premješteno iz Trsta u Pulu, od 1900. izlazio je dvaput tjedno. Nakon što su preporodna gibanja zahvatila Bačku, 1870. u Kaloči (koja je i danas u mađarskom dijelu Bačke) počinju izlaziti *Bunjevačke i šokačke novine*, prvo preporodno glasilo Hrvata u Bačkoj pod uredništvom biskupa preporoditelja Ivana Antunovića. Tiskaju se morfološkim pravopisom na ikavskom hrvatskom štokavskom književnom jeziku. Već iduće 1871. dobivaju podlistak *Bunjevačka i šokačka vila* koji se od 1873. tiska kao posebno glasilo. U međuvremenu je 1872. u Subotici u Bačkoj pokrenut časopis *Misečna kronika*, također na hrvatskom štokavskom ikavskom književnom jeziku, a 1873. u isom gradu i na istom idiomu počinje izlaziti tjednik *Subatički glasnik*. Nakon toga pokrenuto je još nekoliko glasila kao što je npr. list *Pokušaj* u Subotici 1879. i tjednik *Bunjevac* u Somboru 1884. Ta 1884. godina posebice je važna kao godina početka izlaženja mjesečnika *Neven*, s podnaslovom *Zabavni i poučni misečnik*, također na hrvatskom ikavskom književnom jeziku.⁵ Godine 1893. počeo je izlaziti tjednik *Subotičke novine*.⁶ U Mo-

5 Važno je istaknuti da je naslov i podnaslov dobio po časopisu *Neven. Zabavni i poučni list* koji je od 1852. do 1858. izlazio u Zagrebu, a od 1858. u Rijeci.

6 Kasnije, u 20. stoljeću u Kraljevini Jugoslaviji, od 1923. do 1929. zvale su se *Hrvatske novine*.

staru se 1872. godine pod ravnanjem fra Franje Milićevića otvara *Tiskara katoličkog poslanstva*, prva hrvatska tiskara u Bosni i Hercegovini, a objavljivala je hrvatske listove *Hercegovački bosiljak* (1883./1884.), *Novi hercegovački bosiljak* (1884./1885.) i *Glas Hercegovca* (1885. – 1886.) (prema Musa, 2007.). Vrijedna su izdanja te tiskare i kalendari Franje Milićevića, koje je objavljivao od 1874. do 1885., a u kojima je njegovao „čisti hrvatski izričaj“ (Musa, 2007.: 28.).

Zastupljenost hrvatskih časopisa u iseljeništvu posljednjih desetljeća 19. stoljeća također je nezanemariva. Godine 1880. u Buenos Airesu u Argentini pokrenut je *Narodni glas* kao prvo glasilo Hrvata na južnoameričkom kontinentu. Veći broj glasila izlazi na sjevernoameričkom kontinentu. Zanimljivo je da već 1891. Hrvati u Sjevernoj Americi imaju svoj prvi tjednik koji su naslovili *Napredak*. Tiskao se u Hobokenu u New Jerseyju u SAD-u. Iduće 1892. u Chicagu u Illinoisu pokrenuta je *Hrvatska zora*. Od iznimne važnosti za sjevernoameričke Hrvate bio je periodičnik *Danica* koji je od 1894. izlazio u Pittsburghu u Pennsylvaniji pod uredništvom Zdravka Mužine koji je, kako piše Estela Banov-Depope (2011.: 238.) na taj način nastojao

„promicati ideju ujedinjavanja hrvatskih doseljenika, stvaranja hrvatskih društava u pojedinim naseobinama i njihovo postupno povezivanje u veliku hrvatsku zajednicu. Rezultat je akcije postavljanje temelja za stvaranje Hrvatske narodne zajednice. Nakon njezina osnutka list je postao i njezino službeno glasilo.“⁷

Važno je spomenuti i tjednik *Narodni list* koji je pokrenut 1895. Budući da je bio vrlo popularan među Hrvatima u Sjevernoj Americi, 1898. prerasta u dnevne novine.

Pri razmatranju jezika hrvatske književnosti u 19. stoljeću ne smije se zaboraviti značajna uloga koju je u tom razvoju imalo Hrvatsko književno društvo sv. Jeronima, osnovano u Zagrebu 1868. To je društvo sve do 1945. bilo važnim kohezijskim čimbenikom među Hrvatima na različitim

⁷ Iste 1894. Mužina je sa suradnicima osnovao Hrvatsku zajednicu koja je 1897. preimenovana u Hrvatsku narodnu zajednicu. Iz nje je 1926. nastala glasovita Hrvatska bratska zajednica koja je još uvijek aktivna i vrlo ugledna.

područjima. Svetojeronimska izdanja čitala su se s velikim zanimanjem u Bačkoj. Pisci iz Bačke su u nakladi toga Društva i objavljivali svoja djela. Društvo je bilo i poveznica s gradišćanskim Hrvatima.

Hrvatski jezik u 19. stoljeću

Hrvatska se je u 19. stoljeću nalazila u vrlo složenim i nepovoljnim društveno-političkim i vojnim prilikama u kojima su se Hrvati morali boriti ne samo za političku samostalnost svoje zemlje, nego i za opstojnost svojega jezika i naroda. Početkom 19. stoljeća Hrvatska je politički bila razdijeljena na Hrvatsku, Slavoniju, Vojnu krajinu, Istru i Dalmaciju. Istra i Dalmacija nakon pada Venecije dospjele su pod francusku vlast, u sastavu *Ilirskih pokrajina* (1805. – 1813.) pa zatim ponovno pod austrijsku vlast, dok je Kraljevina Hrvatska i Slavonija bila u sastavu Ugarskoga Kraljevstva. Već koncem 18. stoljeća zajednički Hrvatsko-ugarski sabor nastoji u cijelo Kraljevstvo uvesti mađarski jezik kao službeni i/ili kao obvezni predmet u hrvatskim školama. Taj prijedlog hrvatski nunciji nisu prihvaćali, ali mađarska je strana s jednakim nastojanjima bila uporna i u prvim desetljećima 19. stoljeća te se glede jezične politike zametnuo hrvatsko-mađarski spor koji će se protezati do konca 19. stoljeća (v. npr. Samardžija, 2015.: 13. – 16.). Hrvatske nacionalne težnje, političke i jezične, izravno su i snažno izražavane za hrvatskoga narodnoga preporoda. Primjerice, Gajevi slovopisni prijedlozi (1830., 1835.), Draškovićeva *Disertatia* (1832.), Derkosov *Genius patrie* (1832.), hrvatski govor Ivana Kukuljevića Sakcinskoga u Hrvatskom saboru (1843.) itd. pokazatelji su težnja za sjedinjenjem i osamostaljenjem hrvatske zemlje i naroda, te kako je za rješavanje temeljnih nacionalnih pitanja nužna i konačna standardizacija hrvatskoga jezika (v. opširnije npr. Katičić, 2015.: 36. – 51.). Nakon četiri godine, na saborskom zasjedanju 23. listopada 1847., hrvatski je jezik proglašen službenim jezikom Hrvatskoga sabora (umjesto dotadašnjega latinskoga). A već godinu prije, 1846., na zagrebačkoj Kraljevskoj akademiji osnovana je Katedra hrvatskoga jezika. Važno je

spomenuti i govor na hrvatskom jeziku Matka Laginje, hrvatskoga zastupnika u Pokrajinskom istarskom saboru u Poreču. Laginja je svoj govor na hrvatskom jeziku održao 21. kolovoza 1883., što je izazvalo veliko negodovanje Talijana.

Od sredine 19. stoljeća, odnosno od 1868. nagodbom s Ugarskom, pod imenom Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, obično nazivana i Trojednicom, Hrvatska je bila u austro-ugarskoj državnoj zajednici (opširnije npr. Pavličević, 1994.: 228. – 234.). U toj je zajednici jednako, kao i u sastavu Ugarskoga Kraljevstva, bila u nepovoljnom položaju, izložena austrijskomu centralizmu i snažnomu mađarskomu političkomu utjecaju. Za austrijskoga (Bachova) apsolutizma (1852. – 1859.) u Hrvatskoj je ukinut Sabor i samouprava županija, zabranjena je uporaba hrvatske zastave, a uveden je njemački kao službeni jezik. Za banovanja Khuena Hedervarya (1883. – 1903.), uz djelovanje unitarističke Narodne stranke i srpskih predstavnika u Hrvatskom saboru, Hrvatskoj se onemogućuje postizanje veće samostalnosti na društveno-političkom polju. Na obrazovnom i kulturnom polju, stalnim pritiscima i uvođenjem mađarskoga jezika kao obveznoga predmeta u školama, Hedervary nastoji zatrti hrvatsko ime i mađarizirati hrvatski narod. Međutim, ta je politika među Hrvatima izazivala otpor i samo je osnaživala hrvatsku nacionalnu svijest (v. npr. Pavličević, 1994.: 281. – 282.).

Glede samoga imena hrvatskoga jezika valja podsjetiti da se je od davnina naš jezik nazivao hrvatskim kao i inačicama slavinskim, slavonskim, slovinskim, iliričkim ili ilirskim, a sadržajno su ti nazivi uvijek podrazumijevali jezik hrvatskoga naroda. Početkom 19. stoljeća obično se je rabio naziv *ilirički* ili *ilirski*, a za ilirskoga pokreta 1840-ih godina, sukladno zamislima slavenskoga jedinstva i suprotstavljanja germanizaciji i mađarizaciji, pod tim su se nazivom nerijetko podrazumijevali i drugi slavenski narodi (v. npr. Bratulić, 2015.: 568. – 571.). Međutim, i u tom razdoblju ilirizma nije potisnut hrvatski identitet, naprotiv pozivalo se je na jedinstvo Hrvatske, Slavonije i Dalmacije unutar Trojednice, odnosno osnaživao je hrvatski narodni i jezični identitet. Nakon više desetljeća napora

i nakon dugotrajnih rasprava u Hrvatskom saboru godine 1861., unatoč protivljenju srpskih zastupnika, donesena je zakonska odredba da je službeni jezik u Trojednoj Kraljevini *hrvatski jezik* (Bratulić, 2015.: 574.).

Hrvatski štokavska književnojezična stilizacija proširuje se na većem dijelu hrvatskoga etničkoga prostora: u Slavoniji, Bosni, Hercegovini, Dubrovačkoj Republici, Boki kotorskoj, Dalmaciji, Lici i Hrvatskom primorju, te se nastavlja proces standardizacije hrvatskoga jezika započet sredinom 18. stoljeća.⁸ Kajkavski pisci prihvaćaju štokavski kao književni jezik za hrvatskoga narodnoga preporoda, a pojedini i u pretpreporodnom razdoblju (npr. A. Mihanović, T. Mikloušić i dr.).⁹

Taj je književni jezik hrvatske zapadnoštokavske osnovice početkom 19. stoljeća još imao pojedine pokrajinske razlike, a to su uglavnom slovopisna rješenja za foneme /č/, /ć/, /š/, /ž/, /c/, /z/ i /s/ te odraz jata: je-kavski na dubrovačkom i bokokotorskom području, a ikavski na ostalim hrvatskim područjima. Međutim, u jeziku književnih djela više je iznad-pokrajinskih ili naddijalektnih značajka što je i očekivano s obzirom na spomenuta višestoljetna književna i jezična prožimanja svih hrvatskih krajeva, a što je u našoj novijoj literaturi¹⁰ detaljno istraženo i dokazano. Primjerice, razmatrajući jezik slavonskih pisaca od druge polovice 18. i početka 19. stoljeća, S. Babić iznosi znanstveno utvrđene činjenice o oblikovanju hrvatskoga jezika i prije hrvatskoga narodnoga preporoda te pokazuje kako su neutemeljene tvrdnje hrvatskih vukovaca i srpske filologije tijekom 20. stoljeća da prije preporoda Hrvati nisu imali književnoga

8 Pritom se ne smije zaboraviti da su se već prije pojedini pisci s onodobnoga čakavskoga govornoga područja u svom književnojezičnom izričaju nastojali približiti štokavštini, npr. u 16. stoljeću Splitsanin Aleksandar Komulović i Zadranić Šime Budinić, u 17. stoljeću npr. Pažanin Barol Kašić, Šibenčanin Ivan Tomko Mrnavić, Korčulanin Petar Kanavelić, a u znatno manjoj mjeri i Braćanin Ivan Ivanišević.

9 Već je navedeno da i Brezovački ima štokavskih tekstova.

10 Već je npr. Brozović upozorio: „... dovoljno je pažljivo čitati priručnike i sintetska djela iz povijesti hrvatske književnosti pa da se uvjerimo kako je zapravo nevjerovatno u kolikoj se mjeri očuvalo zajedništvo hrvatske literature i pismenosti u svim tim tzv. pokrajinskim književnostima šesnaestoga, sedamnaestoga i osamnaestoga stoljeća, usprkos upravo očajnim geografskim, društveno-političkim, državno-pravnim, ratnim, ekonomskim, kulturnim, civilizacionim, prometnim i drugim prilikama i okolnostima.“ (Brozović, 1978.: 31.)

jezika i da su se služili pokrajinskim jezicima, odnosno da su „uzeli Vukov jezik“ (S. Babić, 2009.: 27. – 28.).

U prvim desetljećima 19. stoljeća nastaju znamenita gramatička i leksikografska djela. Štokavska naddijalektna stilizacija književnoga jezika začeta u gramatici Bartola Kašića (1604.) nastavlja se u 17. i 18. stoljeću u dubrovačkih i slavonskih gramatičara: u J. Mikalje, T. Babića, L. Š. Ljubušaka, A. Della Belle, B. Tadijanovića, M. Lanosovića. M. A. Relkovića (v. Ham, 2006.: 14. – 15.). Ta se hrvatska književnojezična stilizacija učvršćuje u 19. stoljeću u *Grammatici illirici* Jose Voltića (1803.), u *Grammatici della lingua illirica* Franje Marije Appendinija (1808.), u *Novoj ricsoslovici ilirickoj* Šime Starčevića (1813.) i u *Grammatik der illyrischen Sprache* Ignjata Alojza Brlića (1833.). Te gramatike pripadaju starijim hrvatskim gramatikama, a uz nasljedovanje starijega gramatičkoga modela zajednička im je značajka štokavska osnovica s ikavskim i/ili jekavskim odrazom jata te naddijalektno, tronarječno leksičko prožimanje (Ham, 2006.: 16. – 17.). Istranin Joso Voltić (Voltipgi) objavio je *Ricsoslovnik illirickoga, italianskoga i nimacskoga jezika s' jednom pridpostavljenom grammatikom illi pismenstvom*, kao veći dio spomenute gramatike (1803.). Tom je rječniku osnovica štokavska ikavica uz koju nerijetko navodi i jekavske oblike, a uz pojedine lekseme navodi čakavske, gdjegdje i kajkavske inačice. U Voltićevim slovopisnim i leksičkim odabirima uočljivi su slavonski utjecaji pa se može zaključiti da je sastavljao svoj rječnik držeći da sve to pripada istomu jezičnomu području (v. npr. Moguš, 1993.: 122.). K tomu, potvrđuje se kako je štokavska ikavica kao književnojezična stilizacija na početku 19. stoljeća proširena i prihvaćena i na zapadu Hrvatske. Dubrovčanin Joakim Stulli sastavio je golemo leksikografsko djelo od kojega je prvi dio *Lexicon latino-italico-illyricum* (1801.), drugi dio pod imenom *Rjecsosloxje Illir. Ital. Lat.* (1806.) i treći *Vocabolario italiano-illirico-latino* (1810.). Rječničko blago Stulli je preuzeo iz objavljenih djela dubrovačkih, dalmatinskih, bosanskih, hercegovačkih, slavonskih i istarskih pisaca. U kazalu njegova *Rječosložja* uz popis djela kojima se je služio navedeni su i rječnici Della Belle i Mikalje, ali i kajkavski Habelićev i Jambrešićev te ozaljski Belostenčev,

što upućuje na veliko jezično bogatstvo hrvatskoga južnoga područja i povezanost s ostalim hrvatskim područjima (v. Moguš, 1993.: 126. – 128.).

U razdoblju *ilirizma*, u okviru hrvatskoga narodnoga preporoda, pa do konca 19. stoljeća nastaju slovnice zagrebačke filološke škole među kojima valja izdvojiti *Osnovu slovnice slavjanske narječja ilirskoga* Vjekoslava Babukića (1836.); slovnice *Temelji ilirskoga i latinskoga jezika za početnike* (1839., ²1842.) i *Slovnica Hèrvatska za gimnazije i realne škole* (1859., ²1861., ³1866., ⁴1869.) Antuna Mažuranića; slovnice *Skladnja ilirskoga jezika za srednja učilišta* (1859., ²1862.), *Slovnica hèrvatska za srednja učilišta* (1871., ²1873.) i *Slovnica hrvatska za srednja učilišta* (³1876.) Adolfa Vebera Tkalčevića. Zagrebačka škola nastavlja hrvatsku gramatičku tradiciju prethodnoga razdoblja: jedinstveni se hrvatski književni jezik temelji na štokavštini. Međutim, ta je osnovica jekavska i nije novoštokavska: čuvaju se stari padežni nastavci kao značajka kajkavskoga, čakavskoga narječja i hrvatske arhaične štokavštine te i pojedini drugi oblici tipični za kajkavsko i/ili čakavsko narječje¹¹ čime se nastojao ostvariti cilj jezičnoga jedinstva (v. Ham, 2006.: 67. – 68.). Na temelju filoloških pogleda i načela zagrebačke škole od 1836. do 1891. godine objavljene su slovnice po cijeloj Hrvatskoj (npr. slovnice R. F. Veselića, A. Stazića, F. Volarića, I. Danila, V. Pacela, J. Vitanovića i dr.) (prema Ham, 2006.: 96. – 124.), a uz tek pojedinačna odstupanja ili pojedinačna drukčija normativna rješenja, njezina su gramatička pravila i/ili preporuke bile široko prihvaćene u hrvatskoj književnojezičnoj praksi druge polovice 19. stoljeća. U Bosni i Hercegovini krajem 19. stoljeća u hrvatskim školama također se uči iz Veberovih slovnica (Ham, 1998.: 105.) te je i *Gramatika bosanskoga jezika za srednje škole* (Sarajevo, 1890.) sastavljena pod utjecajem hrvatskih slovnica, a pojedina su rješenja u potpunosti preuzeta iz slovnica zagrebačke filološke škole, ponajprije Veberove (Ham, 1998.: 113. – 116.).

Od hrvatskoga narodnoga preporoda do konca 19. stoljeća uvelike se razvija hrvatska leksikografija: objavljen je niz vrijednih, modernih rječnika sukladnih svojedobnim društvenim, gospodarskim, obrazovnim,

11 O pojedinim slovopisnim, pravopisnim i gramatičkim pitanjima i rješenjima bit će riječi poslije uz razmatranja književnih djela.

kulturnim i znanstvenim potrebama. Valja istaknuti nekoliko takvih djela koja su obogatila hrvatski aktivni leksik 19. stoljeća i na koja su se izravno ili neizravno oslanjali kasniji leksikografi. Primjerice, rječnik Ivana Mažuranića i Jakova Užarevića *Njemačko-ilirski slovar* (Zagreb, 1842.) svojevrsno je prekretničko djelo u kojem su se autori oslanjali na prethodna leksikografska djela, ali su i preuzimali iz hrvatskih govora, zatim iz češkoga i ruskoga jezika, a k tomu su se služili tvorbenim mogućnostima hrvatskoga jezika. (v. npr. Vince, 1990.: 249. – 256.). Mnoge su novotvorenice i posuđenice iz toga rječnika odmah prihvaćene te ih unosi i Šulek u svoj rječnik kao naše književne riječi. Svojedobnu vrijednost za književnojezičnu praksu i za učvršćivanje hrvatskoga jezičnoga standarda taj je rječnik ima i zato što je to bio prvi rječnik napisan novim slovo-
pisom, a posebice zato što je „sastavljen pomno i znalački te je bio prvi moderni hrvatski rječnik u 19. stoljeću.“ (Vince, 1990.: 249.). Bogoslav Šulek napisao je *Njemačko-hrvatski rječnik* (Zagreb, 1860.), *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja osobito za srednja učilišta* (Zagreb, 1874. – 1875.) i *Jugoslavenski imenik bilja* (Zagreb, 1879.). Tim vrlo značajnim leksikografskim radovima Šulekova je uloga u razvitku hrvatskoga leksika, posebice strukovnih i znanstvenih nazivlja, iznimna; hrvatsku leksikografsku tradiciju obogaćuje novim riječima, prevedenicama i novotvorenicama. Pri prikupljanju riječi za svoje rječnike Šulek je polazio od purističkih načela, tj. najprije je tražio i uzimao riječi iz hrvatskoga jezika, svih triju narječja; ako za pojedine pojmove nije imao riječi u hrvatskom uzimao ih je iz drugih slavenskih jezika ili ih je sam tvorio po uzoru na postojeće hrvatske riječi, ili na češke i na njemačke riječi (podrobnije v. Vince, 1990.: 541. – 549.). Uporabu mnogih vrijednih Šulekovih rješenja priječili su vukovci, ponajprije Đ. Daničić i F. Iveković, zagovarajući *narodni jezik* „čime je nepopravljiva šteta nanesena ne samo Šuleku nego i polifunkcionalnosti hrvatskoga standardnog jezika u vrlo važnom razdoblju njegove kodifikacije.“ (Samardžija, 2015.: 489.).¹² Dva

12 Pa ipak, Šulekov je leksikografski rad snažno utjecao na naš književni jezik već u svoje doba, a i u suvremenoj književnojezičnoj praksi često je izvorom dobrih leksičkih rješenja; potvrđeno je npr. da je „Šulekov rječnik neobično podoban za prevođenje pjesništva, ponajprije zbog tijesnog suglasja novostvorenih i novoupotrijebljenih riječi s riječima podloška.“ (Vince, 1990.: 551.).

dvojezična rječnika Dragutina Parčića objavljena su u više izdanja: prvi je *Rječnik ilirsko-talijanski* (Zadar, 1858.), *Rječnik slovinsko-talijanski* (Zadar, ²1874.), *Rječnik hrvatsko-talijanski* (Zadar, ³1901.), a drugi *Rječnik talijansko-slovin-ski/hrvatski* (Zadar, 1868.), *Rječnik talijansko-slovin-ski/hrvatski* (Senj, ²1886., ³1908.). U Parčića je, kao i u Šuleka, razvidno nastojanje popunjavanja hrvatskoga leksika „uz istodobno oblikovanje književnojezične koncepcije suglasne s postavkama zagrebačke filološke škole.“ (Samardžija, 2015.: 492.).

Valja spomenuti i svestranoga Mirka Divkovića, autora hrvatskih čitanka za gimnazije, gramatičkih priručnika (1879., 1881., 1898.), ali i leksikografskih djela (v. Smajić, 2020.).

Standardizacija hrvatskoga jezika i hrvatsko jezikoslovlje u drugoj polovici 19. stoljeća obilježeni su sukobljavanjima hrvatskih filoloških škola: zagrebačke, zadarske i riječke, te od 1870-ih godina i tzv. hrvatskih vukovaca.¹³ Prijepori su se između zagrebačke, zadarske i riječke škole vodili uglavnom zbog odraza staroga jata i njegova bilježenja (*ě* ili *i* ili *ie*), odnosno o jekavskoj ili ikavskoj štokavštini, o pisanju samoglasnoga *r* i o nastavku u genitivu množine. Prevlast je postigla zagrebačka filološka škola, međutim 1870-ih godina nove sporove izazivaju sljedbenici jezikoslovnih pogleda i jezičnih norma Vuka Stefanovića Karadžića, tzv. hrvatski vukovci, među kojima su bili najistaknutiji Đuro Daničić i Tomo Maretić. Za razliku od morfonološkoga pravopisa zagrebačke filološke škole, vukovci se zalažu za fonološki pravopis, zatim npr. za dvosložni odraz jata *ije/je*, za novoštokavske padežne nastavke i druga pojedina rješenja sukladna novoštokavskomu tzv. južnomu govoru i Karadžićevoj normi (v. Ham, 2006.: 154. – 159.). Temeljna je razlika između zagrebačke škole i vukovaca u tom što je zagrebačka škola njegovala hrvatsku pisanu tradiciju uzimajući u obzir kajkavštinu i čakavštinu te se vodila načelom *Piši kao što dobri pisci pišu*, dok su vukovci odbacivali hrvatsku jezikoslovnju tradiciju i težili čistoj novoštokavštini, odnosno načelu

13 Opširno i detaljno o tom v. npr. Jonke, 1964.: 216. – 234.; Moguš, 1993.: 157. – 176.; Ham, 1998., 2006.: 65. – 70.; Vince, 2002.: 439. – 478.; Katičić, 2015.: 56. – 73.; Pranjeković, 2015.: 85. – 105.

Govori kao što dobri štokavci govore (Ham, 2006.: 69.). Vukovci su u svojem političkom djelovanju podržavali mađaronsku politiku, a uživali su veliku potporu Khuenove unionističke mađaronske vlasti kojoj su pogodovale zamisli vukovaca o jedinstvenom hrvatskom i srpskom jeziku. Stoga je koncem 19. stoljeća vukovska književnojezična politika i norma dobila prevlast. Po odluci Khuenove *Visoke kr. vlade, odjela za bogoštovje i nastavu*, vukovac Ivan Broz napisao je 1892. prema fonološkim načelima *Hrvatski pravopis* koji je uveden u škole i u javnu uporabu. Na temelju jezika Karadžićevih i Daničićevih djela Tomo Maretić napisao je svoju *Gramatiku i stilistiku hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* (1899.), a Franjo Iveković i Ivan Broz *Rječnik hrvatskoga jezika* (1901.) također temeljen na Karadžićevu i Daničićevu korpusu. Te tri knjige temelj su prijelomne vukovske norme koja se je u hrvatskom književnom jeziku, ponajprije političkim razlozima, prenosila i u drugoj polovici 20. stoljeća.

U ovoj se knjizi razmatra jezik hrvatske književnosti 19. stoljeća u odnosu prema svojedobnoj književnojezičnoj normi i gledištima na pojedina jezična pitanja, a po nekim značajkama (npr. leksičkim) i u odnosu prema hrvatskoj jezičnoj baštini. Obuhvaćena su književna djela hrvatskih pisaca npr. Frane Vrinjanina, Jakoba Lovrenčića, Tomaša Mikloušića, Ivana Ambrozovića, Grge Čevapovića, Adama Filipovića Heldentalskoga, Marijana Jaića, Petra Katančića, Šime Starčevića, Janka Draškovića, Ignjata Alojzija Brlića, Ljudevita Gaja, Antuna Mihanovića, Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, Matije Mažuranića, Dimitrije Demetra, Ljudevita Vukotinića, Ane Vidovićeve, Dragojle Jarnević, Ivana Mažuranića, Stanka Vraza, Pavla Štoosa, Petra Preradovića, Ivana Franje Jukića, Grge Martića, Adolfa Vebera Tkalčevića, Blaža Modrošića, Luke Botića, Mihovila Pavlinovića, Mate Vodopića, Antuna Paska Kazalijska, Antuna Kaznačića, Janka Jurkovića, Frana Kurelca, Augusta Šenoe, Janka Leskovara, Ante Kovačića, Eugena Kumičića, Josipa Eugena Tomića, Frana Mažuranića, Rikarda Jorgovanića, Silvija Strahimira Kranjčevića, Augusta Harambašića, Josipa Kozarca, Vjenceslava Novaka, Ksavera Šandora Gjalskoga, Mirka Bogovića, Milana Begovića i drugih hrvatskih pisaca 19. stoljeća.¹⁴

¹⁴ Popis pisaca i razmotrenih djela nalazi se na kraju knjige pod *Vrelima* te u *Kazalu imena*.

Spominju se i mnogi drugi hrvatski pisci koji su svoja djela stvarali u 19. stoljeću, npr. Dubrovčanin Đuro Hidža, Šibenčanin Antun Zorčić, Slavonac Adalbert Horvat, Stipan Lukić iz Budima. Ne smiju se zaboraviti hrvatski pisci iz Bačke: Ivan Antunović, Mijo Mandić, Brnja Andrin, Grga Andrin, Stipan Krunoslav Grgić, Ivan Jesse Kujundžić, Nikola Kujundžić i Marko Fucin te iz Hercegovine Petar Bakula.¹⁵

Jezik hrvatske književnosti 19. stoljeća razmatramo na djelima objavljenima u 19. stoljeću, a ne na kasnijim izdanjima tih djela. Razmatrana djela sinkronijski se opisuju na slovopisnoj, pravopisnoj, fonološkoj, morfološkoj, tvorbenoj, sintaktičkoj i leksičkoj razini.¹⁶

Pozornost je posvećena nekim tipičnim značajkama koje se nalaze u većine pisaca ili u pisaca određenih književnojezičnih opredjeljenja, ali se donose i neke osobitosti ili odstupanja u jeziku pojedinih pisaca.

15 Primjeri na temelju kojih se analizira Zorčićev, Horvatov, Lukićev, Antunovićev, Grgićev te jezik I. J. Kujundžića i N. Kujundžića preuzeti su iz njihovih djela tiskanih u 19. st., a primjeri koji se odnose na ostalu nabrojenu petericu pisaca preuzeti su ili iz izdanja njihovih djela koja su, doduše, tiskana u 20. ili 21. stoljeću, ali se u tim izdanjima poštivaju pravopisna i ina jezična rješenja iz rukopisa ili prvotiska razmatranih djela, ili su pak preuzeti iz relevantne jezikoslovne literature o jeziku navedenih pisaca.

16 Uz primjere iz izvornih djela u ovoj se knjizi navode naslov djela i godina izdanja, a brojevi se odgovarajućih stranica, zbog brojnosti primjera, ne navode.

SLOVOPIS

Pretpreporodno razdoblje

Od 14. stoljeća, od doba najstarijih očuvanih tekstova pisanih latinicom i hrvatskim jezikom, mnogi su hrvatski pisci, gramatičari i leksikografi nastojali latinična slova prilagoditi hrvatskomu fonemskom sustavu. Pri tim nastojanjima poteškoće su stvarali nepčanici (*č, ć, đ, lj, nj, š, ž*) i zubnici (*c, s*). Raznolika bilježenja tih fonema, dvoslovima ili troslovima, nastajala su u Dalmaciji pod utjecajem latinskoga, odnosno talijanskoga jezika i slovopisa, a na sjeveru, na kajkavskom i slavonskom području, pod utjecajem mađarskoga. Na sjevernim područjima slovopisna su rješenja utvrđivali i njegovali isusovci, a na južnim franjevci. Međutim, nejednaka slova za iste foneme rabila su se nerijetko i na istom području, a kadikad i u istom djelu.

Stalna književna i kulturna prožimanja hrvatskih prostora, usprkos političkim neprilikama, nametala su potrebu za izjednačivanjem i pojednostavljivanjem slovopisnih rješenja.¹⁷ Tijekom 18. stoljeća, uz nastojanja da se grafijski sustav reformira tako da bude prihvatljiviji na čitavom hrvatskom prostoru, pojedine razlike ipak ostaju pa su na početku 19. stoljeća supostojala tri načina pisanja navedenih fonema: kajkavski, slavonski i dalmatinski. U literaturi se spominje i dubrovački koji se je pojedinim slovima razlikovao od ostaloga dijela Dalmacije. Ustaljena su bila i dva načina pisanja slogotvornoga *r /r/* te, prema tomu, slovopisnu neizjedna-

17 U našoj su literaturi opširno istražena i opisana nastojanja hrvatskih pisaca i gramatičara da utvrde slovopisni sustav što prikladniji hrvatskomu fonemskom sustavu, npr. Šime Budinića (1583.), Bartula Kašića (1604.), Rajmunda Đamanjića (1639.), Pavla Rittera Vitezovića (1702.), Andrije Jambrešića (1732.), Lovre Bračuljevića (1730.) i dr. Podrobnije o razvitku hrvatskoga latiničnoga slovopisa od 14. do 19. stoljeća v. npr. Vince, 2002.: 78. – 90.; Moguš, 1993.: 106. – 111.

čenost na koncu 18. i na početku 19. stoljeća možemo uglavnom prikazati ovako:

fonemi	/c/	/č/	/ć/	/ž/	/l/	/ń/	/s/	/š/	/ž/	/r/
kajkavski	<i>cz</i>	<i>ch</i>		<i>dy</i>	<i>ly</i>	<i>ny</i>	<i>z/fz/sz</i>	<i>sh/fh/f</i>	<i>sf/f</i>	<i>er</i>
dalmatinski	<i>z/cz</i>	<i>ç</i>	<i>ch/tj</i>	<i>gi/dj</i>	<i>gl(i)</i>	<i>gn(i)</i>	<i>s/f</i>	<i>sc/sf</i>	<i>x</i>	<i>ar</i>
dubrovački	<i>c/z</i>	<i>c/ci</i>	<i>ch/tj</i>	<i>gi/dj</i>	<i>gl(i)</i>	<i>gn(i)</i>	<i>s</i>	<i>sc/Ŧ</i>	<i>fc</i>	<i>ar</i>
slavonski	<i>c</i>	<i>cs</i>	<i>ch/tj</i>	<i>gj/dj</i>	<i>lj</i>	<i>nj</i>	<i>s</i>	<i>sh</i>	<i>x</i>	<i>er</i>

U prvim desetljećima 19. stoljeća pisci s kajkavskoga područja, npr. Josip Đurkovečki, Tituš Brezovački, Antun Mihanović, Anton Rožić, Tomaš Mikloušić, Jakob Lovrenčić, Ignac Kristijanović, Pavao Stoos i drugi pišu kajkavskim književnojezičnim tipom i slovopisom. Kajkavski se je slovopis, uz navedene nepčanike i zubnike, razlikovao od ostalih i pisanjem veznika *y* /i/. Primjerice, Tomaš Mikloušić piše djelo naslova *Izbor dugoványh vszakoverztnéh za hasen, y razveszelénye szluséchéh po Tomáshu Miklóushich, Vu Zagrebu pritzkan vu Novoszelzkoy Szlovarnicze*, 1821.

Primjećuje se da ni među kajkavskim tekstovima slovopisna rješenja nisu jedinstvena pa npr. Mikloušić piše *sh* za fonem /š/, a *s* za /ž/, dok Mihanović piše *fh* ili *sh* za /š/, a *f* za /ž/ i sl.

U pojedinim djelima kajkavskih pisaca primjećuje se i okretanje štokavštini. Primjerice, Mihanović 1815. godine piše kajkavski *vrabczom* (vrabcima), *vuchimo* (učimo), *dogodyaji* (*dogođaji* = događaji), *obavlyajufze* (obavljaju se), *lyudi* (ljudi), *vu nyem* (u njem), *mifzli* (misli), *piŷma* (pisma), *potroŷhiti* (potrošiti), *nashega* (našega), *felim* (želim), *pervi* (prvi) itd. (*Rech domovini*, 1815.). U svojem drugom djelu *Znanostih y narodnoga jezika priateljom* (1818.) Mihanović preuzima rješenja štokavskoga, tj. slavonskoga slovopisa¹⁸ pa razlikuje *č* i *ć* (*cs*, *ch*, npr. *Sjecsna*, *Mihano-*

18 Taj je Mihanovićev izbor jasan odraz hrvatskih književnih i standardnojezičnih smjernica kojima je pripadao, a koje su vodile k jedinstvenomu slovopisu i književnomu jeziku. To pokazuje Mihanovićev proglas o izdavanju Gundulićeva *Osmana* (1818.) koji iako „nije naišao na odaziv, ipak se već tu javljaju znakovi kasnijih

vich), piše *dj, lj, sh, x* umjesto kajkavskih *ly, fh/f, f* (npr. *medju, priateljom, Petropolja, pishe, xelje* itd.); za *nj* ima kajkavsko *ny*, ali i slavonsko *nj* (npr. *knjig*) itd. U Lovrenčića je uočljivo da više puta rabi *tj* za /č/ kojega nema u kajkavštini, nego ga preuzima iz štokavštine, u oblicima *bratja, bitje* (=biće) i sl., npr. *Ljublyena Bratja!, da ovo Bitje naj dobrotivneshe... je* (*Kratka Dobreh Dersanyh pripovedanya*, 1824.). Za pretpreporodno razdoblje vrlo su značajna odstupanja i preuzimanja kajkavskoga pisca Josipa Đurkovečkoga, autora gramatike *Jezichnice horvatzko-slavinzke* izdane u Pešti 1826. Đurkovečki piše kajkavskim književnojezičnim tipom, ali umjesto kajkavskih slova *cz, sz, s* za foneme /c/, /s/, /š/ preuzima slavonska rješenja *c, s, sh* (Vončina, 1988.: 309.). Primjećujemo u tom djelu i slavonska slova *lj i nj* umjesto kajkavskih *ly i ny* (npr. *Kraljeztvo, Ljubav, Zjedinjenju* i sl.). Također, na naslovnici toga djela piše autorovo prezime *Gjurkovechki*, odnosno i za fonem /ž/ uzeo je slavonski dvoslov *gj*, a u tekstu nerijetko nalazimo *dj i tj* na sufiksnoj granici u izvedenicama (npr. *rodjen, nahadjajuse, iz nagnutja, priraztjeno, pohorvatjene* i sl.), kao i u slavonskim i pojedinim dalmatinskim djelima toga doba. Ti su izbori sukladni njegovim zamislima o jednostavnijem slovopisu i jedinstvenom književnom jeziku.¹⁹

Dalmatinska i dubrovačka slova za nepčanike i zubnike, kako smo navele u prikazu, malo se razlikuju i to nisu čvrste ni stalne razlike. U raz-

ilirskih nastojanja, i posebno oduševljenja za dubrovačku književnost. Ono se ne javlja samo u Mihanovića nego i u nekih drugih; ono se općenito osjeća u zraku...“ (Vince, 2002.: 191.). Opaža se i utjecaj Riječanina Josipa Završnika (*Ibid.*), ili kako zaključuje Peti: „Mislim da treba još jednom naglasiti da je Josip Završnik znao za Mihanovićeve planove o izdavanju »Osmana« i inzistirao na ujedinjenju pravopisa, da bi se stari pisci, posebice Gundulić, mogli izdati grafijom koja će biti svima dostupna. To je druženje imalo utjecaja na Mihanovićevo pisanje proglasa o izdavanju »Osmana«. I svakako je upravo Završnik taj koji je mogao utjecati na mladog Mihanovića da se okrene slavonskoj grafiji“. (Peti, 1990.: 72.)

- 19 Obrazlažući svoje zamisli i postupke, Đurkovečki razmatra suodnose među tadanjim *slavonskim, hrvatskim i dalmatinskim* slovopisima i književnojezičnim tipovima te zaključuje da valja izgraditi jedinstven slovopis i jedinstven hrvatski književni jezik: „... kad takaj istu Slovoslogu, kak temeliti Zroki zapovedaju, izkati moramo, odkud bližni Jeziki jeden drugomu na Slušbu biti hochemo, i onda od vech Jezikov jeden pravi postane. Zakajbi mi bližne Jezike befali, i durili, kojisu negda z nami zajedno bili (...) i tako Jezik horvatzki chiztili... kak negda je bil, tak sada bude jeden postal.“ (Đurkovečki, 1827.: 40.).

matranim tekstovima s početka 19. stoljeća nije uočljivo jasno i dosljedno razlikovanje tih slovopisa, osim pisanja slova *ç* i dvoslova *cz* koje nismo opazile u dubrovačkih pisaca. Primjerice, u Dubrovniku je 1808. tiskano djelo Makaranina, kanonika Ivana Josipa Pavlovića Lučića *Dvi bogogliubne pofale* za koje se može reći da je pisano dalmatinskim slovopisom.²⁰ U tom djelu nalazimo ova slova, dvoslove i troslove: *cz* za fonem /c/, *ç* za fonem /č/, *ch(i)* za /ć/, *g(i)* za /ǵ/, *gli* za /l/, *gn* za /ń/, *s* za /s/, *z* za /z/, *f* za /š/ i *x* za /ž/, npr. *otacz* (otac), *czine* (cijene), *nauçiteglia* (naučitelja), *çast naviftegna* (čast navištenja), *Luçichia* (Lučića), *rechi* (reći), *megiu* (među), *Kraglia* (kralja), *gnegova* (njegova), *što* (što), *Boxji* (Božji), itd. Primjećuju se dvostrukosti *dj/g* za fonem /ǵ/, npr. *milosardja* / *porogegna*, *megiu*. Za fonem /g/ obično je slovo *g*, npr. *kgniga Mudroga*. U to je doba u dubrovačkim, kao i uopće u dalmatinskim djelima često i *gh*. Razvidno je da Pavlović Lučić piše *f* za fonem /š/, a ne *sc* kako je često u dalmatinskim tekstovima toga doba. Posebice je uočljivo u tom djelu dosljedno pisanje dvoslova *cz* za fonem /c/. Stoga je sporan Maretićev zaključak da dalmatinski pisci nisu pisali *cz* za fonem /c/, tj. da je “*cz* – u 46 pisaca (1574-1830., među kojima su svi kajkavci, a od Slavonaca samo Horvat)” (Maretić, 1889.: 348.).²¹

20 Usporedbe radi razmotrile smo i nekoliko brojeva *Kraglskoga Dalmatina*, prvih novina na hrvatskom jeziku objavljivanih u Zadru od 1806. do 1810. godine. U 1. broju (od 12. srpnja 1806.) nalazimo *z*, *ç*, *chi*, *g(i, e)*, *gl(i)*, *gn(i)*, *s*, *sc*, *x*, za foneme /c/ i /z/, /č/, /ć/, /ǵ/, /l/, /ń/, /s/, /š/ i /ž/, npr. *Dalmazia*, *zapoçeti*, *naçin*, *obchieni* (=općeni), *megiu* (=među), *Kraglietstva*, *gnegove* (=njegove), *sarpgna* (=srpnja), *razrusceгна* (=razrušenja), *uzdarxi* (=uzdrži) itd. Primjećujemo u istom tekstu dvostrukost *dj/gi* za fonem /ǵ/, *milosardja* i *milosargie*. Uz običnije slovo *z* sa fonem /c/ u istom broju i istom tekstu nalazimo i rjeđe *cz*, npr. *czesarstvu*. Dvostruko je i pisanje *gh* i *g* za fonem /g/, npr. *svogha*, *drugha*, *tughu*, *godinu*, *snagom* itd., a može se primijetiti da je *gh* češće kad se nalazi ispred *-a*. Primjećujemo, također u tom listu, da se na granici sufiksalnoga morfema piše *tj* gdje se jotacijom ostvaruje fonem /ć/, npr. *ganutja*, *prignutje*. Dakle, u tim novinama očekivano nalazimo dalmatinski slovopis, ali s pojedinim dvostrukostima i razlikama od npr. slova Pavlovića Lučića u koga je npr. obično *cz* za /c/ i *f* za /š/.

21 U zapisniku sa sastanka *pravopisnoga povjerenstva* u Zadru 1820. spominje se “kako su upravo zbog dvostrukog označavanja glasa *z* mnogi Dalmatinci počeli upotrebljavati za glas *c* digram *cz*” (Vince, 2002.: 145.). Uporabe dvoslova *cz* za fonem /c/ nerijetko nalazimo u razmatranim dalmatinskim tekstovima. To ističemo jer primjećujemo da se u literaturi o slovopisu s početka 19. stoljeća među dalmatinskim slovima obično ne navodi taj dvoslov ili se zanemaruje njegova uporaba. K tomu, kad je riječ o slavonskim piscima u Maretićevu istraživanju, valja dodati

Dubrovačkim slovopisom pisani su hrvatski primjeri u Appendinijevoj gramatici tiskanoj u Dubrovniku 1808. Appendini je rabio *z* za fonem /c/, *c* za /č/, *ch(i)* za /ć/, *gh* za /ž/, *gl/glj* za /ļ/, *gn* za /ñ/, *sc* za /š/, *f* za /z/, *fc* za /ž/, npr. *sarze*, *ciniti*, *cesa* (=česa, čega), *budduchi*, *nareghivah* (=naređivah), *ufimgljem*, *gnihov*, *scto*, *bârsetan* (=brštan), *fyon*, *moſcemo* itd. Primjećuju se odstupanja od slova koja smo navele u prikazu: pisanje *gh* umjesto običnijega *gi* za fonem /ž/ te dvostrukosti *chj/ch(i)* za /ć/ i *gl/glj* za /ļ/ (npr. *budduchi* / *kuchju*, *spasitegl* / *ufimgljem*). Tako je uglavnom i npr. u *ſCivotu svetoga Vlasi*, dubrovačkom djelu iz 1803., ali tu uz obično *glj* za /ļ/ primjećujemo i uporabu dvoslova *lj* nakoliko puta u riječi *ſapljegnena* (ſapljegnenu ſcivinizu ‘zaplijenjenu živinicu’) te *dj* na granici jotirane osnove, npr. *o porodjegnu*.

Kako je spomenuto, u dalmatinsko-dubrovačkoj slovopisnoj praksi uočljivo je i gotovo dosljedno razlikovanje slova *ç* za fonem /č/²² i nerijetko *cz* za /c/, koja se mogu smatrati dalmatinskim, ali ne i dubrovačkim rješenjima na početku 19. stoljeća.²³ Vrijedno je pripomenuti, primjerice, da je dalmatinskim slovopisom, dalmatinskih i dubrovačkih obilježja, iako s pojedinim nedosljednostima i odstupanjima (npr. *s* za /s/ i za /š/, *ç* za /č/ i /ć/, *er/ar* za slogotvorno /r/ i sl.), napisano i u rukopisu očuvano djelo Budvljanina, vikara budvljanske biskupije Antuna Kojovića *Versi ali Rime slovinsche po govoregnu od Budve i gnesine Derxave* (1813.). Nalazimo u tom djelu npr. *miesez*, *çuju*, *tugie stvari*, *oghgnista*, *vaglia*, *moxe* itd.²⁴

da nije samo Horvat rabio dvoslov *cz* za fonem /c/, nalazimo da je npr. i Lovro Bračuljević, slavonski pisac, u svojem djelu *Uzao Scerafinske (naſcki) goruchie gliubavi* objavljenom u Budimu 1730., dosljedno rabio taj znak, npr. *Czarkvi*, *Ocza Franczescka*, *ovcze* itd.

22 U literaturi se može naići na opažanje da je slovo *ç* predložio Pavao Ritter Vitezović (1703.) (v. npr. Vince, 2002.: 136.) što može izazvati pogriješan zaključak da ga je on prvi predložio ili upotrijebio. Stoga podsjećamo da se taj znak za fonem /č/ nalazi već u Šibenskoj molitvi (14. stoljeće), pisao ga je i npr. Bernardin Splićanin u svojem *Lekcionaru* (1495.), a Maretić pojedine uporabe nalazi i u Dubrovčanina Nikole Ranjine (1507.) uz češći dvoslov *cj* (Maretić, 1889.: 7.).

23 Kako razlike nisu bile velike, ali su nedosljednosti i dvostrukosti bile proširene i stalne na čitavom dalmatinskom području s početka 19. st., držimo da se može govoriti o jednom neusustavljenom dalmatinskom slovopisu, a ne o dvama – dalmatinskom i dubrovačkom.

24 Uočljivo je Kojovićovo nedosljedno bilježenje *ç/çç* za foneme /č/ i /ć/, npr. *çuju*

Nejedinствен i nestabilan dalmatinski slovopis potaknuo je austrijsku Pokrajinsku vladu u Dalmaciji da 1820. godine u Zadru osnuje *pravopisno povjerenstvo* koje je imalo zadaću reformirati taj sustav. Cilj je bio izjednačiti i usustaviti slovopis za cijelu Dalmaciju kako bi se jedinstvenim slovopisom mogle tiskati knjige i javna glasila na hrvatskom jeziku, a što je bilo iznimno važno i za administracijske potrebe i za lakše učenje hrvatskoga jezika u školama. Povjerenstvo je, nastojeći da svaki fonem ima zaseban znak, a uz to želeći što bolje izbjeći dvoslove i troslove, propisalo sljedeće jednoslove i dvoslove:

fonem /c/ /č/ /ć/ /l̥/ /ń/ /s/ /š/ /z/ /ž/

znak c ç ch lj nj s f z x

Uz to je propisano i slovo g umjesto dvoslova gh za /g/ (prema Vince, 2002.: 144. – 148.). Jasnije je da je taj sustav jednostavniji od dotadanjega i propisana su slova jednoznačna. Od dotadanih dvoslova ostao je samo ch za fonem /ć/, kako se može zaključiti prema zapisniku sa sastanka *povjerenstva* (Vince, 2002.: 148.; Moguš, 1993.: 129.), a uvedena su slavonska slova lj i nj. Međutim, u članku u *Zori dalmatinskoj* (1844.: 171.) spominje se da je *povjerenstvo* odredilo i dvoslov gj za fonem /ǰ/.²⁵ Predloženim su se slovopisom već od 1821. tiskale knjige u Dalmaciji, osim u Dubrovniku i Kotoru koji su zadržali svoj način pisanja (Vince, 2002.: 148.).²⁶ Potvrđuje nam to, primjerice, tekst fra Ambroza Markovića, pri-

(čuju), u kerčmu (u krčmu), lečci (leći), noç (noć) i sl. Pritom se čini zanimljivim pripomenuti da su dvostrukosti ç/çç za fonem /č/ potvrđene u čakavskim tekstovima 17. i 18. stoljeća (usp. Vigato, 2013.: 268.).

25 U članku *Odpis. Častnomu gosp. Borku vlastelinu Kralovskom*, potpisanom samo inicijalom S., piše: „...i bi odlučeno da naš g u svih ulozih ima se izricati ko da je zaslidjen od h. Iz ove uprave vade se one riči koje po svomu korenu iziskuju g meko n. p. tugji, tugja, tugje. Ovo g za omekšanje zaslidi se slovom j, i izrica se, ko u ričih talianskih giuridico, gioja.“ (*Zora dalmatinska*, br. 12., 1844.: 171.)

26 Djela tiskana u Splitu do konca 1830-ih godina nisu nam dostupna, o njima imamo samo podatke u Kukuljevićevoj *Bibliografiji Hrvatskoj* (1860.), pa ne možemo utvrditi jesu li tiskana reformiranim dalmatinskim slovopisom.

I uopće, o počecima tiskarske djelatnosti u Splitu malo je podataka i pisanih potvrda. Po nekim tvrdnjama prva je tiskara u Splitu osnovana 1813. godine, po drugima je to bilo 1820-ih godina, dok Baras utvrđuje da su temelji osnivanja pokrenuta za francuske uprave 1808. godine, zahvaljujući priložima splitskih građana (Baras, 1978.). Kako u Kukuljevićevoj *Bibliografiji* nalazimo najranije tiskana djela u ti-

ređivača prvotiska Gundulićeva *Osmana* koji je objavljen u Dubrovniku 1826. u tiskari Antuna Martecchinija.²⁷ A. Marković u predgovoru tomu izdanju piše *z* za fonem /c/ (npr. *zjelovito*), *chj* za /č/ (npr. *Gundulichja*), *c* za /ć/ (*Dubrovackoga*), *ghj* za /ǵ/ (*dogoghjaje*), *gh* za /g/ (*drughi*), *glj* za /ǵ/ (*hvagljenu*), *gn* za /ń/ (*pomgnivo*), *sc* za /š/ (*biasce*), *f* za /z/ (*bef*), *fc* za /ž/ (*fcenskomu*) (prema Vulić, 2018.: 116.). Sam je A. Marković jasno naznačio da je slijedio slovopis Ignjata Đurđevića (Vulić, 2018.: 120.). Glede dubrovačkih slovopisnih opredjeljenja zanimljivo je i peto izdanje čuvene knjige Tome Babića *Czvit razlika mirisa duhovnoga; Upisan, i dan na svitlost po otcu F. Tomasu Babichiu* tiskano u spomenutoj Martecchinijevoj tiskari 1829. godine.²⁸ U prvom izdanju iz 1726. Babić piše npr. *Cvyt razlika mirisa duhovnoga, upisan, i dan nafvitloft, po ocu F. Thomasu Babichiu, razdiglen, drughe, ufdarxi, sarcem, yezik, naučni, svemoguchega, virovagnya* itd.²⁹ U trećem izdanju 1759. (nakon Babićeve smrti) primjećuju se promjene (npr. *czvit, oczu, Babichju, razdigljen, iztomacegnje, pifme, dopustegniem, staressinaa* itd.). U dubrovačkom izdanju 1829. uo-

skari „udove Piperate“ 1813. godine, posve je opravdano vjerovati da je to godina početka rada te prve splitske tiskare. Djela koja su objavljena prvih godina vjerskoga su sadržaja, bez imena autora ili priređivača (npr. *Muka Gospodina našega Isukarsta i plač matere njegove. U Splitu kod udove Piperate, 1813.*).

- 27 Obitelj Martecchini čuvena je dubrovačka obitelj tiskara i nakladnika. Izdavali su hrvatska i latinska djela hrvatskih pisaca, a među iznimnim ostvarenjima može se izdvojiti tiskanje Gundulićeva *Osmana* (1826.) te drugi i treći dio velikoga Stullijeva rječnika (*Rječosložje*, 1806; *Vocabolario italiano-illirico-latino*, I–II, 1810.). (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id>).

U toj su tiskari tiskana i spomenuta djela Ivana Josipa Pavlovića Lučića i Francesca Marije Appendinija.

- 28 To glasovito Babićevo djelo (¹1726., ²1736., ³1759., ⁴1802., ⁵1829.) u narodu je prozvano *Babuša*. “Babićeva Babuša bila je u narodu prihvaćena kao književni bestseller, do konca 19. st. doživjela je čak sedam izdanja. (...) bila je, uz *Razgovor ugodni fra Andije Kačića Miošića*, možda i jedinom lektirom kroz naraštaje.” (Stipčević, 2005.: 53.). *Babuša* je imala velik odjek u Dalmaciji, ali i Slavoniji i u Bosni (*Ibid.*: 54., 57.).
- 29 Dostupno nam je samo nekoliko stranica izdanja iz 1726. i 1759. na raznim mrežnim stranicama, ali dovoljno da se mogu opaziti razlike među tim izdanjima i onim iz 1826. K tomu, dostupno je Babićevo cjelovito djelo *Prima Grammaticae institutio Pro Tyronibus Illyricis*, Venetiis, 1745. I to djelo potvrđuje da je Babić nepčanike i zubnike (npr. u riječima *Riči, obiçai u gnegovu miftu, latinskoga, yezika, Bofansku, tefcka, kaxem, darxava, megiufe* ‘među se’, *tugemu, Brafcno, primichemo, Cichia toga* ‘ćića toga’ itd.) pisao drukčije nego što je to u dubrovačkom izdanju *Czvita razlika mirisa duhovnoga* iz 1829.

čljive su nove slovopisne zamjene: izdavač je Babićeva slova *c* za /c/, *s*/f za /s/, *fc* za /š/, *gl* za /l/, *gny* za /ñ/, *y* za /j/ iz prvoga izdanja zamijenio sa *cz*, *s*, *sc*, *glj*, *gn* i *j*, dok je ostavio Babićevo dalmatinsko *ç* /č/ (npr. *czvit*, *otczu*, *četiri*, *upisan*, *prodasce*, *kragljevi*, *pivagna*, *jezik* itd.). Razvidno je, dakle, da je izdavač tom promjenom slijedio nejedinstvenu dalmatinsku praksu s početka 19. stoljeća, a ne onu koju je propisalo zadarsko *pravopisno povjerenstvo*. K tomu, može se zaključiti da nije nametao ni tadanja dubrovačka slovopisna rješenja kakva vidimo u, primjerice, spomenutu prvotisku Gundulićeva *Osmana* ili ona koja je rabio Appendini u svojoj gramatici.

Dalmatinskim slovopisom pisana su i tiskana pojedina djela u riječkoj tiskari *Bratje Karletzky*.³⁰ Primjerice, djelo Frane Vrinjanina *Razgovori za sve nedilje kroz godista, dilo Frane Vrignanina, bivsega Kanonika Stolice Senjske, Tomačitelja Pifma Svetoga, i fada Plovana Grixanškoga u Okolisu Vinodola Biskupie Modruske*, objavljeno u Rijeci 1825. godine, napisano je štokavskom ikavicom i reformiranim dalmatinskim slovopisom, s odstupanjem slova *s* za fonem /š/ i slova *Š* (veliko) i *f* (malo) za fonem /s/.³¹ Primjećujemo da Vrinjanin fonem /ž/ bilježi dvoslovom *dj* (npr. *porodjenja*, *orudje* i sl.). U posuđenici *anđeo* izostavlja taj fonem i piše *anjeli*, kako je često u čakavskim djelima, a što je također odstupanje od dalmatinskoga reformiranoga slovopisa. Pojedino je odstupanje i dvoslov *gn* umjesto *nj* u prezimenu *Vrignanin*, dok u djelu Vrinjanin obično piše *nj* (npr. *poklonjenja*, *s-njim* itd.).

30 Tiskara *Bratje Karletzky* bila je tiskara češke obitelji Karletzky; djelovala je u Rijeci od svojega osnutka 1779. godine pa sve do konca 19. stoljeća. Do polovice 19. stoljeća to je bila jedina tiskara u Rijeci, a izdavala je djela na talijanskom, latinskom, njemačkom, mađarskom i hrvatskom jeziku. S obzirom na društveno-političke prilike, na snažne strane utjecaje, iznimna je važnost rada te tiskare za razvoj i očuvanje hrvatskoga jezika u tom gradu (Holjevac, 2015.: 124. – 125.).

31 Uz predgovor toga djela, u zasebnom odjeljku *Opaza glede Pravopisa illiti Ortografia*, Vrinjanin se osvrće na pisanje nepčanika i zubnika, odnosno spornih slova u hrvatskim slovopisima, osim na pisanje fonema /ž/, te je napisao „... kratki uputak, kako slidecha olobita flova toješt: c, ch, ç, nj, lj, Š, f, S, s, x, z, izgovarajuše.“ U tom uputku navodi slovo *s* za fonem /š/, te razlikuje veliko *Š* (s kvačicom, pred slovom) i malo *f* za fonem /s/, ali bez objašnjenja kako se je odlučio za pisanje tih slova.

Slavonski pisci već od tridesetih godina 18. stoljeća nastoje utvrditi jedinstvena i što jednostavnija slovopisna rješenja. Svoje su slovopisne prijedloge iznosili npr. Lovro Bračuljević (1730.), Stjepan Vilov (1736.), Nikola Kesić (1740.), Jerolim Lipovčić (1750.), Ivan Velikanović (1787.), Emerik Pavić (1768.) i dr. (prema Vince, 2002.: 84. – 87.). Od polovice 18. stoljeća sve su manje slovopisne razlike, izjednačuje se bilježenje nepčanika i zubnika te je na koncu prevladao stabilan sustav koji se rabi i u prvim desetljećima 19. stoljeća. Kako smo i u prikazu navele, to su slova *c* za /c/, *cs* za /č/, *ch/tj* za /ć/, *gj/dj* za /ǰ/, *lj* za /lʲ/, *nj* za /ń/, *s* za /s/, *sh* za /š/, *x* za /ž/ te *er* za slogotvorno /ɛ/.³² Tako, primjerice, u Ivana Ambrozovića nalazimo *Proricsja, narecsenja, csovik, Ambrozovicha, prinugjen, dandanashnji, xivljenje, serdcem* itd. (*Proricsja i narecsenja*, 1808.); u Čevapovića npr. *Csevapovichu, naucsitelju, tugju* (=tuđu), *mudroznanja, shtiocu, derxave* itd. (*Josip, sin Jakoba Patriarke*, 1820.); u Filipovića Heldental-skoga npr. *rich, najvechega, upravitelj, sjedinjene, razshirenje, xivot* itd. (*Xivot velikoga biskupa*, 1823.); u Katančića npr. *Katancsich, Ljubavi, nasheg, od muxevah, prvi* itd. (*Sveto pismo starog'zakona*, 1831.).

Kao i u pojedinim razmotrenim dalmatinskim tekstovima, primjećuje se nejednako pisanje *gj/dj* za fonem /ǰ/. Ambrozović je nedosljedno bilježio taj fonem dvoslovom *gj* ili *dj*, bez obzira na podrijetlo riječi ili na oblike s jotiranim osnovama, npr. *utrudjenje, s' nasladjenem, privigjeno, prinugjen, gjava* i sl., a ima i samo *g* u *angeo* (*Proricsja i narecsenja*,

32 Ta je slova normirao i Antun Mandić u svojem pravopisu *Uputjenje k'slavonskomu pravopisanju* (¹1779., ²1810.). Vrijedno je pripomenuti da je to prvi slavonski hrvatski pravopis, da je bio službeni pravopis u Kraljevini Slavoniji i, kao obvezan udžbenik u narodnim školama, iznimno važan za širenje jedinstvenoga slovopisa. Također, valja podsjetiti da je autor toga djela Antun Mandić, biskup đakovački, bosanski i srijemski, nadzornik narodnih učionica za Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, bio jedna od najznačajnijih osoba u crkvenom, prosvjetiteljskom, društveno-političkom i kulturnom životu Kraljevine Slavonije u drugoj polovici 18. stoljeća. O njegovu ugledu svjedoči i podatak kako je za obrazovne svrhe car Josip II. godine 1783. dao osnovati povjerenstvo za izradbu jedinstvenoga hrvatskoga pravopisa: predsjednikom je postavljen Antun Mandić, a članovima Joso Krmpotić i Joakim Stulli. U literaturi se obično ističe kako je Dubrovčanin Joakim Stulli, na poticaj Ugarske kraljevske kancelarije, preradio svoj rječnik prema slavonskoj grafiji, odnosno savjetima Antuna Mandića (v. Vince, 2002.: 88. – 89.; Pintarić, 1998.: 113.). Prema tomu, značajna je Mandićeva uloga i u jezičnim prožimanjima hrvatskih prostora koncem 18. stoljeća, odnosno u hrvatskim standardnojezičnim tijekovima.

1808.). Taj se način pisanja imenice *angeo* nerijetko nalazi i u dalmatinskim tekstovima, npr. u Pavlovića Lučića *Angeo, Angeoska, Arkangeo S. Gabriel (Dvi bogogliubne pofale, 1808.)*. U Čevapovića je obično *gj* u posuđenicama, npr. *s Angjelom, magjarske* i sl., a u hrvatskim riječima, oblicima i izvedenicama, na jotiranim osnovama obično piše *dj*, npr. *medju suxnje postavi, vidjenja tvoja, Porodjenja Isukerstovoga, Grozdje* i sl. (*Josip, sin Jakoba Patriarke, 1820.*). Međutim, primjećuju se pojedine dvostruke uporabe, npr. *na tugju Megju*. Može se pretpostaviti da je bio nesiguran u etimologiju riječi *međa* i *među* (<med-), *tud* (<*tudio) i sl. pa u tim riječima piše *gj* umjesto *dj*. Opaža se pri tom da razlikuje imenicu *megja* i prijedlog *medju*. Filipović Heldentalški obično je pisao *dj* za fonem /ǰ/, npr. *dogadjajah, Djakovo, medju, xedju* i sl., ali ima i *gj* npr. u *ergjave* (=hrđave) i sl. (*Xivot velikoga biskupa, 1823.*). Lukić je u oblicima s jotiranim osnovama pisao *dj* (npr. *dodju, izadju*), a u posuđenicama *gj*, npr. *Magjarska (Xivot Gospodina Boga i Spasitelja nashega Isukersta, 1823.)* (Vulić, 2022.: 3.). Takvo razlikovanje *gj/dj* nalazimo u Katančića i Jaića. Katančić je pisao *gj* u riječima u kojima postanak nije vidljiv i u posuđenicama, npr. *dva Angjela, iza legja*, a u oblicima i izvedenicama s jotiranim osnovama, na mjestu osnovnoga *d*, pisao je *dj*, npr. *miloserdje (Sveto pismo starog' zakona, 1831.)*; kao i Jaić npr. *Evangjelje, Angeoski kori te uzidje, obidjesh, medju* i sl. (*Vinac bogoljubnih pisamah, 1830.*). Može se reći da se nejednako ili nedosljedno bilježenje *gj/dj* opaža u djelima na početku 19. stoljeća. Već u djelima 1820-ih godina ta je dvostrukost uglavnom usustavljena, tj. raspodijeljena s obzirom na jotaciju i podrijetlo riječi. Dosljednija uporaba tih dvoslova može biti utjecaj pravila koja je propisao Antun Mandić u *Uputjenjima k'slavonskomu pravopisanju (1779.)*, odnosno drugoga izdanja toga djela objavljenoga 1810. godine, te Starčevićeve gramatike 1812. godine. Mandić propisuje razlikovanje *gj/dj* i *ch/tj* pri izvođenju riječi: u korijenu riječi piše se *gj* ili *ch*, dok u oblicima i izvedenicama kojima osnova završava na *d* valja pisati *dj*, a kojima osnova završava na *t*- valja pisati *tj* (Mandić, 1779.: 28.). Jednako i Starčević u svojoj gramatici propisuje *tj* i *dj* u izvedenicama, a u korijenima riječi *ch* i *gj*, npr. *kucha, sricha / bratja, prignutje; gradja, mladji / tugje, svegjer* i sl. (1812.: 22. – 23.). Sukladno tomu pravilu, slavonski

su pisci razlikovali i pisanje dvoslova *ch* i *tj* za fonem /ć/: na sufiksnoj granici, kao odraz jotacije na mjestu osnovnoga *t*, pisali su *tj* umjesto *ch*. Tako primjerice nalazimo u navedenom djelu Ivana Ambrozovića *bratja, s'pametju* (1808.); u Čevapovića *bratja, dopustjenjem, oprostjenje* (1820.); u Filipovića Heldentalskoga *s'Milostjom, bratjo* (1823.); u Jaića *Kucha pozlatjena* (1830.); u Katančića *koristju okrunjen* (1831.) itd. Primjećujemo kako je obično zbirna imenica *braća* pisana s nejotiranom osnovom *brat-ja*. U rednom broju *treći* (<*tret-* < **tr-to*) obično je jotirana osnova, tj. pisao se je dvoslovom *ch* na sufiksnoj granici. Tako pisan *trechi* nalazimo npr. u Ambrozovića (1808.), u Čevapovića (1820.), u Jaića (1830.), kao i u djelima objavljenima u Dubrovniku i Rijeci (npr. u Pavlovića Lučića 1808.; u Vrinjanina 1825.). Oblici *trechi*, *-a*, *-e* normirani su u Mandićevim *Uputjenjima* (1779.), u Voltića (1803.), u Stullija (1806.), u Appendinijevoj gramatici (1808.) i u Starčevićевой gramatici (1812.).

Gdje gdje u razmatranim slavonskim djelima nalazimo i dvoslov *cx* (suvremeno *dž*) za fonem /ž/.³³ Primjerice, u Ambrozovića *Macxar, ocxak, pencxer* (1808.); u Katančića *Macxarske* (1831.). Čevapović u svojem djelu 1820. piše *gj* u izvedenici *magjarske*, a u predgovoru Katančićeva *Svetoga pisma* (1831.), koji je napisao 1829., ima *cx* u *Macxarski*. Maretić po nekoliko primjera dvoslova *cx* nalazi u Karle Pavića (1821.) i Adalberta Horvata (1824.) (Maretić, 1889: 324., 330.). Razvidno je da taj znak nije čest, nalazi se u pojedinim pisaca i samo u turcizmima te u etnonimu *Mađar* i ktetiku *mađarski*.³⁴ Starčević u svojoj gramatici spominje *cx*, ali ne rabi i ne normira taj znak. U podrubnici ima napomenu kojom dopušta uporabu slova *x* umjesto *cx* u turcizmima i u izvedenici *srdžba*: „Osobiti glas csujemo u *hancxar, cxelep, sarcxba*, i prilicsnim, ako ti se ne dopada ovi nacsin, pishi *hanxar, xelep, sarxba*, i ost.“ (Starčević, 1812.: 24.). Slovo *x* umjesto *cx* nalazimo i ranije u Voltića (1803.): u njegovu je rječniku zabilježen turcizam *xep* (žep), pridjev *xepni*, a ne *cxep* (džep).

33 Dvoslov *cx* za /ž/ zabilježen je u slavonskim gramatikama 18. stoljeća: u Relkovića (1767.), u Lanosovića (1778.), ali samo u turcizmima (Ham, 2006.: 35.). Preuzeo ga je I. A. Brlić u svoju gramatiku 1833. (*Ibid.*: 58.).

34 Primjećujemo da je slavonski pisac Lovro Bračuljević već 1730. pisao *cx* u *Macxari, Macxarske zemglie* (Bračuljević, *Uzao Scerafinske (nafski) goruchie gliubavi*). Prema Skoku „izgovor dž odgovara tur. *Macar* (...) Oblici sa *dž, đ* su mlađi, a sa *ž, j* stariji. *Mađžar* potječe od *stmadž. Magyer > Magyar...*“ (Skok, 1971.: 349.)

Slavonski je slovopis na samom početku 19. stoljeća imao središnje mjesto: bio je najprihvaćeniji i proširio se je izvan tadanjega slavonskoga prostora. Potvrđuju to čuvena filološka djela. Istranin Joso Voltić slavonskim je slovopisom napisao svoj rječnik, objavljen 1803. godine: *Ric-soslovník (Vocabulario – Wörterbuch) illiriskoga, italianskoga i nimačskoga jezika, s'jednom pridpostavljenom grammatikom illi pismenstvom, u Beču 1803*. Spomenuti dubrovački leksikograf Joakim Stulli preradio je prema slavonskomu slovopisu svoj rječnik *Rjecsosloxyje*, objavljen u dvjema knjigama u Dubrovniku 1806. Od slavonskoga slovopisa odstupa pri pisanju slogotvornoga /r/, tj. Stulli piše *ar* (npr. *parvi*) u skladu s dalmatinskom tradicijom. Ličanin Šime Starčević gramatiku *Nová ricsôslovica ilirická, vojníckoj mladosti krajicsnoj poklonjena trúdom i nástojànjem Shime Starcsevicha, xupnika od Novoga u Lici*, objavljenu 1812. godine, napisao je slavonskim slovopisom što je razvidno i u navedenom naslovu.³⁵ U Š. Starčevića je, kao i u Stullija, iznimka slogotvorno *r* /r/: umjesto slavonskoga i kajkavskoga *er* pisao je *ar* (npr. *tarn*, *garm* i sl.). U djelima tiskanima u riječkoj tiskari *Karletzky* utvrđena je slovopisna neizjednačenost: pojedina su djela tiskana reformiranom dalmatinskom grafijom, a u pojedinima je

„utvrđena primjena tzv. slavonskoga slovopisa... ili pojedinih njegovih rješenja..., što potvrđuje, uz već poznate primjere, proširenost toga u dopreporodnome razdoblju dobro usustavljena slovopisa na sjevernojadranskome hrvatskom prostoru, i to u izdanjima namijenjenima upravo tomu području...” (Holjevac, 2013: 131.).

Slovopisna rješenja hrvatskih pisaca i filologa od polovice 18. stoljeća mijenjala su se i dotjerivala, s međusobnim dodirivanjima i utjecajima, a da bi se postigla što bolja rješenja koja bi mogla biti i prihvatljiva na čitavom hrvatskom prostoru. Unatoč tim nastojanjima, tradiciju je teško na-

35 Š. Starčević je vjerojatno autor još jedne knjige o *pravo-pisanju Illyricskom*, izdane u Trstu 1816. Ta knjiga nije poznata, vjerojatno je izgubljena, a spominje ju Grga Čevapović u svojem djelu *Josip, sin Jakoba patriarke* (1820.). Čevapović tu ne navodi ime autora, tek Vončina utvrđuje da je to zasigurno bio Starčević. K tomu zaključuje da je to djelo značajno po tom što je autor u njem normirao slavonski slovopis i nazvao ga *illiričkim* (Vončina, 1985.: 46. – 47.).

pustiti pa se slovopisne razlike prenose i u prva desetljeća 19. stoljeća, što je razvidno i u ovdje razmotrenim djelima. U osvit preporoda još uvijek postoje dva slovopisa iako s malim razlikama. Kako je zapadnoštokavska književnojezična stilizacija prevladala na većem hrvatskom prostoru, osim na kajkavskome, može se govoriti o štokavskom i kajkavskom slovopisu. Pod štokavskim se podrazumijeva slavonski, reformirani dalmatinski i dubrovački koji su se razlikovali u nekoliko slova za nepčane foneme (uglavnom /č/, /š/ i /ž/) i slogotvorno /r/.

Od preporoda do kraja 19. stoljeća

Iako su razlike između kajkavskoga i štokavskoga slovopisa bile tek nekoliko slova, supostojanje dvaju slovopisnih sustava nije bilo sukladno preporodnim jezikoslovnim zamislima o jedinstvenom hrvatskom književnom jeziku. Valjalo je konačno ostvariti višestoljetne težnje hrvatskih pisaca i jezikoslovaca te osmisliti jedinstven slovopisni sustav koji će biti prihvaćen na čitavom hrvatskom prostoru. Stoga Gaj u *Kratkoj osnovi horvatsko-slavenskoga pravopisa*, 1830. (napisanoj kajkavskim i novom, tek predloženom grafijom) uz temeljne grafeme *c, d, g, l, n, s, z*, po uzoru na Vitezovićeve slovopisna rješenja za nepčanike uvodi slova s tildama *č, đ, ģ, ĩ, ñ, š, ž*, umjesto dvoslova koji su se rabili u tadanjim slovopisima,³⁶ a prema načelu da se svaki fonem bilježi jednim slovom. Takvi prijedlozi u praksi nisu bili prihvaćeni³⁷ te je, kako opaža Moguš (1993: 144.), „prvotnom Gajevom grafijom, što je bila ponuđena ‘*nam Horva-*

36 U literaturi se spominje i Josip Završnik kao *Gajev preteča* (Vončina 1988.: 302., 312.; Nosić 1997.). Međutim, očuvani rukopis Završnikova pravopisa iz 1819. dugo je bio zagubljen (Nosić 1997.: 31.) pa držimo da nije mogao imati odjeka na svojedobnu praksu, a nije pouzdano niti da ga je Gaj poznavao.

37 Vjekoslav Babukić napisao je dva privatna pisma Ivanu Krstitelju Franikiću, svom bivšemu profesoru, 1832. i 1833. godine. Ta pisma pokazuju ponajprije da “ni među budućim najvažnijim članovima zagrebačkoga kruga nije u svim pitanjima postojala jednodušnost i slijepo podređivanje primarnim Gajevim zamislima.” (Vončina, 1985.: 51.). U drugom pismu iz 1833. Babukić piše i predlaže slova *č, š* i *ž*, a umjesto Gajevih rješenja s tildama iz *Kratke osnove* predlaže dvoslove *dj, lj, nj* te *ie* za odraz jata (*Ibid.* 52. – 53.). Usporedbom Babukićevih prijedloga 1833. i Gajevih u *Pravopisu* (1835.), razvidno je da je Gaj pri reformiranju svojih prvotnih prijedloga iz *Kratke osnove* prihvatio Babukićeve prijedloge, osim dvoglasnika *ie*. (usp. *ibid.*: 55.).

tom', napisana samo njegova *Kratka osnova* i ništa više³⁸. U članku *Pravopisz* (*Danica*, 1835., br. 10. – 12.) Gaj iznosi nova grafijska rješenja³⁹ te umjesto tilde kao znak palatalnosti predlaže slova s dijakritičkim znakovima č, ž, š (prema češkomu pisanju), uvodi i slovo ć (prema poljskomu)⁴⁰ te dvoslove *dj, gj, lj, nj* u kojima se *j* piše s crticom, a predlaže i *tj* za /ć/ na granicama osnova i sufikslnih morfema.⁴¹ Za odraz jata umjesto *e*, i ili *ie* predložio je tzv. rogato ě (prema češkomu znaku). Predložena slova i dvoslove normirao je i Babukić u svojoj gramatici (1836.) te, osim *j* (s crticom), A. Mažuranić u svojoj gramatici (*Temelji ilirskoga i latinskoga jezika za početnike*, ¹1839., ²1842.). Slovo *j* (s crticom umjesto točke)

38 Znak poput tilde na nepčanicima č, ž i š (npr. *učiniše, život*) te crticu umjesto točke na *j* u dvoslovima *dj, lj, nj* i *tj* primjećujemo u 10. izdanju *Andrie Kačića Razgovor ugodni naroda slovinskoga* koje je uredio i prilagodio Gajevu slovopisu Vjekoslav Babukić pod pseudonimom Venceslav Juraj Dunder, a tiskano je u Beču 1836. Vjerojatno su takve tilde umjesto *kvačica* na slovima č, ž i š nastale zbog tiskarskih ograničenja, ali *j* s crticom jasan je Babukićev izbor jer je, kako u predgovoru objašnjava, razlikovao *pomekšiteljno j* od *prostoga j*. Zanimljivo je također što u tom predgovoru Babukić pohvaljuje Gajeve prijedloge i objašnjava potrebu da se predložena slova prihvate, a on sam u tom djelu nije prihvatio ě, nego je za dvo-glasnik rabio *ie/je*, a kadikad i *i* (npr. *potribito, uvik* i sl.) o čem pri tom nije naveo nikakvo objašnjenje.

39 Gaj spominje Vitezovićeva slovopisna rješenja i u *Pravopiszu* gdje se osvrće na hrvatsku *pravopisnu* tradiciju, od starih glagoljskih i latiničnih tekstova do suvremenih, te zaključuje da su „zmed nashih predyev nekoji, najmre pako glaszoviti y naj vuchenéshi domachi piszecz baron Pavel Vitezovich, podsupan y kralyevzki tolnachnik jako dober y prikladen pravopisz imali, kojega vendar obchinzkim uciniti ondashnye temne okolnozti nizu dopustyale. Nam anda nikaj drugo nije treba, nego da taj ztarinzki pravopisz pretreszemo, odobrimo, y ponovimo.“ (*Danica*, 1835., br. 10.).

Opširnije o Gajevim kolebanjima i poticajima koji su ga naveli na predložena grafijska rješenja, te uzorima na koja se je oslanjao, v. npr. Vončina 1985.

40 Preuzimanje čeških i poljskih slova bilo je sukladno tadanoj težnji za sveslaven-skim zbližavanjem i za izbjegavanjem njemačkih, mađarskih i talijanskih utjecaja. Na kraju *Pravopisza* Gaj to izrijeком potvrđuje i poziva: „Odhitimo vu nachinu pizanya nemschinu, talianschinu y magyarschinu y dersmo sze Szlavzke, nam naravzke ztarine“ (*Danica*, 1835., br. 12.).

41 Budući da Gaj u *Kratkoj osnovi* nema znaka za fonem /ć/, koji nema kajkavsko narječje, u literaturi se prenosi zaključak kao npr. u Muguša (1993.: 142.) da „ga nije trebalo ni biti jer Gaj u *Kratkoj osnovi* prilagođuje grafiju kajkavskomu sustavu (a ne štokavskomu)“. Međutim, u *Kratkoj osnovi* (str. 14.) Gaj predlaže *đ* (za fonem /ǰ/) u izvedenicama npr. *suđen; rođen*; u im. *međa...*, pa se može reći da je imao u vidu i štokavsko narječje, odnosno da prihvaća štokavsko narječje kao osnovicu hrvatskoga književnoga jezika, što je potvrdio i reformiranom grafijom u *Pravopiszu* 1835.

nalazimo u dvoslovima u tekstovima objavljenima u *Danici* 1835. godine, npr. u Mihanovićevoj *Horvatskoj domovini* (1835., br. 10.) *veli ljudi, Ženju serpi, hrastje* itd., a isto tako i u drugim tekstovima u tom godištu *Danice* koji su napisani novim Gajevim slovopisom.⁴² Međutim, uskoro se je u tim dvoslovima počelo pisati *j* s točkom. Ostala su Gajeva slova bila široko prihvaćena, najprije među piscima kajkavskoga i slavonskoga područja, a u ostalih postupno. Na dvostrukosti (*dj/gj, tj/ć*) i sporna slovopisna rješenja (slogotvorno *r /ṛ/*, odraz jata,) osvrnut ćemo se poslije.

U zadarskom listu *Zori dalmatinskoj* (1844. – 1849.) Gajeva slovopisna rješenja za foneme /č/, /ć/, /š/, /ž/ te *j* i *ě* nisu bila odmah dosljedno prihvaćena. U tekstovima u tom listu 1844. godine nepčanici /č/, /ć/ i /ž/ pisali su se slovima dalmatinskoga reformiranoga slovopisa: *ç* (za č), *ch* (za ć) i *x* (za ž), a novim slovom *ś* bilježio se fonem /š/. Obično je *i* ili *je* odraz jata, vrlo rijetko *ie* u dugom slogu. Primjerice, ta slova nalazimo u Preradovićevoj pjesmi *Zora puca, biche dana (u oči mladog ljeta godine 1844): Polnoch prodje! – što me budi /... / Xice same zaigraše / ... (Zora Dalmatinska, god. 1. 1844., br. 1.)*; također u njegovoj pjesmi *Putnik: Boxe mili, kud sam zašo, / Noch me stigla u tudjini* itd. Ili, primjerice, u *Pjesmici Ane Vidoviča: Vjenčanje, Put izgubljene ovčice* (god. 1., br. 10.) itd. Ana Vidovića (Vidovićeve) te je godine objavila svoju zbirku pjesama *Pjesme Ane Vidovićeve, u Zadru: Iz Tiskarne Bratje Battarah, 1844.*, napisanu jekavicom i Gajevim slovopisom (npr. u tom djelu piše *Pjesme, ljepe, rječ, bjela, težkim* itd.). U *Zori dalmatinskoj* 1844. pojedini tekstovi i oglasi napisani su također Gajevim slovopisom: npr. *čuje, narěčje, srědstvo, buduć, obće, težko, pišete* itd. Ili npr. članak *Dopis iz Gradca němačkog u Štajeru*, potpisuje *Borko vlastelin Kralovski iz Štajera*, gdje opažamo dvostrukost *Š/Ś*, zatim pjesma *Duhu Ivana Gundulića* koju potpisuje *Davorin Slavjan iz Štajera* itd. Nalazi se kadikad i jednoslovno slogotvorno *r* (npr. *srdce, svrhu* i sl.) npr. u članku *Blagorodni Gospodine Uredniče!* koji potpisuje *Andria Torkvat Brlić* (br. 10., str. 73. – 75.), a u kojem poziva na slogu i jedinstveni slovopis. Autori koji su objavljivali

⁴² U *Danici* 1835., i nakon objavljivanja Gajeva *Pravopisza*, pojedini su tekstovi objavljivani kajkavskim slovopisom.

u *Zori dalmatinskoj* bili su iz raznih hrvatskih krajeva (npr. Petar Preradović, Ilija Okrugić Sriemac, Mato Topalović, Ilija Rukavina Ljubački, I. A. Brlić, Šime Starčević, I. A. Kaznačić i dr.) i, sudeći po objavljenim tekstovima, većina se nije protivila slovopisnim rješenjima urednika Ante Kuzmanića. Pojedini su, kao spomenuti Torkvat Brlić, pozivali na zajedništvo. Također, može se zaključiti da ni urednici⁴³ nisu imali isključiva gledišta te su prihvaćali i objavljivali i tekstove pisane Gajevim slovopisom. Zamjećuje se npr. da je u tom listu 1845. (II. god., br. 29.) pjesma *Moja ptica*, slavonskoga pisca Ilije Okrugića, objavljena mješavinom dalmatinskih slova (č za /ć/, ch za /ć/, x za /ž/) i novoga Gajeva slovopisa (š za /š/, ě za odraz jata), npr. *od Ilie Okrugicha, dičan, vĕka, cheš ‘ćeš’* itd. Tako se je u tom godištu *Zore* pisalo, kao i s dvostrukostima x/ž za /ž/ i ch/tj za /ć/, a u većini tekstova nalazi se ě. Godine 1846. i u tom se listu uglavnom piše Gajevim slovopisom⁴⁴ pa je i u Okrugićevoj pjesmi *Pobožni uzdasi Bogu* (1846., br. 17.) npr. *pobožni, ćeš, dušu vĕčnu, čovĕka, Okrugića* itd. (Laco, 2023.: 49.). Sljedeće, 1847. godine *Zora dalmatinska* vraća se dalmatinskomu reformiranomu slovopisu pa su tako napisani i tekstovi nedalmatinskih autora, npr. članak slavonskoga gramatičara I. A. Brlića (*O izobrazenju i knjizevstvu*). Godine 1848. pojedini su tekstovi pisani Gajevim slovopisom, pojedini dalmatinskim slovima, a 1849. (od br. 1., god. VI., na 1. *sičnja*) *Zora dalmatinska* dosljedno prelazi na novi slovopis. Može se reći da su slovopisna neujednačenost i dvostrukosti u tekstovima *Zore dalmatinske* odraz suprotstavljanja Gajevoj reformi, ali istodobno pokazuju uključivost i težnju za jedinstvenim hrvatskim slovopisnim rješenjima. U tom su listu objavljivane rasprave o slovopisno-pravopisnim rješenjima, i onih koji su podupirali Gajeve prijedloge i onih

43 Godine 1844. urednik *Zore dalmatinske* bio je Ante Kuzmanić; 1845. I. A. Kaznačić; 1846. N. Valentić; od 1847. Ante Kuzmanić.

44 U literaturi se gdje gdje navodi da je *Zora dalmatinska* prešla na gajicu 1849. godine (v. npr. Badurina, 2015.: 411.); ili se pak na raznim mrežnim stranicama tvrdi, kao npr. na enciklopedijskoj stranici, da je taj list “sve do 1848. zadržao [je] svoj pravopis, čime je navješćivao politiku dalmatinskoga autonomaštva...” (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=67403>). Razmotreni tekstovi ne potvrđuju te zaključke, a posebice ne povezivanje s autonomaštvom. Ističemo stoga da se kolebanja glede konačnoga opredjeljenja u tom listu primjećuju već 1844., u sljedećim godištim do 1849. uočljivi su nejednaki tekstovi, nejednakih slovopisnih rješenja, ali nerijetko djelomice ili potpuno napisanih gajicom.

koji nisu prihvaćali njegovu reformu. Primjerice, u spomenutom članku A. T. Brlić (1844., br. 10.) podupire Gajev slovopis i članak je objavljen tim slovopisom. Šime Starčević zagovara slavonski slovopis, koji je normirao Antun Mandić, i poziva Dalmatince da preuzmu slavonske dvoslove *cs* i *sh* za nepčanike /č/ i /š/.⁴⁵ Oštro se protivi pisanju *rogatoga ě* i dijakritičkim znakovima na nepčanicima, odnosno *rogatomu Pravopisu Zagrebačkomu* ili *organičkomu pravopisu*; potanko pritom raščlanjuje Gajeve prijedloge te zaključuje:

„Sa svim tim Organički Pravopis nije brez svakoga imanja: on ima dva dobra. Ova jesu: jedan filjak, i jedne rasle, s’ kojima a) nagerdjuje nikoja slova; b) postavlja u dvojnost izgovaranje nikojih ričih; c) zameche smutnju u puku knjixevnom; d) kvari nikoje riči; e) i čini krivicu narodnoj knjixevnosti.“ (Shime Starčevich, *Knjixevnost*, Zora Dalmatinska, 1847., god. IV., br. 1.).

Oštrinu suprotstavljanja i svijest o važnosti jedinstvenih slovopisnih rješenja jasno pokazuju tadanje javne rasprave kao npr. odgovor Adama Filipovića Starčeviću objavljen u *Danici*, gdje među inim piše:

„Zašto g. prečastni zove pravopis ‘zagrebački’ a ne veli ‘ilirski,’ ta mi se svi njime služimo. I da znade, što nije znao, da nije zagrebački, već nas sviuh, neka uzme odluku uzvišenoga naměstništva ugarskoga, koja je odavno izišla, i odobrila ovaj nami obljubljeni pravopis... (...) a naš prečastni želi svoga naroda mir i slogu i jedinstvo razoriti, i jedan narod u dva načiniti... Kad ćete se vi bratjo dalmatinska s nami u pravopisu i u narodnosti sjediniti?“ (Adam parok Gorjanski, *Gospodinu Šimi Starčeviću*, Danica, 1847., br. 13.)

Taj navod pokazuje kako je slovopisno pitanje postalo društveno-političko pitanje u kojem se odražavalo jedinstvo hrvatskoga naroda, a sporenja o slovopisnim opredjeljenjima zapravo su okupljala hrvatske pisce, publiciste i filologe oko zajedničke zamisli – jedinstvenoga hrvatskoga slovopisa i standardnoga jezika.

45 U podrubnici uz taj članak Ante se Kuzmanić ograđuje od slovopisnih prevrata i nada se složnomu dogovoru: „Jedno je učeno društvo izmislilo i postavilo ono *ç* i *f*: drugo ji učeno društvo moxe posichi i odbaciti. Ja to nesmim učiniti. Kufao sam do sad ono *sh* sijati, ama mnogi na me ustadoše kao na bilu vranu. Pojedini pisatelji ništa nemogu: samo je sloxna sila kod sviuh učenih narodah knjixevni jezik i pravopis osnovala.“ (Zora Dalmatinska, 1847., god. IV., br. 1.)

U Splitu su 1830-ih godina (do 1844. godine) knjige tiskane dalmatinskim slovopisom, uglavnom reformiranim 1820., ali s pojedinim nedosljednostima. Primjerice, u neautoriziranom djelu *Putu Krixa Isukarstova od dvora Pilatova do varha Kalvarie s' mnogim drughima molitvam*, tiskanom u Splitu 1839. godine, slova su *gh, cz, gli, gni* (npr. *drughima, pravicza, ocza, Kraglietva*) i sl., dalmatinskoga načina pisanja umjesto *g, c, lj, nj* koje je propisalo zadarsko *pravopisno povjerenstvo*. Uočljivo je pritom neočekivano odstupanje od dalmatinske slovopisne prakse, odnosno preuzimanje jednoga od Gajevih predloženih slova: u tom se djelu obično nalazi slovo *š* za fonem /š/, npr. *grišnika, jošte, odgovaraš* itd., pojedinačne su samo uporabe dalmatinsko-dubrovačkoga *sc* (npr. u imenu *Scimun*). I u drugim razmatranim djelima tiskanim u Splitu primjećuju se manja odstupanja od reformiranoga dalmatinskoga slovopisa. Primjerice, 1841. objavljen je prijevod *Tri čudnovate divice xivuche u Tirolu. Dogodovstjeno povidjenje života Marie Mörl iz Kaldara, upisano od redoglavnika Antona Rikardi, prineseno u ilirski jezik po jednomu učitelju Kral. narodne učionice S. Domenika. U Splitu 1841. po Bernardu Piperati*. Predgovor potpisuje *Andria Stazich*, prevoditelj. Djelo je tiskano s tek pojedinim dvostrukostima, npr. uočljivo je nedosljedno pisanje slogotvornoga *r /r/*: uz češću uporabu *ar* u tom djelu nerijetko se nalazi i *er* (*serce, Carkva, u carkvi, svarhu, prvi dvaju, prvi ushod* i sl.). Više nedosljednosti nalazimo u III. izdanju stihovanoga djela Petra Vuletića Kaštelanina⁴⁶ *Jozip pravedni, to jest skazanje kako sinovi Jakova patriarke prodaje Jozipa brata svoga Izmaelichanom. Sloxeno i u četiri pivanja razdiljeno od popa Petra Vuleticha Kasteljanina*, tiskanoga u Splitu 1843.

46 Prema Kukuljevićevoj *Bibliografiji Hrvatskoj* to je djelo Vuletić Kaštelanin objavio u Mletcima 1706. godine; II. je izdanje objavljeno „u Dubrovniku 1829. u 3. dielu knjige Cvita razlikoga mirisa od Babića; III. izdanje u Splitu kod Oliveta 1843. s nadometkom dviu pjesamah...“ (Kukuljević Sakcinski, 1860.: 181.). O piscu Vuletiću Kaštelaninu nemamo drugih podataka, ali zaključujemo da je hrvatskim jezikoslovcima to njegovo djelo bilo značajno. Naime, pretraživanjem doznajemo da se dijelovi navedenoga spjeva nalaze i u *Ilirskoj čitanci za gornje gimnazije. Knjiga pèrva. Sadèržavajuća izgledè iz hèrvatske literature od pèrvoga njezina početka do godine 1835.*, a koju su priredili i izdali 1856. A. Mažuranić, Adolfo Weber i Matia Mesić. Uz taj tekst (str. 354. – 359.) priređivači navode samo: „Petar Vuletić. Biaše rodòm Kasteljanin. Napisa dèlo: Josip pravedni, u 4 pèvanja.“

u *Tiſtionici Oliveti i druxbenice*. Razvidno je da su priređivači dopunili izvorno djelo dvjema pjesmama, kao i to da su mijenjali pojedina slovopisna rješenja dubrovačkoga II. izdanja iz 1829. godine. U III., splitskom izdanju nalazimo slova reformiranoga dalmatinskoga slovopisa (c, ç, lj, nj, f), ali i dvostrukosti i nedosljednosti npr. z/c, gh/g, gn/nj (npr. *Starac, nebogh, Bogu, poghine, sagnavaz, studenaz* i sl.). U Splitu je prva knjiga tiskana Gajevim slovopisom *Pisme razlike, na poštenje Božje B. D. Marie i sviu svetih, sastavljene od o. f. Vice Vicića godine 1785., sad pako na svitlost dane po I. F. Jukiću. U Splitu 1844., Tiskom Oliveti i družbenice*, a priredio ju je i dao tiskati fra Ivan Franjo Jukić prema Vicićevu rukopisu iz 1785., što je naveo u podnaslovu. To nam djelo pokazuje da u Splitu nije bila riječ o otporu prema novim, predloženim slovopisnim rješenjima, nego je po srijedi bio nemar i tiskarske poteškoće koje spominje fra Jukić u *Pridgovoru Vicićevih Pisama*:

„...zato sam svu pomlju, u druſtstvu s’ moim priateljem G. Andriom Stazićem, metnuo za podignuti i dobavit nova Ilirska slova koja do danas u svoj Dalmaciji faliſe. Dobavivſi slova postaro sam se o kakvom dilu po komu bi ovi novi pravopis medju Bošnjacim i Dalmatinim razprostranio, za tu paka svarhu poſtići, odabro sam ovu knjigu na svitlo izdati.“ (Jukić, 1844.: 6.).⁴⁷

K tomu Jukić pripominje:

„Ovo je parva knjiga, koja novim Ilirskim pravopisom izlazi u Dalmaciji, koga G. Dor. Gaj, godine 1836, u druſtvu mlogih učenih knjiſevnikah uvede...“ (Jukić, 1844.: 3.).

47 Jukić u predgovoru toga djela jasno podupire Gajev slovopis i nastojanja *mlogih učelih knjiſevnikah*. Objašnjava svoja glediſta o *pravopisu* i knjiſevnosti, odnosno o jeziku, a drſimo ih vrlo zanimljivima za svoje doba: „Okolovſtine knjiſevne posve jesu se prominule. Dosad gledalo se je na kratki durbin, a sada na dugi valja gledati, tojest priko granicah otačbine naſe; i vidi će se da novi pravopis jest jedno sredstvo za umnoſhati jako knjiſevstvo, za ulisti u tiſnje porazumljenje s’ narodima ne samo srodnimi, dali sa svima izobrazenimi Europe, koji uče naſ jezik... Rečeni pravopis vodi k’ jedinstvu pisanja; jedinstvo pisanja na sjedinjenje koje otvora rudu neizpraznivu bogastva knjiſevnoga i neprocinjivu zaminitu pomoć za koracati čvarſće u nauku.“ (Jukić, 1844.: 5. – 6.). U tim Jukićevim promiſljanjima o potrebi i značaju jedinstvenoga slovopisnoga sustava mogu se raspoznati suvremene teorijske značajke standardnoga jezika koje je utvrdio Brozović (v. 1970.: 66.): normiranost, viſefunkcionalnost i uključenost u međunarodnu civilizaciju.

Prema toj se tvrdnji i u suvremenoj literaturi prenosi zaključak da je to *prva knjiga u Dalmaciji* objavljena gajicom (v. npr. Vince, 2002.: 352.; Badurina, 2015.: 412.). Međutim, sa sigurnošću se može zaključiti da je to prva takva knjiga u Splitu, a u Zadru je iste godine gajicom objavljena spomenuta knjiga *Pjesme Ane Vidovićeve (u Zadru 1844.)*. Dakle, iste su godine tiskane obje te knjige, ali ne možemo utvrditi koja je bila prije.

U dubrovačkoj tiskari *Martecchini* 1830-ih godina knjige su tiskane starim slovopisom, ali s pojedinim nedosljednostima. Primjerice, u djelu *Dubravka, prikafagne spjevano po gosparu Givu Fr. Gundulichja, prikafano u Dubrovniku godiscta MDCXXVIII. U Dubrovniku, po Pet. Franu Martecchini slovotjesctiteglju. 1837.*, primjećujemo na korica-ma u naslovu knjige *PJESNOSBRANJE SLOVINSKO* slovo *nj* umjesto dalmatinskoga *gn(i)*. I u tekstu se dalje primjećuju dvostrukosti: izdavač uz starija dalmatinska slova rabi i novija reformiranoga dalmatinskoga slovopisa, a ujedno i novopredložena Gajeva: *gni/nj* za /ń/, *glj/lj* za /ǃ/ (npr. *prikafagne, tri cignienja, Miljenko, Gljubimir, Gljubdrag, Jeljenka* itd.). U *Martecchinijevoj* su se tiskari od 1848. godine knjige počele tiskati novim slovopisom, gajicom, npr. djelo Antuna Kaznačića *Jozipu Knezu Jelačiću, banu i vladaocu Trojo-kraljevine Horvatske Slavonske Dalmatinske, Piesan po Adv. Antunu Casnacich. U Dubrovniku po Petru Franu Martecchini, 1848.* Primjećujemo da je samo autorovo ime napisano dalmatinskim slovima (*Casnacich*). Slova *č, š i ž* u tom djelu imaju nadslovni znak poput tilde što držimo tiskarskim nedostacima. U toj su tiskari 1850-ih godina pojedina djela tiskana i dalmatinsko-dubrovačkim slovopisom s početka 19. stoljeća. Primjerice, tim je slovima 1852. godine objavljeno djelo Anice Bošković *Razgovor pastirski varhu porodjegna gospodinova jedne djevojczize Dubrovkigne. U Dubrovniku po p. Franu Martecchini 1852.* Zasigurno je izdavač priredio tu knjigu prema prvomu izdanju 1758., objavljenomu za života autorice koja je preminula 1804., i želio očuvati izvornost djela. Primjećujemo tek da je u izdanju 1852. usustavljeno slovo *s* za fonem /s/: u prvom je izdanju bilo nedosljedno *s* za /s/ i za /z/ (npr. *slabos, sarze, snam, bes* = slabost, srce, znam, bez i sl.). Također u tom izdanju primjećujemo pojedinačne rijetke dvostrukosti starih i novih slova, što je moglo nastati i u pripremi tiska, npr. *dj/di/gh, gn/nj* (*porodjegna / porodienja, fciudjeni, slaghje* i sl.).

U riječkoj tiskari *Karletzky* hrvatska djela tiskana do 1848. godine napisana su i objavljena nejednako, ili slavonskim ili dalmatinskim slovopisom. Od 1848. godine tiskana su reformiranim Gajevim slovopisom (Holjevac, 2015.: 126., 132.). Iznimka su

„*Katolicsansko pitalo* (1849.) te *Razmishljanje sedam xalostih Blaxene Divice Marie* (1855.), dva djela Šime Starčevića tiskana u Rijeci polovicom 19. stoljeća... Ona svjedoče da je Šime Starčević uporno primjenjivao dopreporodni slavonski slovopis i onda kada je preporodnom reformom uređen tzv. ilirski slovopis već bio gotovo opće prihvaćen. (...) stoga djela objavljena u tiskari *Karletzky* slavonskim slovopisom potvrđuju poštivanje autorske jezične redakcije s jedne strane, a s druge Starčeviću ustrajnost na vlastitim književnojezičnim nazorima i postavkama, neovisno o tome što su bili neprihvaćeni u tadašnjim procesima standardizacije hrvatskoga jezika.“ (Holjevac, 2015.: 139.).

Među podunavskim hrvatskim piscima Gajeva su slova bila lako prihvaćena. „Međutim, u Subotici, najjačem kulturnom središtu onoga doba, kasno su se počele tiskati knjige ‘novim pravopisom’. Jamačno su na to utjecale tiskarske mogućnosti...“ (Sekulić, 1990.: 256.). Za vlastitih istraživanja u subotičkom povijesnom arhivu Sekulić utvrđuje

„da su se pedesetih godina XIX. stoljeća u arhivskoj građi upotrebljavali znakovi: č, ć, š, lj, nj, što upućuje na zaključak da su se preinačeni i prilagođeni latinički znakovi rano primjenjivali i u Podunavlju.“ (Sekulić, 1990.: 257.).

U Bosni i Hercegovini sredinom 19. stoljeća „pojavilo se nekoliko slovopisnih koncepcija“, a Gajeva su slovopisna rješenja prihvaćena zahvaljujući nastojanjima Franje Jukića i pojavom njegove početnice *Početka pismenstva i napomena nauka kerstjanskoga na službu pučkih učionica u Bosni*, Zagreb, 1848. (Krešić, 2013.: 61.). U mostarskoj *Tiskari katoličkog poslanstva* objavljen je 1873. godine *Pravopis za niže učione katoličke u Hercegovini*, fra Franje Milićevića. Ta „prva pravopisna knjižica objavljena u Hercegovini nalikuje Partaševu *Pravopisu jezika ilirskoga...*, a slovopisom slijedi Gajevu koncepciju koju je u Bosni učvrstio Frano Jukić“. (Krešić, 2013.: 59.)

Gajev slovoapis uglavnom su prihvatili i zapadnougarski Hrvati, unatoč pojedinačnim protivljenjima. Priređujući 1877. u Željeznu (Eisenstadt, danas u Gradišću u Austriji) za tisak gramatiku zapadnougarskoga jezikoslovca Gašpara Glavanića, pod naslovom *Podučavanje u jezikoslovlju za učitelje i školare*, drugi zapadnougarski Hrvat Mihovil Naković u predgovoru je napisao:

„Něki se zgovaradu s tim, da je staropis laglji neg novi. Tako ‘zs’ je laglje neg ‘ž’; - ‘zs’ je laglje neg ‘s’; - ‘cs’ - je laglje neg ‘č’ itd? Koliko truda ima učitelj, dokle ditetu zapameti ‘sz’ - ‘zs’ - ‘ch’, pak još velu da je to laglje nego novo ‘ž, č, ć, š’! (...) Ako je pak vindar staropis laglji, zač se pak on pogublja, a novi se već i već razširuje? Da je jur za staropis smrtna ura udrila, to je svitlo, ar nigdor se već ne sigura knjige staropisane izdati.“ (usp. Benčić 1998.: 227. – 228.).

Razmotrena djela pokazuju da su se Gajevi prijedlozi izneseni u *Pravopiszu* 1835. prihvaćali postupno. Od 1848. godine Gajev slovoapis uglavnom prevladava na širem hrvatskom prostoru.

Dvoslovi *dj*, *gj* i *dž*

Utvrđile smo kako se je u razmatranim tekstovima pretpreporodnoga razdoblja dvoslov *dj* za fonem /*ǰ*/ obično pisao u pojedinim riječima, u posuđenicama te u izvedenicama i oblicima na granici morfema. Tako i Gaj u *Pravopiszu* predlaže dvoslov *dj* u izvedenicama, kako „nashi ztari negda pizali szu... N. p. *rod*, *rodjen*...“ (*Danica*, 1835., br. 12.). U djelima objavljenima od 1835. godine obično se je dvoslov *dj* pisao u riječima u kojima mu postanak nije vidljiv, u pojedinim posuđenicama (npr. *djavao* < grč. *diabolos*) te u oblicima i izvedenicama s jotiranim osnovama, na mjestu osnovnoga *d*. Primjerice, nalazimo u Topalovića *medju*, *tudje*, *gvozdje* (*Razgovor pješnika i vile Slavonkinje*, 1836.); u Kukuljevića Sakcinskoga *medju* *gladne gradjane*, *poglavar twardje* u *Sisku* (*Juran i Sofia*, 1839.); u Trnskoga *djavo*, *djače* (*Zvekan opet na svietu*, 1844.); u Nemčića *nadoknadjuje* (*Putositnice*, 1845.); u Vraza *s okovane ladje* (*Sone-*

ti, 1846.); u Preradovića *moja ladja* (*Nove pjesme*, 1851.); u Baštiana u *tudjinstvu* (*Liburnjan*, 1855.); u Jurkovića *vječitu žedju, djavao unidje, idjaše, nadjoh, sudjeno* (*Izabrana djela*, 1862.); u Šenoe *čadjava slika, sidje* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); u Perkovca *medjutim* (*Stankovačka učiteljica*, 1871.); u Kurelca *odtudjivati, mladje* (*Jačke*, 1871.); u Šumećanina *nadje ga, ribarska ladjica* (*Pustolovine*, 1874.); u Kumičića *okrene ledja, podje, uvriedjenom* (*Gospodja Sabina*, 1883.), *mladjanoga obličja* (*Sirota*, 1885.); u Carića *odgadja* (*Slike iz pomorskoga života*, 1884.); u Kra-
nčevića *mladjan Hrvat* (*Bugarkinje*, 1885.); u Brlića *medju* (*Uspomene*, 1886.); u N. Tordinca *Djakovu, djakovački, mladju* (*Djakovački spasovdan*, 1886.); u Vojnovića *radjati, ladje, probudjenih uspomena* (*Ksanta*, 1886.); u Leskovara *smedja kosa* (*Sjene ljubavi*, 1898.); u Tomića *napram svim gospodjama, i sam uvidjam, uredjenje sobe, medju posljednjima* (*Melita*, 1899.) itd. Rijetko se u takvim riječima i oblicima umjesto dvoslova *dj* nalazi *gj*, kao u dubrovačkih pisaca Vodopića npr. *brodogragjom, izmegju, otigje* (*Tužna Jele*, 1868.); *gospogjica* (*Robinjica*, 1875.); i Franasovića *progje, nagjoh* itd. (*Nenadana utjeha*, 1879.), što je sukladno dubrovačkoj tradiciji. Neobično je što *gj* umjesto *dj* nalazimo u Brođanina Badalića npr. *dogje, megju* itd. (*Braća – nebraća*, 1886.), a tek kao pojedinačnu uporabu *legjah* (leđa) u Trnskoga (*Zvekan opet na svietu*, 1844.). Iako je Brozovim pravopisom (¹1892., ²1893.) normirano slovo *đ*, dvoslov *dj* pisao se je dosljedno do kraja 19. st. te u prvim desetljećima 20. st. (usp. Vulić i Laco, 2018.: 194. – 195.). Ne može se sa sigurnošću utvrditi zašto tada u praksi nije prihvaćeno *đ* i je li riječ o neprihvatanju ili o tiskarskim nedostacima.

Sukladno Gajevu *Pravopiszu* (1835.), Babukićevoj normi (1836.), Partaševoj (1850.) i normi A. Mažuranića (1859.) dvoslov *gj* pisao se je samo u posuđenicama *angjeo, evangjelje*, u etnonimu *Magjar* i pripadajućim izvedenicama, u osobnom imenu *Gjuro*. Sukladno tomu pravilu Kukuljević Sakcinski piše npr. *Blaž Gjuralak* (*Juran i Sofia*, 1839.); Marjanović *angjeoskog raja* (*Razbojnici na gori Kulminskoj*, 1840.); Trnski *angjelsko lice* (*Zvekan opet na svietu*, 1844.); Nemčić *Magjar, magjarski, Gjurgjevac* (*Putositnice*, 1845.); Martić *Gjurgjevdan* (*Osvetnici*, 1861.); Veber

Tkalčević *Magjara* (*Listovi o Italiji*, 1861.); Jurković *Čas angejo, čas djavao, evangjelje* (*Izabrana djela*, 1862.); Korajac *magjarski* (*Dvie čudne promenade*, 1862.); Dobrila *angejo čuvar, na evangjelje* (*Otče, budi volja tvoja!* 1869.); Kurelac *Magjari* (*Jačke*, 1871.); Šenoa *na sveto evangjelje, Gjure Draškovića* (*Zlatarovo zlato*, 1871.), *magjarskih tridesetnika, Magjar* (*Seljačka buna*, 1878.); Kovačić *Magjar* (*Smrt babe Čengiđkinje*, 1880.), *magjarski* (*Doktor Marko*, 1884.); Kumičić *pravi angejo, angejo čuvar* (*Sirota*, 1885.); Badalić *slijepom Gjurgju* (*Braća – nebraća*, 1886.); Harambašić *Gledaj, gledaj, moj angejele* (*Izabrane pjesme*, 1895.); Bogović *gospodina Gjuru* (*Pripoviesti*, 1894.); Zorić *angjela, arkangjela, magjaroni* (*Žrtva materina*, 1895.); Kranjčević *dva angjela božja* (*Bugarkinje*, 1885.), *Angjeo bola* (*Izabrane pjesme*, 1898.); Vojnović *arkan-gjela Mihajla* (*Ksanta*, 1886.); Tresić Pavičić *magjarona, magjarski jezik* (*Pobjeda krieposti*, 1898.); Gjalski *diete s angelima, magjarski zafrkani brci, hoće biti Magjari* (*Diljem doma*, 1899.); Tomić *kao angejo, pravi božji angejo* (*Melita*, 1899.) itd. Odstupanja su pojedinačna, npr. u Ane Vidovića je *andjel rajski* (*Pjesme*, 1844.); u Šenoe se nalazi *dj* umjesto *gj* u *andjeo*, a *gj/dj* u *Magjaroni* i *Madjaroni* (*Zlatarovo zlato*, 1871.), te *novo evandjelije* (*Turopoljski top*, 1865.). U Jarnević je nerijetko *dj* u *ma-djar-* (npr. *k madjarskoj medji, iz Madjarske*), ali ima i *magjarski* (*Plemić i seljan*, 1860.). Dvostrukost *Magjar* i *Madjar* dopušta A. Mažuranić u *Slovnici* (1869.: 29.). U F. Markovića je nedosljedno *andjela svoga* i *Angjeo mi budi!* (*Zvonimir, kralj hrvatski dalmatinski*, 1877.); u Jorgovanića *angjel*, ali i *andjela* (*Sabrane pjesme*, 1890.) i sl. Zamjetno je da se dvoslov *gj* u tim riječima, prema navedenoj normi, obično pisao do kraja 19. st. i u prvim desetljećima 20. st. (v. Vulić i Laco, 2018.: 195.), odnosno i nakon što je Broz umjesto *dj* i *gj* normirao *đ*, a *dž* u imenici *Madžar* (Broz, 1892.: 16.).

U pretpreporodnom se razdoblju u slavonskih pisaca nalaze vrlo rijetke uporabe dvoslova *cx* za fonem /ž/ i to, kako je rečeno, samo u turcizmima. U preporodno doba i do kraja 19. stoljeća nalazimo također rijetke uporabe dvoslova *dž*, i to samo u turcizmima. Kukuljević Sakcinski ima *dž* u imenu *Mehmet Sandžak od Hercegovine*, ali npr. u drugom tucizmu, u

imenici *sindjiri* bilježi *dj* (*Juran i Sofja*, 1839.). U Demetra je također *dj* u turcizmu *pandje*, npr. *pandje širi užasna utvora* (*Teuta*, 1844.), a u Šenoe *dž: ljutih pandža* (*Zlatarovo zlato*, 1871.), *iz čijih pandža* (*Seljačka buna*, 1878.). M. Mažuranić donosi veći broj turcizama iz Bosne u kojima piše *dž*, npr. *hodže, džamii, džumbuš, kandžiom* i dr. (*Pogled u Bosnu*, 1842.), kao i Jukić npr. *dvie džamie, sandžak* (*Putovanje*, 1861.). Nekoliko je turcizama s *dž* i u I. Mažuranića: *I dželate ljute rise; Džilitnut se* (*Smèrt Čengić-age*, 1846.). U N. Tordinca nalazimo *džamija* (*Djakovački spasovdan*, 1886.), u Vodopića *kandžijom* (*Robinjica*, 1875.). Vrlo rijetko nalazimo *dž* u riječima tvorenim sufiksom *-džija*, npr. u Vraza *Bostandžija pošten ružu goji* (*Soneti*, 1846.); u Korajca *sapundžiju*, ali i *dj* u *šaljivdjiju* (*Dvie čudne promenade*, 1862.); u Kurelca *mejdandžiju Turopoljskoga* (*Jačke*, 1871.). U izdanjima riječke tiskare *Karletzky* „fonem /ž/ ovjeren je samo u jednom primjeru u Bogovićevoj zbirci *Domorodni glasi* iz 1848. godine. Pritom je zapisan grafemom <dž> (G mn. džidah 85)“ (Holjevac, 2015.: 138.).

U razmatranim djelima zamjetne su nejednake uporabe *dž/ž* u imenici *džep*. Dvoslov *dž* u toj riječi pisao je npr. Trnski *i mom džepu* (*Zvekan opet na svijetu*, 1844.); Nemčić *u džep* (*Putositnice*, 1845.); Jurković *U džepu* (*Izabrana djela*, 1862.); Vojnović *Iz džepa izvadi* (*Ksanta*, 1886.); Kozarac *opipav sve džepove* (*Mrtvi kapitali*, 1890.); Bogović *u desnom džepu* (*Pripoviesti*, 1894.). Više puta nalazimo *žep*, npr. u Marjanovića *kad ih u žep poterpaš, maša se u žep* (*Razbojnici na gori Kulminskoj*, 1840.); u M. Mažuranića *ni krajcara u žepu neima* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Jarnević *iz žepa* (*Domorodne poviesti*, 1843.); u Šenoe *u žepovih surke, dubeć po žepu* (*Turopoljski top*, 1865.), *u žep* (*Seljačka buna*, 1878.); u Zahara *Uzme iz žepa* (*Dosljedna ljubav*, 1871.); u Jorgovanića *razsute po žepu* (*Mlinarska djeca*, 1873.); u A. Starčevića *u vašemu žepu* (*Na čemu smo*, 1878.); u Kumičića *i metne listnicu u žep* (*Gospodja Sabina*, 1883.); u V. Novaka *žepu* (*Seoska ljepotica*, 1886.); u Kovačića *u svoj žep* (*U registraturi*, 1888.). U Novakovim djelima opažamo promjenu: 1886. piše *žep*, a 1899. *džep* (*Posljednji Stipančići*) što je vjerojatno utjecaj Brozove norme (1892.). Primjećuje se da se u riječi *džep* više puta rabilo *ž* umjesto *dž*, a

kadikad i *dj*, npr. Perkovac piše *mašim se u djep* (*Stankovačka učiteljica*, 1871.); Kranjčević *uz pun djep* (*Bugarkinje*, 1885.). Može se pretpostaviti da je *žep* rezultat čakavskoga utjecaja jer je za čakavštinu karakteristična promjena *dž > ž*. Spomenuto je da se *žep* nalazi u Voltićevu rječniku (1803.), a *ž* umjesto *dž* dopušteno je u Starčevićovoj gramatici (1812.). Valja dodati da se *žep* nalazi i u Završnikovu pravopisu (rukopis 1819., u Nosić 1997.) te u Jurašićevu rječniku (1863.). U Brozovu je pravopisnom rječniku ipak normirano *džep* (1892.).

Primjeri pokazuju da se je dvoslov *dž* rijetko rabio i to samo u turcizmima. Kolebanja u književnojezičnoj praksi 19. stoljeća nisu neočekivana. Sporna je bila ponajprije uporaba fonema /ž/, kako pomalo oprezno primjećuje i Vončina:

„Primjeri za fonem *ǵ* (=dž) naći će se u prvom godištu ‘Danice’, ali ne u Gajevu članku *Pravopisz*, nego u tome godištu dodanoj *Sbirci* nekih rječih, koje su ili u gornjoj ili u dolnjoj Ilirii pomanje poznane: *Džigerica*, *Pendžer*, *Sindžir*, *Uzendžia*. Svakako je zanimljivo vidjeti kako s fonemom *ǵ* stoji za ilirizma. U ovoj prilici po strani ostavljajući važno pitanje (naime: kako su ilirci u svojim počecima izgovarali riječi kao što su *Džigerica*), ističem da *ǵ* kao poseban fonem nije priznao Babukić ni 1836, ni dvadesetak godina kasnije.“ (Vončina, 1985.: 39.).

Taj *glas* spominje Babukić pri raščlambi *suglasnika*:

„Ovamo spada sastavljeni i sliveni glas *dž*, koi se ponajviše u turskih ili poturčenih rječih upotrebljava, što su se kod nas vrēmenom uselile. Takove su rēči: *džamia*, *odža*, *džak*, *džep* i t. d.“ (Babukić, 1846.: XXVIII.).

U *Ilirskoj slovnici* Babukić također spominje *dž* u turcizmima (1854.: 8.) pa ostaje sporno je li uistinu prihvaćao fonem /ž/ i dvoslov *dž* kako pripominje Vončina.

Dvoslov *dž* ne spominje se samo u Babukićevoj normi. Dvoslove *gj* i *dž* Pacel navodi u tuđim riječima, pri čem je *dž* u turcizmima, npr. „*Magjar*, *Gjorgje*, *angjeo*, *evangjelje*... *džaba*, *kiridžija*, *džep*, itd.“ (1865.:1.). Međutim, Pacel u *Slovnici* za turcizam *džep* propisuje da je valjan izgovor

žep, a u pismu *džep*: „Radi prilagodbe izgovara se i čuje se: (...) *žep* za *džep*“ (1860.: 102., 104.). F. Klaić, u članku namijenjenom učiteljima u nastavi hrvatskoga jezika, dopušta uporabu dvoslova *gj* i *dž*, pri čem je razvidno da je *dž* u turcizmima, ali o fonemu ne govori: „U tuđjih riečih rabimo takodjer *gj*, pak *dž*: n pr. Gjeneral, Gjorgje, regjiment; odžak, pendžer, džamija itd.“ (Klaić, 1868.: 13.). Divković u drugom izdanju svoje gramatike (1887.) „uz *dj* i *gj* navodi i *đ*, a navodi i *dž* – slovo i glas kojega nema u većine slovničara zagrebačke škole.“ (Ham, 2006.: 140.). Pisanju dvoslova *dž* izrijeком se bio usprotivio J. Partaš. Smatrao je da se u turcizmima može rabiti *dj* (npr. *pandja*) ili *gj*: „...u inostranih osebito pak u turskih: n. p. djulistan, ... gjamia....“ (Partaš, 1850.: 8., 18.).

Dvoslov *tj* i slovo *ć*

Dvoslov *tj* pisao se je prema Gajevu *Pravopiszu* (1835.), kako je spomenuto, te prema Babukićevoj (1836.: 4.), Partaševoj (1850.: 9.) i normi A. Mažuranića (1842.:5., 1859: 28.) u oblicima na granicama osnove i relacijskoga morfema te u izvedenicama na granicama osnove i sufiksa. Uz to je propisano da se slovo *ć* piše u korijenskim morfemima u riječima u kojima mu postanak nije vidljiv te participima prezenta (*-ći*) i prezimenima na *-ić*. Tako se je obično *tj* pisalo na morfemskim granicama, nalazimo npr. u Mihanovića *bratjo*, *Dok mu hrastje bura vije* (*Horvatska domovina*, 1835.); u Topalovića *cvětjem*, *metje* (meće < metnuti) (*Razgovor pësnika i vile Slavonkinje*, 1836.); u J. Tordinca *Bratjo mila* (*Rodu na poštenje*, 1838.); u M. Mažuranića *najplitja*, *bez velike platje*, *u prolëtje*, *bratja* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Kukuljevića Sakcinskoga *trenutja* (*Različitata dëla*, 1843.); u Demetra *vratjaju se*, *vlada nježnostju*, *uzhitjen* (*Teuta*, 1844.); u I. Mažuranića *Nit tko šaptje*, *nit je pozlatjena*, *što ga napried kretje.../ ginut mu se neće* (*Smërt ČengiĆ-age*, 1846.); u Stoosa *mudrostju* *mudre glave*, *bratje tvoje* (*Sokó hãrvatski*, 1849.); u Kazalija *jednakostju*, *svojeg bitja* (*Trista vicah udovicah*, 1857.); u Vebera Tkalčevića *popuštja*, *praštja*, *vratja*, *platjati*, *bratjom* (*Listovi o Italiji*, 1861.); u Okrugića *Sriemca cvietja*, *proljetja*, *bratju* (*Sriemska vila*, 1865.); u Gržetića Krasanina *suncem pozlatjenu* (*Pokojni mornar*, 1863.) itd.

U dopreporodnom razdoblju obično se je redni broj *treći* pisao s jotiranim osnovnom, tj. sa slovom *ch* na granici morfema (*trechi* < tret-). U preporodnom je razdoblju i potom, do 1880-ih godina, obično *-tj-*, npr. u Gaja *tretju* (*Kratka osnova*, 1830.); u Marjanovića *ozivati tretju uru* (*Pravda ili skerb poglavarah*, 1839.); u Trnskoga *tretji i četvrti* (*Zvekan opet na svietu*, 1844.); u Demetra *tretji ilirski savětnik, Ćin tretji* (*Teuta*, 1844.); u Ilića Oriovčanina *tretji dan* (*Slavonski običaji*, 1846.); u I. Mažuranića *tretji pietli* (*Směrt Ćengić-age*, 1846.); u Dobrile *tretje popodne* (*Otće, budi volja tvoja!*, 1869.); u A. Starčevića *tretjega* (*Govor*, 1878.a) i sl. U Jurkovića primjećujemo dvostrukost *treći / od tretje kuće* (*Izabrana djela*, 1862.). Dvoslov *tj* u rednom broju *tretji*, *-a*, *-e* pišu i normiraju Babukić (1836.: 18, 34.; 1854.: 211., 221.) i A. Mažuranić (1842.: 48.; 1859.: 55.). Odstupanja od te norme i prakse, odnosno uporabe *ć* u broju *treći* primjećujemo 1860-ih godina, primjerice u časopisu *Književnik* 1865. u kojem Jagić piše *treći način, treća osoba jednine* i sl. (Jagić, 1865.: 185., 186.).

Nedosljedne uporabe *tj/ć* nisu česte, a primjećujemo ih u djelima od 1860-ih godina, rjeđe prijašnjih godina. Primjerice, u Topalovića je obično *-tj-* npr. *najkratji, svratjati, kerštjanskih* itd., ali ima *braća* (*Odziv rodoljubnog serca*, 1842.a); u Jarnević nalazimo *lišće, proljetje / proljeće* ‘proljeće’, *odvratjaše, oproščeno vam je* (*Plemić i seljan*, 1860.); u F. Markovića *jakostju*, ali *kršćani* (*Zvonimir, kralj hrvatski dalmatinski*, 1877.); u Jorgovanića *najčišći* (*Mlinarska djeca*, 1873.); u Šumećanina *vraća* (*Pustolovine*, 1874.) i sl. U Šenoe je obično *ć*, npr. *posvećenju, svjetlošću, prišapćivati, grakćuć, kršćanin* (*Zlatarovo zlato*, 1871.), *pramaljeće* (*Smrt Petra Svačića*, 1877.). Pojedina nedosljedna rješenja *ć/tj* primjećuje *Odbor za uredbu hrvatskoga pravopisa za školu* 1877. pa propisuje “... neka se uvijek piše *ć*, a *tj* samo onda, kada je na početku rieči i slovka je kratka a bio je tamo *ћ*.” (npr. *tjesnac, tjerati...*) (Vienac, 1877., br. 14.). Zamjetno je da 1880-ih godina, sukladno toj odredbi, prevladava *ć* i na granicama osnova i sufikasa, pa i na granicama osnova i relacijskih morfema, a 1890-ih je godina ustaljeno. Tako nalazimo primjerice u Kumičića *čeznuće, proljeće, ganuća, drhćem* (*Gospodja Sabina*, 1883.);

u Carića *navješćuje* (*Slike iz pomorskoga života*, 1884.); u Kranjčevića *Plaća Pravde* (*Bugarkinje*, 1885.); u Gjalskoga *pozlaćenimi, drhće* (*Na badnjak*, 1886.); u F. Mažuranića *Lišće, Plaća* (*Lišće*, 1887.); u Kozarca *rodjena braća* (*Ljudi, koji svašta trebaju*, 1891.); u Tomića *zapita braću gradjane* (*Udovica*, 1891.); u V. Novaka *u proljeće, što se vraćaju* (*Pod Nehajem*, 1892.); u Zorića *kršćanka* (*Žrtva materina*, 1895.) itd.

Slogotvorno *r* /r/

Većina je preporodnih pisaca slogotvorno *r* bilježila slijedom *er* ili *ar* „pozivajući se što na tradiciju, što na izgovor“ (Jonke, 1964.: 179.). Po-najprije će ipak biti riječ o tradiciji jer slijed *er* ili *ar* za slogotvorno *r* vrlo često nalazimo u hrvatskim tekstovima koji se temelje na govorima u kojima se slogotvorno *r* rabi bez muklih otvornika *a* ili *e*.

Drašković piše slogotvorno *r* slijedom *ar*, npr. *potvarda, parvina* (*Disertatia*, 1832.) i češće slijedom *er*, npr. *cerkveno, kerv, pervo, skerbimo, tergovina* (*Disertatia*, 1832.), uključujući i etnonime *Cernogorac, Hervat*. U većine se pisaca 1840-ih godina nalazi *ar*, npr. u Kukuljevića (*Juran i Sofia*, 1839.), u Vukotinovića (*Vlastelin*, 1843.), u D. Jarnević (*Moj ljubovnik*, 1843.), u Demetra (*Pěsme na Milicu*, 1843.), u Vraza (*Soneti*, 1846.), u Stoosa (*Sokó hàrvatski*, 1849.), u Jukića (*Pisme razlike*, 1844.); u Trnskoga je *àr*, npr. *màrtvi, harvatski* (*Zvekan opet na svijetu*, 1844.), a i u svojem prezimenu tada piše *àr* (*Tàrnski*). U J. Tordinaca je 1842. godine češće *ar* (*sàrce, kàrv, càrnija, tvàrd* itd.), a iznimno *èr* u npr. *pèrsi* (*Tuga vèrnog domorodca*, 1842.). A. Kaznačić u istoj pjesmi ima *ar* i *er*, *hàrvanje, smèrt* (pj. *Varka*, 1843.); 1848. piše *ar*, npr. *daržave, sarce, pogardjena* itd. (*Jozipu Knezu Jelačiću*). U Mihanovića, Demetra, I. Mažuranića, Nemčića, A. Vidovićeve, Marjanovića, Ilića Oriovčanina obično je *er*, a tako i u Zorčića npr. *smertznut, odmersi, smersi* (*Vila*, 1852.). U Kukuljevića Sakcinskoga također nalazimo *er* npr. *serce, kèrvožedni, doverši* itd. (*Različita dèla*, 1843.). U Kazalija je obično *èr*, npr. *na sèrdcu, smèrt*, ali ima i pojedina odstupanja npr. *novoj dàržavi* (*Zlatka*, 1856.). U tekstovima u *Zori dalmatinskoj* obično je *er*. Razvidno je da su pojedini pisci, npr.

Demeter i Kukuljević Sakcinski, promijenili gledišta pa u drugim djelima imaju i druga rješenja, *ar* ili *er*. Tako je i Š. Starčević u svojoj gramatici (1812.) pisao *ar*, a u *Homelijama* (1850.) *er*, npr. *verstopis*, *hervatski*. U M. Mažuranića je *r*, npr. *na prsih*, *po Hrvatskoj* (*Pogled u Bosnu*, 1842.), što je tih godina vrlo rijetko.

Normativne preporuke glede pisanja slogotvornoga *r* također pokazuju kolebanja.⁴⁸ Gaj u *Pravopiszu* (1835.) ne propisuje, ali piše *er*. Također i Babukić u svojoj gramatici (1836.) izrijekom ne propisuje, ali piše *er*; godine 1846. rabi i preporučuje *âr* (*Několiko rěčih o pravopisu*),⁴⁹ a 1854. (*Ilirska slovnica*) opet preporučuje *ër*. Pritom je Babukić i dalje držao da je *ar* bolje rješenje, ali se prilagođuje preporukama tadanjega ministarstva i normira *ër*:

„Mi smo onoga mněnja, da takov *němi glas* pred *r* iz gèrla proizlazi, i da je glasu *a* najbližji, samo što nemamo dosada za njega *prave* i *samostalne* slike, što ćemo drugdi obilnie dokazati. I dok se to znanstveno nedokaže i neustanovi, bilo je učiteljsko tělo c. kr. akademijske gimnazie zagrebačke onoga mněnja, da se kratko naznačeni samoglasnik *è*, kao najobćenitie dosada upotrěbljavan, za školske knjige upotrěbi, te da se time anarhia pravopisna, koja je u novie vrěme medju pisci zavládala, barem u obučavanju mladeži dokine. – što je i vis. ministarstvo bogoštovja i naukah odobrilo. S toga i mi u ovoj slovnici upotrěbljujemo u spodobnu slučaju sliku *è*, n. p. *kěrv*...“.
(Babukić, 1854.: 6.)

Također, Partaš (1850.: 7.) zbog „jedinstva u pravopisu“ preporučuje *ër*, kao i A. Mažuranić (1859.: 2.). Pacel je propisao samo *r*: „Samoglas *r* ne izgovaraj *er*, nego sama t. j. bez *e*...“ (1865.: 1.).

48 O raspravama i normiranju samoglasnoga *r* u 19. stoljeću v. opširno u Jonke, 1964.: 235. – 256.

49 Babukić je uspoređivao izgovor i pisanje zatvorničkih skupina te pisanje samoglasnoga *r* u slavenskim jezicima. Osvrnuo se je i na hrvatsku tradiciju, posebice na *ar* u Gundulića i Kanižlića, te je zaključio: „Blagoglasje našega jezika zahtěva svagda, da se u slučaju suticanja više suglasnikah medju njih umetne samoglasnik *a*, (...) nemožemo ino zaključiti, nego da se pred *r*, kad za njime suglasnik slědi, piše blagoglasnik *à*, n. p. *Hàrvat*, *vàrh*, *vàrhu*... a ne *Hrvat*, *vrh*, *vrhu* ..., ili, što je još najgore, bez *h*: *R'vat*, *vr'*, *vr'u* ..., kao što dr. Vuk Karadžić u svom rěčniku pisa.“ (1846.: XXX. – XXXI.).

Krajem 1850-ih godina počinje se sve više pisati slogotvorno *r* bez mukloga otvornika. Primjerice, Kukuljević Sakcinski piše *smrt* (*Hajd na Gore!*, 1859.); Jarnević *smrt, Prve dane* (*Plemić i seljan*, 1860.); Korajac *novu vrst* (1862.); Dobrila *srdcem, krvju, iskrnjemu* (*Otče, budi volja tvoja!*, 1869.); V. Novak *krv joj pojuri prema srcu* (*Pod Nehajem*, 1892.). Također Kurelac (*Runje i pahuljice*, 1866.; *Jačke*, 1871.), Botić (*Biedna Mara*, 1861.), Žumberčanin (pj. *Crkvica na briegu*, 1864.); Pavlinović (*Hrvatski razgovori*, 1877.), Vodopić (*Marija*, 1871.), Grlović (*Priegor s ljubavi*, 1874.) i drugi dosljedno pišu *r*. Dvostrukosti *r/er* nalazimo npr. u Škarića *krvju iste žertve* (*Sveto pismo*, 1859.).

Uočljiva su kolebanja u Vebera Tkalčevića: u *Listovima o Italiji* 1861. dosljedno piše *r*, npr. *crkve, smrt* itd., a u *Slovnici hèrvatskoj* 1871. piše *èr*.

U većini izdanja riječke tiskare u drugoj polovici 19. stoljeća obično je *er* za slogotvorno *r*, samo su pojedinačna bilježenja *ar*, kako utvrđuje Holjevac:

„U više je izdanja te tiskare potvrđeno i pisanje jednoslova *r* (npr. u Kurelčevim djelima: *Govori iz rimskih pisac*, 1849. i *Kako da sklanjamo imena*, 1852.). Od 1878. obično je samo *r*, vjerojatno kao rezultat prijedloga pravopisnoga povjerenstva iz 1877. godine.“ (Holjevac, 2015.: 134. – 136.).

Šulek je predložio izostavljanje mukloga otvornika 1854.; u opširnijem razmatranju zaključuje:

„Ako dakle analogia i ustrojstvo hrvatskoga jezika dopušta izostavljati *e* pred *r*-om u riečih *krv* i t. d.; ako se to slaže i s narodnim govorom; ako tako rade po gotovu svi izvrstniji naši pisci; ako to ista sloga potrebuje: pored takvih i tolikih razlogah, koji svi proti *e*-u govore, nemože nam se na ino, nego ga izpustiti.“ (Šulek, 1854.).

Taj je prijedlog očigledno imao snažan utjecaj jer tih godina sve više pišuća pišu samoglasno *r*, što je razvidno i u navedenim primjerima. Također valja istaknuti kako je spomenuto povjerenstvo, odnosno *Odbor za uredbu hrvatskoga pravopisa za školu* 1877. propisao da se između dvaju zatvornika piše *r* (v. Vienac, 1877., br. 13.) što je u praksi tih godina već i prevladavalo. Neprihvatanja su samo pojedinačna, npr. A. Starčević je

i dalje pisao *er*: *deržavni, žertvovavši se, od Hervatah, u Hervatskoj* itd. (*Na čemu smo*, 1878.).

Odraz jata

Sukladno Gajevim prijedlozima (*Pravopisz*, 1835.) te Babukićevoj normi (1836., 1846.) i normi A. Mažuranića (²1842.) preporodni pisci odraz jata bilježe tzv. „rogatim“ *ě*. Zamisao je preporoditelja bila da se tim slovom ostvaruju različiti dijalektni odrazi *ie*, *e*, *i*, odnosno kako Mažuranić napominje: „Ovo zabilježeno *ě* može svaki po volji na svoj način izgovarati. Samo da se u pismu jednosličnost uvede...“ (1842.: 5.). Pri tom se je podrazumijevalo da je slovo *ě* znak za jednosložni samoglasnik (*ie*) koji je iznimno u pjesništvu za potrebe stiha mogao biti i dvosložan. Od 1835. slovo *ě* piše se u dugim i kratkim slogovima, također iza tzv. pokrivenoga *r*, a obično se je pisao i *ně*- u neodređenim zamjenicama i pri-lozima.⁵⁰ Primjerice, nalazimo u Mihanovića *Lěpa naša domovino* (*Horvatska domovina*, 1835.); u Topalovića *gdě, cvětjem, srětjom* (*Razgovor pěsnika i vile Slavonkinje*, 1836.); u Kukuljevića Sakcinskoga *světlinom, něgda, krěpost, srětan, sěme, u srědini, ovdě, trěbovati, strěljivo* (*Juran i Sofia*, 1839.); u Marjanovića *grěhom, slědi* (*Razbojnici na gori Kulminskoj*, 1840.); u M. Mažuranića *gdě, nėsreću, někakvi, brěžuljak* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Demetra *k zrělomu razumu, krěpki duh, př vrěmena* (*Teuta*, 1844.); u Nemčića *trěba, srěću, nesrětnog, na priměr němačko* (*Putositnice*, 1845.); u Vraza *zvězde, krěpiš, dētešce* (*Soneti*, 1846.); u Johanidesa *dětinstva, Osěk, město, gdě* (*Mojoj Otačbini*, 1846.); u Bogovića *pěsme, vrěme, věruj* (*Smilje i kovilje*, 1847.) itd.

Slovo *ě* nije bilo posve prihvaćeno. Već 1840-ih godina nalazimo pojedinačna odstupanja, odnosno pisao se je i dvoslov *ie*, nerijetko u dugom i u kratkom slogu. Primjerice, u Trnskoga nalazimo *sviesti, trieba, grieš-nih* (*Otče naš*, 1843.), *ciele nedielje, dievojakah, sviетlo, vrieće, namieru*

50 O smjenjivanju dvoglasnika u dugim i kratkim slogovima, o odrazu jata prema pravopisnim i fonološkim pravilima, bit će riječi u poglavlju o pravopisu. U ovom odjeljku prikazujemo odraz jata kao slovopisno pitanje.

(*Zvekan opet na svietu*, 1844.); u Jarnević *Čista kriepos; ljubi vieru / Moga vierna ljubovnika; Krasne dieve* (*Moj ljubovnik*, 1843.) itd. Valja upozoriti kako npr. Trnski u navedenoj pjesmi objavljenoj u *Danici* (1843., br. 39.) piše *ie*, ili npr. D. Jarnević u pjesmi *Moj ljubovnik*, objavljenoj u *Danici* (1843., br. 41.) piše *ie*, a u istom broju *Danice* i u ostalim brojevima istoga godišta još se piše *ě* ili nedosljedno *ie/ě*. Tako npr. Rakovac piše *smělih, věkova* (u *Danici*, 1843., br. 8.), a Demeter u djelu *Pěsme na Milicu* piše *vietric, siedni, stiene, krieposti* itd., ali i *měsec, Pěsme* (*Danica*, 1843., br. 5. – 22.⁵¹). Stoos također piše *ie* za dugi i kratki odraz jata, npr. *bieži, vrie-mena, od koliena do koliena, viek kriepliti, živiet trieba!, poslednji, gdie, miesto* itd. (*Sokó hãrvatski*, 1849.). Valja podsjetiti da je i prije preporodnih reforma slovopisa i rasprava o pisanju odraza jata Drašković obično pisao *ie* kao odraz dugoga jata, npr. *liep, vaviek, vriedan, razsvietliti, zapovieda, grieh, viek, prie* (*Disertatia*, 1832.), ali u pojedinim primjerima i kratkoga jata, npr. *kriepest, viera, lieto* ‘ljeto’, *dieca*. Inače, u Draškovića (*Disertatia*) u bilježenju odraza jata susrećemo i ikavizme, npr. *virnost, vira, potriiba, vrime, nimački, prominiše, tili* ‘htjeli’, *gori* ‘gore’, *gdi* ‘gdje’ i ekavizme, npr. *setivši se, svetski, sela, ispoved, korenje, posle*.

Spomenuto je kako se je u zadarskoj *Zori Dalmatinskoj* 1844. (1. godište) najčešće pisalo ikavskom zamjenom jata, a pojedini su autori svoje tekstove pisali jekavskom zamjenom, kao spomenuti Preradović npr. *tvoje djete, S tvojim cvjechem* (pj. *Putnik*, 1844., br. 3.), ili pak Car npr. *Blagu svjetlost razprosterla... (...) Blagi znak od bolje srjeche. (...) I dan bjeli nam nastati* (pj. *Pozdrav Zori Dalmatinskoj*, 1844., br. 2.). Rjeđe se u *Zori Dalmatinskoj* (1844.) nalazi *ie* u dugom slogu kao npr. u Dubrovčanina Augusta Kaznačića (god. 1., br. 47.) *rieč, vieka, zaprieke* itd. Godine 1845. u pojedinim se tekstovima nalazi *ě*, npr. u Preradovića *sětio, věčni, čověčih* (pj. *Početak ljubavi*, br. 27.), a 1846. *ě* je u većini tekstova, npr. u Augusta Kaznačića *gděgod se čěni što je lěpo* (*O narodniem pěsnami puka dalmatinskoga*, 1846., br. 1.), dok npr. Šime Starčević piše i preporučuje ikavsku zamjenu jata (npr. *riči, bilixiti* itd.). U spomenutom članku u *Zori Dalmatinskoj* u kojem se protivi Gajevu slovopisu, Starčević se oštro

51 Demetrovo je prevoditeljsko djelo izlazilo 1843. u *Danici* u osamnaest nastavaka.

i porugljivo protiv pisanju *rogatoga ě*, zagovarajući ikavsku književno-jezičnu podlogu:

„K’ ovomu pristupa, da smotritelji, branitelji, i ljubitelji rogatoga Verstopisa nemogu u Ričoslovju u kratko, i bistro odkazati, koje se riči imaju pisati s’ njihovim osamarenim slovom ě, a mi prave Hervati, i stari Ilirci kaxemo u kratko, i bistro: Tko ima u govoru *i* neka piše *i*, tko ima *e*, neka piše *e*, a tko ima *ie*, ali *je*, neka piše *ie*, ali *je*, i tako svaki che pravo pisati; jerbo che riči uprav onako bilixiti, kako iz ustah izlaze. Samo ostaje, da se od učenih ljudih izreče, koje je najbolje izgovaranje (...) *i* jest čisto Ilirsko... Zato ja derxim, da je *i* najčistie, i najbolje.“ (Shime Starčevich, *Knjizevnost*, Zora Dalmatinska, 1847., god. IV., br. 1.).

Godine 1847., kad je opet urednik Ante Kuzmanić, u *Zori Dalmatinskoj* obično je *i* na mjestu jata. Vicićeve *Pisme razlike*, objavljene u Splitu 1844., također imaju ikavsku zamjenu jata, sukladnu Vicićevu rukopisu, ali i Jukićev *Pridgovor* u toj knjizi. Ante Kuzmanić, predvodnik zadarske škoke, u članku *Dalmatinci, na oprezu!* izravno se i oštro suprotstavlja pisanju *ie*. Pritom podsjeća na hrvatsku jezičnu baštinu i poziva na očuvanje hrvatskoga jezika. Porugljivo upozorava na opasnosti da se „i u nas sve porusi, poserbi, i poslaveni, te da se učversti sloga (u zraku), pak što Bog da i srića junačka“. Zatim, raščlanjujući razloge zbog kojih se protiv pisanju *ie*, među inim upozorava:

„da je gadno (u prostom pisanju) tim *ie* jednosložne i dvosložne riči pritvoriti u dvosložne i trosložne. – 8. Da kolovodje Zagrebačke književnosti neće nigda Serbima posve ugoditi, dok god ne prime njihova slova Kirilska, i nepodmetnu se svemu njihovom rusiziranju, i slaveniziranju.“ (Kuzmanić, 1849.).

Većina pisaca prestaje pisati slovo *ě* 1850-ih godina te najčešće pišu *ie* za dugi, a *je* za kratki odraz jata, npr. Preradović piše *pjesme, živjet, cviet, vrieme* (*Nove pjesme*, 1851.); Baštian *Kako mi se bieliš, preko stienah* (*Liburnjan*, 1855.); Kukuljević Sakcinski *bielih pjenah, cjelujući, na svietu podnio niesam, poslie* (pjesma *Hajd na Gore!*, 1859.); Martić *bielim svietom* (*Osvetnici*, 1861.); Klarić *Zviezdu, mjesec, da te sjeća* (*Pisаница mojoj vjerenici*, 1864.); Šenoa *zviezde, liepa, mjesto* (*Turopoljski top*,

1865.), *zvjezdano, svjetlo, rieč* (*Čuvaj se senjske ruke*, 1875.); Dobrila *tielu, cieniti, djela, utjehu* (*Otče, budi volja tvoja!*, 1868.); Perkovac *pripoviedka, rieč, tješim, djecu* (*Stankovačka učiteljica*, 1871.); Pavlinović *novi sviet, vrieme, vieka, sviest, besjede, pjesnici, pjesme* (*Pjesme i Besjede*, 1873.); Vodopić *sniega, zasliepila, besjedila, povjedio, sjeme* (*Robinjica*, 1875.) itd. Međutim, takvo je razlikovanje više puta nedosljedno. Pisanje „dvoglasca *ie*“ na mjestu dugoga *jata* i *je* kao odraz kratkoga *jata* predlaže Šulek 1854. i Jagić 1864. (v. Jonke, 1964.: 178.). U *Nevenu* su 1854. objavljena dva članka Bogoslava Šuleka o pravopisnim pitanjima – o pisanju *r* (br. 1., „Zašto izostavljamo *e* pred *r*-om u riečih *krv* i td.?”) i o pisanju *ě/ie* (br. 15.). Šulek predlaže pisanje jednosložnoga dvoglasca *ie/ je*, umjesto *ě* koje su *ilirci* uzeli iz češkoga pravopisa da ujedine različne govore, a koje smeta valjanomu izgovoru. K tomu objašnjava da je Karadžićev dvosložni *ije* lokalizam (Šulek, 1854., 1854.a). Šulekov su prijedlog prihvatili mnogi pisci, što pokazuju i ovdje navedeni primjeri, a npr. Jonke zaključuje da je to i

„zbog toga što je Karadžić u Hrvata izgubio mnogo na popularnosti poslije svojeg članka ‘Srbi svi i svuda’, u kojem je 1849. dokazivao da su samo čakavci Hrvati, kajkavci da su Slovenci, a štokavci da su Srbi.“ (Jonke, 1964.: 178.).

Dakle, pisci i jezikoslovci i u drugoj polovici 19. stoljeća oštro su raspravljali o pisanju odraza *jata* (usp. npr. Jonke 1964: 211. – 214.), a različita se gledišta i opredjeljenja jasno odražavaju i u književnim djelima. Partaš je propisao *ě* i zamjerao je neistomišljenicima:

„... ipak někoji iz tašte pohlepnosti, samo da se razlučivati mogu, město ovoga za slogu toli shodnoga pismena počeli su pisati *ie, je*, ili polag sěrbnskoga narěčja *ije*. Ovakovi osebnici malo mariju za slogu, i zato se neimaju niti naslědovati.“ (Partaš, 1850.: 8.).

Babukić i 1854. normira *ě*; A. Mažuranić također normira *ě* i u *Slovnici* 1859., kao i u 4. izdanju 1869. iako se u praksi već rabi i *ie*. Pacel je (1865.: 2.) normirao *ie/je*, kao i Parčić 1873. (prema Ham, 2006.: 120.).

Također, tzv. vukovci Budmani, 1867., Divković 1879.,⁵² bilježe *ie* na mjestu jata. Klaić u članku namijenjenom školskoj uporabi dopušta dvostrukost *ie/je* ili *ě*. Taj nam članak pokazuje da je u školskim knjigama bilo obično *ě*; uz prikaz *glasova i pismena hrvatskoga jezika* Klaić pripominje:

„Imamo nadalje i znamenite dvie dvoglasice, najme: *ie*, pak je n. pr. u riečih: *sviet*, *sjeme*. Za ove piše se u školskih knjigah *ě*. Tako se iste ove rieči pišu i: *svět*, *sěme* itd.” (Klaić, 1868.: 13.).

Veber je Tkalčević i dalje pisao *ě*, npr. *cěli*, *navěštjuju světu*, *u susědstvu*, *mного свěta* (*Listovi o Italiji*, 1861.). Naime, kako zaključuje Jonke, Veber

„... postaje nakon objavljenog ‘Ustroja ilirskoga jezika’ u ‘Nevenu’ 1856. predvodnik Zagrebačke filološke škole i glavni baštinik i branitelj osnovnih jezičnih i pravopisnih pogleda iliraca“ te „brani i *ě* i *ěr*“, a „njegovim se utjecajem još dugo čuvaju stari elementi ilirskog pravopisa i jezika.“ (Jonke, 1964.: 207.).

Međutim, i Veber Tkalčević 1869. piše *ie* kao odraz jata u dugom i kratkom slogu, npr. *rieč*, *primierah*, *gdie* itd. Kurelac, predstavnik riječke filološke škole, dosljedno je pisao *ě* za odraz jata (*Jačke*, 1871.), usprkos već prevladavajućemu *ie*. U izdanjima riječke tiskare *Karletzky* odraz jata u razdoblju od 1848. do 1869. najčešće je *ě*:

„... posebice u školskim publikacijama, što može biti utjecaj Kurelacovih jezičnih koncepcija. Primjećuje se nejadnako bilježenje odraza jata u tom razdoblju: uz običnije *ě* nalaze se pojedinačne uporabe *ie*, bez obzira na duljinu sloga, te uporabe *ie* u dugim i *je* u kratkim slogovima.“ (Holjevac, 2015.: 133. – 134.)

52 Pri tom valja pripomenuti da su gramatike Pere Budmanija (*Grammatica della lingua serbo-croata (illirica)*, Beč, 1867.) i Mirke Divkovića (*Hrvatske gramatike I. dio*, Zagreb, 1879.) vukovske gramatike, odnosno prednost daju gramatičkoj normi sukladnoj gramatici Vuka Stefanovića Karadžića. Međutim, ne zanemaruju ni pojedina obilježja zagrebačke filološke škole, a to je i bilježenje dvoglasnika *ie/je* (Ham, 2006.: 134., 140.)

Š. Starčević i Zorčić za odraz jata pisali su *i*, sukladno načelima zadarske škole. Ivan Matij Škarić piše prijevod *Svetoga pisma*, objavljen 1859., štokavskom ikavicom.⁵³ Ante Starčević na mjestu jata piše *e* što je bilo neobično i iznimno opredjeljenje,⁵⁴ ali primjećujemo i pojedina odstupanja npr. *poslie, dozrijevuju, državni vićnik* (*Na čemu smo*, 1878.). U pojedinim pisaca razvidne su promjene. Primjerice u Pavlinovića, koji u pjesničkom djelu *Ognjišar* (1865.) piše *ie* u dugom slogu, *je* u kratkom, u *Hrvatskim razgovorima* 1877. piše *i*.⁵⁵ Dubrovčanin Kazali obično je pisao *ie* u dugom i u kratkom slogu, npr. *gdie, briegovi* (*Grobnik*, 1863.) (usp. Lisac, 1999: 185., 187.). Njegov sugrađanin Kaznačić bilježi kratki *jat* slijedom *je*, a dugi *jat* jednosložnoga izgovora dvoslovom *ie*, npr. *Pjesme, ljeta, ljepost*, ali *nad zvjezdami, rieka* (*Pjesme razlike*, 1879.).

Dio hrvatskih autora na panonskom prostoru nastavlja pisati ikavski na temelju književnojezične tradicije iz 18. stoljeća na tom prostoru, npr. Lukić u Budimu, Grgić, I. J. Kujundžić, N. Kujundžić i Fucin u Bačkoj, Slavonac Horvat koji je svoja djela tiskao u Budimu i drugi. Hercegovački

53 Gdjegdje se u literaturi zaključuje da je Škarić prevodio *Sveto pismo* ikavicom jer u to doba nije bilo općeprihvaćenoga hrvatskoga književnoga jezika. Može se reći da su to površni zaključci, kako utvrđuju Ham i Smajić. Valja pripomenuti da je Škarić prijevod *Svetoga pisma* započeo 1842., a objavljivao 1858. – 1861. u 12 svezaka. Po razmotrenom Škarićevu slovopisu i jeziku, u surječju njegova doba, Ham i Smajić zaključuju: „Škarićeva je jezična i slovopisna stvarnost još uvijek u previranju i njegov izbor ikavice nije začudan. Hrvatskoj raznolikosti valja pridodati i pritisak iz Beča da se prihvati karadžićevska norma i pisanje *ije/je*. Prema tomu, ne treba Škarićev jezik opravdati time da je prijevod započeo u doba kada ‘još nije bilo općeprihvaćenog hrvatskoga književnog jezika...’ jer mu opravdanje ne treba. Njegov je jezik onakav kakvim ga je njegovo jezično vrijeme učinilo, a tomu pripada i ikavica.“ (Ham i Smajić, 2018.: 130.).

54 Ante Starčević u prvim je svojim radovima od 1845. do 1850-ih godina pisao *ie/je* ili rogato *ě*, a 1850. prelazi na ekavsku zamjenu jata, držeći *e najljepši glasom* (Marković, 2018.: 78. – 80.). Njegov ekavski izbor objašnjava se time što se taj odraz nalazi u kajkavskom i dijelu čakavskoga narječja, odnosno u starim hrvatskim tekstovima koje je razmatrao (npr. u *Istarskom razvodu*), ali i njegovo suprotstavljanje Karadžićevoj ijekavici (*ibid.*). Međutim, Starčevićeva ekavska zamjena nije dosljedna, nerijetki su primjeri *ie/je* u njegovim tekstovima, a kadikad i ikavske zamjene jata (*ibid.*: 108.).

55 To je IV. izdanje toga djela. Izdanje pod naslovom *Razgovori* (1876.) Pavlinović je napisao jekavskom zamjenom jata, odnosno pisao je *ie* u dugim slogovima, a *je* u kratkima. Držimo da bi ikavska zamjena jata u izdanju 1877. prije mogla biti odraz Pavlinovićeva jezičnostilskoga promišljanja, nego dvojba ili promjena slovo-pisno-pravopisnih i jezičnih gledišta.

franjevac Bakula pripada skupini hrvatskih pisaca u 19. stoljeću koji su prvo pisali ikavski, a zatim se nastojali prilagoditi novim hrvatskim pravopisnim strujanjima.

Godine je 1877. *Pododbor izabran u zemaljskom školskom odboru za uredbu hrvatskoga pravopisa za školu* propisao: „Gdje je slovka duga, piši *ie*, a gdje je kratka *je*.” (Vienac, 1877., br. 14.). Od tada takvo pisanje dvoglasnika prevladava, npr. F. Marković piše *liepa, sprieda, vidjet* (*Zvonimir, kralj hrvatski dalmatinski*, 1877.); Carić piše *liepo vrieme, mjeseca* (*Slike iz pomorskoga života*, 1884.); Kumičić *kroz cielu dragu, riedko, vriedna žena, svjetlo zore, mlada djevojka sjedi* (Sirota, 1885.); Gjalski *lovačkom odielu, miešati, snieg, u pridušenom svjetlu, djece* (*Na badnjak*, 1886.); Brlić *Niemci, u cielosti, diete, djeca, pjevanje* (*Uspomene*, 1886.); N. Tordinac *liepa, rieči, djevojk* (*Djakovački spasovdan*, 1886.); Kozarac *u svjetlu sveća, rieči* (*Mrtvi kapitali*, 1890.) itd.

Kao odraz dugoga jata *ije* se počinje pisati 1880-ih godina što su, usuprot normi zagrebačke filološke škole, predlagali vukovci (Đ. Daničić, T. Maretić, I. Broz; v. Ham 2006.: 127., 152. – 156.),⁵⁶ ali se piše rijetko, nejednako i nedosljedno.⁵⁷ Nalazimo *ije* npr. u Franasovića *vrijeme, prebijel* (*loj, primijetiti, svijeca* itd. (*Nenadana utjeha*, 1879.); u Vojnovića *lijep* (*e, stijene* (*Ksanta*, 1886.); u Kranjčevića *svijet, svjetlo* i sl. (*Izabrane pjesme*, 1898.). Prije toga nalaze se samo pojedinačne uporabe, npr. u I. Mažuranića uz češće *ie* nalazi se i *ije: lijepo ime Isusovo, mrijet naviknuti, na bijelu danu* (*Smèrt Čengić-age*, 1846.). U Botića se opažaju nedosljednosti, npr. *pripoviest, vrieme, cvjeće, cvijet* i sl. (*Biedna Mara*, 1861). Primjećuje se da je u spomenutim Mažuranićevim i Botićevim stihovima *ije* radi broja

56 To je bio i jedan od prijedloga *Bečkoga književnoga dogovora* (1850.), ali taj prijedlog svojedobno nije bio prihvaćen, kao i uopće zaključci i prijedlozi *Bečkoga dogovora*.

57 Tzv. hrvatski vukovci 1880-ih godina predlažu i pišu *ije*. Primjerice, Maretić u članku *Fonetički ili etimologički* objavljenom u Viencu 1889. piše *ije* (npr. *vrijednost, rijetki, cijelo* itd.; Vienac, br. 14.). U tom se godištu Viena primjećuje češća uporaba troslova *ije*. Međutim, u mnogim se tekstovima raznovrsnih sadržaja nalazi *ie*, a pisci nerijetko ostaju pri tom dvoslovu (npr. Kozarac u Viencu te godine u nastavcima objavljuje *Mrtve kapitale* gdje redovito piše *ie/je*; kao i npr. Gjalski u *Gjurgjici Agićev* (*oj*, Vienac, br. 13., 14., 15.).

slogova. Takve su uporabe sukladne i normi zagrebačke filološke škole prema kojoj je dvoglasnik *ie* jednosložni samoglasnik, a dvosložni se *ije* dopuštao samo u pjesništvu za potrebe metra. Tako npr. napominje A. Mažuranić: „služi često u pjesmah i kao dvě slovke.“ (1859.: 3.). Također, Šulek dopušta dvosložno *ije* jedino kao stilsko sredstvo: „Samo pjesnikom neka bude prosto raztegnuti za nevolju dvoglasac *ie*, da steku dvie slovke i da izpune vrstu...“ (Šulek, 1854.a: VII.). Takve uporabe dopušta i suvremena pravopisna norma (v. npr. S. Babić i M. Moguš, 2011.: 24.).

Pisanje troslova *ije* u dugim slogovima i *je* u kratkim slogovima normirao je Ivan Broz u *Hrvatskom pravopisu*: „Mjesto dojakošnjega *ie* u riječima, kao što je n. p. *bieda, diete, vrijeme...*, treba pisati *ije*, dakle: *bijeda, dijete vrijeme...*“, te na mjestu kratkoga jata u *južnom govoru* piše se *je* (1892.: 2. – 3.). Pa ipak se u djelima i nakon te godine obično nalazi *ie/je* kao odraz jata, sukladno normi zagrebački filološke škole. Primjerice, Tresić Pavičić piše *ie/je*: *mjesečina biela, diete* (pj. *Morska fantazija*, 1893.). Ta se pjesma nalazi u Viencu 1893. (br. 45.), a u tom godištu već prevladava *ije*, iako je u naslovu lista zadržano *ie* (*Vienac*). Tresić Pavičić i 1898. piše *ie/je*, npr. *Pobjeda, cviet uvene, grieha, svieća* (*Pobjeda krieposti*). Prema tomu, zaključujemo da je *ie/je* svjestan izbor, usprkos Brozovoj normi. Također, u Viencu 1897. godine, unatoč prevladavajućemu *ije* u raznovrsnim tekstovima, podosta pisaca i dalje piše *ie/je*. Primjerice, u Kranjčevića nalazimo *crni i bieli, uvijek, vienac, djetetom, pobjedni, cvjetala jadnim cvietom* (*Dva standarta*, 1897.); u Arnolda *rieč, sviету, cvietu* (*Na sjajnom plesu*, 1897.); u Begovića *vrieme, zvezda, gniedzdo, gdje se sreća dieli, vjetar bije* (*Kupine*, 1897.) itd. U Kranjčevića primjećujemo kolebanja: 1897. pisao je *ie/je*, a 1898. u *Izabranim pjesmama* nalazimo *ije/je*. Potkraj 19. stoljeća *ie/je* piše i Harambašić, npr. *svietom, viek, vječna* (*U slavu Ivanu Gunduliću*, 1893.); Zorić npr. *Pripoviest, na triem, liepo* (*Žrtva materina*, 1895.); V. Novak *vienac, pripoviesti, tie-lo, samosviest* (*Dvie pripoviesti*, 1897.); Tomić *uviek, napried, mienja, liep, pripoviest* (*Melita*, 1899.) itd. Zanimljivo je kako se u Badalića 1886. (*Braća – nebraća*) nalazi dvosložno *ije*, što je tada bilo rijetko, ali 1893. (*Prahu Janka Draškovića*), kad je već Brozovim pravopisom propisano

ije, Badalić piše *ie*, npr. *svietu*, *stieg*, *sviesnim*. Također, 1896. u knjizi *Izabrane pjesme* piše npr. *pjesan*, *bliede mjesečine*, *Viek se mienja*, *mienjaju se ljudi* itd., što se može tumačiti kao Badalićevo odupiranje novoj, Brozovoj ijekavskoj normi. Valja pripomenuti i da se *ie/je* piše i u prvim desetljećima 20. stoljeća (v. Vulić i Laco, 2018.: 196.).

PRAVOPIS

Morfonološki i fonološki način pisanja⁵⁸

U hrvatskoj latiničnoj tradiciji primjenjivalo se je i morfonološko i fonološko načelo pisanja zatvorničkih skupina unutar riječi. Kako nije bilo pravopisnih priručnika i čvrstih pravila, tako ni pravopisna praksa nije bila ustaljena, a nerijetko su se oba načela nedosljedno primjenjivala u istim djelima.

Pravopisne norme propisuju se posljednjih desetljeća 18. stoljeća: na poticaj prosvjetnih vlasti Habsburške Monarhije izdana su dva pravopisna priručnika za narodne škole, dvojezična na hrvatskom i na njemačkom jeziku, *Kratki navuk za pravopiszanye horvatsko* (1779.) i *Uputjenje k' slavonskomu pravopisanju* (Antun Mandić, 1779.). Početkom 19. stoljeća izdan je još jedan slovopisno-pravopisni priručnik *Napučenje za horvatski prav čteti i pisati* (1808., ²1830., ³1832.) koji se je na hrvatskom kajkavskom području koristio kao školski udžbenik.

U pretpreporodnom razdoblju

U kajkavskim pravopisnim priručnicima *Kratki navuk za pravopisanje horvatsko* (1779.) i *Napučenju za horvatski prav čteti i pisati* (1808.) propisano je fonološko načelo pisanja, ali s odstupanjima, odnosno s poje-

58 Nazive fonološko i morfonološko načelo pisanja rabimo u skladu sa suvremenim hrvatskim nazivima i značenjima (usp. npr. Babić i Moguš, 2011.: 8. – 9.). Fonološko načelo podrazumijeva pisanje po kojem se isti fonem piše uvijek istim znakom. Morfonološko načelo podrazumijava da se isti morfem piše istim slovima bez obzira na to što se u različitim glasovnim dodirima drukčije izgovara. Pri morfonološkom načelu u pismu se ne bilježe jednačenja zatvornika po zvučnosti i po tvorbenome mjestu te gubljenja zatvornika u zatvorničkim skupinama, a koja se u govoru ostvaruju. Za fonološko načelo u starijoj su se literaturi rabili nazivi fonetsko ili fonetičko pisanje, a za morfonološko nazivi korijensko ili etimološko pisanje. Ti će se nazivi ovdje spominjati sukladno uporabi u razmatranoj i navodenoj literaturi. Pripominjemo da smo među primjere morfonološkoga načela navele i pojedine primjere korijenskoga ili etimološkoga, tj. one u kojima se čuva korijen i podrijetlo riječi (npr. *srdce*), a radi jednostavnijega i sažetijega pregleda.

nim pravilima morfonološkoga pisanja. Tako je propisano da se zatvornici na kraju osnove u izvedenicama i složenicama ne mijenjaju (npr. *društvo*) (v. Štebih Golub, 2015.: 137. – 138.; Badurina, 2015.: 415. – 416.), a što je sukladno pravilima morfonološkoga načina pisanja.

U razmotrenim hrvatskim kajkavskim djelima iz pretpreporodnoga razdoblja primjećujemo morfonološki način pisanja i to ne samo na sufiksaloj granici u oblicima, izvedenicama i složenicama, nego i na prefiksaloj granici. Primjerice, u Mihanovića nalazimo *Vrabczom*,⁵⁹ *od zibke*, *obchuvano*, *odhitimo*, *derhche*, *vu obchinzkom*, *odkrito*, *odkuda*, *razszuditi*, *napredku narodnomu*, *Domorodczev*, *fzerdcza* (=serdca) itd. (*Rech domovini*, 1815.). Fonološki bi se u tim primjerima bilježila jednačenja i gubljenja zatvornika pa bi prema Mihanovićevu slovopisu i fonološkomu načelu pisalo *vrapczom* (=vrapcima), *od zipke*, *opchuvano* / *ochuvano*, *othitimo*, *dershche* (=dršće), *vu opchinzkom* (=u općinskom), *otkrito*, *otkuda*, *napretku*, *Domoroczев*, *rafzuditi*. Mihanović je obično pisao slovo *z* za fonem /z/, a dvoslov *fz*⁶⁰ za fonem /s/ pa se može reći da je i u riječima *izhadyaju*, *izhodni* i sl. s prefiksom *iz-*+bezvučni šumnik *h*, koje u njegovu djelu nalazimo, pisao morfonološkim načelom umjesto fonološki *ishadyaju*, *ishodni* i sl. U Mikloušića nalazimo morfonološkim načinom napisano primjerice *odtimali* (=odtimali), *derhche* (=derhče), *predpozstavlyam* (=predpostavljam), *vszakoverztnéh* (=vsakoverstneh), *od Sz. Otcza Pape* (=otca), *Otchinzko* (=otčinsko), *Chaztnike* (=častnike), *szladkoga* (=sladkoga), *szvatbu* (=svatbu), *seludcza* (=želudca), *szerdcze* (=serdce) i sl. (*Izbor dugoványh vszakoverztnéh*, 1821.). Lovrenčić je više puta pisao morfonološkim načinom, npr. *Preszlavnem Domorodczem* (=domorodcem), *Horvatzku* (=horvatsku), *Detczy szvojoj* (=detci), *dobra Detchicza* (=detčica), *Otcza duhovnoga* (=otca), *Szerdcze nashe* (=serdce), *O szerdcheni Martin!* (=serdčeni), *da Szudcza k-szebi dozvati* (=sudca), *na dan Naplatchuvanya* (=naplatčuvanja ‘naplaćivanje’), *Polovicza*

59 Podebljanim slovima istaknule Vulić i Laco, kao i dalje na određenim mjestima u ovoj knjizi.

60 U tisku je ispravan znak *ſ*, a isti je kosi tipkani znak *f*. To se razlikovanje istoga znaka primjećuje i u izvornim djelima.

Obchine (=občine ‘općine’), *odteti nemre* (=odteti), *Nepriatelom szvojem odproztiti* (=odprostiti), *z-szladkemi* (=sladkemi), *preszladko* (=pre-sladko), *odhранил, odpravi, koriztno* (=koristno), *razszipnozt* (=razsipnost) itd. (*Kratka Dobreh Dersanyh pripovedanya*, 1824.). Lovrenčić je pisao *sz* za fonem /s/ (npr. *Szelu, szvoje* = selu, svoje), a slovo *s* za fonem /ž/ (npr. *Tesina, Bosje* = težina, božje). Prema tomu, u njega je primjerice i u riječima *izhod* (=izhod ‘izlazak’), *teska* (=težka), *Teskochi* (=težko-či), *Muskeglave* (=mužke glave) i sl., potvrđeno morfonološko načelo. U Đurkovečkoga nalazimo npr. *odkud, odhiniti, odpre* (‘otvori’), *obchinzki* (=občinski), *obztati* (=obstati), *trojverztni* (=trojverstni), *jenput, vu Serdcu podpunoma mirni, Od Otca, Jezik horvatzki, muški* (=mužki), *muškoga zpola* (=muškoga) i sl. (*Jezichnica*, 1826.). Đurkovečki je pisao slovo *f* za fonem /ž/, a dvoslov *sh* za fonem /š/ pa je pouzdano da su i navedeni oblici *muški, muškoga* napisani morfonološkim načinom. U istim djelima nalazimo i primjere fonološkoga načina bilježenja zatvorničkih skupina. U Mihanovića je fonološki npr. *retki* (<redki =rijetki), *dopufchati morafze* (=dopuščati mora se); U Mikloušića *mishlenye* (=mišljenje); u Lovrenčića *lyubi blisnyega* (=blišnjega), *nizku Huticzu* (=nisku huticu ‘nisku kolibicu’); u Đurkovečkoga *rashirilo* (=raširilo), *Decu* i sl. Razvidno je da u razmatranim djelima prevladava morfonološki način pisanja. Za kajkavske je tekstove tipično: „Još se od Krajačevića ispred *k, p* i *t* rabi slovo *z* sa *s* (*milozt, zkerbeti sze, ztari*).“ (Štebih Golub, 2015.: 138.). Tako je dosljedno i u ovdje navedenim djelima. Primjerice, u Mihanovića *izpizana*; u Mikloušića *izpisan*; u Lovrenčića *iztinzkoga, z-razterganum Opravum*; u Đurkovečkoga *izkalisu, izpisavajuse* itd. Pisanje zatvorničkih skupina *z + p, t, k* (umjesto skupina *sp, st, sk*) na prefiksnoj granici sukladno je morfonološkomu načelu pisanja po kojem se ne bilježi jednačenje zatvornika po zvučnosti. Međutim, ne može se utvrditi jesu li pisci pri takvim uporabama svjesno slijedili morfonološko načelo ili samo kajkavsku pravopisno-slovopisnu praksu.

Štokavski pravopisni priručnik, Mandićevo *Uputjenje* iz 1779. godine propisuje pravila o pisanju *potribnih i odvishnjih Slova*, odnosno pravila u kojima se može razaznati da je riječ o fonološko-morfonološkom načelu

pisanja: „1. Nijedno Slovo izpuftiti nevalja. 2. Nijedno Slovo u Pismo primiti nevalja, koješe neizgovara.“ (*Uputjenje* 1779.: 10.). Pri tom se npr. propisuje da se izostavlja „Slovo *d* u Riecl*i* *Serdce*“, a *cs* u riječi *sercsba*, tj. „pifati dakle valja: *Serce*, *Serdba*“ (*Uputjenje*, 1779.: 10., 34.). Pri izvođenju primjenjuje se morfonološko načelo: „Slova Riecl*i* temeljite imaju... zaderxatife: na Priliku: *Druxtvo*, a nie *Drushtvo*; *bridak*, a nie *britak*.“ (*Uputjenje*, 1779.: 24.). Također, u posebnom se odjeljku objašnjava: „Nijedno Slovo u Pismo prinieti nevalja, koješe neizgovara: illi u Produljenju necljuje; na Priliku: *bitni*, nie *bichni*; *s' Milostjom*, a nie *s' Miloschom*.“ (*Uputjenje*, 1779.: 32.). K tomu, u tom priručniku Mandić navodi i razne primjere uz druga pravopisna pravila, a sukladna su morfonološkomu načelu pisanja kao npr. *neuztegni*, *biljexka*, *koriftni* i sl.

U gramatikama s početka 19. stoljeća pravopisna se pravila ne propisuju, ali je razvidno da u Starčevićевой gramatici prevladava morfonološki pravopis, s pojedinim odstupanjima. Starčević piše primjerice *izpravi*, *izhodi*, *izpuniti*, *izizkovanja* (‘iziskovanja’), *izpoviditi*, *iztumacsi* (=iztumači), *uztarse* (=uztrse < trsiti se), *uztarpljenje*, *obchinska* (=obćinska ‘opća’), *razkoshan* (=razkošan), *raztegnija*, *odkuda*, *francezskoga* (‘francuskoga’), *bilixka* (=biližka ‘bilješka’), *muxko* (=mužko), *brezkoristno*, *ljudoljubstva*, *otca* itd. (*Nová ricsôslovica ilirická*, 1812.). Nalazimo u toj gramatici i rjeđe primjere fonološkoga pisanja, npr. *ustadoshe*, *teshko* (=teško), *obrambom*, *sarce*, *dica* i sl. Appendini je češće primjenjivao fonološko načelo pisanja, npr. *ispezi* (=ispeci), *rastopjena*, *rastaviti*, *uspreghnuti* (=uspregnuti), *flatousni* (=zlatousni), *flatousna*, *sarce*, *djeze* (=djece) i sl. (*Grammatica della lingua Illirica*, 1808.). Međutim, nerijetko primjenjuje i morfonološko načelo, npr. *odkupitegli* (=odkupitelji), *obhoditi*, *podstaviti*, *bef-stidan* (=bezstidan), *Zari-gradski* (=carigradski) i sl. U promjeni imenica Appendini dopušta dvostrukosti u genitivu množine imenice *otza* i *oza* (=otca i oca), a u promjeni i stupnjevanju pridjeva ima morfonološki napisane oblike npr. *sladak*, *sladki*, *sladka...*; *prigljubki*, *prigljubka* (=priljubki, priljubka) i sl. (1808.: 12., 46.) po čem se može zaključiti da nije imao čvrsta ili isključiva gledišta gleda morfonološkoga ili fonološkoga načela.

U razmatranim hrvatskim štokavskim književnim djelima s početka 19. stoljeća često nalazimo morfonološki način bilježenja zatvorničkih skupina, ali nerijetko i fonološki. Nedosljednosti se primjećuju i u istim djelima. Primjerice, u dubrovačkom neautoriziranom djelu *fCivotu svetoga Vlasi* (1803.)⁶¹ više puta nalazimo morfonološki zabilježene prefiksalske i sufiksalske morfeme, npr. *odkupgljegne* (=odkupljenje), *odsvud*, *nadpis*, *rafparscjana* (=razparčana), *rafskinuto* (=razkinuto), *isprosi u Boga* (=izprosi), *isprafno* (=izprazno), *uſhvali* (=uzhvali), *podpuno*, *nadpopu*, *gradskih*, *nasartagnu hudobskomu* (=hudobskomu < hudoba), *karstjanskoga* (=krstjanskoga), *karstjaninu* (=krstjaninu) itd. Pripominjemo da u tom djelu slovo *s* označuje fonem /s/, a slovo *f* fonem /z/ pa u riječima *rafparscjana*, *isprosi* i sl. nije zabilježeno jednačenje po zvučnosti, a u *karstjanskoga* i sl. jednačenje po tvorbenom mjestu, odnosno može se pouzdano govoriti o morfonološkom načinu pisanja morfema *raz-*, *iz-*, *uz-* i sl., te skupine *stj* /sč/. U istom djelu primjećujemo i primjere fonološkoga pisanja, npr. *istomacena* (=istomačena), *ispugnegna* (=ispunjenja), *od istoka*, *rastavgljen* (=rastavljen), *rastanka*, *ustarpjeno* (=ustrpljeno 'ustrpljeno'), *opchjenomu* (=općenomu), *himbenih*, *dopusctegnem* (=dopuštenjem), *svega sarza* (=svega sarca), *oza* (=oca), *djecizu* (=dječicu), *flatousnik* (=zlatousnik) i sl. U Pavlovića Lučića morfonološki zabilježeno nalazimo npr. *odkupgliegne* (=odkupljenje), *odhranio*, *pun sladkosti*, *pun krotčine* (=krotčine), *otcza* (=otca), *otčevu* (=otčevu), *s'jakostju* (=jakosću) i sl. (*Dvi bogogliubne pofale*, 1808.). Fonološki je npr. *opchie-noga* (=općenoga), *pričasnomu*, *danafgnemu* (=današnjemu), *blifcgnieh* (=bližnjeh), *karstjanima* (=karšćanima), *iskazagne*, *uskrisio* i sl. Pri tom valja pripomenuti da je u Pavlovića Lučića slovo *f* za fonem /š/, slovo *s* za fonem /s/, a *ſc* za fonem /ž/ pa je pouzdano da je npr. u oblicima *danafgnemu*, *blifcgnieh*, *karstjanima* i sl. riječ o fonološkom bilježenju skupina *šnj*, *žnj*, *šč*, tj. o bilježenju jednačenja po tvorbenome mjestu. U tom djelu nalazimo i pojedine dvostrukosti, npr. *sladkosti* / *slatke*. U Ambrozovića prevladava morfonološki način pisanja, npr. *sa serbskoga jezika*, *utishenje*

61 To je djelo prijevod talijanskoga djela o životu svetoga Vlahe, dubrovačkoga zaštitnika. Predgovor, u kojem se opisuje potreba za prijevodom toga djela „u nasč slovinski jefik“, potpisan je samo inicijalima prevoditelja P. B.

sladostno, *radostno* *uzsh*tijesh, *radostnog* vika, *koristno*, *odh*ranjenju, *radostju* obuzet, put meni *odk*ri, *izk*reni Ambrozovich, *Otca*, *otcs*inske, *serd*cem, na *serd*cu i sl. Pojedini su i primjeri fonološkoga pisanja, npr. *dandanashnji* (=dandanašnji), *uop*chena (=uopćena) i sl. (*Proricsja i narecsenja*, 1808.). U Čevapovića je morfonološki npr. *iztolmacsiti* (=iztolmačiti ‘istumačiti’), *odp*ivala, *odp*rave, *odp*ustiti, *razk*oshja (=razkošja), *izver*stno, *Serbskom*, *Illyricske Redke*, *vitezke* (‘viteške’), *Domorodci*, *serd*ce, *cse*stni (=čestni ‘čestiti’), *Dopust*ijenjem, *Oprost*ijenje i sl., a fonološki npr. *iskush*ati (=iskušati), *uskr*atit, *ritko*, *oca* i sl. (*Josip, sin Jakoba Patriarke*, 1820.). U Ambroza Markovića (predgovor Gundulićevu *Osmanu*, 1821.) primjećuju se nedosljednosti:

„Markovićeva su pravopisna rješenja kombinacija realizacijā po načelu morfonološkoga i realizacijā po načelu fonološkoga pravopisa. (...) Morfonološka pravopisna rješenja, bez u pismu provedenoga jednačenja po zvučnosti, može se vidjeti u slijedu zvučno /d/ + bezzvučno /p/, npr. *podp*unno (podpuno). Međutim, u kombinacijama zvučno /z/ + bezzvučno /p/ te zvučno /z/ + bezzvučno /t/ nalaze se fonološka pravopisna rješenja s u pismu provedenim jednačenjem po zvučnosti *zp > sp*, odnosno *zt > st*, npr. *rasplodis*ce, i *rasprostranis*ce (rasplodiše i rasprostraniše); *ispunn*jena (ispunjena); *rastvor*iti; *istek*la; *istomace*gnu (istomaćenju). A. Marković primjenjuje fonološko pravopisno rješenje i kada iza bezzvučnoga /č/ slijedi zvučno /b/. Tada je u pismu provedeno jednačenje po zvučnosti, npr. *rasâr*fcbom (rasržbom).“ (Vulić, 2018.: 130.)

U Filipovića Heldentalskoga više puta nalazimo primjere morfonološkoga pisanja, npr. *Razsh*irenje (=razširenje), *Izp*isan, *odk*oppao, *podp*unnit, *izp*unni, *Posvet*chenje (=posvetćenje), *Vichnics*stva (=vićništva ‘vijećništva’), *kripost*no, *slad*kom, *Dobitch*a (=dobitća), *mlogover*stni, *izver*stni, *domorod*ca, *serd*ce, *serdcs*ano (=serdčano), *Otca* itd.; te rjeđe fonološkoga, npr. *dopusht*enjem (=dopuštenjem), *kod Dic*ce (=dice ‘djece’), *tesh*ki (=teški) i sl. (*Xivot velikoga biskupa*, 1823.). U Lukića se primjećuje i morfonološki i fonološki način bilježenja zatvorničkih skupina. Prema fonološkomu načelu obično je bilježio jednačenje zvučnoga z u bezzvučni s (npr. *od istoka*, *isp*ita i sl.), a prema morfonološkomu načelu nije bilježio jednačenje zvučnoga d u bezzvučno t (npr. *Odkup*itelj, *prid*ka-

zival) (prema Vulić, 2022.: 4.). U Vrinjanina je prema morfonološkomu načelu npr. *odftupite* (=odstupite), *fladko* (=sladko), *xalofstnih* (=žalostnih), *pričastnومه* (=pričastnome), *Ivan fveti zlatouftnik* (=zlatoustnik), *Karftjani* (=karsćani) itd. (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.). Vrinjanin je jednako primjenjivao i fonološko načelo, npr. *ispovidam* (=ispovidam), *iftoga* (=istoga), *s'Obrambom* (=obrambom), *opchenoga* (=općenoga), *od Oca*, *ifti Oci*, *pravedna farca* (=sarca) i sl. U Jaića prema morfonološkomu načelu nalazimo npr. *Odpushtjenje*, *Odkupitelja*, *odkupio*, *sladko*, *od texkoche* (=težkoće), *pritexki* (=pritežki), *prixalostne* (=prižalostne), *serdce Isusovo*, *Slava Otcu*, *Otcse nash* (=Otče) i sl. Nerijetko nalazimo i odstupanja od morfonološkoga načela, npr. *devedeset*, *ottverdnutje* (<od+tvrdnuti), *Kershtjani* (=keršćani), *neustegni* (=ne ustegni) i sl. (*Vinac bogoljubnih pisamah*, 1830.). U Katančića prevladava morfonološko pisanje, npr. *uzhochete* (=uzhoćete < ushtjeti), *uzslushate* (=uzslušate), *izkorenushese*⁶² (=izkorenuše se < 'iskorijeniti'), *iztraxivat* (=iztraživat), *odkupih*, *podpuno*, *uliztiche* (=ulizti će 'ulisti'), *razsutcheshjih* (=razsut ćeš jih), *gdigod uzsiesh* (=uzsiesh < uz+sijati), *razshirena* (=razširena), *razserdjenje* (=razserđenje), *razxalit'* (=razžaliti), *verstnim*, *koristno*, *koristju* (=korisću), *opazku*, *jistbina* (< jist 'jesti' + bina 'hrana'), *texkom* (=težkom), *mnoxtvo* (=množtvo), *Domorodca*, *otca svoga*, *u serdca*, *na poslidku*, *jedanput* itd. (*Sveto pismo*, 1831.). Rjeđe nalazimo primjere fonološkoga načina pisanja, npr. *iskano*, *treshnji* (=trešnji), *vazdashnje* (=vazdašnje), *himbe* (isto). Primjećuje se da je u slavonskih pisaca (Ambrozovića, Čevapovića, Filipovića Heldentalskoga, Jaića, Katančića) obično *serdce* unatoč Mandićevu pravilu po kojem se piše *serce*.

Navedenim primjerima morfonološkoga načina pisanja valja pridodati i uporabu dvoslova *dj* i *tj* za bilježenje fonema /ǰ/ i /č/ na sufikslnim granicama (npr. *rodjen*, *bratja* itd.) što smo navele o poglavlju o slovopisu. Uzevši i to u obzir te razmotrivši učestalost primjera morfonoloških i

62 Katančić je zagnasnice pisao sastavljeno s riječima s kojima čine naglasnu cjelinu, kako se je u to doba često pisalo. Pri takvom načinu pisanja primjenjivalo se je morfonološko načelo kao što se u suvremenom hrvatskom književnom jeziku piše pri rastavljenom pisanju. Primjerice, u Katančića nalazimo *bitche* 'bit će', *radjatchesh* 'rađat ćeš', *sakritchuse* 'sakrit ću se' itd. (*Sveto pismo*, 1831.) gdje se ne bilježi gubljenje zatvornika *t* ispred *ć*.

fonoloških načina pisanja zatvorničkih skupina u navedenim djelima, možemo reći da je u pretpreporodnom razdoblju češće morfonološko pisanje iako nisu rijetki primjeri fonološkoga.⁶³ Odstupanja i nedosljednosti pri primjeni morfonološkoga načina pisanja očekivana su jer, opće je poznano, za dosljedno morfonološko (ili etimološko) pisanje valjalo je imati odgovarajuća jezična znanja, a k tomu i jasnu, čvrstu i opširno oprimjerenu normu kakve u pretpreporodnom razdoblju nije bilo.

Od preporoda do kraja 19. stoljeća

Hrvatske preporodne gramatike, Vjekoslava Babukića (*Osnova slovnice slavjanske narječja ilirskoga*, 1836.) i Antuna Mažuranića (*Temelji ilirskoga i latinskoga jezika za početnike*, 1839., 1842.), pisane su morfonološkim pravopisnim načelom. Babukić oprimjeruje jednačenja zatvornika u govoru, ali ne propisuje bilježenje, odnosno drži da u pismu valja čuvati *bližnje korene rečih* (Babukić, 1836.: 40.). U članku *Několiko rečih o pravopisu* (1846.) Babukić podrobnije razmatra glasovni sustav hrvatskoga jezika i govorne ostvaraje, odnosno jednačenja i gubljenja zatvornika te zaključuje da se te govorne glasovne promjene u pismu ne odražavaju jer „govorimo za uši, a pišemo za oči...“. Uz to ističe primjere morfonološkoga pisanja, posebice na prefikslnim i sufikslnim granicama riječi, te preporučuje:

„Treba najviše paziti etimologiju; jer se njome razumljivost najbolje postiže. A zar nije razumljivost svarha svakoga pisanja? (...) I u tome se svi gramatici stari i novi slažu, da u gradjenju pravopisnih trěba uvěk parvo město etimologiji ustupiti, a pri tom da nevalja posve ni na eufoniu zaboraviti.“ (Babukić, 1846.: XXXVI.).

Na tim se načelima utvđuje morfonološki pravopis i u drugoj polovici 19. stoljeća, u slovnica zagrebačke filološke škole (Babukićevoj *Ilirskoj slovnici* 1854.; Mažuranićevoj *Slovnici Hěrvatskoj za gimnazije i*

63 Prema tomu, ne možemo se u potpunosti složiti s mišljenjem da je „u dopreporodnome hrvatskom novoštokavskom većinskom standardnom jeziku... vladao jedan nedovoljno stabilan kompromis između fonološkog i morfonološkog pravopisnog principa, s tendencijom k jačanju fonološkoga.“. (Brozović, 1985.: 8.).

realne škole, 1859., ²1861., ³1866., ⁴1869.; Veberovoj *Slovnici hèrvatskoj za srednja učilišta*, 1871., ²1873.), odnosno slovnica koje su slijedile normu zagrebačke škole.⁶⁴ I uopće, navedeni su razlozi morfonološkomu (korijenskomu) pisanju bili široko prihvaćeni, kao i ugledanje na hrvatsku tradiciju, ne samo među sljedbenicima zagrebačke škole. Primjerice, Kurelac objašnjava svoja gledišta koja se ne razlikuju od Babukićevih:

„Mnogim nije obično, da ja po zakonu korèna pišu. A ti čitaj po zakonu ušiu i ustiu, kako i sam činim. Pišuće po korènu: tako smo si Slovini razgovètniji. I što ti je mučno i neobično u prvi mah, po vrèmeu i to odumine.“ (Kurelac, 1866.: LX.).

Morfonološki način pisanja oblika, izvedenica i složenica propisuje i Partaš u *Pravopisu jezika ilirskoga*: „Rèči ilirske izvedene i sastavljene pišu se kako i one, od kojih su izpeljane, t. j. sadèrže sastavna i korenita pismena svojih izvornih rèčih...” (Partaš, 1850.: 13. – 14.). Podsjećamo da je to pravilo bilo propisano i u spomenutim pravopisnim priručnicima pretpreporodnoga razdoblja.

Sukladno navedenim načelima, u književnim djelima od 1830-ih godina primjenjivao se je morfonološki način pisanja: jednačenje zatvornika po zvučnosti i po tvorbenom mjestu te gubljenje zatvornika u pismu se obično nisu bilježila. Primjerice, Mihanović piše *hrastje, čestna, serdce* (*Hrvatska domovina*, 1835.); Kukuljević Sakcinski piše *od mene razstavljen, uzčuvam, s vami sdružiti, oddavna, s oholostju, karstijanskih, otca moga, otče* (*Juran i Sofia*, 1839.); *s Bogom djetci* (*Hajd na Gore!*, 1859.); Stazić *sladki smieh, s'gizdavostju* (*Tri čudnovate divice*, 1840.); M. Mažuranić *izkrižani, Razčupale, društva, otca, vitežki, pazljiv* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); Topalović *řádko, odkad, odtud, težka olova, uzkratiti, nuždno* (*Odziv rodoljubnog serca*, 1842.a); A. Vidovićeva *odkriješ, podpuno, težkim, glasa sladkoga, otcu izprostiti, sviu rajskih svetcah* (*Pjesme*, 1844.); Demeter *njezinog otca, uzhitjen, izpusti, odtud* (*Teuta*, 1844.); Nemčić *izpod*

64 Morfonološki je pravopis potvrđen i npr. u sljedećim slovnica: Ilije Rukavine Ljubačkoga, u Trstu 1843.; Lavoslava Fürholzera, u Varaždinu 1843.; Andrije Stazića, u Zadru 1850.; Frana Volarića, u Trstu 1854.; Ivana Danila, u Zadru 1855.; Vinka Pacela, u Zagrebu 1860.; Josipa Vitanovića, u Osijeku 1872.; Dragutina Parčića, u Zadru 1873. i dr. (prema Ham, 2006.: 99., 101. – 103., 106., 107., 116., 120.).

sebe, iz francezkih ratovah (*Putositnice*, 1845.); I. Mažuranić *razstadoše, težko nije, otci vaši, oprostnika* (*Smèrt Čengić-age*, 1846.); *Stoos sladku, težkog rada, odteče, sàrdca snaga, otcu* (*Sokó hàrvatski*, 1849.); Kuzmanić *književnostju, serbski* (*Dalmatinci, na oprezu!*, 1849.); Zorčić *Eto vas odpravi* (*Vila*, 1852.); Š. Starčević *izpovidam, opazka, podpuno, razpravim, nezkratiti* (*Homelie*, 1850.); Š. Starčević *izpovid kerstjanska* (*Svagdanja pobožnost*, 1854.); *Kazali na serdcu, možeš izžet radost, žalostnica* (*Zlatka*, 1856.); *Kazali Mojem otcu, žalostnieh, žalostnika, u serdcu* (*Trista vicah udovicah*, 1857.); *Jarnević božićni svetci, častnici, na srdcu, njezina dolazka, bezkonačne* (*Plemić i seljan*, 1860.); Martić *izpriечи, uztrpi se, odkud, izza sreće, Krstjanstva, rastle, svetčevo, bez otca* (*Osvetnici*, 1861.); Veber Tkalčević *obće veselje društva, izpred, svetci, Mletčići* (*Listovi o Italiji*, 1861.); Botić *odtjera, odtud, izpravi, izpjevao, razkinula, mužku glavu, sladki, bolestnica* (*Biedna Mara*, 1861.); Jukić *odtjeram, odtud idje, knjige razpisivat, vašeg otca* (*Putovanje*, 1861.); Jurković *razsipnosti, izza ostalih, odtuda, nužno, djetca, svečanih trenutcih, od srdca, svetcem, otčinske grudi* (*Izabrana djela*, 1862.); Gržetić *Krasanin srdcu, sudčeve naredbe* (*Pokojni mornar*, 1863.); Dobrila *otče, srdcem, uzhodi, težkim, drhtju ‘dršču’* (*Otče, budi volja tvoja!*, 1869.); Šenoa *riedko, sudca, častna, sladka, za mladcem, da razstave, u otčevo naručje* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); Šenoa *svoga srdca, svetci, otčeve, prečastnomu* (*Seljačka buna*, 1878.); Ciraki *otca Ljubičina, u srdce, častnika, dohodka* (*Mali griesi*, 1871.); Kurelac *u sudčevoj kući, sirotče, odtudjivati, društvu* (*Jačke*, 1871.); Pavlinović *izvrstnost, zadušbine, bez otca, sbor, sladke su riči, ali je srdce gorko* (*Hrvatski razgovori*, 1877.); A. Starčević *sigurnostju, obćenitu, uzprotiviti se* (*Na čemu smo*, 1878.); Antunović *odpravljam, iztovjetno, sveobća* (*Bog s čoviekom*, 1879.); Kovačić *izpod, vlastnik, sudci, plitčina ‘pličina’* (*Fiškal*, 1882.); Kumičić *razsvjetljivao, sbilja ‘zbilja’, nužno, punane ustne, radostno, Mletčanka* (*Gospodja Sabina*, 1883.); Carić *napredka, razčinjena, izpod, Mletci, divljačtvu* (*Slike iz pomorskoga života*, 1884.); Kranjčević *Imao sam otca, otčevog* (*Bugarkinje*, 1885.); I. A. Brlić *u svezku, sbirka, priobćujem, prema iztoku, brodski, šestdeset* (*Uspomene*, 1886.); N. Tordinac *Junačtvom, sirotče iza otca i*

majke, slušaju ko svetca, obkopi (Djakovački spasovdan, 1886.); F. Mažuranić sladko, obskrbljen, služkinja (Lišće, 1887.); Pavlinović odtjeralo, razsadjivati, na srdcu, vlastnik, krunitba, gostba (Puti, 1888.); Kozarac razkopčan, izpalim, petdesetih, skupljati ustne, zanosnih trenutkih (Mrtvi kapitali, 1890.); V. Novak izpraviti, razstati, odkinuti, u društvu, sladku, s dobitcima, U ime otca i sina (Pod Nehajem, 1892.); M. Bogović teško, izkustvo, jako se razžali, Uzkrš, bolestnikom, radostne viesti, strastna ljubav, kao otca (Pripoviesti, 1894.); Jorgovanić bez srdca, petdeset, sgođan 'zgođan' (Čovjek bez srdca, 1895.); Zorić vojništvo, iztočne strane, teško, uobće, razcvaloj, vrstnog, nuždnoga znanja (Žrtva materina, 1895.); Harambašić mojoj sirotčadi, razkoš, svoga otca, povjestnica (Izabrane pjesme, 1895.); Tomić izticahu, podpuno, izvrstna, muško, gostba, za otcem (Udovica, 1891.); Tomić izpod, odtrgnem, društvo, poteško, bezznačajnost, samosvjestno (Melita, 1899.); Tresić Pavičić odkuda je, izpričavši se, teško, društva, na otca (Pobjeda krieposti, 1898.); Gjalski odkriti ulaz, izprošena, Na iztoku, razžaruje, društvo, englezkih, Ženitba otčeva, sirotče bez otca (Diljem doma, 1899.) itd. Morfonološka pravopisna rješenja uobičajena su i u Bakule, npr. griha iztočnoga, odkad, otca itd., ali ima i odstupanja, npr. otkupiti (Pjesme, 1873.). Šokački Hrvat iz Bačke Brnja Andrin u svojim pjesmama pisanim 50-ih i 60-ih godina 19. stoljeća također piše morfonološkim pravopisom, npr. dva vrabca, žabca (pjesma Vrabci i žabac) (usp. Vulić 2009.: 24.). Isto se može reći za Andrinova sumještana Marka Fucina koji piše poeziju i prozu u prvoj polovici 19. stoljeća (npr. muško, razplaka) (Vulić, 2009.: 24.). Utvrđeno je da

„među podunavskim Hrvatima pisci su se držali morfonološkoga pravopisnog načela, ali ne uvijek dosljedno, pa su se često pomagali i fonetskim: u asimilaciji (po zvučnosti) ravnali su se po morfonološkom načelu...” (Sekulić, 1994.: 47.),

a dvostrukosti slovopisnih i pravopisnih rješenja mogu se tumačiti manjkom priručnika (Sekulić, 1994.: 47.).

Nedosljednosti se primjećuju i u ovdje razmotrenim djelima. Može se reći da su odstupanja od morfonološkoga pravopisa u pisaca pojedinačna: uz pretežno morfonološka (morfemska) načela pisanja nalaze se i pokoji

izrazi pisani prema fonološkim načelima. Primjerice u Draškovića u izvedenici *hervacki* po načelima fonološkoga pravopisa zabilježeno je *c*, a ne slijed *ts* na granici tvorbene osnove i sufiksa (*Disertatia*, 1832.). Također, u Kukuljevića Sakcinskoga nalazimo primjerice *žalosnu vēst* umjesto *žalostnu* (*Juran i Sofia*, 1839.); Stazić ima *općena, zboreći, serce* (*Tri čudnovate divice*, 1840.); M. Mažuranić ima *društvom* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); Topalović *zgodi, kerštjanskih, serca* (*Odziv rodoljubnog serca*, 1842.a); Kuzmanić *usperkos* (*Dalmatinci, na oprezu!*, 1849.); Botić *općinio, rastvori, ocu veli, krštena* (*Biedna Mara*, 1861.); Jukić *krščani, krščanski* (*Putovanje*, 1861.); Jurković *kršteno* (*Izabrana djela*, 1862.); Šenoa *srce himbeno* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); F. Marković *stiščuć ruke, obrambeni, krščani* (*Zvonimir*, 1877.); F. Mažuranić *Lišće* (1887.); Pavlinović *pedest, krščanskom* (*Puti*, 1888.); Kozarac *zbile, o Uskrsu, zbilja, oca, srcem* (*Mrtvi kapitali*, 1890.); Zorić *krščanka, slatko* (*Žrtva materina*, 1895.); Gjalski *zbilja, s mišlju, drhće, sa šezdeset i više godina, u srcima* (*Diljem doma*, 1899.); Tomić *glazba, srce* (*Melita*, 1899.) i sl. U pojedinim se djelima gdjegdje opažaju dvostrukosti, npr. u Stazića *sladki i slatke* (*Tri čudnovate divice*, 1840.); u Jurkovića *zbilja i sbilja, djetca i djece* (*Izabrana djela*, 1862.); u Zorića *teško i teško* (*Žrtva materina*, 1895.).

Uočljive su nejednake uporabe tijekom cijeloga 19. stoljeća, odnosno odstupanja od korijenskoga načela u riječi *srce*, od morfonološkoga u oblicima i izvedenicama imenica *djeca* i *otac*, u oblicima glagola *drhtati* te u riječima sa skupinom *stj / štj / šć* na granici tvorbene osnove i sufiksa (npr. *krstjani / krštjani / krščani*). Ostali primjeri pokazuju da je od 1830-ih godina morfonološko pisanje dosljednije nego u pretpreporodnom razdoblju.

Među razmotrenim književnim djelima rijetka su ona u kojima prevladava fonološko načelo. Taj način pisanja opažamo u Vodopića, npr. *raspreme, potpiračima, otpratit* (*Tužna Jele*, 1868.); *raspasani, rastavljaju, otškrnuše, teško srce* (*Robinjica*, 1875.) i sl.; u Franasovića npr. *opća, odlaska, iscrpilo, iščekivanju, dršću, ostaci* (*Nenadana utjeha*, 1879.); u Vojnovića *raspoznao, rasipnik, razdružuju od oca, iščezavala, teškim* i

sl. (*Ksanta*, 1886.). Međutim, takvo pisanje nije posve dosljedno: u istim djelima opazuju se i pojedina odstupanja od fonološkoga načela, npr. u Vodopića *razplače se (Tužna Jele)*, *izprazniše, izpraznjene čaše, izčezne, uzhitnom, odturi ga* (< od + turnuti ‘gurnuti’), *drhće (Robinjica)*; u Franasovića npr. *obskrbljen, odsudni, odsutno, nasljedstvo, topdžija*; u Vojnovića *odpuhnula, odsijevao, predstavljao, lapadskom stazom, kadkad* i sl. Primjećujemo da se u djelima u kojima prevladava fonološko načelo obično čuva nepromijenjena skupina *ds* na prefiksanim i na sufiksanim granicama.

O opravdanosti jednoga ili drugoga pravopisnoga načela u hrvatskom jeziku, raspravlja se 1860-ih godina,⁶⁵ a posebice od 1870-ih godina pod utjecajem zagovornika fonološkoga načela, odnosno tzv. vukovaca.⁶⁶ Radi utvrđivanja pojedinih pravopisnih rješenja, godine 1877. zasjedao je „Pododbor izabran u zemaljskom školskom odboru za uredbu hrvatskoga pravopisa za školu“ koji je među inim zaključio

„da se naš pravopis ima osnovati prema smjeru ciele literature hrvatske ovoga vieka na osnovu etymologije, ali uza to da se ne zametnu glasovni zakoni jezika hrvatskoga, prema kojim se je jezik faktično razvijao“ (L. M., *Ob ustanovi hrvatskoga pravopisa*, Vienac, 1877., br. 13.)

Pri tom su dopuštena pojedina odstupanja uz objašnjenje

65 Jagić 1864. u članku *Naš pravopis* razmatra pravopisna rješenja tadanje norme i prakse te se suprotstavlja Veberu i Šuleku. Drži da su fonološka načela prihvatljiva iako priznaje da morfonološka (korijenska ili etimološka) imaju svojih prednosti, odnosno da pri jednom i drugom valja biti umjeren: „Ja nekanim ovdje opetovati sve ono, što bi po sto puta izrečeno na preporuku i obranu čas načela tako zvane eufonije, čas etimologije: tà svatko zna, da se niti po ovom niti po onom pisanje nemože do kraja izvesti. Načelo bo glasovno dovodi u dosljednoj porabi u velike neprilike već s toga, što niti najsavršenija bukvice nedostiže svih nuanca ljudskoga izgovora...; a opet da uzmemo pisanje prema korenitosti dotjerivati, nebi bilo izpravljanju ni kraja ni konca. U jednom dakle i drugom ne može se nikada dovoljno napreporučiti umjerenost i konservativizam...“ (Jagić, 1864.: 2.).

66 Fonološko je načelo normirao Pero Budmani u *Grammatici della lingua serbo-croata (illirica)* objavljenom u Beču 1867., a koja pripada *vukovskim* gramatikama. Međutim, to je i razlikovna gramatika u kojoj Budmani „usporedno i razlikovno bilježi dvije norme – zagrebačku i vukovsku“, a glede pravopisa kao osobitost hrvatskoga pravopisa navodi morfonološke (etimološke) primjere pisanja (Ham, 2006.: 134. – 135.).

„da u književnosti hrvatskoj od ovo četrdeset godina; gdje je etymologijsko pisanje sasvim prevladalo, ipak imade celih redova riječi, koje se pišu po izgovoru, a ne po korienu... n. pr. *zdjela, zdrav, maslo, negda, svagda, vršnjak, što, štiti, štovati* (a ne *sdjela, sdrav, mastlo, nekda, svakda, vrstnjak, čto, čtiti, čtovati*)“ (*Ob ustanovi hrvatskoga pravopisa*, Vienac, 1877., br. 14.).

Također, dopuštaju se i pojedina odstupanja koja su se u praksi već opazala „n. pr. *ustati, uskok, usukati, ustaviti, otvoriti* (a ne *uzstati, uzskok, uzstukati, uzstaviti, odtvoriti* itd.“ (Vienac, 1877., br. 14.), što se može držati ublaženim morfonološkim načelom pisanja.

Međutim, 1880-ih godina zagovornici fonološkoga pravopisa sve se snažnije zalažu za to načelo. Tako su u Hrvatskoj nastale dvije suprotstavljene struje: jedna je branila fonološki, a druga morfonološki način pisanja, razlozima koji su pravopisno pitanje dovodili do društvenoga i političkoga pitanja.⁶⁷ Ovdje izdvajamo dva članka koja su svojedobno imala utjecaja i kojima se brani fonološki pravopis, ali na drukčijim osnovama. Tomo Maretić u članku *Fonetički ili etimologički* (1889.) brani i predlaže *fonetički*, iako je Zemaljska vlada već bila odlučila da se takav pravopis uvede u škole. Maretić u svojem obrazlaganju polazi od znanstvenoga načela; upozorava da se pravopisnim pitanjem moraju baviti stručnjaci, jezikoslovci te upućuje na Budmanija i Daničića:

„Za to ja velim: slušajmo ne diletante već stručnjake, koji su se oko jezika mnogo mučili i svoju muku dokazali solidnijem radom; slušajmo pokojnoga Daničića, koji može svakomu biti uzor marljivosti i savjesnoga rada, koji je i osijedio proučavajući hrvatsko-srpski jezik i njegove zakone, slušajmo vrijednoga njegova našljednika P. Budmana, koji od svih nas poznaje danas valjada najbolje pravi narodni jezik.“ (Maretić, 1889.a: 222.)

67 O tom opširnije v. npr. Jonke, 1964.: 210. – 213.; Vince, 1993.: XVII. – XX.

Ovdje valja tek pripomenuti da su tada među istaknutim zagovornicima *fonetičkoga* pravopisa, tj. vukovske norme, bili Armin Pavić, član spomenutoga Pododbora za pravopisna pitanja te Đuro Daničić, Karadžićev učenik i urednik *Rječnika* tadanje Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, čiji je utjecaj na pravopisnu i jezičnu normu bio očigledan.

Pri tom odbacuje mišljenja da hrvatski pravopis može ostati morfološki (etimologički) po uzoru na engleski, francuski i slavenske jezike u kojima se tako piše.⁶⁸ Međutim, u istom je članku Maretić proturječan; konačni su mu zaključci posve politički, tj. težnja mu je izjednačivanje hrvatskoga i srpskoga pravopisa i jezika radi jedinstva ili sloge između Srba i Hrvata, a ne znanstveni kako je započeo svoju raspravu.⁶⁹

„Srbi pišu fonetički; za što dakle da se od svoje najbliže braće rastavljamo i da za volju dalekijem rođacima pišemo etimologički? Potpuno jedinstvo izmegju Srba i Hrvata u jeziku i u pravopisu mnogo nam je potrebnije nego li fantastička t. j. nikomu nužna sloga izmegju hrvatskoga i ruskoga, hrvatskoga i češkoga ili poljskoga pravopisa.“ (Maretić, 1889.a: 236.).

U istom je godištu Vienca (br. 35.) i članak Vjekoslava Klaića *Borba za hrvatski pravopis* u kojem također prihvaća *fonetički* pravopis, ali ne kao Maretić radi političkih ciljeva, nego zato što ga drži prihvatljivim. Vjerovao je, naime, da će pravopisna reforma donijeti boljitak hrvatskomu književnomu jeziku kao što je donijela Gajeva slovopisna reforma. Uočljivo je kako Klaić, za razliku od Maretića, u razmatranju o reformama hrvatskoga slovopisa i pravopisa ne dovodi ni u kakvu svezu, niti spominje, srpski jezik:

68 Ugledanje na engleski i francuski pravopis bilo je opravdanjem, uz hrvatsku tradiciju, za morfološkim pravopisom, što je i Babukić objasnio u članku *Nekoliko rečih o pravopisu* (1846.). To je, primjerice, isticao i Pavlinović kada je u Dalmatinskom saboru (1883.) zagovarao *etimološki* pravopis (prema Vince, 1993.: XX.)

69 Podsjećamo na općepoznanu činjenicu da su političke prilike u 19. stoljeću izravno utjecale na hrvatsku standardnojezičnu normu, a Maretić je u tom imao iznimnu političku ili ključnu ulogu kako objašnjava, primjerice, Brozović: „Treba imati na umu da je tada u Hrvatskoj na vlasti unionistička stranka (tzv. mađaroni), koja ima u Saboru nedemokratski stvorenu većinu. Nametnuti i omraženi ban Karoly Khuen-Hedervary upravlja Hrvatskom upravu u kritično doba (1883-1903)... Doba Khuenova banovanja poklapa se s vladavinom dinastije Obrenovića u Srbiji, koja je bila uglavnom orijentirana prema Austro-Ugarskoj i ekonomski i strateški i što se tiče mjesta u tadanjoj evropskoj međunarodnopolitičkoj konstelaciji. (...) Ključne ličnosti Tomo Maretić i književni historičar Armin Pavić bili su sveučilišni profesori, akademici i ujedno narodni zastupnici u Hrvatskom saboru, i to na listi unionističke stranke, dakle mađaroni, a Pavić je 1898-1904. bio i predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu (tj. ministar prosvjete) u hrvatskoj vladi. Drugim riječima, Maretićeva škola imala je na raspolaganju i sveučilište i akademiju u vladu i parlament, a opozicija je bila nemoćna...“ (Brozović, 1985.: 12.)

„Danas ne ima čovjeka širom hrvatskih zemalja, koji ne bi blagosivao rad Gajev za književni jezik i pravopis (...). Ne će proći ni deset godina, a hrvatski će narod zahvalno spominjati nastojanje onih *fonetičara* i *govedara hrvatskih*,⁷⁰ koji se trude danas oko reforme pravopisa i oko čistoće hrvatskoga stila.“ (V. Klaić, 1889.: 553. – 554.)

Godine 1889. na poticaj Zemaljske vlade ponovno je zasjedao odbor zadužen razmotriti pitanja o jedinstvenom školskom pravopisu. Odbor je zaključio „da je od prijeke potrebe za škole jedan pravopis, a taj treba da je osnovan na načelima fonetičkoga pisanja“ (Broz, 1892.: II.). Prema tim je odredbama Ivan Broz sastavio *Hrvatski pravopis* (1892., ²1893.) i propisao fonološko (fonetičko) pravopisno načelo po kojem se jednače zatvornici po zvučnosti i po tvorbenom mjestu, te se gube zatvornici u zatvorničkim skupinama u kojima su dva ista zatvornika ili su jednakih obilježja (Broz, 1892.: 20. – 24.). Valja pripomenuti da Broz u predgovoru objašnjava da je ta pravila izradio „u glavnome prema načelima, kojih se držao Vuk i Daničić...“ (1892.: III.), a k tomu se „u velike koristovao Naukom o pravopisu, koju je štampao u Dubrovniku vrstan znalac jezika hrvatskoga, g. M. Kušar...“ (1892.: VII.).⁷¹

Razmotrena književna djela pokazuju da se je, unatoč zagovaranjima vukovaca 1880-ih godina za fonološkim pisanjem i Brozovu pravopisu (1892.), morfonološko načelo, uza spomenuta odstupanja, održalo do kraja 19. stoljeća.⁷² Tek su pojedina djela potkraj 19. stoljeća napisana u skladu s Brozovom normom, npr. Leskovarove *Sjene ljubavi* (1898.), Kranjčevićeve *Izabrane pjesme* (1898.).

70 Tu Klaić oštro odgovara A. Starčeviću i drugim autorima tekstova u časopisu *Hrvatska* koji su *govedarima* nazivali pristaše fonološkoga pravopisa.

71 Mrcel Kušar zalagao se je za fonološki pravopis te je napisao *Nauku o pravopisu jezika hrvackoga ili srpskoga (fonetičkom i etimologijskom)* u Dubrovniku 1889. Dalmatinska je vlada u to doba još uvijek podržavala *etimologički* pravopis pa je Kušar, svjestan osjetljivosti i dvostrukih gledišta na pravopisna pitanja, u tom djelu dao pravila i za fonološki i za etimološki način pisanja (Vince, 1993.: XX., XXIX.).

72 Morfonološki pravopis prevladava i u novinama i časopisima 19. stoljeća (Rišner, 2015.: 273.), te u administrativno-poslovnim tekstovima u 19. stoljeću (Rezo, 2015.: 377.).

Pisanje i smjenjivanje dvoglasnika⁷³

Kako je rečeno u poglavlju o slovopisu, u drugoj polovici 19. stoljeća, od kraja 1850-ih godina, većina pisaca umjesto slova *ě* kao odraz jata u dugim slogovima dvoglasnik /*ie*/ najčešće piše *ie*, a u kratkima *je*. Takvo je bilježenje *ie/je* sukladno spomenutim Šulekovim i Jagićevim prijedlozima (usp. Jonke, 1964.: 206., 208.). Međutim, opažaju se nejednake i nedosljedne uporabe. Primjerice, Kukuljević Sakcinski obično piše *ie/je* sukladno navedenoj preporuci, *gdje, posjetiti, svietljahu, sa svojom djetcom, sjedilo je* i sl.; samo s pojedinim *ie* za odraz kratkoga jata, npr. *posliednje rieči* (*Dva Slavena*, 1859.). U Jurkovića je također *ie/je* s obzirom na duljinu sloga, npr. *svieta, biel rubac, sjedi driemajuć, u sriedu, mjestnoga učitelja* (*Izabrana djela*, 1862); kao i u Klarića, npr. *Zvezdu, mjesec, da te sjeća* (*Pisanica mojoj vjerenici*, 1864.). D. Jarnević i dalje najčešće piše *ie* u dugom i kratkom slogu, npr. *nad plienom, liepa, susrietala je, viečne, griješna, prolieće* ‘proljeće’, *sviedočbe*; rijetko piše *je* za odraz kratkoga jata, npr. *djeteta svoga, djevojka, uvježba* (*Plemić i seljan*, 1860.). U Šenoe se opažaju pojedine nedosljednosti: razlikuje dugi i krati slog npr. *dvie kule, ciela kuća, bielo pročelje, riedkom hitrinom, Da vas izliečim, vještica, svjetlošču, sjedeć na postelji* i sl., ali kadikad ima *ie* umjesto *je*, npr. *svietiljaka, mjedena svietiljka, kamo smiera, potlašnjih viekova, žliebovi* (*Zlatarovo zlato*, 1871.). Modrošić dugi jat obično bilježi dvoslovom *ie*, npr. *lien, sviet, vrieme* (*Putničke bilješke*, 1876.). Bunjevački Hrvat iz Bačke Antunović u svojim je djelima čitatelje izravno poučavao o hrvatskom pravopisu: “pisasmo: *bilo, lipo, vira, divojka, ridko, srida* itd., a danas pišemo: *bielo, liepo, vjera, djevojka*” (*Bog s čovikom*, 1879.). Ipak mu je “pobjegao” pokoji ikavizam iz rodnoga idioma, npr. *obavist* (*Bog s čovikom*, 1879.).

73 U poglavlju o slovopisu razmotrile smo odraz jata u književnim djelima 19. stoljeća, odnosno pisanje slova *ě*, dvoslova *ie* te troslovnoga slijeda *ije*. Osvrnule smo se i na smjenjivanje dvoglasnika, odnosno pisanje *ie/ije* u dugim slogovima i *je* u kratkim slogovima. U ovom odjeljku razmatraju se također pojedina rješenja koja se tiču smjenjivanja dvoglasnika u dugom i kratkom slogu jer su to i pravopisna pitanja. K tomu razmatra se pisanje i smjenjivanje dvoglasnika u pojedinim vrstama i oblicima riječi. To su istodobno i fonološke značajke, ali kako ih pravopisna norma propisuje uz smjenjivanje dvoglasnika tako ih im uključujemo ovdje uz pravopisna razmatranja.

Pojedinačna odstupanja pri bilježenju *ie* u dugom, a *je* u kratkom slogu i obrnuto, mogu se tumačiti nesigurnošću. To se osobito odnosi na prilog *poslije*, koji u prošlim stoljećima nije bio karakterističan za većinu hrvatskih organskih idioma, a i u hrvatskoj književnojezičnoj tradiciji nije čest (obično se je rabio prijedlog *po* s dativom, npr. *po večernji* ‘poslije večernje’). Pripominjemo da je u Voltićevoj gramatici *poslje* (1803.: XLIV.), a u Appendinijevoj *poslie* (1808.: 283.). Zato nije začudno što u književnim djelima nalazimo *poslje* i *poslije*. Primjerice, Jukić piše *Poslje vrativši se u Italiju (Putovanje, 1861.)*; Jurković *poslje jela (Izabrana djela, 1862.)*; Gržetić Krasanin *najposlje (Pokojni mornar, 1863.)*; Dobrila *poslje blagovanja (Otče, budi volja tvoja!, 1869.)*; Ciraki *poslje (Mali griesi, 1871.)*; Šenoa *prva nedjelja poslje Šimunja (Zlatarovo zlato, 1871.)*; Perkovac *poslje večere (Stankovačka učiteljica, 1871.)* i sl. U F. Markovića je *poslie*, npr. *poslie mnogo ljeta (Zvonimir, 1877.)*, a Kukuljević Sakcinski u prethodno navedenom primjeru ima *posliednje (Dva Slavena, 1850.)*. Šenoa također ima i *poslije (Seljačka buna, 1878.)*, a u Tomića i Gjalskoga, primjerice, tako je obično, npr. *poslije zabava (Udovica, 1891.)*; *poslije večere (Diljem doma, 1899.)* i sl. U Korajca primjećujemo dvostrukost *poslije* i *poslje (Dvie čudne promenade, 1862.)*, a u Zorića *poslije podne* i *poslie podne (Žrtva materina, 1895.)*.

Primjećuje se nejednako bilježenje *ie/ije/je* u imenici *svjetlo*,⁷⁴ ali se može reći da *je* u toj riječi prevladava od 1880-ih godina, kada je i inače dosljednije razlikovanje *iel/je*, npr. u Preradovića nalazimo *svoje svietlo (Nove pjesme, 1851.)*; u Kazalija *svietlost žitku da vidite (Trista vicah udovicah, 1857.)*; u Jarnević *u jakom svietlu (Plemić i seljan, 1860.)*; u Pavlinovića *iznašao oganj i svietlo (Ognjišar, 1865.)*; u Šenoe *drktaše svjetlo (Čuvaj se senjske ruke, 1875.)*; u Hirca *svietlo božje (Putopisi, 1878.)*; u Carića *Svjetlo mjeseca (Slike iz pomorskoga života, 1884.)*; u Gjalskoga

⁷⁴ U raznovrsnim stručnim tekstovima obično je *svietlo*, npr. *baca na zemlju svietlo, učinak toga svietla, svietlo razuma* i sl. (*Napredak, 1879.*: 137., 148., 170.). Valja pripomenuti da je u Brozovu pravopisu normirana imenica *svjetlo* (1892.: 120.). Međutim, *poslije* je u Broz–Boranićevu pravopisu normirano *svijetlo* (1904., 1911.) te je *ije* u *svijetlo* bilo u normi i u književnojezičnoj praksi sve do godine 1960. (Vulić i Laco, 2018.: 197. – 198.).

u pridušenom svjetlu (*Na badnjak*, 1886.); u F. Mažuranića *prema svjetlu* (*Lišće*, 1887.); u Kozarca *u svjetlu svieća* (*Mrtvi kapitali*, 1890.); u Kranjčevića *Gdje toj tajni svjetla nema* (*Utjeha*, 1891.); u Jorgovanića *u maglenom svjetlu* (*Čovjek bez srca*, 1895.); u Leskovara *oslabljen polusvjetlom* (*Propali dvori*, 1896.); u Tomića *igrom svjetla* (*Melita*, 1899.); u Gjalskoga *val svjetla* (*Diljem doma*, 1899.) i sl., ali npr. u V. Novaka *svijetlo sunca* (*Posljednji Stipančići*, 1899.).

Nalazimo pridjev *sljedeći* / *sljedeći* obično s /*je*/, npr. Hirc piše *sljedeće godine* (*Putopisi*, 1878.); Kumičić *već sljedećega dana* (*Gospodja Sabina*, 1883.); Vojnović *sljedećih dana* (*Ksanta*, 1886.); V. Novak *sljedeće godine* (*Pod Nehajem*, 1892.). Rijetko nalazimo jekavsku zamjenu, npr. u Jukića *sljedeće pak godine* (*Putovanje*, 1861.).

Spomenuto je kako se uz *ie* 1880-ih i 1890-ih godina više puta nalazi i troslov *ije* za bilježenje dugoga odraza jata. Primjerice, Vojnović piše *ije, jesenskim cvijetom, još uvijek, cijelom površinom* itd. (*Ksanta*, 1886.); Leskovar *uvrijedjen, pripovijedati* itd. (*Propali dvori*, 1896.) itd. U Kranjčevića se nalaze dvostrukosti *ije/ie*, npr. *Gledaj zvijezde i oblake, još vriedi, svijet, lijepo malo cvieće* (*Utjeha*, 1891.). U V. Novaka je obično *ije*, npr. *tržne cijene, s onoga svijeta, zapovijedao, nisu ni riječi progovorili* itd. (*Pod Nehajem*, 1892.).

Pisanje *ije* u dugom, a *je* u kratkom slogu propisano je Brozovim pravopisom 1892., ali nije općeprihvaćeno: većina pisaca i dalje piše *ie* u dugom slogu, npr. Bogović (*Pripoviesti*, 1894.), Gjalski (*Diljem doma*, 1899.), Harambašić (*Izabrane pjesme*, 1895.), Kranjčević (pjesma *Dva standarta*, 1897.), Arnold (pjesme *Na sjajnom plesu, U jeseni*, 1897.), Tresić Pavičić (*Pobjeda krieposti*, 1898.), Tomić (*Melita*, 1899.) i dr. Uz to, valja primijetiti kako npr. Begović u dramskom tekstu *Pod ciganskim čadorom* koji je objavljen godine 1894. vrlo često odraz dugoga jata umjesto slijedom *ije* bilježi dvoslovom *ie*, no takvo bilježenje nije dosljedno. Budući da je to dramsko djelo u stihovima, važno je napomenuti da pravopisna rješenja toga tipa nisu uvijek uvjetovana potrebama metra i rime.

Dvoglasnik iza pokrivenoga *r*

U štokavskim jekavskim djelima pretpreporodnoga razdoblja iza pokrivenoga *r* nalazimo jekavsku zamjenu jata, ali nedosljedno. Primjerice, u *fCivotu svetoga Vlasi* više je puta *je* iza *r*: *najvrjednji nacin, vrjedniem, pokrjepglivo* (=pokrjepljivo), *šaprjeka* (=zaprjeka), ali primjećujemo i pojedine ekavske zamjene npr. *kreposti* (1803.); u A. Markovića (1821.) nalazimo *je*, npr. *bef šaprjeke* (=bez zaprjeke) (prema Vulić, 2018.: 128.). Jekavsku zamjenu jata iza pokrivenoga *r* ima Appendinijeva gramatika, npr. *brjeŕi* (=brjezi) i *brjegovi, odrjescegne* (=odrješenje) itd. (1808.: 26., 137.); u Stullijevu je rječniku *je*, npr. *brieg, briegovit, odrjescenje*, ali i *krepost* (1806.: 62., 650., 353.), a u Voltićevu je rječniku ekavska zamjena, npr. *brig, brjeg, bregovit* (1803.: 19., 20.).

U preporodnom razdoblju, u djelima u kojima se odraz jata bilježio *ě*, obično je *ě* i iza pokrivenoga *r*. Kako su umjesto *ě* počeli pisati *ie/je*, pisci su iza pokrivenoga *r* nejednako pisali odraz jata, *ie/je*. Primjerice, *ie* nalazimo u Trnskoga, *vrieće, srieća, napriedak* i sl. (*Zvekan opet na svietu*, 1844.); u Kazalija *griešnicima (Trista vicah udovicah*, 1857.), *briegovi (Grobnik*, 1863.); u Vukotinovića *da je uvrieda bila, upotriebljivana prispodoba (Unutarnji život*, 1859.); U Martića *griehotah, kriepost (Osvetnici*, 1861.); u Cirakija *svoje pogrieške (Mali griesi*, 1871.); u Perkovca *kriepost, neima nam zaprieke (Stankovačka učiteljica*, 1871.); u Zahara *uvriedljiva (Dosljedna ljubav*, 1871.); u Hirca *malih pogriešaka, najkrasnije priedjele (Putopisi*, 1878.); u Kranjčevića *prieko čela, sried tog groblja (Bugarkinje*, 1885.) itd. U pojedinim djelima primjećujemo nedosljedno bilježenje *ie/je/e*. Primjerice, Dobrila više puta piše *ie*, npr. *griešnike, krjepkih*, ali ima i *e* u *grešniku (Otče, budi volja tvoja!*, 1869.); Jorgovanić piše *griešna srdca*, ali *krhkom zaprekom (Mlinarska djeca*, 1873.); F. Marković piše *priedjel, kriesove*, ali i *odrješite zapoviedi, krepka* te nedosljedno *vredniji* i *vriedniji (Zvonimir*, 1877.). U Jurkovića je više puta ekavski odraz kratkoga jata, npr. *netreba, bez ikakove zavrede, spreda, pogrešku, krepak*, ali ima i *ie* npr. *ždriebove (Izabrana djela*, 1862.); u Pavlinovića također nalazimo ekavsku zamjenu, npr. *ždrebad, brežuljci*, ali i jekavsku *pod trjemove (Puti*, 1888.).

Jekavski odraz jata iza pokrivenoga *r* obično je u Botića, npr. *grješnica, da krjeposti nejma* (*Biedna Mara*, 1861.); u Kaznačića *krjepost* (*Pjesme razlike*, 1879.), u Carića *odrješuju, pokrjepljuje* (*Slike iz pomorskoga života*, 1884.); u N. Tordinca *grjehota, pregorjeo* (*Djakovački spasovdan*, 1886.). U Kozarca primjećujemo nedosljedno *ie/je*, npr. *strjelovito, neugodnih zaprieka, nanesene joj uvrjede* (*Mrtvi kapitali*, 1890.). Obično se u Šenoe nalazi *ie*, npr. *motala je driemljuć, striela, strielica, od tvrda strielišta, do briežuljka, svakomu griješniku, griješnice ljuta, sried hude zime*; rijetko je odstupanje npr. *strelivo* (*Zlatarovo zlato*, 1871.). Međutim, u Šenoe primjećujemo kolebanja: 1865. piše *od drienove šumice* (*Turopoljski top*); 1875. piše ekavskom zamjenom npr. *grešnici* (*Čuvaj se senjske ruke*); 1877. godine također, npr. *Čuj grehote* (*Smrt Petra Svačića*); 1878. više puta piše *e*, npr. *grešnikom, zapreke*, ali ima i *ie*, npr. *stare griehove* (*Seljačka buna*).

Nesigurnost koja se primjećuje u književnim djelima mogla je biti izazvana i nejednakom normom. Primjerice, Pacel je propisao *e* iza pokrivenoga *r* npr. *ždrebeta < ždriebe* (1865.: 4.); A. Mažuranić iza *r* propisao je dvoglasnik i u izgovoru, npr. „...vrěme, vrěmena (izgovori: ... vrieme, vrjěmena...)...” (1869.: 30.).

Čini se da je od 1880-ih godina dosljednije i razlikovnije pisanje *ie/je*, što se može smatrati i utjecajem zaključaka spomenutoga *Zemaljskoga školskoga odbora* 1877. godine i propisa za škole da se kao odraz dugoga jata piše *ie*, a kratkoga *je*. Prema tim je zaključcima valjalo pisati *e* kao odraz kratkoga jata iza pokrivenoga *r*: „Iza *r* kada je slovka kratka neka se piše na prosto *e* n. pr. *vreća, redji, mreža*, itd...” (Vienac, 1877.: 218.). Ali to pravilo nije bilo posve prihvaćeno: u većine je pisaca do kraja 19. stoljeća *ie/je*, rjeđe se nalazi *e*, npr. u Kumičića *strjelovitom brzinom* (*Gospodja Sabina*, 1883.), u Kozarca *strjelovito* (*Mrtvi kapitali*, 1890.), u Kranjčevića *I velik sam grješnik bio* (*Proljeću i ljubavi*, 1891.), *O neokajana moje pogrješko!* (*Mojšije*, 1893.); u Harambašića *ti si bio velik griješnik* (*Izabrane pjesme*, 1895.); u Tresića Pavičića *Pobjeda krieposti* (1898.), ali već u Bogovića nalazimo *krepak* (*Pripoviesti*, 1894.), u Tomića *da bi grehota bila, na brežuljastom tlu* (*Melita*, 1899.) i sl.

Može se reći da u riječima iza pokrivenoga *r* prevladava *je*, a kolebanja i nedosljednosti nisu neobične s obzirom na nedostatnu normu. I spomenuti je Odbor uz temeljno pravilo predložio sastavljanje rječnika:

„Odbor napose predlaže, neka školski odbor vladi preporuči, da za sve rieči, u kojih dolazi ovaj *ie*, i *je* sastaviti dade po vještaku kojem mali rječnik, gdje bi substantivi u nominativu a glagolji u infinitivu bili naznačeni.“ (Vienac, 1877.: 218.).

Međutim, taj prijedlog nije ostvaren i rječnik nije sastavljen. Na koncu je Brozov pravopis propisao *e* iza pokrivenoga *r*: „gubi se redovno glas *j*, te ostaje samo *e*“ npr. *vremena*, *zapreka*, *potkrepljivati* itd. (1892.: 5., 6.) što ipak nije bilo posve prihvaćeno.⁷⁵

Prefiks *nje-* u zamjeničnim riječima

U hrvatskim štokavskim jekavskim književnim djelima odraz jata bi-lježio se je najčešće i u prefiksu *nje-* u neodređenim zamjenicama i prilo-zima.⁷⁶ U Appendinijevoj gramatici tako je propisano npr. *gnjeki* (=njeki), *gnjeka*, *gnjeko*, *njekoliko* / *gnjekoliko*, *njescto* (=nješto) itd. (1808.: 50., 268. – 273.). U dubrovačkim djelima s početka 19. stoljeća obično je *nje-* u tim riječima, npr. *gnekojem goruchiem* (=njekojim gorućim), *gneka fena* (=njeka žena), *gn nekoliko danaa* (=nekoliko dana) i sl. (*ŃCivot svetoga Vlasi*, 1803.); u A. Markovića (1821.) nalazimo npr. *njeki razlog* (prema Vulić, 2018.: 117.). Sukladno toj tradiciji i Filipović Heldentalški, slavonski pisac, u djelu pisanom štokavskom ikavicom piše npr. *njeki protti njegov* (*Xivot velikoga biskupa*, 1823.).⁷⁷

⁷⁵ Zanimljivo je pritom primijetiti da Broz propisuje *e* u tim riječima, a u predgovoru i sam piše *je* u *potkrepljivati*: „Pravila nijesam nigdje izrijekom potkrepljivao...“ (Broz, 1892.: III.).

⁷⁶ Primjerice u dubrovačkim djelima 17. stoljeća obično je npr. *njetko*, *njekada* i sl. (prema Vulić, 2013.: 104.).

⁷⁷ Pripominjemo da Antun Mandić, komu je Filipović posvetio navedeno djelo, u *Uputjenju k' slavonskomu pravopisanju* (1779.) ima ikavski oblik *nikoji* (=neki), ali i jekavski *njeshto* (=nješto), što se može gledati kao jedan od mnogobrojnih pokazatelja natpokrajinskih jezičnih prožimanja hrvatskih dopreporodnih djela.

U normi preporodnoga razdoblja i druge polovice 19. stoljeća također je propisano bilježenje odraza jata u prefiksu *ně-/nje-* u zamjeničnim riječima. Babukić u slovnici piše *něki, někoja, několiko* i sl. (1836.: 37., 58.); te u *Ilirskoj slovnici* propisuje *nětko, něšto, něki, něgde, někoč, něgda* itd. (Babukić, 1854.: 232., 326., 323.), kao i A. Mažuranić (1859.: 27., 66., 68.) i Veber Tkalčević (1873.: 155.). Pacel, budući da za odraz jata propisuje *ie/je*, u neodređenim zamjenicama i priložima propisuje *nje-*: *njegdje, nekamo, nekoliko, nječiji, nešto, nekuda* itd. Uz to pripominje: „Griešno je negdje, nekamo, nekoliko itd., jer to je pristalo samo u Ekavštini...” (Pacel, 1860.: 28.).

U književnim djelima preporodnoga razdoblja obično nalazimo *ně-*, npr. u Kukuljevića Sakcinskoga *něgda parvi, něšto važnoga* (*Juran i Sofia*, 1839.); u Marjanovića *něki dan, něšto upazio, několiko koračajah* (*Razbojnici na gori Kulminskoj*, 1840.); u J. Tordinca *zbog někih* (*Tuga vėrnog domorodca*, 1842.); u M. Mažuranića *někakvi put* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Stojanovića *někoje poslovice* (*Uprave*, 1844.); u Ilića Oriovčanina *do něko doba* (*Slavonski običaji*, 1846.); u Bogovića *Někoje pėsme* (*Smilje i kovilje*, 1847.) itd. Kurelac je ostao dosljedan slovu *ě* pa je i u njega *ně-*, npr. *na někom otočcu, někako zaminula, něčto u meni* i sl. (*Runje i pahuljice*, 1866.).

Od 1850-ih godina umjesto slova *ě* na mjestu jata običnije je *ie/je* pa je najčešće *nje-*, npr. u Sladovića *Nješto o liepom* (*Uputa u pjesmenu umjetnost*, 1851.); u Vukotinovića *Njekom prigodom* (*Unutarnji život*, 1859.); u Jarnević *bere korenje nieko* (*Plemić i seljan*, 1860.); u Jukića *njekakova svetkovina, njetko vikne, nješto narod plaća, nječija baština* (*Putovanje*, 1861.); u Botića *pjeva nješta, nekadašnje mjesto* (*Biedna Mara*, 1861.); u Korajca je dosljedno *nješto, neki* i sl. (*Dvie čudne promenade*, 1862.); u Dobrile *njeku mržnju* (*Otče, budi volja tvoja!*, 1869.); u Gržetića Krasanina uz obično *nješto, nekakvu* i sl. nalazimo i *nječesa* (*Pokojni mornar*, 1863.); u Pavlinovića *nješto* (*Ognjišar*, 1865.), *neki preminuli, njeka otajna slutnja, nešto više* (*Pjesme i besjede*, 1873.); u F. Markovića *njeki iz naroda, prisegoh njekoč* (*Zvonimir*, 1877.); u Carića *bijahu njekoč* (*Slike iz pomorskoga života*, 1884.); u Kumičića *A njeke su plahe* (*Sirota*,

1885.); u Gjalskoga *njeko vrijeme, njegda* (*Na badnjak*, 1886.); u V. Novaka *njekakav drugi svijet* (*Seoska ljepotica*, 1886.); u N. Tordinca *njeko, nješta* (*Djakovački spasovdan*, 1886.); u F. Mažuranića *nješto, njekakav, njegdje* (*Lišće*, 1887.); u Kovačića *nanizale se jošte njeke kuće, nješto kruha u torbici* (*U registraturi*, 1888.) i sl. U Kranjčevića primjećujemo dvostrukosti: *nekoč – pažen, čežnja... njeka* (*Bugarkinje*, 1885.). U Vodopića je više puta *nje-*: *njeke paka svegi pune straha, ono nješto malušno*, ali ima i *nešto* i *nekoga* (*Tužna Jele*, 1868.); Vojnović piše npr. *nešto zapovijeda*, ali *njekadanje supruge* (*Ksanta*, 1886.). U razmatranim djelima rjeđe nalazimo prefiks *ne-* u takvim riječima, npr. u Kazalija je obično *neki, neka* (*Zlatka*, 1856.); u Šenoe npr. *nekako mekšao, nekoliko putih* (*Turopoljski top*, 1865.). Obično u djelima nastalima potkraj 19. stoljeća nalazimo *ne-*, npr. u Kranjčevića je obično *nešto, neki, nekad* (*Izabrane pjesme*, 1898.) i u Tresića Pavičića *neki, nešto, nekoliko* i sl. (*Pobjeda krieposti*, 1898.). To može biti utjecaj Brozove pravopisne norme. Broz je propisao *netko, nešto, negda...* i uz to pripomenuo da „se govori u nekim krajevima (ali se u hrvatskom jeziku književnom ne upotrebljava) i *njetko, nješto, njegda...*“ (Broz, 1892.: 39. – 40.).

Brozović oblike s prefiksom *nje-* /*ñe-*/ drži hrvatskom značajkom: „Lik *ñe-* svakako je izražajniji i distinktivniji (stoga se kao jekavizam javlja i u nekim hrvatskim ikavskim govorima).“ (1985.: 11.). Stoga zamjera Maretićevoj školi što je nametnula prefiks *ne-*:

„Može se reći da je Maretićeva škola samo u jednoj sustavnoj pojedinosti uspjela nametnuti rješenje koje nije bilo u skladu s hrvatskom tradicijom i objektivnim razvojnim tendencijama: prefiks *nje-* u zamjeničkim riječima, koji prevladava u gotovo svim hrvatskim dijalektima s jekavskim refleksom kratkoga jata i koji se redovito pisao u 19. stoljeću, zamijenjen je prefiksom *ne-*.“ (Brozović, 1985.: 11.).

Dvoglasnik u glagolskim oblicima

U hrvatskoj štokavskoj jekavskoj tradiciji dvoglasnik se je bilježio u niječnim oblicima prezenta pomoćnoga glagola biti, *niesam/njesam...* U normama 19. stoljeća ti se oblici nejednako propisuju. U Voltićevoj je

gramatici *nisam* (1803.: XLIV.), u Appendinijevoj gramatici *ni-jesam*, *ni-jesi*, *ni-je...* (1808.: 79.). A. Mažuranić propisuje *nisam*, *nisi...* (1842.: 76.), ali u *Slovnici* dopušta dvostruke oblike: *nisam i niesam*, *nisi i niesi*, *nije...* (1859.: 76.). Pacel propisuje „*nisam za nejesam*“ (1860.: 17.), a Veber Tkalčević navodi dvostrukosti, odnosno sva tri načina pisanja tih oblika: „Praesens ind. *jesam* s česticom *ne* glasi: *nisam* ili: *něsam* = *nie-sam*“ (1873.: 70.). U Brozovu je pravopisu propisano *nijesam...* sukladno ijekavskom bilježenju odraza dugoga jata (1892.: 41.).

U štokavskim jekavskim književnim djelima iz početka 19. stoljeća nalazimo jekavsku zamjenu jata u tim oblicima, npr. *njesam*, *njesu umjeli privighjet* (*ŹCivot svetoga Vlasi*, 1803.). U A. Markovića (1821.) obično je *njesu* i sl.; i inače Marković u tom tekstu „rabi dvoslov *je* za oznaku dvoglasa /ie/ kao odraza dugoga jata“ (Vulić, 2018.: 124.).

U književnim djelima od preporodnoga razdoblja do kraja 19. stoljeća nalazimo nejednako pisane niječne oblike prezenta pomoćnoga glagola *biti*. Primjerice, Kukuljević Sakcinski 1839. godine piše *nisam* (*Juran i Sofija*), ali u djelu 1859. piše *niesam* (*Hajd na Gore!*). U Vidovićeve nalazimo *Al ti njesam to nigdar kazala* (*Pjesme*, 1844.); u Demetra *nisu naučeni*, *mi sami nismo* (*Teuta*, 1844.); u Preradovića *něsam mogo* (*Početak ljubavi*, 1845.); u Nemčića *kriv nisam* (*Putositnice*, 1845.); u Bogovića *ja nisam luda glava*, *nebesa niste gluha* (*Smilje i kovilje*, 1847.); u Martića *vidio nisam* (*Osvetnici*, 1861.); u Jukića *nisam još bio zaspao* (*Putovanje*, 1861.); u Preradovića *Niesu srcu radost* (*Jezik roda moga*, 1862.); u Kurelca *nisam voljan*, *nisu htěli* (*Runje i pahuljice*, 1866.); u Dobrile *Nisam ni vriedan*, *nisu bili u sramoti* (*Otče, budi volja tvoja!*, 1869.); u Šenoe obično *niesam...*, npr. *Niesi li se ti digao* (*Seljačka buna*, 1878.); u F. Markovića *nisam se ni nadao* (*Zvonimir*, 1877.); u Perkovca *nismo sviknuli* (*Stankovačka učiteljica*, 1871.); u Vodopića *Al' vidio niesam*, *niesu ono obranjeni momci* (*Robinjica*, 1875.); u Hirca *niesam mirovao*, *niesu dalje mogli* (*Putopisi*, 1878.); u Carića *niesam*, *niesu imale* (*Slike iz pomorskoga života*, 1884.); u Kozarca *niesi mogao* (*Mrtvi kapitali*, 1890.), *Niesam htio vjerovati* (*Ljudi, koji svašta trebaju*, 1891.); u Bogovića *nisam liep*, *nisu marile* (*Pripoviesti*, 1894.); u Zorića *jošte se rane niesu izcielile* (*Žr-*

tva materina, 1895.); u Leskovara *nijesu se ni čuli, ništa nijesu koristila* (*Propali dvori*, 1896.), *nijesam čuo* (*Sjene ljubavi*, 1898.). U V. Novaka je obično *nijesam, nijesu...*, npr. *Djevojaka koje nijesu čitale mnogo knjiga, ako si i nijesu nikada povjerile tu tajnu* i sl., a iznimno je *nisu bili svjesni* (*Pod Nehajem*, 1892.). U Tresića Pavičića opažamo dvostrukosti – u pripovijedanju obično piše *nisu*, a u upravnom govoru više puta *nijesam, nijeste, nijesu* (*Pobjeda krieposti*, 1898.).

Može se reći da nejednake uporabe tih oblika mogu biti odraz nejednake norme ili dvostrukosti koje je norma dopuštala. K tomu se može primijetiti da su potkraj stoljeća česti neijekavizirani oblici, odnosno da Brozovi oblici s dvoglasnikom *ije* nisu bili posve prihvaćeni.

Primjećujemo nerijetko nesigurnost pri pisanju dvoglasnika u oblicima glagola III. vrste na *-jeti*, posebice od 1850-ih godina kada se dvoglasnik bilježi dvoslovima *ie/je*. Umjesto *-je-* nerijetko nalazimo *-i-*, npr. u M. Mažuranića *Vidit ću* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Bogovića *Dobro j' šutit* (*Smilje i kovilje*, 18747.); u Korajca *koje štediti valja, smiešno viditi* (*Dvie čudne promenade*, 1862.); u Šenoe *Al vidila je kako, al sve šutila, Stariji njegovi su želili da se zapopi, kad vidiše, na licu mu se vidilo* (*Turopoljski top*, 1865.); u Zahara *htio bi preletiti sav svijet* (*Dosljedna ljubav*, 1871.); u F. Markovića *Živila Hrvatska!* (*Zvonimir*, 1877.); u Stojanovića *bez šiba i batina živiti* (*Crtice*, 1879.); u Kozarca *bez prepirke proživili, još trpiti morala, samo poželiti mogao, bolilo ju* (*Mrtvi kapitali*, 1890.); u Zorića *Jedno se drugomu svidilo, nije štedila truda* (*Žrtva materina*, 1895.); u Tresića Pavičića *svieća je još gorila, Hoće li ju više viditi?, valja trpiti* (*Pobjeda krieposti*, 1898.) i sl. Primjećujemo više puta dvostrukosti glagola *vidjeti* i *viditi*, primjerice u F. Markovića npr. *što me tvoj otac nije htio vidit kraj tebe, a tebe vidjet bio bi život, nevidjet – smrt...* (*Zvonimir*, 1877.); u Kozarca *nije svega toga vidjela, ona je vidila samo vanjski sjaj* (*Mrtvi kapitali*, 1890.). Iako nedosljedno, u pojedinim se uporabama razlikuje značenje oblika *vidjeti* i *viditi*. Naime, u oblicima glagola *vidjeti* A. Mažuranić razlikovao je neprijelazni glagol *viděti*, tj. *vidjeti* od prijelaznoga *viditi*: „neprelazni, n. p. viděti, znači vid imati, nebiti slěp; bogatěti,

bogat postajati, itd. U prelaznom značenju izgovaraju se na iti: viditi pismo, bogatiti koga, itd.“ (1859.: 125.). Tomu su pravilu sukladne uporabe npr. u Šenoe *Al vidila je, kako je gospodska kočija... projurila (Turopoljski top, 1865.)*; u Tresića Pavičića *Hoće li ju više viditi? (Pobjeda krieposti, 1898.)* i sl.

Primjećujemo da su oblici glagola *visjeti* obično s -je-, npr. Kukuljević Sakcinski piše *Njih hridi i stěne visjahu (Različita dēla, 1843.)*; Nemčić *laterna, kò svētionik na goloj klisuri, visjaše (Putositnice, 1845.)*; Zaharuru, *što je o stieni visjela (Dosljedna ljubav, 1871.)*; Gjalski *Nad čitavim krajem visjeli su... oblaci (Na badnjak, 1886.)*; Vojnović *visjela na stijeni starinska tmasta slika Bogorodice (Ksanta, 1886.)*; Tomić *U svjetionicih, što su visjeli sa stropa (Udovica, 1891.)* i sl. U Šenoe su obično oblici glagola *visiti*, s ikavskom zamjenom jata, npr. *U njezinoj daščari visila čadjava slika... (Zlatarovo zlato, 1871.)*, *mletački jarbol, o kojem nije visila senjska glava (Čuvaj se senjske ruke, 1875.)* i sl. U hrvatskoj se jekavskoj tradiciji razlikuju značenja glagola *visjeti* i *visiti*. Primjerice, u Appendinijevoj gramatici naveden je oblik *visjeti... o tkomu* (1808.: 229.); u Stullijevu su rječniku oba oblika, ali različita značenja: *visiti (innalzare)*, a *vissjeti o kojoj stvari, illi na kojoj stvari (pendere)* (1806.: 563.). Jednako i Broz razlikuje te oblike te u pravopisni rječnik unosi „visiti (se, dizati (se) u vis; drugo je visjeti“ (1892.: 125.).⁷⁸

⁷⁸ Vrijednim držimo pripomenuti da je glagol *visjeti* propisan i u sljedećim izdanjima Brozova i Boranićeva pravopisa, a *visiti* je u istom značenju propisan novosadskim pravopisom 1960. godine. Neslaganje s ikavskim likom toga glagola i nezadovoljstvo postupkom središnjača *Pravopisnoga rječnika* izrazio je Jonke, član te komisije. Obrazložio je kako je u hrvatskoj tradiciji obično i u hrvatskom jeziku pravilno *visjeti*, *visim* te kako članovi komisije nisu propisali *visiti*: „...središnjači su na str. 831. propisali da ne smijemo pisati *visjeti*, nego *visiti*. Pravopisna komisija nije donijela takav zaključak, to su propisali sami središnjači. A da to treba u drugom izdanju Pravopisa popraviti, pokazat ću u daljoj analizi. (...) Kad se sve uzme u obzir, vidi se da je u Hrvatskoj bilo prije novog Pravopisa iz 1960. pravilnije „*visjeti*, *visim*“, a u Srbiji „*visiti*, *visim*“, bar prema pravopisnim i leksikografskim priručnicima.“ (Jonke, 1966.: 71. – 72.).

Pisanje glasa *h*

U riječima u kojima postanak nije vidljiv

Glas *h* pisao se je u riječima, njihovim oblicima i izvedenicama, u kojima postanak nije vidljiv na sinkronijskoj razini, npr. *duh*, *grieh*, *hlad*, *hrana*, *htjeti*, *hititi*, *kruh*, *ohol*, *prah*, *smijeh*, *strah*, *svrha* i sl.

U prvim desetljećima 19. stoljeća obično tako nalazimo, primjerice u *fCivotu svetoga Vlasi* (1803.) *duhovnom utjehom*, *u komuse hrani*, *ovi kruh*, *svaki strah*, *na svarhu* i sl.; u Pavlovića Lučića *kruh zamočen*, *od Duha S.*, *radi straha*, *hranu dobiti*, *hochie* (=hoće), *varhu svoga tila*, *izdahnu* (*Dvi bogogliubne pofale*, 1808.); u Mihanovića *hitro... razgledaju-ch*, *hoche*, *odhitimo*, *odhranyenyu jezika*, *zverh toga* i sl. (*Rech domovini*, 1815.); u Lovrenčića *Duh*, *hoche*, *prez Greha je*, *na nyu hiti*, *dobro odhraniti*, *nye hranil*, *Kruha vzeli*, *ztrahota* (*Kratka Dobreh Dersanyh pripovedanya*, 1824.); u Vrinjanina *po Duhovi*, *hrana dusâ nasih*, *kakav strah* (=strah), *ovi fmih* (=smih 'smijeh') *njihov*, *prah jefi* (=prah jesi), *dojde hitro*, *kako ohol čovik* (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.) i sl. U istim djelima tek su pojedina odstupanja, kao dijalektne značajke, npr. u Pavlovića Lučića *u griju smartnomu*.

Valja istaknuti da su takve uporabe bile najčešće i u slavonskih pisaca, primjerice nalazimo u Ambrozovića *hotio*, *Hiti polagano*, *strah Gospodnji*, *haljina*, *hod*, *hladnost*, *Grih je najsladji* i sl. (*Proricsja i narecsenja*, 1808.); u Čevapovića *Grihote*, *nek se Hrana dade*, *od Smiha* (=smijeha), *da si uma ohologa* (*Josip, sin Jakoba Patriarke*, 1820.) i sl.; u Filipovića Heldentalskoga *Duh sveti*, *zarad Griha*, *kupuje... haljinu*, *hiti van*, *u hodu hitar vas*, *kruh*, *Csovik ohli* 'čovjek oholi', *u Smih udri on* (*Xivot velikoga biskupa*, 1823.); u Jaića *hranu dushi mojoj*, *Kruh daje*, *U grih propada*, *U prahu zdruxeno*, *I Strah grihote najmanje*, *Duha svetog*, *sverhu stvorenja* (*Vinac bogoljubnih pisamah*, 1830.); u Katančića *u hitrini*, *kruhe posvetjenja jidite*, *grihota*, *radi grihah*, *jerbosi prah*, *ruho njegovo*, *sverhu oltara*, *kraj uha* (*Sveto pismo*, 1831.) i sl. Uočljiv je pridjev *ohol* (*uma ohologa*) u Čevapovića, sukladan hrvatskomu književnomu jeziku,

a oblik *ohli* ‘oholi’ (*Csovik ohli*) u Filipovića Heldentalskoga. Oblik *ohli* S. Babić nalazi u slavonskih pisca Velikanovića (druga polovica 18. stoljeća) i Marjanovića (1839.) te zaključuje da ih je teško protumačiti jer ih ne nalazimo ni u jednom rječniku, ali je značajno da se i u toj riječi nalazi *h* (S. Babić, 2009.: 36.).⁷⁹ Ostali primjeri potvrđuju kako su slavonski pisci obično pisali *h* u riječima u kojima se nalazi sukladno hrvatskoj tradiciji, a tako se piše i u suvremenom hrvatskom književnom jeziku. To je natpokrajinska, općehrvatska značajka koju S. Babić ističe i u djelima slavonskih pisaca od sredine 18. stoljeća, a

„svjedoči o utjecaju ostalih hrvatskih pisaca, u prvom redu dubrovačkih, koji taj glas imaju u svom govoru i koji ga rabe u svojim djelima. U slavonskim narodnim govorima nema glasa *h*, ali ga slavonski pisci rabe, doduše nesigurno, često ga i ne pišu, ali je nastojanje da održe tu crtu književnoga jezika očito.“ (S. Babić, 2009.: 20.).

U razmotrenim djelima slavonskih pisaca nalazimo samo pojedina odstupanja, odnosno dijalektne značajke, primjerice, u Ambrozovića *smij* ‘smijeh’ te u oblicima osobne zamjenice *oni*, *one*: *od nji izbavljena* ‘od njih izbavljena’. U Čevapovića također primjećujemo da je izostavljeno *h* u tim oblicima i posvojnoj zamjenici *njihov*, npr. *pokraj nji* ‘njih’ *prohodi-she*, *grihote njiove* ‘njihove’, te u Jaića *Kroz nji* ‘njih’ i Katančića *njiho-vih* ‘njihovih’ i sl. U Filipovića Heldentalskoga primjećujemo *h* gdje mu nije mjesto npr. *Hodicha* (=hodića) ‘odjeća’. Iznimna su djela slavonskih pisaca u kojima su obična izostavljanja glasa *h* kao *Xivot Gospodina Boga i Spasitelja nashega Isukersta* (Pešta, 1823.) Stipana Lukića. Lukić izostavlja *h* sukladno štokavskim ikavskim govorima ugarskoga Podunavlja, kako razmatra Vulić te opaža:

„Iznimke od toga pravopisnoga uzusa rijetke su i vjerojatno preuzete iz drugih pisanih djela. Pojavljuju se u pojedinim primjerima: *od griha* ‘od grijeha’; *niste hotili* ‘niste htjeli’. Isto se može reći za bi-

⁷⁹ „Tomo Maretić u Akademijinu rječniku obrađujući ohol piše: ‘Pisci koji ne znaju pravo upotrebljavati slovo *h*, pišu često *hol*, *hola*..., a ima i u njih *ola*, *olo* (od *oola*, *oolo*, a to od *ohola*, *oholo*)’.“ (S. Babić, *ibid.*). Može se reći da navedeni primjeri koje nalazimo u Čevapovića i Filipovića Heldentalskoga pokazuju da su ti pisci znali da se u hrvatskom književnom jeziku u toj riječi piše *h*, iako ga nemaju u svojem govoru.

lježenje *h* u biblijskim imenima, npr. *Betlehem*. Ponekad čak, želeći se približiti hebrejskomu izvorniku, piše *Bethlehem*.“ (Vulić, 2022.: 4.).

Od preporodnoga razdoblja do kraja 19. stoljeća glas *h* bilježio se je u navedenim riječima u kojima mu postanak nije vidljiv i to obično dosljedno, osim kolebanja u glagola *drhtati* / *drktati*. Najčešće nalazimo oblike toga glagola s glasom *h*, ali primjerice u Jarnević nalazimo *uzderktati*, *On je uzderktao* (*Domorodne poviesti*, 1843.), te u Šenoe obično je *drktati*: *drktaše svjetlo* (*Čuvaj se senjske ruke*, 1875.); *zadrkta Tahi* (*Seljačka buna*, 1878.).

U razmatranim djelima često nalazimo pridjev *hud*, *-a*, *-o* i izvedenice tvorene od njega dosljedno pisane s glasom *h* sukladno hrvatskoj tradiciji. Primjerice, *prihudo ifmlachjen* ‘izmlaćen’, *nasartagnu hudobskomu* ‘narsrtanju hudopskomu’ (*ICivot svetoga Vlasi*, 1803.); u Ambrozovića *huda*, *hugji* (*Proricsja i narecsenja*, 1808.); u Vrinjanina *huda mene* (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u Topalovića *Glas najhudji* (*Razgovor pješnika i vile*, 1836.); u Vidovićeve *nemili i hudi* (*Pjesme*, 1844.); u Ilića Oriovčanina *zima je huda* (*Slavonski običaji*, 1846.); u Šenoe *sried hude zime* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); u Kaznačića *gnusan kô hudoba* (*Pjesme razlike*, 1879.) itd. Od toga je pridjeva izveden i glagol *huditi* koji se je nerijetko rabio, a posebice u preporodnom razdoblju. Primjerice, Jaić piše *Sve digni shtonam’ hudi* (*Vinac bogoljubnih pisamah*, 1830.); Topalović *Gdē je pseto nahudilo lavu* (*Razgovor pješnika i vile*, 1836.); Marjanović *i on bi vam mnogo nahuditi mogao* (*Razbojnici na gori Kulminskoj*, 1840.); Turrić *kako bi jedni drugim što više mogli nahuditi* (*Bolje i brez ruke*, 1843.); Nemčić *što nam nahuditi nemogaše* (*Putositnice*, 1845.); I. Mažuranić *ne mogu nahuditi* (*Směrt ČengiĆ-age*, 1846.); Ilić Oriovčanin *věštice nemogu nahudit* (*Slavonski običaji*, 1846.); F. Marković *nit joj itko može nahuditi* (*Zvonimir*, 1877.); Kaznačić *Hrdja zlato kak ne hudi*, ali i bez *h* u tvorenici *nauditi* (*Pjesme razlike*, 1879.) i sl. Glagoli *huditi* i *nahuditi*, u značenju naškoditi komu, nalaze se u Voltićevu rječniku (1803.: 72., 265.); a u Stullijevu rječniku *huditi koga* znači klevetati: „huditi koga komugod, o prid kiem (diffamar)“ (1806.: 372.). Babukić normira obje inačice gla-

gol *huditi/uditi* u istom značenju: „hud-i-ti (inače úditi), što znači škoditi, odakle *nahuditi* (=nauditi) t. j. naškoditi...“ (1859.: 70.). Maretić drži da glagol *nauditi* nije nastalo od *hud* te odlučno odbacuje *nahuditi*: „...adjektiv *hud-huda-hudo* treba izgovarati i pisati s *h*, ali u glagolu *nauditi* nema *h* nikakoga mjesta.“ (1889.: 122.). Prema tomu i Brozov pravopis propisuje da „ne valja *huditi (nahuditi)* nego *uditi (nauditi)*“ (1892.: 20.).

Glas *h* često se nalazi u pridjevima/prilozima *lahko* i *mehko*, i izvedenicama tvorenima od njih, za koje se danas drži da mu po etimologiji nije mjesto. U pretpreporodnom razdoblju nalazimo nejednake uporabe. U kajkavskih su pisaca obične te riječi s glasom *h*, npr. u Mihanovića *lehkocha* ‘lakoća’ (*Rech domovini*, 1815.); u Mikloušića *lehkshe zadobiti* (*Izbor dugoványh vszakoverztnéh*, 1821.); u Lovrenčića *To je lahko razmeti* (*Kratka Dobreh Dersanyh pripovedanya*, 1824.); u Đurkovečkoga primjećujemo štokavski lik *lahko* – *vu drugeh oztaleh lahko* (*Jezichnica*, 1826.). U ostalim razmotrenim djelima nalazimo nejednake uporabe, npr. u Vrignanina *on je lahak i ugodan* (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u Čevapovića *obranit me lako* (*Josip, sin Jakoba Patriarke*, 1820.), u Jaića *tamo lako dojdú* (*Vinac bogoljubnih pisamah*, 1830.) i sl.

Od preporodnoga razdoblja do kraja 19. stoljeća česte su te riječi s glasom *h*. Primjerice, M. Mažuranić piše *A opalit je lahko, bio bi mogao lahko* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); Demeter *lahko je uviditi* (*Misli o ilirskom književnom jeziku*, 1843.); Nemčić *lahko će si predstaviti* (*Putositnice*, 1845.); Vukotinović *sasvim lahko znati* (*Unutarnji život*, 1859.); Jarnević *ostavi ju lahkim korakom* (*Plemić i seljan*, 1860.); Martić *lahko putujući* (*Osvetnici*, 1861.); Jurković *mehko* (*Izabrana djela*, 1862.); Šenoa *Bog mu daj duši lahko* (*Turopoljski top*, 1865.); Perkovac *Polahko, moja draga* (*Stankovačka učiteljica*, 1871.); Jorgovanić *lahkoumnoj djeci* (*Mlinarska djeca*, 1873.); Arnold *zato lahko... hrlim* (*Jelisava Frankopanka*, 1877.); F. Marković *tu se lahko vlada* (*Zvonimir*, 1877.); Tomić *mehkanim glasom, svoje lahke... karuce* (*Melita*, 1899.) i sl. Nerijetko nalazimo takve riječi i bez *h*, npr. u N. Tordinca *Na mekoj travi* (*Djakovački spasovdan*, 1886.), u Vodopića *laki bahat čuje* (*Robinjica*, 1875.) i sl.

Nejednako su *lako* i *meko* zabilježeni u rječnicima i gramatikama, ali u većini su s glasom *h*. U Voltićevu je rječniku *mehko*, *lagak*, *lahka* (1803.: 231.); u Stullija je *lako*, *lakocha*, *meko*, *mekahan* (1806.: 372., 417.). Te riječi s glasom *h* rabi i propisuje Š. Starčević u svojoj gramatici, npr. *kako se lahko vidi*, *mehko izgovoriti* (1812.: 22., 76., 107.), kao i Babukić (1836.), A. Mažuranić (1842., 1859.), Veber Tkalčević (1873.). Maretić među svojim pravopisnim savjetima zaključuje:

„Naši pisci veoma radu pišu glas *h* u njekim riječima, u kojima ne valja. Te su riječi (pišem ih onako kako ne valja): *hrdja*, *hrzati*, *hrvati se*, *vehnuti*, *nahuditi*, *nahustiti*, *lahko*, *mehko*, *zahman*. (...)“ (Maretić, 1886.: 121.).

Broz je također propisao da se *h* ne piše „u sredini nekih riječi; tako n. p. nije dobro što se piše *lahko*, *mehko*..., koje treba pisati *lako*, *meko*...“ (Broz, 1892.: 19.). Unatoč tomu pravilu, primjećujemo i među navedenim primjerima da se *lahko* i *mehko* nalaze u pojedinim pisaca do konca 19. stoljeća.

U skupu *hv*

Primjećujemo nejednako pisanje *hv/f* u glagola *uhvati/ufati se* i imenici *uhvanje/ufanje*. U djelima pretpreporodnoga razdoblja primjećujemo da je u tim riječima obično *f*. Primjerice, u *fCivotu svetoga Vlasi* nalazimo *ufam* (1803.); u Lovrenčića *imam tvrdo Ufanye* (*Kratka Dobreh Dersanyh pripovedanya*, 1824.); u Jaića *Ufanje sve moje* (*Vinac bogoljubnih pisamah*, 1830.) i sl. Takve su uporabe sukladne hrvatskoj tradiciji te oblicima u Voltićevu rječniku (1803.: 530.), Stullijevu rječniku (1806.: 458.) i Appendinijevoj gramatici (1808.: 5.). U djelima od sredine 19. stoljeća primjećuje se više puta i skup *hv* u tim riječima, npr. u Kazalija *Da to zračak uhvanja*, *Bezuhvanje tamo* (*Trista vicah udovicah*, 1857.); u Jarnević *uhvanje* (*Prsten*, 1858.); u Pavlinovića *vihar neuhvanja* (*Ognjišar*, 1865.); u Kaznačića *Ti što želiš uhvaš steći*, *uhvanja moja* (*Pjesme razlike*, 1859.). Kolebanja i nesigurnost mogli su biti izazvani preporukama da se *h* uvijek piše u riječima gdje mu je po etimologiji mjesto, ili da se *f* ne

piše u riječima poput *hvaliti* i *hvatati* (usp. npr. Babukić 1846.: XXXIV. – XXXV.). Može se pretpostaviti da se analogijom skup *hv* prenosio i u *ufati*. Skup *hv* u tim riječima propisuje Pacelova norma, odnosno razlikuje govor i pisanje:

„Ustnjeni suglas *f* tudjega je izvora, za to se i čuje u Hrvastini vrlo riedko osim kad je mjesto *hv* na početku slovke... a) *f* je za *hv*: *fala* za *hvala*, ... *ufati se* za *uhvati se* (u starih listinah *upovati se*).“ (Pacel, 1860.: 93.).

Dakle, može se zaključiti da je prema Pacelu izgovor *f*, a u pismu *hv*. I takvo je objašnjenje moglo izazvati kolebanja. Brozov pravopis propisuje da „nije dobro ni *uhvati se*, *uhvanje*..., nego: *ufati se*, *ufanje*...“ (1892.: 19.).

Umjesto skupa *hv* u riječi *hvala* i tvorenicama nastalim od nje nalazimo u pretpreporodnih pisaca *f*, kao dijalektnu značajku, više puta u slavonskih pisaca npr. u Čevapovića *fali* (=hvali), *lipa Mladost fali*, *na svemu ti Fala* (Josip, sin Jakoba Patriarke, 1820.); u Filipovića Heldentalskoga *One fali s' desne strane* (*Xivot velikoga biskupa*, 1823.); u Jaića *Zafalnost*, *Tebi fala!* (*Vinac bogoljubnih pisamah*, 1830.) i sl. Od preporodnoga razdoblja u tim je riječima obično skup *hv*.

Glas *h* ispred *r*- na početku riječi

U djelima pretpreporodnoga razdoblja nalazimo glas *h* na početku riječi ispred zatvornika *r*, npr. u Ambrozovića *Hergja se za zlato ne prima*, *hergjave platje* (*Proricsja i narecsenja*, 1808.); u Pavlovića Lučića *harvatisse s'jakostju* (*Dvi bogogliubne pofale*, 1808.); u Kojovića *put hargiavi i trudan* (*Versi ali Rime*, 1813.); u Čevapovića *mershavi i hergjavi* (*Krava* (Josip, sin Jakoba Patriarke, 1820.); u Filipovića Heldentalskoga primjećujemo dvostrukost *ergjave/hergjave*: *ergjave vas nazivam*, *hergjavo ucsecheg* (*Xivot velikoga biskupa*, 1823.) i sl. U normama s početka 19. stoljeća te su riječi nejednako napisane: u Voltićevu su rječniku s *h*-*hergja*, *hergjav*, *herkati*, *herpa*, *herzati* (1803.: 83.); u Stullijevu rječniku

nalaze se dvostrukosti *hargja* i *argja* (=hrđa i rđa) (1806.: 206., 207.); u Starčevićевой gramatici nalazimo *argja*, *argjati*, *arvati se* (1812.: 22., 93.). Unatoč nejednakoj normi u razmotrenim književnim djelima češće nalazimo *h* u tim riječima.

Jednako je i u djelima od preporodnoga razdoblja do potkraj 19. stoljeća: najčešće se je *h* pisalo na početku riječi ispred *r*, u riječima *hrđa*, *hrpa*, *hrvati*, *hrzati* i sl., kao i u tvorenicama nastalim od tih riječi. Primjerice, u Kukuljevića Sakcinskoga nalazimo *Harpe dušmanske* (*Juran i Sofia*, 1839.); u M. Mažuranića *jer su hrdjavi drumovi* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Topalovića *herdjavoga druga* (*Tamburaši ilirski*, 1842.); u Vukotinovića *hàrže* 'hrže' (*Vlastelin*, 1843.); u Kaznačića *harvanje* (*Varka*, 1843.); u Turića *hàrzanje čiloga dorata* (*Bolje i brez ruke*, 1843.); u Demetra *hèrpu* 'hrpu', *odhèrva* ('othrva') (*Teuta*, 1844.); u Trnskoga *sablja zahàrdjala*, *hardjo nevaljana*, *hàrpa* (=hrpa), *nježno hàrče* (*Zvekan opet na svietu*, 1844.); u Nemčića *u hèrdjavom svom stanju, na hèrdjavoju cesti* (*Putositnice*, 1845.); u I. Mažuranića *Što me hèrdja svietovaše, što ih hèrdja bije?* (*Smèrt ČengiĆ-age*, 1846.); u Okrugića *Sriemca verh dobrih i herdjavi* (*Pobožni uzdasi Bogu*, 1846.); u Vraza *nadhàrva ga snagom* (*Soneti*, 1846.); u Kuzmanića *o herdjavom suvezu* (*Dalmatinci, na oprezu!*, 1849.); u Martića *nevolja volji odhrvala, hrdjav do gorega, Parip hrže, hrvači da se hrvat kreću* (*Osvetnici*, 1861.); u Jurkovića *komu se odhrvati htievši, nije hrdjav broj, hrče* (*Izabrana djela*, 1862.); u Korajca *š njimi se noćju hrvao* (*Dvie čudne promenade*, 1862.); u Gržetića *Krasanina hrdjavo* (*Pokojni mornar*, 1863.); u Žumberčanina *zahrdjani Zvon* (*Crkvica na briegu*, 1864.); u Pavlinovića *zadnje hrvanje* (*Ognjišar*, 1865.), *da se hrvemo s pohlepnim susidima* (*Hrvatski razgovori*, 1877.); u Šenoe *hrdjavom cestom* (*Turopoljski top*, 1865.); *shrvan, Iz hrpe drvenih koliba* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); *hrdjavo iglo, okužili hrdjom* (*Seljačka buna*, 1878.); u Perkovca *na jednu hrpu* (*Stankovačka učiteljica*, 1871.); u Arnolda *Odavna već hrže konjic vran* (*Jelisava Frankopanka*, 1877.); u A. Starčevića *koliko herdjavo* (*Na čemu smo*, 1878.); u Kranjčevića *lancu nam se trgat zahrdjalom* (*Bugarkinje*, 1885.); u Kumičića *jedan je konj zahrzao, hrpa za hrpom* (*Sirota*, 1885.); u Kozarca *hrpa činovnika*,

one druge hrpe (*Mrtvi kapitali*, 1890.); u Tomića *zahrza silno, stajalo u hrpi* (*Udovica*, 1891.); *hrdjavo i zaprljano* (*Melita*, 1899.). U Kaznačića primjećujemo nedosljednost *rvala* (< hrvati se) / *hrdja*: *S nezgodom se mnogo rvala, Hrdja zlato kak ne hudi* (*Pjesme razlike*, 1879.). U Pavlinovića je naveden primjer *hrvanje*, ali u *Hrvatskim razgovorima* (1877.), napisanima štokavskom ikavicom, Pavlinović piše *rdja* (*Nika ga se rdja dovezala*) što je jamačno svjestan odabir dijalektnog oblika. Rjeđa su djela u kojima je obično izostavljeno *h*, npr. u Kazalija *Tebe zovu na èrvanje* (*Trista vicah udovicah*, 1857.); u Vodopića *rvala se je dok je mogla, ni da je rgjava* (*Tužna Jele*, 1868.); u Kurelca *porvati se s junakom* (*Jačke*, 1871.) i sl.

U normi preporodnoga razdoblja, u Babukića (1836.: 12.)⁸⁰ i Partaša (1850.: 18.), ne propisuje se izrijekom, ali se navodi *herdja*. Može se reći da u drugoj polovici 19. stoljeća pisanje tih riječi postaje sporno. Babukić (1854.: 27.) navodi višestruke mogućnosti: *erdja* = *ardja* ili *hrdja* = *herdja* = *hardja*. Pacel izrijekom ne odbacuje nijednu inačicu:

„Samoglas *r* je na početku rieči: rvati rvem, rzati ržem, rt (rät), rdja. Često se čuje i piše *h* pred *r*, osobito u složenih: hrvati pohrvati (za po'rvati), hrzati zahrzati (mjesto za'rzati), hrdja hrdjav pohrdjaviti (za po'rdjaviti).“ (Pacel, 1860.: 25.).

Izostavljanje *h* u takvim riječima Pacel tumači pojavom zijeve, odnosno zijev se izbjegava „umetnuv *h* pred samoglas *r*: zahrzati, ohrdjaviti, pohrvati se, mjesto za'rzati...“ (Pacel, 1860.: 43.).

Hrvatski vukovci 1880-ih godina izrijekom odbacuju *h* u tim riječima, držeći da ga nema u novoštokavskim govorima. Maretić savjetuje:

„(...) ne vidim nikakoga razloga, za što da se riječ *rdja* piše s *h* samo za to, jer Kajkavci tako govore. (...) Pišimo dakle *rdja*, *rdjav*, *zardjati*, jer to traži ne samo štokavski govor, nego i etimologija i svi ostali slovenski jezici...“ (Maretić, 1886.)

80 Kako Babukić pri opisu glasa *h* „kritizira one koji *h* ne pišu, a to je ponajprije Karadžić, prepoznatljiv je njegov normativni stav u kojem je *h* u pismu obvezno (...). Pisanje slova *h* imalo je svoje čvrsto mjesto u svih starijih slavonskih hrvatskih gramatičara, pa Babukić i tu nasljeđuje tu tradiciju.“ (Ham, 2006.: 73.).

U istom članku, prema istomu načelu, Maretić savjetuje da se ne piše *hrzati* i *hrvati se*, nego *rzati* i *rvati se*. Podsjećamo da se *h* u tim riječima nalazi i u slavonskih i u dalmatinskih pisaca, a ne samo u kajkavskim govorima, kako to Maretić prikazuje. Kušar pak zaključuje da se *h* u hrvatskim govorima čuje, ali da mu po etimologiji u tim riječima nije mjesto: „(...ali *rvati se*, *rgja*, *rzati* itd a ne *hrvati se*, *hrgja*, *hrzati* itd.) akoprem se u narodu već malo čuje; jer je našem jeziku uprav zgodan, ima bo ga mnogo...” (Kušar, 1885.: 211.). Unatoč tim savjetima u praksi se često nalazi *h*, ali se primjećuje da su u djelima 1890-ih godina takve riječi više puta bez *h*, posebice u riječi *hrpa* koja se u savjetima ne spominje, npr. u Novaka *sja-tile su se u neurednu rpu senjske gospodje* (*Pod Nehajem*, 1892.); *bezsmisljena rpa mrtvoga kamenja* (*Dvie pripoviesti*, 1897.); u Bogovića *rdjavu kosu* (*Pripoviesti*, 1894.); u Gjalskoga *ciela rpa sitnih nekakih životinjica*, *rpa svjetine* (*Diljem doma*, 1899.). Izostavljanje *h*- u riječima *hrđa*, *hrvati* i *hrzati*, ali ne i *hrpa*, propisano je i Brozovim pravopisom (1892.).⁸¹

Slovo *h* u nastavku za genitiv množine

Početkom 19. stoljeća nastavak za genitiv množine imenica nejednako se je pisao. U kajkavskim djelima „Uobičajeno je da se na kraju imenica koje u genitivu množine imaju ništični nastavak piše *h... jezerh ... knyigh...*“ (Štebih Golub, 2015.: 138.). Tu značajku nalazimo i u ovdje razmatranim djelima, ali više puta nalazimo i primjere gdje je nastavak u genitivu množine *-ih* ili *-eh*, npr. u Mikloušića *tri zto knyigh prodalosze* ‘tristo knjiga prodalo se’, *y vishe groshih stoji* ‘i više groša stoji’, *Izbor dugoványh* ‘izbor dugovanja (=događaja)’, *Vodyih* ‘vođa’ i sl.; u Lovrenčića *Dobreh Dersanyh* ‘dobrih držanja’, *iz Ochih nyegveh* ‘iz očiju njegovih’, *gorke Szuze iz Ochih* ‘iz očiju’, *Ja poznam Szlabochu Mochih mojih* ‘ja poznam slaboću moćih mojih’, *Otecz Lyudih* ‘otac ljudi’,

81 Početkom 20. stoljeća to pravilo utvrđuje i Rožić: „hrvati se; treba govoriti : *rvati se*, prez. *rvem se* (...) *hrzati* je kajk.; štokavski je *rzati*, prez. *ržem*. (...)„*hrgja*; bolje *rgja*.“ (1904.: 10.). Pripominjemo da se je to pravilo u normi održalo sve do *Hrvatskoga pravopisa* S. Babića, B. Finke i M. Moguša, 1971., 1994., a dakako odrazilo se je na hrvatsku praksu do potkraj 20. stoljeća.

Szvedok nochneh Nerazumnoztih ‘svjedok noćnih nerazumnosti’ (*Kratka Dobreh Dersanyh pripovedanya*, 1824.). U istim djelima nalazimo i stari nastavak -ov/-ev, npr. u Mikloušića *vishe domorodczev* ‘više domorodaca’, *oveh Kraljev* ‘ovih kraljeva’, *Banov* ‘banova’, *Vodyih y Ladavczev* ‘vođa i vladalaca’; u Lovrenčića npr. *hitil Szeme tvojeh szveteh Navukov* ‘hitio sjeme tvojih svetih nauka’, *Ztotinu Deklichev* ‘stotinu deklica’ i sl. U Mihanovića je stari nastavak -ov, npr. *znanye ztranzkeh Jezikov* ‘znanje stranih jezika’ (*Rech domovini*, 1815.) i sl.

U razmatranim štokavskim djelima često nalazimo nastavak s dočetnim -h u imenica svih rodova. Tako je pisao Ambrozović, npr. *velikih dostojanstvah i vlastih Poglavarom, lipotu i rugobu tvojih dillah* (*Proricsja i narecsenja*, 1808.); Kojović *Nakon pet danah, Od Nebesah strielu prossi, Od tieh stvarih posvem viesta* (=od tih svari posve vješta), *maslinah* i sl. (*Versi ali Rime*, 1813.); Filipović Heldentalski *Ukazalo Dogadjajah* (=događaja), *Upravitelj Klerikah u Poxegi* (=klerika u Požegi), *Uredjenje Shjullah* (=šulah ‘škola’), *imade Knjigah dost, od svih Dillah njegovih* (*Xivot velikoga biskupa*, 1823.); Jaić *od nepriateljah, od protivnikah, bogoljubnih pisamah, od zasidah diavolski* (*Vinac bogoljubnih pisamah*, 1830.); Katančić *radi grihah, iz rukuh njiovih* (*Sveto pismo*, 1831.) i sl. U Lukića (*Xivot Gospodina Boga i Spasitelja nashega Isukersta*, 1823.) obično je dočetno h u svih rodova u imeničkoj i pridjevnoj sklonidbi, npr. *sviju ljudih, osam danah, promine vrimenah, posli 4000 godinah, sa sviju stranah, mloštvo vojnikah nebeskih, Žudinskih divojakah* i sl. (Vulić, 2022.: 4.). U istim djelima pojedina su odstupanja, npr. u Ambrozovića iz *razlicsiti Knjiga* ‘različitih knjiga’, u Jaića *od veliki muka*.

Nejednaki su nastavci za genitiv množine imenica i u normi pretporodnoga razdoblja: nastavak -aa, odnosno -ii u imenica i-vrste (npr. *stvarii*), normiran je u Appendinijevoj gramatici (1808.), a nastavak -ah u Starčevićевой gramatici (1812.).

Od preporodnoga razdoblja u genitivu množine imenica obično se je pisao nastavak -ah, odnosno dočetno -h. O pisanju toga nastavka, umjesto novoštokavskoga -ā, raspravljalo se je tijekom 19. stoljeća kao o grama-

tičkom i o pravopisnom pitanju. Predstavnici zagrebačke filološke škole oštro su napadani zbog *-ah* koje su normirali Babukić (1836.), A. Mažuranić (1859.) i Veber Tkalčević (1873.), pozivajući se na podrijetlo i raširenost toga nastavka u starijih pisaca te na razlikovanje od genitiva jednine. Jagić, primjerice, donekle opravdava ta gledišta, ali ih ipak smatra pogrešnjima i preporučuje novoštokavski nastavak *-a*:

„... odakle ipak onaj *h* u našu današnju književnost? Taj neobičaj, reći ću vam, nije u našoj knjizi istom od dobe preporodne; nepravedno bilo bi prigovarati zagrebačkim književnikom, da ga oni u knjigu uvedoše! Podnipošto: oni ga već u knjizi gotova nadjoše, naročito u samih gramatikah, kano Relkovićevoj, Starčevićvoj, Berličevjoj itd. pak misleći (i to je jedina pogreška, koja se ipak lako može protumačiti i izpričati osobito pored gori spomenute vrlo dobre nakane, što bijaše s tim spojena), da je *h* ovdje po etimologiji, izrekoše, da ga valja pridržati!“ (Jagić, 1864.: 171. – 172.).

Protivnici nastavka *-ah* najčešće su isticali kako se dočetno *h* u većini govora ne izgovara (opširnije usp. npr. Jonke, 1964.: 216. – 234.). Još uvijek ostaje otvorenim pitanje je li *h* u tom genitivnom množinskom nastavku bio tek oznaka za dužinu samoglasnika */a/* (usp. npr. Tafrn 1991.: 47. – 64.; Vončina 1999.: 179. – 221.).

Kako i navedeni primjeri pokazuju, nastavak s dočetnim *-h* nije samo u starijih pisaca, nego i u pretpreporodnih pisaca, rabi se i 1830-ih godina. Od preporodnoga se razdoblja do 1870-ih godina dosljednije piše, npr. u Topalovića nalazimo *vernih sinovah, starih vitezovah, Do planinah (Razgovor pješnika i vile, 1836.)*; u Kukuljevića Sakcinskoga *iz ubogih onih stranah, suze suprugah i molbe čedah (Juran i Sofja, 1839.)*, *nakon mnogih godinah, Huda četa razbojnikah (Različita dēla, 1843.)*; u M. Mažuranića *preko svakojakih grabah i preko jamah (Pogled u Bosnu, 1842.)*; u Turića *s obodviuh stranah (Bolje i brez ruke, 1843.)*; u Demetra *Šest sinovah, sivih sokolovah (Teuta, 1844.)*; u Trnskoga *da suzah neroni, od Hār-vatah, šest urah, devet dobarah (Zvekan opet na svijetu, 1844.)*; u I. Mažuranića *Smaknu Ture toliko junakah (Směrt Čengiće-age, 1846.)*; u Ilića Oriovčanina *onoliko gostih, kod inih Slavjanah (Slavonski običaji, 1846.)*;

u Bogovića *ovih pësamah, prošatih godinah* (*Smilje i kovilje*, 1847.); u Stoosa *I dušmanskiah sried oblakah, griehah* (*Sokó hàrvatski*, 1849.); u Sladovića *riečih kovao nisam, stihovah imade* (*Uputa u pjesmenu umjetnost*, 1851.); u Preradovića *domorodnih dušah, novijeh pjesamah* (*Nove pjesme*, 1851.); u Baštiana *preko stienah* (*Liburnjan*, 1855.); u Kazalija *vicah udovicah, slast željah* (*Trista vicah udovicah*, 1857.); u Vukotinovića *od prvašnjih godinah* (*Unutarnji život*, 1859.); u Škarića *mnogo žertvah, shode danah, od uškopljenikah, prva od ovih dviuh knjigah* (*Sveto pismo*, 1859.); u Jarnević *U hrpi ciganinah, i nepoznatih mu ljudih, hrvatskih zaslužnih plemićkih kućah* (*Plemić i seljan*, 1860.); u Vebera Tkalčevića *sočnih smokvah, naranačah i limunah* (*Listovi o Italiji*, 1861.); u Martića *Od ostanakah krstovih oltarah* (*Osvetnici*, 1861.); u Jukića *ima dobrih vinogradah* (*Putovanje*, 1861.); u Jurkovića *kojekakovih tričarijah, da je kesah žutih dukatah, nekoliko čestitakah, toliko blagoslovah božjih, sto dobrih časah* (*Izabrana djela*, 1862.); u Korajca *takvih pitanjah, od dvijuh sestarah, od sedam godinah* (*Dvie čudne promenade*, 1862.); u Gržetića Krasanina *dvanaest selah, iz očijuh, iz tih svojih sanjarijah* (*Pokojni mornar*, 1863.); u Šenoe *nekoliko putah* (*Turopoljski top*, 1865.); u Stojanovića *Sbirka narodnih posloviceah, riečih i izrazah* (1866.) itd. Dočetno *-h* nisu pisali samo preporodni pisci i sljedbenici zagrebačke filološke škole: taj se nastavak nalazi i u sljedbenika zadarske škole i drugih pisaca. Primjerice, nalazimo taj nastavak u Stazića koji je još uvijek pisao dalmatinskim slovopisom, npr. *nikih sloxenih glasah ljudih i xenah* ‘nekih složenih glasova ljudi i žena’, *iz daljih stranah, Chud mištanah* ‘čud mještana’ (*Tri čudnovate divice*, 1841.); u Kuzmanića *dosta splaćinah i šupljinah, dosta ričih hervatskih* (*Pridgovor*, 1844.); u Š. Starčevića, npr. *apostolah, neprijateljah, brigah* (*Homelie*, 1850.); u Kazalija⁸² *najboljih vojnikah* (*Grobnik*, 1863.) i sl.

Kadikad se u stihovanim djelima G mn. označuje i apostrofom na mjestu dočetnoga *-h*, npr. Stoos ima *od svieih strana*’, ali *Od svieih tminah raku otvori* (*Sokó hàrvatski*, 1849.); Vukotinović *Ljubi dëva niskog roda, / I*

82 J. Lisac ubraja Kazalija među preporoditelje, ali istodobno upozorava da je taj autor netipična pojava u hrvatskoj književnosti 19. st. (1999.: 181. – 182.).

prek gorah i prek voda’, / *U veselju i nezgoda*’ (Vlastelin, 1843.); Rakovac *Od sokolovah, smelih orlova*’ / *Od vitezovah mnogih vjekova*’ (Soneti jadranski, 1843.). Uočljiv je primjer u Draškovićevu spjevu *Mladeži ilirskoj* (u *Danici*, 1836.: 25. – 27.) napisanu u 170 deseteračkih stihova, rimovanih dva po dva. Dosljedno čuvanje deseterca uvjetovalo je pojavu nekih jezičnih rješenja kojih možda u proznom tekstu ne bi bilo, ali je isto tako i pojasnilo neke realizacije iz proznih tekstova. Tako npr. rimovani dvostih

Kad ostariš trudan od posalah

Od mladeži da ti bude hvala;

jasno pokazuje da je Draškoviću dočetno *-h* u genitivnom obliku *posalah* samo bilo grafijska oznaka za nenaglašenu kvantitetu, tj. da je relacijski morfem *-a*, a ne *-ah*. Iz toga se može pretpostaviti da je i u *Disertaciji* u oblicima, kao npr. *kraljevinah* (u naslovu), *u drugih primorskih biskupijah*; *poleg starih poveljah naših*; *poleg mlogih drugih velikih voivodah* itd., dočetno *-h* također samo grafem, ali ne i fonem.

Kadikad se opažaju nedosljednosti u istim djelima, npr. u Botića je više puta nastavak *-a*, ali se nalaze pojedini oblici na *-ah*: *Veće vadi sablju iz korica*h (Biedna Mara, 1861.); u Hirca je više puta nastavak *-a*, ali nerijetko ima i dočetno *-h*, npr. *najdičnijih hrvatskih obiteljih* (Putopisi, 1878.); u Zorića je obično *-a*, koje je u njegovo doba već prevladalo, ili ima i nastavak *-ah*: *U prizemlju bilo sobah za služinčad* (Žrtva materina, 1895.).

Od 1870-ih godina običniji je genitiv množine bez dočetnoga *-h*, npr. u Šenoe *sestara, sto pušaka, Iz hrpe drvenih koliba, vratit se praznih ruku, punu dinara, groša, starih cekina* (Zlatarovo zlato, 1871.); također u Stojanovića *dobrih učenika, nestalo šibâ i batinâ* (Crtice, 1879.); u Kumičića, npr. *izmedju knjiga* (Gospodja Sabina, 1883.) itd. O pisanju nastavka u genitivu množine među inim raspravljao je 1877. godine Pododbor izabran u zemaljskom školskom odboru za uredbu hrvatskoga pravopisa za školu te je predložen i prihvaćen nastavak *-ah*: „te bude priedlog odborov, da se piše u genitivu množine *ah*, većinom glasova usvojen.“ (L. M., 1877.). Unatoč tomu, u većini razmatranih djela već 1870-ih godina pri-

mjećuujemo napuštanje nastavka *-ah*. Primjerice, u Horvata, Pavlinovića (*Hrvatski razgovori*, 1877.), Vodopića dosljedno je *-a* u genitivu množine. Šenoa je 1865. pisao dočeto *-h*, a u djelima 1870-ih godina piše nastavak *-a*. Kurelac se je oštro suprotstavljao predstavnicima i sljedbenicima zagrebačke filološke škole glede nastavka *-ah* i u genitivu množine dosljedno je rabio *-ø* nastavak za imenice ženskoga roda, a stari nastavak *-ov* za muški rod, npr. *několiko pěsmic*, *puna pěsam*, *nu one i glivic nabrale*, *do svojih sto dvadeset tisuć*, *kdě bude prihodnikov duhovnih*, *ima Hrvatov* i sl. (Jačke, 1871). Međutim, pojedini autori i dalje u genitivu bilježe *-ah*, npr. Modrošić: *kod Mađarah*, *da kupimo volovah* (*Putničke bilješke*, 1876.); A. Starčević *16 godinah*, *bilo bi odnošajah*, *zanešenost Poljakah*, *od biškupah* (*Na čemu smo*, 1878.); Kovačić *kolovodja iliracah*, *veteranom fiškalah* itd. (*Fiškal*, 1882.).

Može se reći da nastavak *-a* u genitivu množine prevladava 1890-ih godina, npr. u Kranjčevića nalazimo *onih briga tričavijeh!* (*Utjeha*, 1891.); u V. Novaka *od vrbanskih smokava* (*Pod Nehajem*, 1892.); u Harambašića *Narav puna suza*, *motrim zviezda sjaj* (*Izabrane pjesme*, 1895.); u Tomića *više težaka* (*Udovica*, 1891.), *od bielih čipaka* (*Melita*, 1899.); u Gjalskoga *s najpouzdanijih strana* (*Diljem doma*, 1899.) itd. Međutim, pojedini pisci i potkraj stoljeća slijede načela zagrebačke filološke škole, što je prepoznatljivo posebice po ovom genitivnom nastavku, npr. Jorgovanić, iako nedosljedno, rabi *-ah*: *milinah*, *morskieh vilah* (*Sabrane pjesme*, 1890.).

Međuotvorničko *j*

Glas *j* do 1860-ih godina najčešće se nije pisao između otvornika, ali se nalaze i pojedina odstupanja ili nedosljednosti. Obično se je izostavljalo *j* između *ai*, *ia*, *ie*, *ii*, *iu*, *io*, kadikad i između *oi* ili drugih skupova, bilo da je u osnovi riječi ili u gramatičkim i tvorbenim nastavcima. Primjerice, u djelu *fCivot svetoga Vlasi* nalazimo *talianski*, *Armenia*, *ne boim* ‘ne bojim se’, *biahu gnegove najvechje naslade* (1803.); u Ambrozovića *Priateljem*, *starie je jutro*, *bivamo mudrii*, *dobar biashe* (*Proricsja i narecsenja*,

1808.); u Pavlovića Lučića *Maria, Dalmaczie (Dvi bogogliubne pofale, 1808.)*; u Mihanovića *U Gradu Patavii (Znanostih y narodnoga jezika priateljom, 1818.)*; u Čevapovića *Senjske Biskupie, u Venecii, Panoniu, Vishtii su u tom (=vištiji 'vještiji'), biashe bo snio (Josip, sin Jakoba Patriarke, 1820.)*; u Filipovića *Heldentalskoga priatelja, Srimska biskupia, poslana Biskupii Srimskoj, Poboxnosti pun biashe 'pobožnosti pun bijaše', I kada se on smiashe 'smijaše' (Xivot velikoga biskupa, 1823.)*; u Lovrenčića *po Ostariah, pri sz. Marii (Kratka Dobreh Dersanyh pripovedanya, 1824.)*; u Vrinjanina *u Purgatoriu, Jeremie Proroka, Biskupie Modruske (Razgovori za sve nedilje, 1825.)*; u Jaića *Maria, Od Marie porodise, Messiu, Gabriel Angjeo, sviuh svetih (Vinac bogoljubnih pisamah, 1830.)*; u Katančića *lashnje i ugodnie, sviuh xivinah, vrimenim' svojim', nepriatelje tvoje (Sveto pismo, 1831.)*; U Draškovića *dialekt, biskupia, talianski, puniega, nai pravii 'najpraviji', Dalmazia, Slavonia, chitave Slavonie 'čitave Slavonije' (Disertatia, 1832.)*; u Topalovića *Budi mlade Ilirie sine (Razgovor pėsnika i vile, 1836.)*; u Kukuljevića *Sakcinskoga s najužasnimi... vėstmi, Drugačie mislio, priatelj, kraine pokupske, biaše (Juran i Sofia, 1839.)*; *Veneciu, O Venecio!, u Italii (Uspomena na Veneciu, 1843.)*; u Stazića *povidjenje života Marie Mörl, najbolje hume Italie, Osim najvarlii (Tri čudnovate divice, 1840.)*; u M. Mažuranića *Pio rakie, s jednim kočiašem, priatelj, u Slavonii, oštariu, na Romanii (Pogled u Bosnu, 1842.)*; u Demetra *nepriatelja, izdaica, iz očiu, kad kraljice bdiu, drugačie, vrėdnnih junakah, u Iliriu, najstarie, biahu (Teuta, 1844.)*; u Bakule *Maria, likaria i sl. (Rodjenja Isusova piesma)*; u Nemčića *u Lombardii, da si u Holandii, fantazie, to je lakėrdia, u ovih galeriah (Putositnice, 1845.)*; u Ilića *Oriovčanina ustati nesmie, dočekati odličnie goste, Na sv. Luciu (Slavonski običaji, 1846.)*; u Škarića *od Divice Marie, govori o Mešii, sažgao Mesopotamiu, i Siriu, svoje nepriatelje, kriuč-se 'krijući se', nebiahu, biaše umro i sl. (Sveto pismo, 1859.)*; u Jukića *dvie džamie, kroz čaršiu, gradsku kapiu, ravnia, bogatii, tužniega (Putovanje, 1861.)*.

U pojedinim djelima primjećujemo odstupanja, npr. u *šCivotu svetoga Vlasi* (1803.) nalazimo *j* u obliku *svjedocijo* 'svjedočio', *dijo* 'dio' gdje mu nije mjesto. I. Mažuranić više puta izostavlja *j*, ali ima *Mudrije, na*

kapiju i sl. (*Smèrt Čengiè-age*, 1846.). Nedosljednosti primjećujemo, primjerice, u *Stoosa viekom bdije, Mojsia, u Krajini, Još snažnii, slična biaše odluka* (*Sokó hàrvatski*, 1849.); u Kukuljevića Sakcinskoga npr. *izdajicom* (*Juran i Sofia*, 1839.). Pojedine dvostrukosti nalazimo npr. u *Demetra drugačie i drugčje* (*Teuta*, 1844.); u Ilića Oriovčanina *u Slavonii* i *u Slavoniji* (*Slavonski obièaji*, 1846.); u Jukića *bijaše i biaše* (*Putovanje*, 1861.) i sl. Uočljivo je da se *j* obično nije pisalo u imperfektu pomoćnoga glagola *biti* (*biah, biaše...*), te u nastavcima za komparative i superlativ pridjeva i dr.

Opaža se nejednako pisanje upitno-odnosne zamjenice *koi* u nominativu jednine muškoga roda: *koi/koj/koji*. Oblik *koi* s izostavljenim *j* u nominativu jednine, razlikovao se je od *koi* u nominativu množine. Tako se, primjerice, razlikuju ti oblici u *fCivotu svetoga Vlasi*: u jednini *onega, koi ima moch*, a u množini *onieh, koji ubijaju tjelo* (1803.); u Lovrenčića *i on koi nyega naszleduvati hoche* ‘i onaj koji njega nasljedovati hoće’ / *Lyudi, koji szlusiju* ‘ljudi koji služe’ (*Kratka Dobreh Dersanyh pripovedanya*, 1824.); u Vrinjanina *on, koi nju nalaxe vam* ‘onaj koji nju nalaže vam’ / *lupexi, koji tuju uzimljete muku* ‘lupeži koji tuđu uzimljete muku’ (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u Jaića *Ti koisi pri nami* ‘koji si’ / *koji ishtu dushu moju* ‘koji ištu dušu moju’ (*Vinac bogoljubnih pisamah*, 1830.) i sl. U pojedinim djelima primjećujemo nedosljedne uporabe *koi* / *koi* u nominativu jednine, npr. u Ambrozovića *Koi sve govori* / *Csovik koji zna* ‘čovjek koji zna’ (*Proricsja i narecsenja*, 1808.); u Filipovića Heldentalskoga *Kako ide koi Dàn / s Misnikom, koji dojde k’njem* (*Xivot velikoga biskupa*, 1823.). Oblik *koj* nalazimo u Čevapovića i u Škarića. U Čevapovića je oblik *koj*’ s izostavnikom za nominativ jednine *U Messiu Koj’che Smerti Obladaoc biti* ‘u Mesiju koji će smrti obladaoc biti’ / *k’Bratji koji...* *Marvu scuvaù* ‘k braći koji marvu čuvaju’ (*Josip, sin Jakoba Patriarke*, 1820.). U Škarića je *koj* za nominativ jednine, a *koji* za nominativ množine, npr. *koj neèini zla / koji nebiahu sgrabili oružje* (*Sveto pismo*, 1859.). U Katančića, Draškovića i Jukića *koi* je za jedninu i za množinu, npr. u Katančića *naroda... koibi imao bogove* ‘naroda koji bi imao’ / *nijedan od muxevah koime najde* ‘od muževa koji me nađe’ (*Sveto pismo*, 1831.); u Draškovića *Kralju, koi njega vlada / Herváti, koi dávna*

prie... i sl. (*Disertatia*, 1832.); u Jukića *koi je bio odredjen / koi su išli na pazar* (*Putovanje*, 1861.) i sl.

Izostavljanje *j* u međuotvorničkim skupovima u navedenim riječima i oblicima bilo je sukladno normama Appendinijeve (1808.), Starčevićeve (1812.) i Babukićeve (1836., 1854.) gramatike. Nejednako je bila normirana upitno-odnosna zamjenica *koi* što se je odrazilo na tadanju praksu, kako i navedeni primjeri pokazuju. U Appendinijevoj gramatici zamjenica *koi* s izostavljenim *j* jednakoga je oblika za jedninu i za množinu (1808.: 62. – 63.). Starčević je normirao *koj* za jedninu, a *koji* za množinu te objašnjava da ne može biti isti oblik za jedninu i za množinu (1812.: 48.).⁸³ Babukić je rabio i propisao upitno-odnosnu zamenicu *koi* za nominativ jednine, a *koji* za nominativ množine (1854.: 231.), ali navodi i inačice „*koi* (=koj, koji)“ (1854.: 221.).

Norma se je glede međuotvorničkoga *j* promijenila: Pacel propisuje izbjegavanje zijeva umetanjem *j* u međuotvorničke skupine, npr. u glagolskim nastavcima i u stupnjevanju pridjeva, a upitno-odnosna zamjenica u nominativu je jednine *koj* u jednini (1865.: 41., 44.). U gramatici A. Mažuranića propisuje se pisanje međuotvorničkoga *j* „da-se zloglasno zëvanje (*hiatus*) ukloni“ u skupovima *aa, ae, au, ěa, ěu, ia, ie, ue*, a prema tomu propisana je i zamjenica *koji*, imperfekt *bijah...*, nastavci u komparativu pridjeva *-ji* i *-iji* (1859.: 3., 51. – 52., 66., 96.). Jednako je propisano i u Veberovoj gramatici (1873.: 9., 45., 50. – 51., 67.).

Može se reći da od 1860-ih godina prevladava pisanje međuotvorničkoga *j*, sukladno Mažuranićevoj i Veberovoj normi, iako nedosljedno. Nesigurnost se opaža ponajprije u posuđenicama. Primjerice u Korajca nalazimo *idea, ideu, iniciativu, mistifikacia, tu mistifikaciju, u duboj mistifikaciji* (*Dvie čudne promenade*, 1862.); u Pavlinovića *tragedie, civilizacija* (*Ognjišar*, 1865.); u Kovačića *diagnozi, tragikomedija* (*Doktor Marko u kajgani*, 1884.) i sl. Kurelac nije pisao *j*, npr. *po zakonu ušiu i očiu*,

83 Starčević u bilješci „objašnjava zašto je *koj*, a ne *koji*. Nominativni oblik *koj* imaju i Della Bella i Reljković, a Starčević tumači da ne može u jednini i množini biti isti oblik, i tu izriče jednu važnu spoznaju o međuovisnosti semantike i gramatike...“ (Tafra, 2002.: 160.)

biahu, ali ima npr. komparativ *milije* (*Runje i pahuljice*, 1866.). Također, A. Starčević nije pisao *j*, npr. *Rusia je Ungariu osvojila, sasvim drugačie, i Mariu-Tereziu obraniše, najpogodnia, najglavnii* i sl. (*Na čemu smo*, 1878.). U drugih je pak pisaca međuotvorničko *j* dosljednije. Primjerice, Veber Tkalčević pisao je *j*: *o Italiji, one pijavice svu krv izpiju, u prijateljske zagrljaje, do ušijuh* i sl. (*Listovi o Italiji*, 1861.). Također i Jurković: *u lutriju, u Italiji, neprijateljski*, samo pojedinačno bez *j* ima npr. *proti monotonii* (*Izabrana djela*, 1862.). U Šenoe je često *j* (*bijahu ljudi, bijaše veliko, koji senator, zaklonjenih očiju, krojio, moji prijatelji*), rjeđe je izostavljeno, npr. *drugih gostiu* (*Zlatarovo zlato*, 1871.). Nerijetko nalazimo u jednini muškoga roda zamjenicu *koj*, prema Starčevićevoj i Pacelovoj normi, npr. u Perkovca *prama župnomu dvoru, uz koj je bio* (*Stankovačka učiteljica*, 1871.); u Jorgovanića *svečani obhod, na koj su sa svih strana grnuli ljudi* (*Mlinarska djeca*, 1873.); u F. Markovića *jedan kriv, koj živi* (*Zvonimir*, 1877.); u Korajca *protupriedlog, koj je ovako glasio* (*Auvergnanski senatori*, 1877.); u Šenoe *momak, koj je vazda škiljio* (*Seljačka buna*, 1878.); u Carića *barem koj ciklon zavrdao* (*Slike iz pomorskoga života*, 1884.) i sl.

U većine pisaca potkraj stoljeća *j* postaje obično, npr. u Kumičića *ta-mnije mjesto, zaklonjenih očiju, bijaše blizu* (*Gospodja Sabina*, 1883.); u Carića npr. *talijanska, divljačtvu Sardinije, bijahu spojene* (*Slike iz pomorskoga života*, 1884.); u Kozarca *nema izdajice, starije oblasti* (*Ljudi, koji svašta trebaju*, 1891.); u Tomića *bijaše posljednji* (*Udovica*, 1891.); *bijahu takodjer, koji je, pukovnije, aristokracije* (*Melita*, 1899.); u V. Novaka *blijedih očiju, u svojoj biskupiji* (*Pod Nehajem*, 1892.); u Bogovića *bijahu, o Italiji, ljubav Romea i Julije, austrijanski* (*Pripoviesti*, 1894.); u Gjalskoga *najboljeg prijatelja, najstarija kći, najpravnijem putu, sjajnih očiju* (*Diljem doma*, 1899.) i sl.

Sastavljeno i rastavljeno pisanje

U dopreporodnom razdoblju uočljiva je razlika između kajkavskih i štokavskih djela u pisanju prijedložnih izraza s prijedlozima *k*, *v* (=u) i *z* (=s) te predmetka *naj* u superlativu pridjeva. U kajkavskim djelima obično su se prijedlozi *k*, *v* i *z* pisali povezani spojnicom s riječima uz koje stoje. Tako, primjerice, nalazimo u Mihanovića *k-tomu imalifu* ‘k tomu imali su’ (*Rech domovini*, 1815.); u Mikloušića *Europu z-Azium* ‘Europu s Azijom’, *gde je k-tomu stampanye* ‘gdje je k tomu štampanje’, *v-jutro* ‘u jutro’ (*Izbor dugoványh vszakoverztnéh*, 1821.); u Lovrenčića *s-Grubianztvom* ‘s grubijanstvom’, *Szudcza k-szebi dozvati* ‘sudca k sebi dozvati’, *v-mojem* ‘u mojem’ (*Kratka Dobreh Dersanyh pripovedanya*, 1824.) itd. „Takav način pisanja propisuju i kajkavski pravopisi počevši s prvim iz 1779. godine.“ (Štebih Golub, 2015.: 139.). Rastavljeno od komparativa pisao se je predmetak *naj*, npr. u Mihanovića nalazimo *Naj vekshe hvale vredna je* ‘najveće hvale’ (*Rech domovini*, 1815.); u Mikloušića *gozt naj dragshi* ‘gost najdraži’ (*Izbor dugoványh vszakoverztnéh*, 1821.); u Lovrenčića *naj bolshega Otcza* ‘najboljega oca’ (*Kratka Dobreh Dersanyh pripovedanya*, 1824.) itd. „Takva je praksa u književnoj kajkavštini prisutna od 16. do 19. stoljeća.“ (Štebih Golub, 2015.: 139.). Zanimljivo je pri tom pripomenuti da je i u Starčevićевой gramatici predmetak *naj* rastavljen od pridjeva, npr. *naj zelenie* (1812.: 41. – 42.).

U pojedinim štokavskim djelima dopreporodnoga razdoblja prijedlog s povezan je sa spojnicom, npr. u Vrinjanina *f-koima* ‘s kojima’, *f-vojnicimi* ‘s vojnicima svojima’ (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.), a u pojedinima s izostavnikom, npr. u Pavlovića Lučića *s’jakostju* ‘s jakošću’, *s’prisnaxnim* ‘s prisnažnim’ (*Dvi bogogliubne pofale*, 1808.) i sl.

U dopreporodnom razdoblju zanaglasnice su se najčešće pisale sastavljeno s riječima kojima čine naglasnu cjelinu, i to jednako u kajkavskim i štokavskim djelima. Tako, primjerice, u *fCivotu svetoga Vlasi* nalazimo *kojibiga u ime gnegovo molili* ‘koji bi ga u ime njegovo molili’, *pet ti-such duscjaa nasitiosi* ‘pet tisuća duša nasitio si’ (1803.); u Ambrozovića *Od usta tvoji sudimte* (*Proricsja i narecsenja*, 1808.); u Kojovića

Razgovaramse (*Versi ali Rime slovinsche*, 1813.); u Mihanovića *imalifu* ‘imali su’, *potrebno biloje vuchitifze* ‘potrebno bilo je učiti se’ (*Rech domovini*, 1815.); u Čevapovića *kakoche Ocu porucsiti* ‘kako će ocu poručiti’, *dabi ga bolje bilo prodati* ‘da bi...’ (*Josip, sin Jakoba Patriarke*, 1820.); u Mikloušića *postalje Kenonik* ‘postao je kanonik’, *prodalosze* ‘prodalo se’, *dabi ja po tom* ‘da bi...’ (*Izbor dugoványh vszakoverztnéh*, 1821.); u Lovrenčića *pred Ochmi budemi* ‘pred očima bude mi’, *Dusha od Tela razdrusisze* ‘duša od tijela razdruži se’ (*Kratka Dobreh Dersanyh pripovedanya*, 1824.); u Vrinjanina *Moxete... razgovaratife* ‘možete razgovarati se’, *lahko udititibi mogli* ‘lako udijeliti bi mogli’ (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u Jaića *Smilujse nami* ‘smiluj se nami’, *I kadame jur nestane* ‘i kada me jur nestane’ (*Vinac pogoljubnih pisama*, 1830.); u Katančića *dabi uzeli* ‘da bi...’, *koime najde* ‘koji me nađe’, *bojatchese sina mog* ‘bojat će se...’ (*Sveto pismo*, 1831.) itd. Takvo je pisanje sukladno Starčevićевой gramatici (1812.), a u kajkavskim književnim djelima, kako je spomenuto, to je praksa od 16. stoljeća.

Od preporodnoga razdoblja zanaglasnice se obično pišu rastavljeno od riječi uz kojih stoje. Takvo je pisanje sukladno Babukićevoj gramatici (1836.). Rijetko nalazimo zanaglasnice povezane spojnicom kao npr. u Stazića *Čudno-je jofter viditi-je* ‘čudno je jošter viditi je’, *uklonivfi-se* ‘uklonivši se’ (*Tri čudnovate divice*, 1841.), a više puta i u Škarića, npr. *ali-je, kojim-bi-se imao štovati* (*Sveto pismo*, 1859.). Takvim se je pisanjem slijedila Appendinijeva gramatika, u njoj su sa spojnicom pisani hrvatski izrazi, npr. *fvao-sam* ‘zvao sam’, *Dighni-se* ‘digni se’, *Puscti-me* (=pušti me ‘pusti me’) itd. (1808.: 204., 314.). Valja pripomenuti da su i u Mažuranićevoj *Slovnici* (1859.) glagolske i zamjeničke zanaglasnice („naslanjače“, *encliticae*) povezane spojnicom s riječju s kojom čine naglasnu cjelinu (npr. *pisat-ću, koje-se, slēdeće-su* itd.) (v. 1859.: 19. – 20.). Međutim, u praksi je tada već prevladalo rastavljeno pisanje tih riječi.

Niječnica *ne* obično se je pisala sastavljeno s glagolima, ali se opažaju odstupanja, kadikad i u istim djelima.⁸⁴ Primjerice, u pretpreporodnom

⁸⁴ U radu *Jezik hrvatskih književnih djela u 19. stoljeću* (Vulić i Laco, 2015.: 195.) na temelju razmotrenih djela zaključile smo da se je niječnica *ne* dosljedno pisala

razdoblju, u Pavlovića Lučića nalazimo *neznaf* ‘ne znaš’ (*Dvi bogogliubne pofale*, 1808.); u Ambrozovića *Od shale glava neboli* ‘od šale glava ne boli’, *pak opet neche daga obisi* ‘pak opet ne će da ga objesi’ (*Proricsja i narecsenja*, 1808.); u Mihanovića *nepoznamo, nevidefze* ‘ne vide se’, *zpoznați nemoremo... ako Pifzma nyihova razmeli nebudemo* ‘spoznati ne možemo... ako pisma njihova razumjeli ne budemo’ (*Rech domovini*, 1815.); u Mikloušića *nehotechi... odztupiti* ‘ne hoteći odstupiti’, *nevalya kosa* ‘ne valja kosa’, *nikaj neznaju* ‘ništa ne znaju’, *nemogu nit kola voziti, zla vc-hiniti neche* ‘zla učiniti ne će’ (*Izbor dugoványh vszakoverztnéh*, 1821.); u Čevapovića *Nemoremo, Nemarimo* ‘za Cslanke ‘ne marimo za članke’, *da nekervave Ruke svoje* ‘da ne krvave ruke svoje’, *Dite neche zabasati* ‘dijete ne će zabasati (=zalutati)’ (*Josip, sin Jakoba Patriarke*, 1820.); u Filipovića Heldentalskoga *Nepivaju Kanixlichu* ‘ne pjevaju Kanižliču’, *al Bog neche zlo* ‘ali Bog ne će zlo’ (*Xivot velikoga biskupa*, 1823.); u Lovrenčića *Mi toga nerazmemo, nebi oztal pri Plugu* ‘ne bi ostao pri plugu’, *totu ja nechui biti* ‘tu ja ne ću biti’ (*Kratka Dobreh Dersanyh pripovedanya*, 1824.); u Jaića *Nitko nezna, nigdarse neboj* ‘nigdar se ne boj’, *Alli ganut neche njega* ‘Ali ganut ne će njega’ (*Vinac bogoljubnih pisamah*, 1830.); u Katančića *nebismo bili, necheteme vidit’ odsada* ‘ne ćete me vidjeti odsada’ (*Sveto pismo*, 1831.). Pojedini su pisci niječnice pisali rastavljeno: u *šCivotu svetoga Vlasi* obično je *ne* rastavljeno, npr. *niscta ne propusctisce* ‘ništa ne propustiše’, *nikako ne usughivam rjeti* ‘nikako ne usuđivam (=usuđujem) reći’ itd. (1803.); Kojović piše *Ne čuju* ‘ne čuju’, *nigda ne kreci* ‘nigda ne kreći’ i sl. (*Versi ali Rime slovinsche*, 1813.). U pojedinim djelima primjećujemo dvostrukosti, odnosno i sastavljenu i rastavljenu niječnicu od glagola. U Mihanovića je npr. običnije sastavljeno pisanje i rjeđa su odstupanja, kao npr. *Ne dvojim ja*. U Ambrozovića je često rastavljena, npr. *ne prima, ne spominje, Ne rugajse...* i sl., a nerijetki su primjeri niječnica sastavljenih s glagolom. U Draškovića je češće sastavljeno, ali nalazimo i primjere rastavljenoga pisanja, npr. *da se nebrinu* ‘da se ne brinu’, *nebudete* ‘ne budete’, *ne uchini* ‘ne učini’, *Neche... utechi* ‘ne će uteći’, *ne sliedi* ‘ne slijedi’ i sl. (*Disertatia*, 1832.).

sastavljeno s glagolima. Međutim, razmotrivši i djela koja nam tada nisu bila dostupna, dolazimo do novoga zaključka, tj. da pisanje niječnice *ne* i glagola nije bilo dosljedno: više puta nalazimo i rastavljeno pisanje tih riječi.

U gramatičkoj normi s početka 19. stoljeća niječnice su se nejednako pisale. U Voltića su niječnice sastavljene s glagolima, npr. *nebi*, *nechu* (1803.: 153., XXXVIII.); u Appendinijevoj gramatici napisane su sa spojnicom, kao i zanaglasnice, *ne-chju* ‘ne ću’, *ne-hotiti*, *Danas ne-chje daŕcdjet* ‘danas ne će daždjeti’, *neka-mi ne-budde ni usko, ni kratko* (1808.: 108., 199., 323.). U Starčevićевой gramatici niječnice *ne* i *ni* rastavljene su od glagola, npr. *izpuniti ne moxesh* ‘ispuniti ne možeš’, *doklen stvar dobro razumio ni si...*, *nishta ucsio ni je* ‘ništa učio nije’, *ne diraj, ne chu* ‘ne ću’ itd., samo su pojedina odstupanja npr. *nemechèm* ‘ne mećem’ (1812.: 52., 54., 78., 115.).

U djelima preporodnoga razdoblja i onima do 1860-ih godina običnije je sastavljeno pisanje, što je bilo sukladno primjerima koje ima Babukićeva gramatika (1836.). Primjerice, u Kukuljevića je Sakcinskoga *doveŕsti neće*, *nemožemo*, *nebrini se zato*, *nebi bio smio odstupiti*, *nitko više... neostade* (*Juran i Sofia*, 1839.); u Marjanovića *neznam gdi sam*, *oprostiti neću* (*Razbojnici na gori Kulminskoj*, 1840.); u M. Mažuranića *neznaju*, *nepušim*, *neimam*, *nikako nedadu* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Jarnević *koi neće mirovati*, *zavidio nebi* (*Domorodne poviesti*, 1843.); u Demetra *ne-mogu odmah opaziti*, *druge slasti niti nezna*, *ništa prisposdobit neda* (*Te-uta*, 1844.); u I. Mažuranića *Nevidiesmo*, *mrijet mu se neće* (*Smèrt Čen-gić-age*, 1846.); u Johanidesa *Sada neljubim više* (*Mojoj Otačbini*, 1846.); u Stoosa *krivo da neučini* (*Sokó hàrvatski*, 1849.); u Škarića *ako nebude padao dažd*, *I zato opaki neće obstati* (*Sveto pismo*, 1859.); u Martića *Jer on neće ni voća ni cvietja*, *On nemože srcu odoljeti* (*Osvetnici*, 1861.); u Jurkovića *Neznam*, *možda nećeš* (*Izabrana djela*, 1862.). U djelima iz toga doba rjeđe nalazimo primjere rastavljenoga pisanja, npr. u Topalovića *Nek’ joj ništa ne naudi!* (*Mojoj xici na put*, 1844.). U Vidovićeve je obično rastavljeno, npr. *nitko ne čuje*, *odreći ne mogaše*, *Ne tuguj* i sl., ali su niječni oblici pomoćnoga glagola *htjeti* obično sastavljeni s niječnicom, npr. *Da slobodna neće ga pustiti* (*Pjesme*, 1844.). U Kazalija primjećujemo nedosljedno, rastavljeno i sastavljeno *ne*, npr. *ništa ne ćuti*, *ne dohita*, *da se štogod nezna*, *veće morit neće* (*Trista vicah udovicah*, 1857.); također i u Vodopića, npr. *ne čini*, *ne daj*, *ne bude*, *nebi imala*, *hoće li*

neće li, nemogu trpjeti (Tužna Jele, 1868.). Više nejednakoga pisanja takvih riječi primjećujemo u djelima 1870-ih godina, kao i nedosljednosti u istim djelima. Primjerice, Perkovac više puta piše sastavljeno *nehtjede, nečuješ, nećete odoljeti*, ali ima i rastavljeno *neću moći (Stankovačka učiteljica, 1871.)*. Kurelac dosljedno piše rastavljeno *ne može, ne zna, ne smém progovoriti, hoćeš ili ne ćeš (Jačke, 1871.)*; Veber Tkalčević obično sastavljeno, npr. *ni crkve nevidi, ništa nemrzim više, ne bismo li, ako neće...* (*Listovi o Italiji, 1871.*); A. Starčević također, npr. *nemože, nesluži (Govor, 1878.a)*; Šenoa piše *nebi imali, nemislite zato, neznajući kamo bi i sl. (Zlatarovo zlato, 1871.)*, zatim *ne ima, ne znam, niesam (Čuvaj se senjske ruke, 1875.)*; Jorgovanić *ne ćemo si za njima otirati suza, jer ne znaš drugo (Mlinarska djeca, 1873.)*; Trnski *tko li ne će hćeti? (Istarski se Hrvati brate, 1877.)*; Arnold *da ne će živjeti više, ne može (Jelisava Frankopanka, 1877.)*; Korajac *ne će nam biti pred nosom, ne preostaje ništa drugo, ne bi ništa (Auvergnanski senatori, 1877.)* itd. F. Marković je pisao sastavljeno, npr. *neznasmo za to, nesrdi se na me, neidem ja, da ga više vidjet neću (Zvonimir, 1877.)* i sl. U Pavlinovića je obično rastavljeno, osim niječnoga oblika glagola *biti i htjeti*, npr. *oni ne mole, Ne želi, ne razumiš, nebi prikorila, nitko neće (Hrvatski razgovori, 1877.)*. U Šenoa se opaža promjena: 1871. obično je *ne* pisao sastavljeno s glagolima, a 1875. i posebice 1878. (*Seljačka buna*) pisao je rastavljeno, npr. *i ne će pitat, U kratko, tu ne ima suda, ne ima zakona, ne ima duše, ne ima boga!* i sl. Kako primjeri pokazuju, unatoč nejednakim rješenjima i nedosljednostima, može se zaključiti da su se 1870-ih godina niječnice uz glagole češće pisale rastavljeno. Valja istaknuti da je spomenuti *Pododbor izabran u zemaljskom školskom odboru za uredbu hrvatskoga pravopisa za školu* na sjednici 1877. godine među ostalim predložio „da se u glagolju negacija piše razstavljeno od glagolja, dakle: *ne mogu, ne vidim.*“ (v. *Ob ustanovi hrvatskoga pravopisa, 1877.*). U izvješću stoji da je Armin Pavić predložio sastavljeno pisanje *neću*, ali ostaje nejasno je li to *Odbor* prihvatio ili nije. Ti su prijedlozi u praksi mogli i dalje stvarati nesigurnost. I u djelima 1880-ih godina primjećuju se nedosljednosti, ali više je puta niječnica rastavljena, što je sukladno navedenomu *Odborovu* prijedlogu. Primjerice,

u N. Tordinca je to dosljedno, npr. *ne ču i ne vidje* (aor. *ču < čuti*), *Zar je ne ćeš dati?*, *ne mogu i ne ču preko njezine volje* (Djakovački spasovdan, 1886.); u Badalića *Ne će majka skoro umrijeti* (*Braća – nebraća*, 1886.); u Gjalskoga *ne će moći, ne mogoh odoljeti* (*Na badnjak*, 1886.); u V. Novaka *ne zna, ne razumije* (*Seoska ljepotica*, 1886.), u Vojnovića *ne ču slušati* (*Ksanta*, 1886.). U Pavlinovića primjećujemo rastavljeno pisane niječnice prema *Odborovu* prijedlogu, ali i sastavljeno *neću* prema Pavićevu prijedlogu, npr. *ne znadjahu, sad se ne spominjem, ni iz daleka neće kazati* (*Puti*, 1888.). U pojedinim djelima i tih je godina sastavljeno, npr. u Kovačića *nemože, nebijaše, nepodnose* (*Fiškal*, 1882.). Ipak, može se reći da 1880-ih godina prevladava rastavljeno pisanje niječnice i glagola, pa i uz nenaglašeni prezent pomoćnoga glagola *htjeti*. Takvo je pisanje postalo obično 1890-ih godina, dakle i prije nego što je propisano Brozovim pravopisom (1892.), a pojedinačna su odstupanja rijetka. Primjerice, u Kozarca nalazimo *ne bi mogao, ja ne ču da znam, ne imajući* (*Mrtvi kapitali*, 1890.); u Jorgovanića *ne usudjujem se, ne mogu, odgovorit ne ču, Ne će san na moje oči, ne će ljubiti* (*Sabrane pjesme*, 1890.); u Harambašića *ne će pojmit, Da ne tražimo sreće* (*Bogu*, 1891.); u Zorića *gdje mu ne će trebati, ne može napredovati, što ga jošte ne ima* (*Žrtva materina*, 1895.); u Kranjčevića *ne će mi se više piti, Pa mi ni sad srcu ne da* (*Proljeću i ljubavi*, 1891.), *ne će proći* (*Izabrane pjesme*, 1898.); u Tresića Pavičića *ne ćete ju zacijelo naći* (*Pobjeda krieposti*, 1898.); u Tomića *ne će biti najbolje, ne bi bio mogao* (*Melita*, 1899.) itd. Pojedine su rijetke dvostrukosti u istim djelima, npr. u Zorića *nečuje*, u Tresića Pavičića *neće ići, neimadu*.

Tijekom 19. stoljeća složeni prilozi i prijedlozi obično su se pisali rastavljeno, npr. u *šCivotu svetoga Vlasi* (1803.) nalazimo *po sred grada*, *Pokli u occi blaga dana gnegove svetkovine* ‘poslije uoči blagdana njegove svetkovine’; u Ambrozovića *Shtose u vecser govori* ‘što se u večer govori’, *u jutrusse ne spominje, granje kojecheti do godine roditi* ‘koje će ti dogodine roditi’, *tumara koje kud, Bunar u kraj rike kopati* (*Proricsja i narecsenja*, 1808.); u Jaića *Pak na desnu Otca side, prominit tvoj xivot na bolje* ‘promijeniti tvoj život nabolje’, *Jerche dojt iz nenada* ‘jer će doći iznenada’, *Jerche za csas vrime dojt* ‘jer će začas vrijeme doći’, *u po-*

moch tada hiti ‘u pomoć’ (*Vinac bogoljubnih pisamah*, 1830.). Kukuljević Sakcinski, primjerice, rastavljeno piše **iz pred** očuih mojih, navalili... **u nutra**, tako **iz nenada**, **Za uvěk** ‘zauvijek’ (*Juran i Sofja*, 1839.); M. Mažuranić **Iz pod** ognjišta, već **sa svim** smrkne, **iz nenada**, **Po varoših u večer** pukne top, **U jutro** prije zore, (*Pogled u Bosnu*, 1842.); Trnski **U oči** nove godine (*Zvekan opet na svijetu*, 1844.); Ilić Oriovčanin **U večer** obično dođu ljudi, **U jutru** ide jedno čeljade (*Slavonski običaji*, 1846.); Preradović piše u naslovu pjesme **U oči** blagdana (*Nove pjesme*, 1851.); Martić *Al’eto mu jada iz nenada* (*Osvetnici*, 1861.); Jukić *nastavismo put na desno* (*Putovanje*, 1861.); Jurković *Kad na jedan put uprvši sunce, u nutra* (*Izabrana djela*, 1862.); Korajac **u jutro, po što po to** ‘pošto-poto’ (*Dvie čudne promenade*, 1862.); Šenoa **Pod večer** je bilo, bila **u istinu** glava vrlo čudna, **U kratko** – živilo se (*Zlatarovo zlato*, 1871.); Perkovac *da neplane vatra na novo* (*Stankovačka učiteljica*, 1871.); F. Marković *idje im hitro u susret, na desno* sprieda (*Zvonimir*, 1877.); Korajac *Evo me u nutri, u jedan put* odkrijem (*Auvergnanski senatori*, 1877.); Hirc *na okolo* bjeleća se sela (*Putopisi*, 1878.); Kaznačić **U oči** novog ljeta, **u oči** Martinj-dana (*Pjesme razlike*, 1879.); Kumičić *Mornari mu lete u susret, Na desno* dizala se klisura, danas **u jutro** (*Sirota*, 1885.); F. Mažuranić **u nutra** (*Lišće*, 1887.); Kozarac *jer je u jutro* zrak nezdrav, **na posljedku** (*Ljudi, koji svašta trebaju*, 1891.); V. Novak *tek u večer* stigoše u Senj, **iz prva** nije mogao pogoditi (*Pod Nehajem*, 1892.); Bogović *I to je u kratko* tužna slika, **Uz prkos** kiši i oluji (*Pripoviesti*, 1894.); Leskovar *pošla bi mu sama u susret i već iz daleka...* (*Propali dvori*, 1896.); Tresić Pavičić *ne ćete ju za cielo* naći (*Pobjeda krieposti*, 1898.); Tomić *Do nje je s desna* sjedio, **Iz početka** išlo je potežko, **u pomoć** zove (*Melita*, 1899.); Gjal-ski *Kad se na večer* vratio (*Diljem doma*, 1899.) itd. Rjeđi su sastavljeni prilozi, npr. u Katančića *jedanput, odsada* (*Sveto pismo*, 1831.); u Stoosa *Na jedanput u Krajini* (*Sokó hârvatski*, 1849.); u Pavlinovića *unutri* (*Puti*, 1888.), a primjećujemo pojedine dvostrukosti u istim djelima, primjerice u Kukuljevića Sakcinskoga *na jedan put se čuju / još jedanput* (*Juran i Sofja*, 1839.); u M. Mažuranića *u nutra / unutra* (*Pogled u Bosnu*, 1842.). Pripominjemo da u 19. stoljeću nije bilo čvrste pravopisne norme o sastavljenom i rastavljenom pisanju takvih riječi, tek su se pojedini primjeri

mogli naći u gramatikama, kao npr. u Babukićevoj gramatici prilog *u nutri* (1836.: 57.).

Prilog *stoga* obično se je pisao rastavljeno, npr. u Vebera Tkalčevića *S toga nam kapitan izdade...* (*Listovi o Italiji*, 1861.); u V. Novaka *s toga je htio...* (*Pod Nehajem*, 1892.); u Gjalskoga *On je s toga išao u Zagreb tražiti posla* (*Diljem doma*, 1899.) i sl. Valja pripomenuti kako se je prijedložni izraz *s* + genitiv rabio u uzročnom značenju, npr. u Vebera Tkalčevića *Sram vas bilo s vašega postupanja* (*Listovi o Italiji*, 1861.) pa je prema tomu i upućivački, anaforički izraz *s toga* bio posve smislen.

Primjećuje se da je rastavljeno pisanje navedenih izraza u praksi bilo do kraja 19. stoljeća, te u prvim desetljećima 20. stoljeća (v. Vulić i Laco, 2018.: 206. – 207.), iako je u Brozovu pravopisu (1892.: 39., 47.) bilo propisano *nerastavljeno* pisanje složenih prijedloga, priloga i veznika.

Frazemski i slični izrazi također su najčešće rastavljeni, npr. u Ambrozovića nalazimo *Besidi u vitar* (*Proricsja i narecsenja*, 1808.); u Jaića *od Pilata odsudjen na smert* (*Vinac bogoljubnih pisamah*, 1830.); u Marjanovića *Na zdravje!, Al sam vam ja na ruku* išao (*Razbojnici na gori Kulminskoj*, 1840.); u Korajca *S bogom Zagrebe – do godine!* (*Dvie čudne promenade*, 1862.); u Šenoe *izranu sudca na smrt, Na sreću se za...* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); u Perkovca *ja ga uz ovu sgodu brže bolje* zapitam (*Stankovačka učiteljica*, 1871.); u Stojanovića *naučio sam na izust* (*Crtice*, 1879.); u Franasovića *na zdravlje najprvo* (*Nenadana utjeha*, 1879.); u Kumičića *podučavaše onda djecu bezplatno i uz nos* velikoj gospodi, *nemojte od sada toj gospodi niz dlaku* (*Sirota*, 1885.); u Tomića *tada na vrat na nos* spremati (*Udovica*, 1891.); u Gjalskoga *gotovo je znao na izust* (*Diljem doma*, 1899.) i sl. Rastavljeno pisanje tih i sličnih izraza u praksi se je održalo do 1950-ih godina (v. Vulić i Laco, 2018.: 206. – 207.).

Pisanje zareza

Iz pravopisne prakse 19. stoljeća valja još izdvojiti pisanje zareza jer je uočljivo različito od suvremene norme i prakse.

Sukladno hrvatskoj tradiciji, zarezom su se prema gramatičkoj interpunkciji unutar složenih rečenica odvajale nezavisne i zavisne rečenice. Primjerice, Vrinjanin piše ... *koje zlo največeje na ovome fvitu? Ako upitam starce, rechichè meni oni, da smart, buduchi da nikoliko vech godistà čuju nju kucati na vratih, i neznaju, kako odpravitibi nju mogli.* (Razgovori za sve nedilje, 1825.). Ta je tradicija u 19. stoljeću dobro potvrđena u svim razmotrenim djelima te je i propisana. Primjerice, Partaš propisuje da se zarez (čerknja) stavlja pri nizanju i nabrajanju, zatim za „svakim savèšenim izražajem“, tj. iza svake rečenice u složenoj rečenici što podrazumijeva i zavisne i nezavisne rečenice. Pri tom se propisuje zarez i pred „odnosnim zaimenom“, tj. odnosnim zamjenicama (Partaš, 1850.: 26.). Zamjetno je, primjerice, kako se je dosljedno pisao zarez ispred odnosno-ga veznika *koji* i izričnoga veznika *da*. Tako npr. M. Mažuranić piše *Poradi velike kiše, koja se je prvih danah slēla...* (Pogled u Bosnu, 1842.); *Kozarac ... u kuću se ulazilo stubami, koje su bile...* (Mrtvi kapitali, 1890.); *Bogović Rečeno bi jur gore, da je biskup Mihalj...* (Pripoviesti, 1894.); *Tomić Njima je sbilja prietila pogibelj, da ih vjerovnici ne pritisnu...* (Melita, 1899.) itd. Ta se je značajka u hrvatskoj pravopisnoj normi i praksi održala sve do novosadskoga pravopisa 1960. godine kada je propisana logička ili slobodna interpunkcija, umjesto dotadanje gramatičke.

GLASOVI

Hrvatska kajkavska književnojezična stilizacija tijekom 17. i 18. stoljeća oblikovala je fonološki sustav koji se, normiran i stabilan, ostvaruje i u kajkavskim djelima u prvim desetljećima 19. stoljeća, do hrvatskoga preporodnoga razdoblja kada kajkavski pisci prihvaćaju hrvatsku štokavštinu književnim jezikom. Tipične su značajke kajkavske književnojezične stilizacije fonem *e* kao odraz jata, fonem *e* odraz je poluglasa, a *u* je odraz slogotvornoga *l*. Stari skupovi *st'* i *sk'* u književnoj su kajkavštini dali *č*. Obično se ne provodi jotacija i jednačenje zatvornika po tvorbenom mjestu, a ne provodi se ni sibilizacija. Te se tipične fonološke značajke potvrđuju i u ovdje razmatranim kajkavskim djelima. U pojedinim su djelima primjetna odstupanja jer su kajkavski pisci

„svoj jezik svjesno i namjerno približavali drugim stilizacijama hrvatskoga književnog jezika i tako svoje tekstove nastojali učiniti dostupnima široj čitateljskoj publici.“ (Štebih Golub, 2015.: 140.).

U poglavlju o slovopisu navele smo pojedine slovopisne značajke koje su kajkavski pisci preuzimali od nekajkavskih. Na fonološkoj razini možemo spomenuti npr. u Mihanovića razlikovanje fonema *č* i *ć*, pojedine jekavizme i sl. (usp. i Vončina, 1988.: 304.).

Fonološke značajke hrvatskih štokavskih djela 19. stoljeća razmatramo u sljedećim odjeljcima *vokalizmu* i *konsonantizmu*.

VOKALIZAM

Fonološke značajke jezika hrvatskih štokavskih pisaca iz 19. stoljeća uglavnom su novoštokavske, pa je takav i vokalizam.

Odras jata

U prethodnom su poglavlju o pravopisu prikazana pravopisna rješenja za odraz dugoga i kratkoga jata. Spomenuti su i pojedini ikavizmi u književnim djelima neikavskih autora u 19. stoljeću kao odstupanja ili dvostrukosti uz obične (i)jekavske odraze jata, npr. ikavizmi u glagolskim pridjevima radnim i u infinitivu glagola, osobito u glagola III. vrste. Ovdje se još valja osvrnuti na pojedine ikavizme u poeziji gdje su se kadikad rabili zbog potreba rime, a što nije bilo neobično ni u hrvatskom pjesništvu prijašnjih stoljeća. Takav je npr. ikavizam *procvita* u D. Jarnević: *Na obzorju nam procvita... / Na jutarnje mrake hita (Moj ljubovnik, 1843.)*. U Kaznačića nalazimo nekoliko ikavizama, *kriposti, pristolja, lipost (Jozipu Knezu Jelačiću, 1848.)* koji nisu uvjetovani rimom, već su jamačno uzeti po tradiciji ugledanja na čakavske, odnosno ikavske pjesnike.

U pojedinim djelima dubrovačkih pisaca obični su ijekavizmi u pridjevnim morfemima. Primjerice u Vodopoića *pozvanijeh, našijem* itd. (*Tužna Jele, 1868.*); u Franasovića *ljutijem ranama, Prvijeh godina, dobrijem mojim roditeljima* itd. (*Nenadana utjeha, 1879.*). Uočljivi su ijekavizmi u pojedinim djelima nedubrovačkih pisaca, kao stilsko sredstvo i kao odraz ugledanja na dubrovačka književna djela. To je književnojezično prožimanje poznano u slavonskih pisaca 18. stoljeća,⁸⁵ a primjećuje se i u pjesničkim djelima 19. stoljeća. Primjerice, Topalović je nerijetko pisao *ije* u pridjevnim morfemima što je tipično za dubrovačku književnost i što je preuzeo kao pjesničko sredstvo. Takav je oblik pridjeva *visokije* u stihovima *Ja Sam Vila, bitje visokije, / Al' u stanju žica moja nije (Odziv rodoljubnog serca, 1842.a)* koji je uzeo radi rime (Laco, 2023.: 53.). Pojedine ijekavizirane pridjevne nastavke nalazimo npr. i u Šimatovića *San odbaci prokletieh silah (Pěsniak Bačkoj Vili, 1842.)* i sl. Okrugić Sriemac u svojoj je pjesmi uporabio oblik *rjet* 'reći', *hoću rjet čověka (Pobožni*

85 O književnojezičnim prožimanjima slavonskih i dalmatinskih pisaca 18. stoljeća podrobnije v. npr. u S. Babića, 2009.; a o hrvatskim kulturnim i književnim povezanostima na koncu 18. i početku 19. stoljeća, odnosno u pretpreporodnom razdoblju v. npr. u Marijanovića, 1997.

uzdasi Bogu, 1846.),⁸⁶ koji je mogao preuzeti iz dubrovačke književnosti i Appendinijeve gramatike (1808.: 2.). U dubrovačkih je pisaca u toj riječi običnije *i(j)e*, a *je* u Sriemca može biti ili nesigurnost ili svjestan izbor (Laco, 2023.: 53.). Isti oblik *rjet* nalazimo i u stihovima Ane Vidovićeve, rodom Šibenčanke: *i njoj rjet on stane* (*Pjesme*, 1844.), što upućuje na hrvatsku tradiciju natpokrajinskih književnojezičnih prožimanja.

Vokalizacija dočelnoga -l

Vokalizacija je uobičajena u oblicima glagolskoga pridjeva radnoga muškoga roda jednine, npr. u Horvata *pogrdio*, *pogazio* (*Korizmena govorenja*, 1824.), *poznao* (*Nediljna govorenja*, 1825.); u M. Mažuranića *rekao*, *vidio* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Demetra *čuo*, *udario*, *vidio* (*Teuta*, 1844.) itd. Do 1880-ih godina nerijetko se rabe oblici s provedenim sažimanjem dočelnoga -ao>o, npr. u M. Mažuranića *mogo* (usporedno s *mogao*), *ne bi se bojo, da si sad našo budalu* (*Pogled u Bosnu*, 1842.). Veći broj realizacija s takvim tipom sažimanja nalazimo u Demetra, npr. *spavo, od majke sam slušo* (*Teuta*, 1844.); u Nemčića *i imò bi jošte, nije mogò* (*Putositnice*, 1845.), a nerijetko i u Kurelca, npr. *te sam otišo, poneso* (*Jačke*, 1871.), usporedno s realizacijama kao npr. *obukao*. Nedo-sljedne uporabe tih oblika primjećujemo i u drugih pisaca. Primjerice, F. Marković je češće rabio nesažete oblike, ali ima i sažeti nastavak -o, npr. *da bi došo danas, dobro nam došao, slao, Gebison je reko...* (*Zvonimir*, 1877.). U Šenoe je npr. *kušao, morao* i sl., ali često rabi sažeti oblik *reko* i u upravnom govoru i u pripovijedanju, npr. *pravo je reko dječak, bio bi čovjek reko...*, a samo kao pojedinačnu uporabu ima i nesažeti oblik *rekao* (*Seljačka buna*, 1878.). U Franasovića su češći sažeti oblici, npr. *imò, ispeko* i sl. (*Nenadana utjeha*, 1879.); u N. Tordinca nalazimo *podigo se*, ali nesažeto *mogao, ostao* i sl. (*Djakovački spasovdan*, 1886.). Pojavnost ili izostanak sažimanja u pjesništvu su nerijetko uvjetovani potrebama metra

86 Uz to je zanimljivo pripomenuti kako Vulić zamjećuje da ikavska inačica „rît inače je uobičajena u brojnim hrvatskim štokavskim govorima arhaičnoga slavonskoga dijalekta“ (Vulić, 2018.: 13.).

pojedinih stiha. Tako se npr. u Preradovićevu osmeračkom stihu nalazi *Boxe mili, kud sam zašo* ‘Bože mili, kud sam zašao’ (*Putnik*, 1844.); u Mažuranićevu spjevu nalazi se sažeti oblik u deseteračkom stihu *Lak opanak na noge pritego* (*Smèrt Čengiċ-age*, 1846.); u prvom dijelu Kranjčevićeva simetričnoga osmerca *Potrgo sam, bako, žice* (*Proljeću i ljubavi*, 1891.), ili npr. u drugom dijelu Harambašićeva dvanaesteračkoga stiha *Ta i ja sam vazda trpio i strado!* (*Izabrane pjesme*, 1895.) i sl.

U gramatikama nisu čvrsta ni jednaka pravila o nastavku muškoga roda jednine glagolskoga pridjeva radnoga. U Starčevićевой gramatici uz glagolske se oblike u bilješci pripominje da glagolski pridjev radni „... na *ao* moxe imati na sami *o* n . p. *imo, reko, kazo*, i ost.“ (Starčević, 1812.: 57.). U Babukića se navode dvostruki oblici, nevokalizirani na dočetano *-l* i novoštokavski vokalizirani *-o* (1836.: 7), ali se preporučuje čuvanje dočetskoga *-l*, kako se u bilješci uz glagolske oblike pripominje:

„Većja stran Ilirah okretje *al* na *ao* (ili pokratjuje zarad blagoglasja *ao* na *o*); *el* na *eo* (ili *o*); *il* na *io*; n. p. rekao (*reko*); išal (*el*) išao (*išo*); mi se pravila deržimo na *al, el, i il*.“ (Babukić, 1836.: 42.)

U Mažuranićевой je gramatici nastavak za muški rod *-o* (1859.: 85., 100.), te se u bilješci uz glagole na *-sti* pripominje: „Mužki spol ovoga pričestja nalazi-se kadšto skratjen iz *ao* na *o*: tresao, treso...“ (1859.: 85.). Prema tomu, može se reći da su nedosljednosti pri uporabama sažetih i nesažetih nastavaka glagolskih pridjeva radnih bile sukladne dvostrukostima koje je dopuštala gramatička norma zagrebačke filološke škole.

U mnogim se imenicama, kao npr. *dol, sol, stol* i sl. obično čuva dočetano *-l* na kraju riječi, kao i na kraju korijenskoga morfema u izvedenicama tvorenima od takvih riječi. Primjerice, u I. Mažuranića nalazimo *U sried Stolca kule svoje* (*Smèrt Čengiċ-age*, 1846.); u Ilića Oriovčanina *na vèrh kolca* (*Slavonski obiċaji*, 1846.); u Perkovca *i sol kupe* (*Stankovačka učiteljica*, 1871.); u Šenoe *na stolčiču* (*Seljačka buna*, 1878.); u Jorgovanića *stolove i stolce* (*Mlinarska djeca*, 1873.); u Kumičića *morsku sol* (*Sirota*, 1885.); u Gjalskoga *svaki dol, na stolcu* (*Na badnjak*, 1886.); u Zorića *stolci* (*Žrtva materina*, 1895.) i sl. Takve su uporabe sukladne Partaševoj

normi (1850.: 20.), Mažuranićevoj (1859.: 13., 62.), Pacelovoj (1860.: 7.) i Veberovoj (1873.: 16.). U Starčevića su navedene dvostrukosti „*sò* ali *sòl'*“ (1812.: 35.). Među primjerima koje smo navele valja istaknuti ne-vokalizirane osnove u imenicama *kolca*, *Stolca*, *stolce*, *stolčić* gdje se u oblicima i izvedenicama čuva dočetno *l*. Usprkos toj praksi, u Maretićevoj je gramatici prema novoštokavskom, odnosno prema Daničićevim i Karadžićevim primjerima, normirano npr. genitiv jednine *koca*, kao i *vo*, *soko* „mjesto starijega *vol*, *sokol*, *kolca*“ (1899.: 49.).

U razmatranim djelima opažamo da je u imenici *dio* obično vokalizirana osnova, ali nalazimo i pojedina odstupanja gdje se čuva dočetno *-l*, npr. u Jarnević *i veći diel dana* (*Prsten*, 1858.). Više puta dočetno *-l* nalazimo u tvorenici *predjel*, npr. F. Marković rabi *priedjel* (*Zvonimir*, 1877.); Gjalski *zimski predjel* (*Na badnjak*, 1886.); Zorić *ovaj priedjel* (*Žrtva materina*, 1895.). U Pacelovoj se gramatici dopuštaju dvostrukosti „*diel*, *diela* ili *dio diela*“ (1860.: 7.).

Sukladno navedenim hrvatskim gramatikama obično je u dvosložnih imenica, npr. *misao*, *posao*, *kotao* i sl., vokalizirana osnova. Nalazimo pojedinačna odstupanja, tj. sažimanja *ao > o*, npr. imenice *poso* u N. Tordinca (*Djakovački spasovdan*, 1886.); u Šenoe *valjalo je povratit se na poso* (*Seljačka buna*, 1878.) i sl. Rijetke su pojedinačne uporabe takvih imenica u kojima se čuva dočetno *-l*, npr. Topalović ima *misal*: *Kada misal ta na um mi pane* (*Razgovor pješnika i vile*, 1836.). Od imenice *selo* kadikad nalazimo tvorenicu *naselbina* s dočetnim *-l* na kraju korijenskoga morfema, npr. u Jukića *ovdje je odprie bila naselbina dubrovačkih trgovacah* (*Putovanje*, 1861.); u Hirca *prva naselbina Ličana* (*Putopisi*, 1878.); u A. Starčevića *bez naselbinah* (*Na čemu smo*, 1878.). Od imenice *selo* više puta nalazimo izvedeni pridjev *seoski* s vokaliziranim *-l*, ali kadikad primjećujemo i ne-vokalizirano *-l* na kraju osnove, npr. u Trnskoga *polag selskog običaja stara* (*Zvekan opet na svijetu*, 1844.); u Kurelca *da je drugo pop selski a drugo pop gradski* (*Jačke*, 1871.).

Pridjev *dolnji* obično se je rabio s ne-vokaliziranom osnovom, npr. u Vrinjanina nalazimo *na dolnji kraj* (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u M.

Mažuranića *do donjega zida* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Nemčića *dolnja strana, donji varoš* (*Putositnice*, 1845.); u Korajca *dolnjeg tog predjela* (*Dvie čudne promenade*, 1862.); u Perkovca *na donjoj strani plot* (*Stankovačka učiteljica*, 1871.); u Šenoe *u donju ustnicu* (*Seljačka buna*, 1878.); u Hirca *dva slapa... gornji i donji* (*Putopisi*, 1878.); u Kumičića *Gornja polovica čela nije crna kao donja* (*Sirota*, 1885.); u Pavlinovića *Donji su Posavci...* (*Puti*, 1888.); u Kozarca *onaj donji položaj* (*Mrtvi kapitali*, 1890.); u V. Novaka *na grebene donje zapadne Italije* (*Pod Nehajem*, 1892.). Pridjev *donji* nalazimo i u zemljopisnim imenima, npr. u Hirca *Okrugljak donji* (ime jezera) (*Putopisi*, 1878.). U razmatranim djelima rjeđe se nalazi *donji*, s vokaliziranom osnovom, npr. u Škarića *krakun biaše s donje strane* (*Sveto pismo*, 1859.). Uporaba pridjeva *donji* bila je sukladna gramatičkoj normi: u tom liku nalazi se u gramatici A. Mažuranića (1859.: 53.), u Pacelovoj gramatici (1865.: 24) i u Veberovoj (1873.: 52.). Također, Voltić u rječniku ima *donji* (1803.: 45.); *donji* je i u Filipovićevu rječniku (1875.: 160.), u Šulekovu (1874.: 234.), te je i u Brozovu pravopisnom rječniku *donji* i *donji* (1892.: 81.). U Stullijevu je rječniku *dolni* i *donji* (1806.: 131.).

Vokalizacija obično nije provedena u prilogu *pol*, npr. u Vrinjanina nalazimo *pol ure* (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u Jaića *na pol mertav* (*Vinac bogoljubnih pisamah*, 1830.); u Katančića *do pol vrata* (*Sveto pismo*, 1831.); u Marjanovića *pol ure* (*Pravda ili skerb poglavarah*, 1839.); u M. Mažuranića *na pol puta, za pol sežnja, kroz pol sata* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Vidovićeve *u pol noći* (*Pjesme*, 1844.); u Nemčića *pol sata* (*Putositnice*, 1845.); u Škarića *o pol noći* (*Sveto pismo*, 1859.); u Korajca *u pol dana* (*Dvie čudne promenade*, 1862.); u Dobrile *od pol noći* (*Otče, budi volja tvoja!*, 1869.); u Vebera Tkalcčevića *po pol mērice izpije, do pol noći, širok po prilici hvat i pol* (*Listovi o Italiji*, 1861.); u Kurelca *pol lista* (*Runje i pahuljice*, 1861.); u Šenoe *dan i pol* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); u Jorgovanića *na pol sata* (*Mlinarska djeca*, 1873.); u F. Markovića *već pol vieka* (*Zvonimir*, 1877.); u Hirca *pol godine* (*Putopisi*, 1878.); u Kozarca *Na pol svučene i svezane, U pol sela* (*Ljudi, koji svašta trebaju*, 1891.); u Bogovića *jedva pol sata* (*Pripoviesti*, 1894.); u Tomića *preko pol ure*,

na *pol* pristrižena kosa (Melita, 1899.) i sl. Tako je i u tvorenicama, npr. u Preradovića *Polnoch prodje!* (Zora puca, 1844.); u Ilića Oriovčanina *U vrēme polnočke* (Slavonski običaji, 1846.); u Šenoe *polnoć* (Zlatarovo zlato, 1871.); u Kurelca *poldne, do polnoći* (Jačke, 1871.); u Gjalskoga *radi polnočne mise, kako ćemo k polnočki* (Na badnjak, 1886.); u Kozarica *Takovog jednog popoldneva* (Mrtvi kapitali, 1890.) i sl. Rijetko zapažamo nedosljednosti u istom djelu, npr. u Jukića *po litre rakie, pol sata od varoši* (Putovanje, 1861.); u Carića je uz čestu uporabu *pol*, iznimno *po*, *četiri stope i po* (Slike iz pomorskoga života, 1884.). Znatno su rjeđi primjeri s provedenom vokalizacijom i sažimanjem *pol > poo > po*, npr. u Kukuljevića Sakcinskoga *do po noći* (Dva Slavena, 1859.); u Martića *Do po čaše* (Osvetnici, 1861.); u N. Tordinca *u pô biela dana* (Djakovački spasovdan, 1886.); u V. Novaka *godina i pô* (Seoska ljepotica, 1886.); te na samom kraju 19. stoljeća u Kranjčevića *Kucnu neko u pô noći* (Izabrane pjesme, 1898.) i u Gjalskoga *iz na pô ovalna okrugljasta lišca* (Diljem doma, 1899.). Takav tip promjene također se susreće i u okviru tvorenica, npr. u Vodopića *i uprave na Misu od ponoća* (Marija, 1871.). Vokalizirani i sažeti oblik dopušta Starčevićeva gramatika: „*pò*, ali *pòl*“ (1812.: 105.), a nevokalizirani *pol* sukladan je ostalim spomenutim gramatikama. Primjerice, u Vebera Tkalčevića pravilo je kao i za imenice: „l se nepreglasuje u o, kad pred njim stoji o, n. p. mjesto *soo* piši: *sol* itd.“ (1873.: 16.).

Kako navedeni primjeri pokazuju, vokalizacija se je najčešće primjenjivala u glagolskom pridjevu radnom muškoga roda jednine, a u ostalim rječima pokazuje se sklonost čuvanju dočelnoga *-l*. Posebice je to uočljivo u pridjevu *dolnji* i prilogu *pol*.⁸⁷ Oba je ta oblika Maretić proglasio dijalektizmima (v. 1931.: 49.) pa su tijekom 20. stoljeća *pol* i *dolnji* potisnuti iz hrvatske norme i prakse.

87 U Maretića je riječ *pol* imenica i ima vokalizirani i sažeti oblik *po*, usprkos tomu što je u hrvatskoj književnojezičnoj praksi prevladao *pol*: „Prave narodne imenice, koje se ne sklanjaju, ove su: *pô* (upravo imenica ženskoga roda mjesto *pol* kao *sô* mjesto *sol*)...“ (1899.: 182.)

Odraz poluglasa

U skladu s hrvatskom štokavskom književnojezičnom tradicijom prijašnjih stoljeća pojedini hrvatski autori i u 19. stoljeću rabe pridjevsku zamjenicu *vas* bez provedenoga premetanja *vas* > *sav* u nominativu jednine muškoga roda, npr. u Vrinjanina *um vaf izgubis* ‘um *vas* izgubiš’ (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u Vraza *Vas izgubljen u nje obraz lépi* (*Soneti*, 1846.); u Jurkovića *vas božji dan, vas sviet* (rjeđe *sav sviet*), također u složenici *vaskolik* (*Izabrana djela*, 1862.); u Šenoe *sjedeć vas dan* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); u Tomića *vas taj dan* (*Opančareva kći*, 1871.); u V. Novaka u složenici *uz vasdnevni posao* (*Seoska ljepotica*, 1886.). Hercegovac Bakula i Dubrovčani Hidža i Vodopić npr. također rabe pridjevsku zamjenicu *vas*. U Kurelca spomenuto premetanje izostaje i u ostalim oblicima, npr. *Hrvatsko je vse* (*Runje i pahuljice*, 1866.), također u sklopu priloga, npr. *i mal da ne vsudaj* (*Jačke*, 1871.). U pojedinim djelima opažamo dvostruke uporabe *vas* / *sav*, primjerice u Perkovca *vas se je uzkolebao. (...) Sav se je pretvorio* (*Stankovačka učiteljica*, 1871.); u Tresića Pavičića *po vas dan slikala, sav zadubljen* (*Pobjeda krieposti*, 1898.). Zanimljivo je pri tom pripomenuti kako npr. A. Mažuranić u gramatici rabi kojiput *vas*, a inače dopušta obje inačice: „*sav (vas), sva...*“ (1859.: 66.).

Sa spomenutom književnojezičnom tradicijom u skladu je i česta uporaba vremenskoga priloga *vazda* (< *vъsbъgda*) u značenju ‘uvijek’, npr. u djelu *fCivot svetoga Vlasi* (1803.) *i vasci djedi vafda cjuvali* ‘i vaši djedi *vazda* čuvali’; u Mihanovića *Da bi vazda čestna bila!* (*Horvatska domovina*, 1835.); u Stoosa *To, o to će vazda bit* (*Sokó hàrvatski*, 1849.); u Zorčića *Ruža vazda biše* (*Vila*, 1852.); u Carića *paluba vazda mokra* (*Slike iz pomorskoga života*, 1884.); u Bogovića *vazda dobro namazanu kosu* (*Pripoviesti*, 1894.); u Harambašića *Ta i ja sam vazda trpio i strado!* (*Izabrane pjesme*, 1895.); u Gjalskoga *vazda pratio, vazda titra* (*Diljem doma*, 1899.) itd.

KONSONANTIZAM

U jeziku hrvatskih pisaca 19. stoljeća postupno se ustaljuju značajke novoštokavskoga konsonantizma, ali još su brojni drukčiji primjeri.

Glasovne promjene

U poglavlju o pravopisu, pri razmatranju morfonološkoga i fonološkoga načina pisanja, navedeni su primjeri koji pokazuju da se često nije bilježilo jednačenje po zvučnosti. Ovdje valja dodati pojedine primjere u riječima na sufiksnoj granici *-č+ba* gdje je od Brozove pravopisne norme (1892.: 21. – 22.) propisano jednačenje bezvučnoga *č* u zvučno *dž*, što se je održalo do suvremene norme. Prije toga, odnosno prije uvođenja dvoslova *dž* u hrvatsku slovopisnu, pravopisnu i fonološku normu, primjećujemo nejednake primjere, npr. imenice *srdžba* (<*srđčba* < *srđce*). Spomenuto je u poglavlju o slovopisu kako je u Starčevićевой gramatici preporučeno pisanje *x* umjesto *cx* (=dž) npr. u imenici *sarxba* (=saržba) (1812.: 24.); u Vrinjanina nalazimo takav način pisanja: *pun sarxbe* (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u Vuletića Kaštelanina nalazimo oblik *sarčbu* (=sarčbu) (*Jozip pravedni*, ³1843.), a u dubrovačkom izdanju toga djela (1829.) *sarxbu* (=saržbu). A. Marković (1821.) „primjenjuje fonološko pravopisno rješenje i kada iza bezvučnoga /č/ slijedi zvučno /b/. Tada je u pismu provedeno jednačenje po zvučnosti, npr. *rasârſcbom* (rasržbom).“ (Vulić, 2018.: 130.). U Jaića nalazimo *Od serdcsbe* (=serdčbe) (*Vinac bogoljubnih pisamah*, 1830.); u Katančića je *serxba* (=seržba) (*Sveto pismo*, 1831.); u Vidovićeve *njemu sèrdba prodje* (*Pjesme*, 1844.);⁸⁸ u Gjalskoga *Moja srčba* (*Na badnjak*, 1886.); u Kranjčevića *u srčbi pravednoj* (*Moj-sije*, 1893.). U drugim pojedinim riječima na sufiksnoj granici obično se ostvaruje *č*, primjerice u Johanidesa naslov je pjesme *Mojoj Otačbini* (1846.); u Jarnević nalazimo *sviedočbe* (*Plemić i seljan*, 1860.); u Stojanovića *sadašnja učevna osnova i učba* (*Crtice*, 1879.); u Vojnovića *o naručbama* (*Ksanta*, 1886.); u Kozarca *na temelju svjedočaba, naručbami* (*Mrtvi kapitali*, 1890.). Babukić spominje jednačenje *č* > *dž* u riječima

⁸⁸ Inačicu *serdba* propisao je Mandić u *Uputjenjima*: „Slova *cs*, u Rieclí *Sêrcsba* jefu odvishnja; piſati dakle valja: *Sêrce*, *Sêrdba*.“ (1779.: 34.)

naručiti > *narudžbina*, *svědočiti* > *svědodžba*, što nalazi u Karadžića, ali zaključuje da takve promjene (jednačenja) nastaju u govoru radi blagoglasja te ih, „Buduci da govorimo za uši, a pišemo za oči...“, ne preporučuje u pismu (Babukić, 1846.: XXXV.). Navedeni primjeri pokazuju da je to tumačenje bilo sukladno književnojezičnoj praksi druge polovice 19. stoljeća, odnosno da se u domaćim riječima na sufikslnim granicama obično nije pisao dvoslov *dž* kao odraz možebitnoga jednačenja po zvučnosti, a *č* je u tim primjerima sukladno i suvremenim fonetskim spoznajama.⁸⁹

Jednačenje po tvorbenom mjestu koje obuhvaća prijedlog *s* pred nepčanim glasom (*š njim*, *š njimi*, *š njima*) često je u pisaca 19. stoljeća. Primjerice, u Vrinjanina nalazimo *koji posmihovase se s-njim* (=koji posmihovase se *š njim*), ali u istom djelu ima više puta i *s njim* npr. *f-njim govoriti moxemo* (=s njim govoriti možemo)⁹⁰ (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.). U Vuletića Kaštelanina nalazimo jednačeno *š njime*, i svi *f' njime* (*Jozip pravedni*, ³1843.); u Kukuljevića Sakcinskoga dosljedno je *š njimi*, *š njega* (*Juran i Sofia*, 1839.), *š njom biaše* (*Različita dēla*, 1843.); u Trnskoga *Š njima ukus čitatelja truže* (*Zvekan opet na svijetu*, 1844.); u I. Mažuranića *tko š njime hodi* (*Směrt Čengiće-age*, 1846.); u Jarnević *š njome* (*Plemić i seljan*, 1860.); u Šumećanina *š njom* (*Pustolovine*, 1874.) i sl. Takvo je pisanje bilo u skladu s Babukićevom normom (1836.: 10.); dok je A. Mažuranić pisao morfonološki *s njim*, *s njom* (1859.: 7., 19.).

89 Iako se je Brozovo pravilo jednačenja *č* > *dž* održalo u normi do danas, prema suvremenim fonetskim i fonološkim gledištima to je jednačenje sporno, kao i sam fonem /ʒ/ (ili [ǰ] kako ga Škarić bilježi). Škarić propituje fonemska svojstva glasnika [č], [ć], [ǰ] i [ǰ̌]: „Jesu li to četiri fonema, kao što je onda bilo utanačeno, jesu li to tri - /č/, /ć/, /ǰ̌/ kao što se stoljećima pisalo na područjima gdje se razlikovalo tvrdo i meko izgovaranje tih poluzatvornih. (...) Entitet /ǰ̌/ je u hrvatski doslovno ‘uveden’ u drugoj polovici devetnaestoga stoljeća uz potporu riječi i morfema iz turskoga (*džep*, *džaba*, *-džija*), a potom i iz drugih jezika (*džem*, *džudo*). U pravopisu postoji kao dio abecede neupitno od 1892. g., tj. od Brozova Hrvatskoga pravopisa. Danas je, međutim, najvažnije treće pitanje – jesu li to samo dva fonemska glasnika – [č] i [ǰ̌], kako ih ima u pomisli i u govornom i pisanom ostvaraju većina suvremenih autohtonim govornika hrvatskoga jezika.“ (Škarić, 2007.: 74.). Sporna su i alofonska svojstva glasnika [ǰ̌] u prihvatljivome općem hrvatskome: Škarić i pri tom upućuje na „stanovitu neodlučnost o tome da li je [ǰ̌] fonemski glasnik ili poseban alofon za /č/ (npr. u riječi [svjedoǰba] od /svjedočba/).“ (*ibid.*: 75.).

90 U Vrinjanina je slovo *s* za fonem /š/, a *f* za fonem /s/ pa je, prema tomu, *s-njim* = *š njim*, *f-njim* = *s njim*.

Uz to valja napomenuti da su npr. Kurelac, Pavlinović, Botić i Martić obično pisali *s njim*, *s njom* itd. Od 1890-ih godina prevladalo je *s njim* itd., tj. primjeri bez jednačenja, npr. u V. Novaka *njekada s njim služio* (*Pod Nehajem*, 1892.); u Gjalskoga *s njom* (*Diljem doma*, 1899.). U Trešića Pavičića primjećujemo dvostrukosti *š njim*, *š njima* i *s njim* (*Pobjeda krieposti*, 1898.).

Budući da su pisci u 19. stoljeću uglavnom pisali morfonološkim pravopisom, više se puta nije bilježilo jednačenje zatvornika u skupinama *stj* na granicama osnove i sufiksa, pa se nalaze nedosljedne uporabe *stj* / *štj* / *št* / *šč* (prema Gajevu slovopisu *tj=ć*), npr. u Kukuljevića Sakcinskoga *stradati pušća; a nama navještuje jasni – bistri dan; karstjanskih* (*Juran i Sofja*, 1839.). U Jurkovića npr. nalazimo potvrde sa *št* i sa *stj*: *kršteno, navještujuć obćini*, ali *Nesmiljenostju zakona, dobrom i sigurnostju gradjanah, nauk krstjanski* (*Izabrana djela*, 1862.). Š. Starčević piše *stj*, npr. u naslovu *Svagdanja pobožnost i prava izpovid kerstjanska* (1854.). U Pavlinovića je obično *šč*, npr. *spušćao, vilino sastališće, namišća*, dok je *št* u sufiksu *-ština*, npr. *Hrvaštinom, hrvaština, talijanština* te u glagolskom pridjevu od glagola *krstiti* i prefikslnih tvorenica toga glagola, npr. *Pokršteni* (*Hrvatski Razgovori*, 1877.). Vodopić u skladu s dubrovačkom pisanom tradicijom, ali i dubrovačkim mjesnim govorom, obično ima realizacije sa *št* (npr. u djelu *Marija*, 1871.).

Jotiranje se do 1880-ih godina nejednako i nedosljedno provodilo u skupovima *b*, *m*, *p*, *v* + *j*- u oblicima imenica i pridjeva te u imeničnim i pridjevnim izvedenicama. Primjerice, u Pavlovića Lučića primjećujemo nejotiranu osnovu imenice *na poglavju* (*Dvi bogogliubne pofale*, 1808.), a u dubrovačkom djelu *šCivotu svetoga Vlasi* primjećujemo pojedine nedosljednosti npr. *rastavgljen* (=rastavljen), *ustarpjeno* (1803.). U Ambrozovića su jotirane osnove npr. *zdravlje, xivljenje* i sl. (*Proricsja i narecsenja*, 1808.). U Vrinjanina opažamo jotirane osnove u pridjevima i imenicama nastalima izvođenjem *starpljivoga* (=strpljivoga), *ljubljeno, izgubljen, zdravlje*, ali u oblicima imenica obično nejotirane osnove, npr. *prifvetom karvju* (=prisvetom krvju), *uzme kopje svoje* (=uzme kopje svoje) i sl. (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.). U neautoriziranom djelu *Put*

Krixa Isukarstova (1839.) također nalazimo jotiranu osnovu u izvedenicama npr. *izgubglienu* (=izgubljenju), *mallo xivglienja* (=malo življenja), *stavglien od Redovnikah* (=stavljjen od Redovnika) itd., a u oblicima imenice *krv* nejotiranu osnovu, npr. *karvju obliven*. Nejotirane osnove nalazimo u Katančiča, npr. *Mudroljubja, dva Poglavlja, u Ljuboslovju* (*Sveto pismo*, 1831.); u Topalovića *poljubjena, izgubjena* (*Odziv rodoljubnog serca*, 1842.a); u Vidovićeve *okrvavjen* (*Pjesme*, 1844.). U I. Mažuranića također obično izostaje epenteza, npr. *Štono sam ih zarobio robjem; Turad divja; na kopju vitu* (*Smèrt Čengiċ-age*, 1846.). U Kukuljevića Sakcinskoga nalazimo primjere s epentetskim *l* i bez njega: *Čujte samo mene parvlje, ali kroz divje ratove* (*Juran i Sofia*, 1839.). Dvostrukosti primjećujemo i u Trnskoga, npr. *pod uzglavje; Ako mǎrtvi što za zdravlje mari* (*Zvekan opet na svijetu*, 1844.). U Kazalija nalazimo nejotirane osnove u imenica i u pridjeva, npr. *Sad pod gràdom dubje se vèrši; Pak bi ponovljena* (*Trista vicah udovicah*, 1857.). U Škarića epenteza obično nije provedena, npr. *rodoslovja, poglavju, krvju, divje zviri*, ali ima pojedinih odstupanja kao npr. *od uškopljenikah* (*Sveto pismo*, 1859.). Jednako primjećujemo u Jurkovića, npr. *Udarivši... kopjem, uzglavju, pod uzglavje*, ali ima i drukčijih primjera kao *šiblje* (*Izabrana djela*, 1862). Tako je i u Grgića, npr. *šibje* (*Pisme*, 1880: pjesma *Hajdmo na prelo*) i Bakule, npr. instrumental jednine *krvju* (*Rodjenja Isusova pjesma*). U Perkovca nalazimo nejotiranu osnovu imenice *ljubav, goruċom ljubavju* (*Stankovaċka uĉiteljica*, 1871.). F. Marković ima pojedine nedosljednosti, npr. *Kopje i sveto koplje*, a više puta ima nejotirane oblike imenice *krv*, npr. *neokaljana krvju, krvju glave i srca* (*Zvonimir*, 1877.). U Kurelca, Pavlinovića, Vodopića i Botića obično su jotirane osnove. Dvostrukosti je dopuštala gramatiċka norma. Babukić navodi oblike imenica i pridjeva s osnovama na *b, p, m, v* i epentetskim *l*, ali preporučuje nejotirane osnove: „Bolje bi vèndar bilo, da se zubni glas *l* svagdè bez razlike neumitje“. (1836.: 7.). A. Mažuranić navodi dvostruke oblike izvedenih imenica, npr. *grobje i groblje*, i oblika imenica: „... kada pred slovkom ju dojde ustno slovo (*b, p, v, m*), onda se za njim moŹe umetnuti *l*, zobju ili zoblju...“ (1859.: 46.). Tako je i u Veberovoj gramatici, propisuje se epentetsko *l*: „Ustni, kad jim se doda nastavak, poĉimajuċi sa *j*, primaju još *l* pred *j*; n. p. *zdrav, zdrav-*

l-je...“, ali se i pripominje: „Opazka. Kod samostavnikah može biti i sa l i bez njega; n. p. *ljubav-l-ju* i *ljubav-ju...*“ (1873.: 16.). U Pacelovoj se gramatici propisuje jotiranje, odnosno epentetsko *l* u izvedenim imenicama i oblicima s osnovama na *b*, *m*, *p* i *v* (1860.: 80.). Prema tomu, kolebanja i dvostrukosti koje opažamo u djelima od preporodnoga razdoblja, ne samo u imenicama, nego i u pridjevima, mogu biti odraz dvostrukosti koje su dopuštale navedene gramatike.

Najnovije jotiranje u jeziku se hrvatske književnosti susreće tek iznimno i to radi posebne jezične stilizacije, npr. u Begovića *međed, odleće*le (*Pod ciganskim čadorom*, 1894.).

Sibilarizacija u pojedinih pisaca nije dosljedno provedena. Primjerice, u Ambrozovića nalazimo u *knjigi* (*Proricsja i narecsenja*, 1808.); u Putu Krixa *Isukarstova* (1839.) *Trecha xalost bi Majki Boxanstvenoj*; u Nemčića o našoj *barki*, na svakoj *barki*, dok su se *novaki* opet skupili, u *Afriki* (*Putositnice*, 1845.); u Ilića Oriovčanina na jednoj *nogi* stoji (*Slavonski običaji*, 1846.); u Sladovića o *estetiki* (*Uputa u pjesmenu umjetnost*, 1852.); u Jukića o *kosovskoj bitki* (*Putovanje*, 1861.); u Korajca ima konca i zečjoj *trki*, u najmudrijoj *knjigi* života (*Dvie čudne promenade*, 1862.); u Perkovca *golemoj tugi* (*Stankovačka učiteljica*, 1871.); u F. Markovića i na *brigi* bratskoj (*Zvonimir*, 1877.); u N. Tordinca u *onom veselju i buki* (*Djakovački spasovdan*, 1886.) i sl. Nedosljednosti kadikad nalazimo u istom djelu, npr. u I. Mažuranića na *puški*, ali na *šaci* (*Smèrt Čengiç-age*, 1846.). Pritom je važno napomenuti da pojavnost ili izostanak glasovne promjene nisu uvjetovani versifikacijskim potrebama. U Šenoe su npr. u istom romanu uobičajene takve nedosljednosti u istoj riječi: *kad se djevojki kroji dobro ili zlo; Sagnu se k djevojki; reče starac djevojki; na djevojci ostaje ciela kuća; u pomoć djevojci; proti djevojci* (*Zlatarovo zlato*, 1871.). Općenito su u tom romanu ipak češći primjeri bez provedene sibilarizacije: *na Dalilinoj slici; pripoviedao o bitki; u slabušnoj ruki; o Draškovićevoj ostavki* itd. U Kurelca npr. također nalazimo potvrdu provođenja i izostanka sibilarizacije u istoj riječi: I mn. *med mojim suplemeniki*; N mn. *moji onudanji suplemenici* (*Jačke*, 1871.).

U pojedinih se autora susreću primjeri bez provedene sibilizacije pri tvorbi odnosnih pridjeva sufixom *-in*, kojih osnove završavaju skupom *jk*. Budući da se ne provodi sibilizacija *ki > ci*, izostaje i palataliziranje *c > č* pred spomenutim sufixom, npr. u Jarnević *govori s materom djevojkinom* (*Plemić i seljan*, 1860.); u Šenoe *krotka kao majkina dušica* (*Zlatarovo zlato*, 1871.).

OBLICI

Imenice

Imenični rod i sklonidbene vrste

U književnim djelima 19. stoljeća nerijetko nalazimo pojedine imenice nejednakih obilježja imeničnoga roda ili oblike kojima obilježje roda i/ili sklonidbene vrste nisu isti kao u suvremenoj književnojezičnoj normi i praksi.

Imenica *doba* rabila se je u ženskom rodu po sklonidbi e-vrste (*doba*, G *dobe*) i u srednjem rodu kao nesklonjiva imenica. Primjerice, u ženskom rodu e-sklonidbe piše Mikloušić *Dobe léth* 64.; *vu 21 létu dobe postalje Kenonik (Izbor dugoványh vszakoverztnéh, 1821.)*; Lovrenčić *vu cheternajztom Letu Dobe szvoje (Kratka Dobreh Dersanyh pripovedanya, 1824.)*; Vrinjanin *mraz vrimenta u onoj dobi (Razgovori za sve nedilje, 1825.)*; Jarnević *iz one i one dobe (Prsten, 1858.)*; Jukić *Od rimske dobe (Putovanje, 1861.)*; Grlović *Oj mladosti krasna, dobo draga / (...) Mladom svijetu dobo draga, šumna; Iz drage dobe drage vi oj sjene... (pj. Lovorike, Netom, 1874.)*; F. Marković *Ja nosim mač iz one dobe (Zvonimir, 1877.)*; Korajac *...dostaviti magistratu ime, dobu i kratku biografiju (Auvergnanski senatori, 1877.)*; *u desetoj godini dobe svoje (Dvie čudne promenade, 1862.)*; V. Novak *iz djetinje dobe (Pod Nehajem, 1892.)* i sl. Laginja u *Istarskim pričicama (1879.)* rabi imenicu *doba* „kad znači vrijeme u ženskom rodu: od grčke *dobe*, u neku *dobu* godine“ (I. Zoričić, 2008.: 87.). U pojedinim djelima opažamo dvostrukosti *doba / dobe*, npr. u Ku-

mičića je više puta *doba* s. r., *pokladno doba*, *mladenačko doba* i sl., ali ima i ž. r. *četiri godišnje dobe* (*Gospodja Sabina*, 1883.). Nemčić rabi *doba* s. r. i ž. r., npr. *u ono isto doba*; *Večernje doba*; *u jesensko doba*; *Mletčani su nekada običavali u ratno doba*; *za najsavèršeniu i najkrasniu sgradu novie dobe dèržò*; *iz dobe njegove podpune muževnosti*; *umre u 60. god. svoje dobe...* (*Putositnice*, 1845.) i sl. pri čem se može primijetiti da oblici ž. r. *doba* – *dobe* označuju razdoblja, a *doba* s. r. vrijeme (ili trenutak) ili godine života. Više se puta takvo razlikovanje primjećuje u pojedinih pisaca u istim djelima, npr. u Kukuljevića Sakcinskoga *da su oni od vèkovite dobe junaci*, *U to doba čuo se je silni udarac na gradskih vratih...* (*Različita dèla*, 1843.); u Ilića Oriovčanina *U gluho doba (od 11 do sat po pol noći) ostavši ljubovnici..., do nešto doba noći traje, bez razlike spola i dobe, sve stanovnike... bez razlike časti i dostojanstva, dobe i spola* (*Slavonski običaji*, 1846.); u Stojanovića *Od to doba podje samnom sve na bolje, naišao sam ja kano učenik u onoj dobi na „Relkovićev Satir“*, *Crtice iz dobe moga školovanja* (*Crtice*, 1879.); u Carića *Plime i osjeke mogle su u to doba..., stoji kakono most izmedj stare i nove dobe, u trećem stoljeću naše dobe* (*Slike iz pomorskoga života*, 1884.); u Vojnovića *u noćno doba, lani u to doba, Lijepo li dobe!*, *uspomena iz djetinske dobe* (*Ksanta*, 1886.). U gramatikama i rječnicima 19. stoljeća nalazimo nejednake primjere tih oblika. U Appendinija je *doba* s. r. u značenju vrijeme i razdoblje, međutim spominje i *dob*, *G dobi* ženskoga roda u istom značenju i po III. sklonidbi (tj. i-vrsti) i s napomenom da se rjeđe rabi (1808.: 131.). U Starčevića je *doba* ž. r. u značenju vrijeme ili trenutak, npr. *u svaka doba*, *u koja doba* (1812.: 36.). Antun Mažuranić rabi jednako *doba* s. i ž. r., ali ne propisuje koji oblik kada valja rabiti. Međutim, nekoliko puta ima imenicu *dobe* u G jd. ž. r. jednakoga značenja kao i u s. r., npr. *teškoća za onoga, koji-je već od nejake dobe na razna naviknut narèčja i naglašivanja; dèlah književnih iz starije dobe* (*Slovnica hèrvatska*, 1859., 1869.). Pacel ima *doba* u ž. i s. r. pri čem razlikuje značenje: „Njeke rieči ženskoga spola obične su samo u jednini: žedja, doba (čest vremena; *doba* = čas, srednjega je spola i ne sklanja se)...“ (1865.: 11.). U Voltićevu je rječniku *doba*, *G dobe* ž. r. e-vrste (1803.: 42.). Stulli ima

„*dob, dobi f.*“ (=ž. r. i-vrste) u značenju vrijeme ili godine života „*na dobi od dvadesti i jedno godiscte*“; a *dobba* srednjega roda u značenju vrijeme ili trenutak, npr. u isto doba, sadanje doba, najljepše doba, u naša doba (1806.: 119.). Jednako i Šulek ima *dob* ž. r. u značenju *faza*, zatim *doba* ž. r. u značenju „*period, vrijeme, doba godine*“, a k tomu ima i *doba* s. r. u značenju trenutak (1874.: 229.). U Jurašića se također razlikuju značenja oblika *doba, dobe* ž. r. i *doba* s. r. (1863.). Ivekovićev i Brozov rječnik ima, kao i Stullijev i kao Šulekov rječnik, „*dôb, dôbi f. das Alter, actas... svake dobi ljudi*“, tj. u značenju „koliko je kome godina“; zatim ima *doba* srednjega roda i nesklonjiv oblik u značenju vrijeme, npr. *večernje doba, u ovo doba godine*. K tomu ima *doba* ž. r. s napomenom: „Inače se slabo nalazi u štokavaca.“ (1901.: 223.). Ta je napomena sukladna tumačenju imenice *doba* ž. r. u Akademijinu rječniku (Dio II.):

„*doba f* – dolazi od XV vijeka, ali samo kod čakavaca, a od štokavaca kod dvojice pisaca iz Slavonije prošloga vijeka (J. S. Reljkovića i pisca Nadodanja); a između rječnika u Bjelostjenčevu, u Jambrešićevu, u Voltidijinu.“

Međutim, u djelima 19. stoljeća primjećuje se, kako je razvidno i među navedenim primjerima, da su *doba* ž. r. i sklonidbene e-vrste rabili i kajkavski pisci, a i kad je štokavski postao hrvatskim književnim jezikom rabili su taj oblik pojedini pisci kajkavskoga, čakavskoga i štokavskoga podrijetla. Taj je oblik, sukladan hrvatskoj tradiciji, zagovarao i N. Andrić uz objašnjenje u kojem, među inim, opovrgava tvrdnju da je u štokavaca rijedak:

„Drugo je dakako pitanje: jesmo li učinili uopće pametno, što smo se riječi ‘doba’ u ženskoj upotrebi odrekli. (...) Kod naših čakavskih pisaca javlja se od prvih književnih početaka, a da je tako bilo oduvijek i u štokavskoj Slavoniji, vidimo po književnim spomenicima, otkad se ondje počeo štampom fiksirati čisti narodni govor. I danas je u Slavoniji običan oblik ‘dôba’ u ženskom rodu – za *Zeit* i *Alter*! – s dugim, a gdje gdje i s kratkim akcentom. Jedino nas ispričava, da su nesamo srpski, nego i hrvatski štokavski pisci riječ radije upotrebljavali u srednjem rodu. Odlučili smo se dakle za mrtvu, zakržljalu i nepomičnu riječ, odbacivši – proti starini jezičnoj i uporedbi s ostalim bratskim jezicima – zdravu, jedru i živu, koja ima sve oblike.

No Daničić ipak u svojim ‘Osnovama’ (str. 26.) zapisuje riječ samo u srednjem rodu. (...) Dalmatinci su i danas ostali vjerni svojoj starini, pa pišu: ova doba. Ne bismo dakle ni mi smjeli zamjeriti onim piscima, koji – po dobrom narodnom osjećaju – tako pišu.“ (Andrić, 1911.: 58.)

Imenica *večer* rabila se je često u ženskom rodu, posebice od 1880-ih godina, ali nerijetko ju nalazimo i u muškom rodu, npr. u *ſCivotu svetoga Vlasi* (1803.) *oni isti vecer*; Ambrozović piše *Starie je jutro od vecsera* (*Proricsja i narecsenja*, 1808.); Mikloušić *jeden vecher pod Varashem* (*Izbor dugoványh vszakoverztnéh*, 1821.); Lovrenčić *Lepi nadvecher, nigdar ni bil Vecher za nyega lepshi* (*Kratka Dobreh Dersanyh pripovedanya*, 1824.); Marjanović u pozdravu *Dobar večer, junače!* (*Razbojnicci na gori Kulminskoj*, 1840.); Nemčić *Upravo drugi večer posle našeg došastka... Ova razsvěta je pèrvi večer...(...) nu tretji večer osvetio se je gaz...*, *Premda su večeri mēseca ožujka podobro hladni bili* (*Putositnice*, 1845.); Jurković *zaboravi s večera zatvoriti prozore* (*Izabrana djela*, 1862.); Dobrila *Moli se Bogu svaki večer, u predhodni večer* (*Otče, budi volja tvoja!*, 1869.); Gržetić *Krasanin svaki večer pripoviedati* (*Pokojni mornar*, 1863.); Vodopić *A doći će k večeru..., na sam badnji večer* (*Tužna Jele*, 1868.); Kurelac *Kad ja opet jednom s večera u Božók* (*Jačke*, 1871.); Franasović *nazivljuć dobar večer* (*Nenadana utjeha*, 1879.). Jarnević npr. ima dvostrukost ž. / m. r.: *jednu večer / iza večera* (*Domorodne poviesti*, 1843.). U Tomića npr. opažamo promjenu: 1871. rabi *večer* u m. r. (npr. u pripovijedanju *ostala je taj večer*, te u dijalozima u pozdravu *Dobar večer, djeco!, Dobar večer, Marice...*) (*Opančareva kći*), a 1899. rabi u ž. r. (npr. *za današnju večer*) (*Melita*) kako je tih godina već postalo običnije. Oblici muškoga roda te imenice sukladni su Voltićevu rječniku (*vecher, ra*) (1803.: 546.), kao i Stullijevu (*vecser, era*) (1806.). Također, A. Mažuranić navodi imenicu *večer* u skupini imenica koje su češće u m. r. (1859.: 34.). Oblike ženskoga roda nalazimo npr. u Vrinjanina *jednu večer* (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u Šumećanina *te iste večeri* (*Pustolovine*, 1874.); u Carića *još istu večer, svaku večer* (*Slike iz pomorskoga života*, 1884.); Gjalskoga *siva večer* (*Na badnjak*, 1886.); Vojnovića *jedne večeri*

(*Ksanta*, 1886.); Kozarca *jučerašnjom večeri* (*Mrtvi kapitali*, 1890.) itd. Pacelova gramatika dopušta sva tri roda: „Rieč večer ili veče jest mužk. žensk. i sred. spola“ (1865.:15.), kao i Iveković-Brozov rječnik (1901.: sv. II.).

Imenicu *pojav* nalazimo u muškom rodu, npr. u Nemčića *nego pojav ovog prihodnika, nad mojim pojavom* (*Putositnice*, 1845.); u Dobrile *svaki pojav oholosti* (*Otče, budi volja tvoja!*, 1869.); u Pavlinovića *svaki pojav prirode* (*Pjesme i besjede*, 1873.); u Franasovića *pojav ovi bio bi mi uzrok velikoj radosti* (*Nenadana utjeha*, 1879.); u Šenoe *buljio u taj ne nadani pojav* (*Seljačka buna*, 1878.); u Hirca *najveličanstveniji pojav* (*Putopisi*, 1878.); u Carića *Nego da se vratimo onim pojavom...* (D mn.), *Doista je sličan pojav vrlo zanimiv* (*Slike iz pomorskoga života*, 1884.); u Vojnovića *neobični pojav, Koja sličnost med tim pojavima!* (*Ksanta*, 1886.); u Kovačića *A, to je veliki pojav, jedan te isti pojav* (*U registraturi*, 1888.). U Voltićevu i u Stullijevu rječniku ne nalazimo tu riječ. Pacel (1865.: 50.) rabi *pojav* u m. r., npr. „jedini to pojav...“, u tom je obliku i u Šulekovu rječniku (1875.: 804.), a u Parčića su oba oblika, muškoga roda (*pojav*) i ženskoga roda (*pojava*) (1874.: 538.). Oba su oblika i u Jurašića, ali s razlikovanjem značenja: *pojav – znak (sintomo)*, a *pojava – događaj, slučaj (accaduto, evento)* (1863.: 584., 5.). Oblik *pojava* samo u ženskom rodu navode Iveković i Broz (1901.: 85.). Zanimljivo je, međutim, tumačenje Akademijina rječnika uz natuknicu *pojav* u m. r. gdje se navodi da je taj oblik zabilježen „Samo u njem.-hrv. rječniku Šulekovu i u Popovićevu. Poknjiški se dosta govori i piše, osobito među Hrvatima (među Srbima je običnija riječ *pojava*).“

Imenica *glad* više se puta nalazi u muškom rodu a-vrste. Primjerice, Ambrozović piše *ni u sushi glada* (=ni u suši glada) (*Proricsja i narecsenja*, 1808.); Čevapović *Amo nas je sad Glad pritirao, da nebude Glada* (*Josip, sin Jakoba Patriarke*, 1820.); Lovrenčić *od Glada Korje hraztovo budu jeli* (*Kratka Dobreh Dersanyh pripovedanya*, 1824.); Jaić *od kuge, glada, i vojske* (*Vinac bogoljubnih pisamah*, 1830.); M. Mažuranić *čermerni glad* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); Vuletić Kaštelanin *texkog glada* (*Jo-*

zip pravedni, ³1843.); Pavlinović *iznemoženi od rata, od glada* (*Pjesme i besjede*, 1873.); V. Novak *umiru od glada i golotinje* (*Dvie pripoviesti*, 1897.). U Šenoe primjećujemo oba oblika: muškoga roda a-vrste npr. *I dodje glad, grozni neumoljivi glad* (*Seljačka buna*, 1878.), i i-vrste npr. *pogibao od gladi* (*Zlatarovo zlato*, 1871.). U gramatikama i rječnicima nalazimo nejednaka obilježja roda imenice *glad*. Primjerice, u Voltićevu je rječniku „*glad, da*“ muškoga roda a-vrsta (1803.: 63.); u Stulija su obje inačice – „*glad, ada m.*“ i „*glad, adi ž.*“, kao i u Parčića (1874.). Antun Mažuranić ne propisuje strogo, nego navodi koji su oblici češći te u češće oblike muškoga roda ubraja *glad* i *večer*:

„Ima rečih na suglasnik, koje-se uzimaju kao mužke i kao ženske; takve-su

a) češće mužke: *glád, pečat, rät, vâroš, večer*; b) češće ženske: *bol, dol, kap, nit, otrov.*“ (1859.: 34.).

Pacel (1865.: 12.) imenicu *glad* navodi među imenicama ženskoga roda „na suglasnik“, tj. imenice i-vrste. Iveković i Broz imaju tu imenicu u ženskom i u muškom rodu (*glada* i *gladi*) (1901.: 305.). Maretić u svojoj gramatici propisuje *glad*, u ženskom rodu i-vrste, ali dopušta i oblike u muškom rodu s napomenom da „ima krajeva, u kojima su i muškoga roda te se prema tome i sklanjaju, na pr. gen. sing. *glada...*“ (²1931.: 148.). U Akademijinu rječniku (Dio III.) razvidno je da je imenica *glad* u oblicima muškoga roda obična u hrvatskih pisaca, a oblici ženskoga roda zabilježeni su u rječnicima „Stulićevu i Vukovu (s dodatkom da je u Dubrovniku muškoga roda)“. Prema tomu, može se reći da su oblici muškoga roda imenice *glad* koje nalazimo u pisaca 19. stoljeća sukladni hrvatskoj tradiciji, kao i napomenama Mažuranićeve gramatike.⁹¹

Imenica *žedja* (žedja) nalazi se više puta u tom obliku, ženskoga roda e-sklonidbene vrste, npr. u Filipovića Heldentalškoga *xedju može utrñit* (=žedju može utrñiti) (*Xivot velikoga biskupa*, 1823.); u Lovrenčića *kad za Sedyu iz Gnojnicze Vodu budu pili* (=kad za žedju iz gnojnice vodu budu pili) (*Kratka Dobreh Dersanyh pripovedanya*, 1824.); Jaić *ti mene u xedji*

⁹¹ Pripominjemo da suvremena norma za imenicu *glad* dopušta oba roda, muški i ženski (v. npr. S. Babić i dr., 2007.: 302.).

napoi (*Vinac bogoljubnih pisamah*, 1830.); Jurković svoju vječitu *žedju* (*Izabrana djela*, 1862.); Pavlinović od *žedje* izkapa (*Pjesme i besjede*, 1873.); Carić *ta je žedja tinjala, od žedje i od gladi* (*Slike iz pomorskoga života*, 1884.); Vojnović *žedja za ljubavlju, utažiti našu žedju* (*Ksanta*, 1886.); Zorić *da od žedje nepoginu* (*Žrtva materina*, 1895.); Tomić *bar donekle ugasiti žedju ljubavi* (*Melita*, 1899.). Te oblike nalazimo u Voltićevu rječniku: „*xeja, xedja, je*“ ženskoga roda (e-vrsta) (1803.: 560.), kao i u Stullija „*xedja, e*“ (1806.). U gramatici Š. Starčevića *xedja* je ženskoga roda – *tvoju xedju ugasiti* (1812.: 12.). Također, u Pacela je *žedja* ž. r. i obično je u jednini: „Njeke rieči ženskoga spola obične su samo u jednini: *žedja*, doba (čest vremena...)“ (1865.: 11.). Kranjčević npr. rabi *žed*: *Umiri žedj* (*Izabrane pjesme*, 1898.) što je sukladno Mažuranićevoj normi. Naime, Mažuranić navodi imenicu *žedj* među imenicama „III. sklonitbe, ženskoga spola, a izlaze na suglasnik, kao: *peč*, *noć*...“ (1859.: 46.), što u suvremenoj normi odgovara imenicama i-vrste.⁹²

Imenica *vrst* obično je ženskoga roda, ali je često i-vrste, npr. Čevapović piše *u tri Versti razdijeljena* (*Josip, sin Jakoba Patriarke*, 1820.); M. Mažuranić *Burčela je ladja manje vrsti* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); Veber Tkalčević *osobite vrsti* (*Listovi o Italiji*, 1861.); Korajac *novu vrst sviećah* (*Dvie čudne promenade*, 1862.); Hirc *bujna trava raznolikih vrsti* (*Putopisi*, 1878.); Šenoa *takove vrsti* (*O poetici*, 1876.); Carić *njeka vrst gibanja, svake vrsti naroda* (*Slike iz pomorskoga života*, 1884.); Vojnović *neku vrst matematičkih zasada* (*Ksanta*, 1886.) i sl. U Voltićevu je rječniku „*verst, ti*“ ženskoga roda i-sklonidbe (1803.: 548.). Pacel također rabi *vrst*, npr. *dvie vrsti* (1865.: 30.). A. Mažuranić oblik *verst* navodi među imenicama „na suglasnik, koje su ženskoga spola“ (1859.: 34.) i više puta rabi oblik *vrsti*, ali ima i oblik *verste*, tj. sklonidbene e-vrste, npr. *svake verste, jedne verste*. Prema e-vrsti sklanjali su npr. Pavlinović: *kakve je vrste* (*Ognjišar*, 1865.), Kurelac *vsake vrste* (*Jačke*, 1871.), a što je sukladno i obliku u Stullijevu rječniku (*versta, e*) (1806.).⁹³

92 U Akademijinoj gramatici imenica *žeda* ženskoga je roda i u skupini imenica koje se u N jd. zarađavaju na -a, ali se navodi i *žed* (s ništičnim nastavkom u N jd.) u skupini imenica i-vrste (S. Babić i dr., 2007.: 302., 417.).

93 U suvremenoj je normi i praksi obično *vrsta*, sklonidbene e-vrste, međutim Akade-

Možemo k razmotrenim obilježjima roda dodati i da je zanimljivo kako u ondašnjoj zapadnoj Ugarskoj (danas područje gradišćanskih Hrvata) u pjesništvu susrećemo imenicu *pečenja* u ženskom rodu jednine, npr. u Štefana Ginzlera u pjesmi *Kako se meso s vinom kara: S lipom pečenjom; Vino veli lipo pečenji*.

Padežni oblici

Pri razmatranju padežnih oblika imenica ovdje izdvajamo one što su bile predmetom jezikoslovnih sporenja i prijeloma hrvatske norme u 19. stoljeću. To su ponajprije oblici genitiva, dativa, lokativa i instrumentala množine, zatim instrumental jednine imenica i-vrste.⁹⁴ Razmotreni su k tomu i oblici duge i kratke množine pojedinih imenica muškoga roda (a-vrste) koji su uočljivo različiti od suvremene književnojezične prakse.

U dativu, lokativu i instrumentalu množine u 19. stoljeću uobičajeni su stari množinski padežni oblici, što je sukladno hrvatskoj tradiciji te normi hrvatskih preporoditelja i zagrebačke filološke škole. Babukić u preporodnoj gramatici *Osnovi slovnice slavjanske narječja ilirskoga* (1836.):

„... nesinkretiziranim padežnim nastavcima u svim imeničkim i pridjevno-zamjeničkim sklonidbama daje vrijednost normativnoga jezičnoga pravila, a njegovu normu slijede i gramatičari zagrebačke filološke škole koji ostaju pri istim utemeljenjima kao i Babukić – jezična tradicija s osloncem na Katančića, Kačića, Vitezovića, Della Bellu, Reljkovića, Lanosovića; jezični razlozi koje nameće sam sustav i koji se ogledaju u razlikovanju dvojine (sinkretizirani nastavci) od množine (nesinkretizirani nastavci)...“ (Ham, 1998.: 25.).

mijina gramatika npr. navodi i oblik *vrst* u skupini imenica i-sklonidbe (S. Babić i dr., 2007.: 413.).

94 Pripominjemo da raščlambu množinskih padežnih nastavaka u književnim djelima 19. stoljeća ograničujemo na djela napisana hrvatskim štokavskim književnim jezikom. Djela napisana hrvatskim kajkavskim književnim jezikom čuvaju, dakako, starije hrvatske oblike imenica (npr. G mn. -*ø* /-*ov* / -*ih*; D mn. m. i s. r. -*om*, ž. r. -*am*; L mn. m. i s. r. -*ih*, ž. r. -*ah*; I mn. -(*m*)*i*) što je propisano i kajkavskim slovnicama, ali ovdje se ne razmatraju. Također, ne iznose se u ovom poglavlju, osim usputno, ni ostali oblici u kajkavskim djelima 19. stoljeća. Morfologiju hrvatskoga kajkavskoga književnoga jezika u prvim desetljećima 19. stoljeća v. npr. Štebih Golub, 2015.: 141. – 146.).

U našoj je znanstvenoj literaturi utvrđeno da se je razvojni put hrvatskoga jezika, kako u hrvatskim gramatikama od ilirizma do konca 19. stoljeća tako i u književnim djelima, kretao od nenovoštokavskih oblika do postupnoga prihvatanja novoštokavskih (v. Ham, 1998.: 9. – 21.). Međutim, do konca 19. stoljeća čuvala su se pojedine značajke različite od novoštokavskoga „*Karadžić-Daničićeva tipa*“ te zaključuje Ham:

„Ta se različitost ne odnosi samo na upotrebu starijih, nesinkretiziranih nastavaka za množinu, nego i na cijeli niz pojedinačnih imeničkih, pridjevnih i zamjениčkih padežnih oblika koji žive u slovnici čineći sustav oblika sa sklonidbom koji nije narušen oblicima, prema Veberovim riječima, iz *‘krajnje novoštokavštine’*“ (1998.: 22.).⁹⁵

U gramatikama pristaša književnojezične norme Vuka Stefanovića Karadžića i Đure Daničića, tj. vukovskim gramatikama,⁹⁶ sinkretizirani su nastavci u dativu, lokativu i instrumentalu množine (*-ima*, *-ama*), a na osnovi *narodnoga govora* kakvoga je Karadžić zabilježio u narodnim pje-

95 Gramatička obilježja po kojima se zagrebačka škola ponajprije prepoznaje i odlikuje, a razlikuje od spomenute *krajnje novoštokavštine* jesu sljedeća:

- 1) Dativ, lokativ, instrumental množine u imeničkim i zamjениčko-pridjevnim sklonidbama imaju nesinkretizirane nastavke.
- 2) Prijedlog je *prema* uvijek s dativom.
- 3) Genitiv, dativ, lokativ, instrumental jednine u zamjениčko-pridjevnoj sklonidbi nemaju navezaka – završni otvornici koje mi danas smatramo navescima obveznim su dijelom padežnoga nastavka GDLI jd. *-oga*, *-omu*, *-om*, *-im*. Sustav ne poznaje oblike tvorene naveskom *e*.
- 4) U instrumentalu je jednine imenica vrste *i* prednost dana nastavku *-ju*.
- 5) Zanaglasni A jd. osobne zamjenice ona uvijek glasi *ju*, upotreba nije ograničena kao u suvremenom jeziku.
- 6) Glagolski su pridjevi prošli i sadašnji sklonjivi i u atributnoj su ulozi.“ (Ham, 1998.: 22. – 23.).

K tomu se mogu dodati i druga pojedina gramatička obilježja (*Ibid.* 23.), a o njima će biti riječi poslije uz razmatranja odgovarajućih oblika.

96 Npr. u gramatici A. T. Brlića (1854.) navedeni su najprije sinkretizirani nastavci DLI mn., a uz njih su u zagradama nesinkretizirani po čem se može zaključiti da prednost daje sinkretiziranima, tj. vukovskoj normi; prednost je takvim oblicima razvidna i u Budmanijevoj gramatici (1867.) (Ham, 2006.: 131., 134.). Dvostruke oblike, sinkretizirane i nove nesinkretizirane, navodi i Divković (1879.), ali „sam dosljedno u tekstu gramatike upotrebljava neujednačene“, tj. nesinkretizirane zagrebačke nastavke (*Ibid.*: 141.). Po uzoru na Karadžićevu i Daničićevu normu, nove sinkretizirane nastavke u DLI mn. navodi Maretić u svojoj gramatici (1899.) koja je „ostala nedodirljiva do duboko u 20. st. Desetljećima je bila uzorom jezične pravilnosti i norme u koju se hrvatski jezik imao bespogovorno ukalupiti.“ (*Ibid.*: 155.)

smama i pripovijetkama (v. Ham, 2006.: 125. – 127.). U genitivu množine vukovske norme, za razliku od zagrebačke škole, ne bilježi se dočeto *h*, nastavak je *-a*, *-i*. U normi zagrebačke filološke škole u instrumentalu jednine imenica *i*-vrste nastavak je *-ju* ili je prednost dana tomu nastavku. Od Maretićeve gramatike (1899.), a sukladno Karadžićevim oblicima, ograničuje se uporaba toga nastavka na imenice koje u rečenici dolaze bez prijedloga ili atributa, a kada su s prijedlogom ili atributom nastavak je *-i* ili *-ju* (podrobnije u Ham, 1998.: 77. – 80.).

Usprkos normi i savjetima hrvatskih vukovaca stari nesinkretizirani padežni nastavci u dativu, lokativu i instrumentalu množine, najuočljivija značajka gramatičke norme zagrebačke filološke škole, rabe se i u drugoj polovici 19. stoljeća, dosljednije do 1890-ih godina, a potom nejednako i nedosljedno, što ovdje u daljim raščlambama potkrjepljujemo.

Duga i kratka množina imenica muškoga roda *a*-vrste

U *a*-sklonidbenoj vrsti imenica muškoga roda u mnogih su pisaca 19. stoljeća izrazito zastupljeni kratki množinski oblici jednosložnih imenica. Primjerice, u dubrovačkom djelu *ƒCivot svetoga Vlasi nalazimo o cjuddesih i darih, po putih* (prema nominativu *dari, puti*) (1803.); u Vrinjanina lokativ mn. u *grobih* *vaših* (prema nominativu *grobi*), instrumental mn. *pod zidmi* (prema nominativu mn. *zidi*) (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u Katančića akuzativ mn. *uzeli plode* *njegove* (prema nominativu mn. *plodi*), *prikazao dare* *Gospodinu* (prema nominativu *dari*); u Stazića genitiv mn. *slozenih glasah* (prema nominativu *glasi*) (*Tri čudnovate divice*, 1841.); u Kukuljevića Sakcinskoga u genitivu množine *od naših banah* (prema nominativu mn. *bani*) (*Naš jezik u prvašnjih stoljetjih*, 1843.); u Demetra nominativ mn. *Gusarski brodi*, genitiv mn. *krajah* (prema nominativu mn. *kraji*), akuzativ mn. *skupi svate*; *Koja muže* *toli put' pobēdi?* (prema nominativu mn. *svati, muži*) (*Teuta*, 1844.); u Nemčića akuzativ mn. *slape* *Rena* (prema nominativu *slapi*), nominativ mn. *pećinasti vèrhi*, genitiv mn. *višjih kruzih* (prema nominativu *kruzi*) (*Putositnice*, 1845.); u

Škarića instrumental mn. *judejskimi kralji* (*Sveto pismo*, 1859.); u Jukića nominativ mn. *kmeti* nekoga paše (*Putovanje*, 1861.); u Vodopića gdje se *brodi grade*, u akuzativu mn. *rese vrhe i skuta okolnjih glavica* (prema nominativu *vrhi, skuti*) (*Tužna Jele*, 1868.), instrumental *dlanim plesne* (prema nominativu *dlani*) (*Robinjica*, 1875.); u Šenoe nominativ mn. *Kao da ga pakleni dusi gone*; akuzativ mn. *na sve kraje* (prema nominativu mn. *kraji*) (*Zlatarovo zlato*, 1871.); u F. Markovića akuzativ mn. *odmjenjuju dare* (prema nominativu mn. *dari*), lokativ mn. *po svih putih* (prema nominativu mn. *puti*) (*Zvonimir*, 1877.); u Kovačića *na sve one hraste i bukve* (prema nominativu mn. *hrasti*) (*Doktor Marko*, 1884.); u N. Tordinca u nominativu mn. *djakovački bezi, brci, nisu dusi* (*Djakovački spasovdan*, 1886.); u Vojnovića instrumental mn. *med maslinama i borima* (prema nominativu mn. *bori*) (*Ksanta*, 1886.); u Bogovića akuzativ mn. *za obične plese* (prema nominativu mn. *plesi*), *dobre glase* (prema nominativu mn. *glasi*) (*Pripoviesti*, 1894.) itd. Nalazimo kadikad i dvosložne imenice kratke množine koje su u suvremenom jeziku obično duge, npr. u Vrinjanina genitiv mn. *od četirih vitarâ* (prema nominativu *vitri*) (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.). Dvosložna imenica *gavran* također se može susresti u kratkim množinskim oblicima, npr. u Šenoe u nominativu mn. *crni gavrani* (*Zlatarovo zlato*, 1871.). Pojedini pisci usporedno rabe duge i kratke množinske oblike jednosložnih imenica muškoga roda, npr. u Vebra Tkalčevića nalazimo akuzativ mn. *udara na nože i mačeve* (*Listovi o Italiji*, 1861.) (prema nominativu mn. *noži i mačevi*). U pojedinim djelima nalazimo kadikad dvostrukosti u istih imenica, npr. u Katančića nalazimo u nominativu *muži* kratku množinu, u genitivu dugu – *svi muxi kuche njegove, nijedan od muxevah* (*Sveto pismo*, 1831.); u N. Tordinca u nominativu su mn. *kmeti i kmetovi* (*Djakovački spasovdan*, 1886.). U Pavlinovića su česti dugi množinski oblici, npr. nominativ *sinovi, popovi, Kraljevi*, ali nerijetko ima i kratkih, npr. u dativu mn. *lavim* (imenice *lav*) – *pa nas bacilo...lavim* (*Hrvatski razgovori*, 1877.); zatim *naši bani, naši kralji* i sl. (*Pjesme i besjede*, 1873.). Gramatička norma nije propisivala kada je duga, a kada kratka množina tih imenica. Primjerice, A. Mažuranić navodi oba oblika jednosložnih i dvosložnih imenica, a za „produžene oblike“

kaže da ih „iz običaja naučiš“. Uz to preporučuje „da-se neslužiš produženim oblikom (ovi, evi), ako-ga još nisi u dobrom jeziku čuo ili čitao.“ (1859.: 39.). Time upućuje na oprez pri uporabi dužih oblika množine, odnosno kraće oblike neizravno drži sigurnijima i potvrđenima u književnojezičnoj praksi. Može se reći da su oblici kratke množine jednosložnih imenica bili vrlo česti, i sukladni navedenoj Mažuranićevoj preporuci, a pojedini primjeri nisu sukladni zaključcima hrvatskih vukovaca. Među takvima možemo istaknuti npr. navedene primjere kratke množine imenica *muži* i *grobi*: te imenice u Iveković–Brozovu *Rječniku* imaju samo oblike duge množine, *muževi*, *grobovi* (1901.: 347., 720.), a i Maretić ih svrstava u skupinu imenica za koje zaključuje da je „samo dugi plural u običaju“ (Maretić, 1931.: 118.).

Genitiv množine

U štokavskim djelima s početka 19. stoljeća genitiv množine označivao se nastavkom *-a* (*-â*, *-á*) ili udvojenim *-aa* kao znakom duljine, te dočetnim *-h*. Udvojeno *-aa* nalazimo u *fCivotu svetoga Vlasi* (1803.), npr. *himbenieh bogovaa*, *druŕfieh svetazaa* (=druzijeh svetaca) ‘drugih svetaca’, *blifu tieh gradskieh obalinaa* (=blizu tieh gradskih obalina) ‘blizu tih gradskih obala’ i sl.; u Pavlovića Lučića *jedna od poglaviti potribaa Isukarstovij, zboru misnikaa* (*Dvi bogogliubne pofale*, 1808.); u Čevapovića je *-á* ili *-a* npr. *od ucseniká vukovarski* (=učenika), *svoji Ricsi Slaganje, brez Cslanaka* (*Josip, sin Jakoba Patriarke*, 1820.); u Vrinjanina je obično *-â* sa znakom duljine npr. *nemilih çarvâ* (=crva), *tila bludnikâ* (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.) i sl. U Ambrozovića je u muškom rodu nastavak *-ah*, a u ženskom rodu primjećujemo odstupanja, npr. *iz razlicsiti Knjiga* (*Proricsja i narecsenja*, 1808.). I u Kojovića primjećujemo dvostrukost *-ah/-a* u oblicima muškoga roda, npr. *od topah* (<top), *danah / od duxnika* (*Versi ali Rime*, 1813.). U A. Markovića nalazimo *-aa*, npr. *priategljaa* (prijateljā), *dvadesti miliunaa* (dvadesti milijunā) ‘dvadeset milijuna’ (*Predgovor Gundulićeva Osmana*, 1821.). U Markovića, u istom djelu, Vulić opaža i uporabu staroga ništičnoga morfema:

„Iznimno A. Marković bilježi dugi fonem *u* dvoslovom *uu* u starom množinskom genitivnom obliku *dvadesti tisuuch* (dvadesti tisuć) ‘dvadeset tisuća’. Taj stari genitivni množinski oblik *tisuć*, s nultim gramatičkim morfemom, bio je u dubrovačkom idiomu okamina u svezama riječi *tisuća* s brojevima, jer se inače već od 16. stoljeća u G mn. imenica ženskoga roda rabi nastavak *-a*.“ (Vulić, 2018.: 123. – 124.)

Oblik *tisuć* s ništičnim morfemom nalazimo u dubrovačkom djelu *fCivotu svetoga Vlasi* (1803.) u kojem je inače nastavak u genitivu množine *-aa*: *pet tisuch duscjaa nasitiosi*. Zanimljivo je što se taj oblik potvrđuje u trećem, dubrovačkom izdanju *Cvita razlikoga mirisa* Tome Babića (1706., ³1829.), u spjevu *Jozip pravedni* Petra Vuletića Kaštelanina, a uz imenicu u genitivu množine s nastavkom na *-h*: *Scest scto tisuch gliudih roda / Jakovglieva* ‘šesto tisuća ljudi roda Jakovljeva’. Spomenuto je da je nastavak *-aa*, odnosno *-ii* u imenica *i*-vrste (npr. *stvarii*), normiran u Appenđinijevoj gramatici (1808.: 28, 36., 42.), a nastavak *-ah* u Starčevićевой gramatici (1812.: 12. – 13.).

Nastavak *-ah* u genitivu množine imenica svih triju rodova karakterizira veliki dio 19. stoljeća.⁹⁷ Točnije, do 1870-ih godina uobičajena je ta uporaba. Za potkrjepu donosimo potvrde takvih imeničkih oblika muškoga roda, npr. u Ambrozovića *rugobu tvojih dillah* (*Proricsja i narecsenja*, 1808.); u Kojovića *nakon pet danah* (*Versi ali Rime*, 1813.); u Katančića *radi grihah* (*Sveto pismo*, 1831.); u Stazića *sloxenih glasah*, *Chud miſtanah* (=ćud mištana) (*Tri čudnovate divice*, 1841.); u Stoosa *sried oblakah*, *griehah* (*Sokó hàrvatski*, 1849.); u Š. Starčevića *od svih grihah mojih* (*Svagdanja pobožnost i prava izpovid kerstjanska*, 1854.); u Martića *izpred bielih dvorovah* (*Osvetnici*, 1861.); u Jukića *preko brdah i dolinah* (*Putovanje*, 1861.); u Jurkovića *prije osam danah, toliko blagoslovah božjih, sto dobrih časah!* (*Izabrana djela*, 1862.); u Kazalija *najboljih vojnikah* (*Grobnik*, 1863.) itd.⁹⁸ Zatim u imenicama srednjega

97 O pisanju dočetnoga *-h* u genitivu množine i prijedporima o tom nastavku bilo je riječi u poglavlju o pravopisu. Ovdje također navodimo neke od tih oblika radi sustavnijega prikaza množinskih padežnih nastavaka.

98 Više primjera v. u ovoj knjizi u odjeljku *Slovo h u nastavku za genitiv množine*, u poglavlju *Pravopis*.

roda, npr. u Kukuljevića Sakcinskoga *molbe čedah imaju jošte moć varhu njihovih sardacah* (*Juran i Sofia*, 1839.); u Martića *od vratah do vratah* (*Osvetnici*, 1861.); u Gržetića *dvanaest selah* (*Pokojni mornar*, 1863.) itd. U oblicima ženskoga roda e-sklonidbene vrste nalazimo nastavak *-ah*, i-vrste *-ih*, npr. u Kojovića *malo sobah* (*Versi ali Rime*, 1813.); u Katančića *od zvizdah, godinah* (*Sveto pismo*, 1831.); u Marjanovića *od stvari h věkovětih istinah* (*Pravda ili skerb poglavarah*, 1839.); u Stazića *iz daljih stranah, xenah* (=žena) (*Tri čudnovate divice*, 1841.); u Turića *s obodviuh stranah* (*Bolje i brez ruke*, 1843.); u Š. Starčevića *dobrih knjigah* (*Svagdanja pobožnost*, 1854.); u Baštiana *preko stienah* (*Liburnjan*, 1855.); u Kukuljevića *prije nekoliko godinah* (*Dva Slavena*, 1859.); u Vukotinovića *od prvašnjih godinah* (*Unutarnji život*, 1859.); u Martića *kosti žrtvah* (*Osvetnici*, 1861.); u A. Starčevića *16 godinah* (*Na čemu smo*, 1878.) itd. U Gržetića Krasanina, primjerice, prevladavaju novi nastavci u dativu, lokativu i instrumentalu množine, ali u genitivu svih triju rodova dosljedno je *-ah*, npr. *seljačkih mladićah, dvanaest selah, iz tih svojih sanjarijah* i sl. (*Pokojni mornar*, 1863.). Nastavak *-ah* u genitivu množine imenica a-vrste (*I. sklonitbe*) i e-vrste (*II. sklonitbe*) bio je sukladan normi Š. Starčevića (1812.: 26., 30., 31.) i normi zagrebačke filološke škole (Babukića, 1836.: 28.; A. Mažuranića, 1842.: 17.; 1859.: 37. – 38., 44.; Vebera Tkalčevića, 1873.: 29., 33., 35.). U Kurelcu je uobičajen genitivni množinski nastavak *-ov* u muškom te *-ø* u ženskom i srednjem rodu, npr. *několiko sitnih rukopisov* (*Runje i pahuljice*, 1866.); *uz prodaju molitvenikov Hrvatskih, onih několiko sel, několiko pěsmic* (*Jačke*, 1871.) itd.⁹⁹ Podsjećamo da je stari

99 Fran Kurelac, začetnik i predvodnik riječke filološke škole, suprotstavljao se je zagrebačkoj školi ponajviše zbog nastavka *-ah* u genitivu množine. Rabio je starohrvatske nastavke u tom padežu, očuvane u čakavskom i kajkavskom narječju, kao i druge pojedine stare oblike (npr. pokaznu zamjenicu *s' 'ovaj'*, 1. os. jd. prezenta *-u*). Težio je i za jezičnom čistoćom pa se je borio protiv tuđica u hrvatskom jeziku, posebice germanizama, a uzimao riječi iz čakavskih govora, kadikad i iz crkvenoslavenskih tekstova i sl. Takvim gledištima i postupcima pokazuje da je „njegov model književnoga jezika na tragu višenarječne biti hrvatskoga jezika. Time je Fran Kurelac nastojao čuvati vrijednosti koje je smatrao značajnima za hrvatski jezik kao jezik višestoljetne pismenosti...” (Stolac, 2018.: 38.). Može se reći da Kurelcove književnojezične koncepcije u osnovi nisu bile u suprotnosti od tadanjih standardizacijskih koncepcija zagrebačke škole, samo su pojedina gramatička rješenja bila drukčija.

nastavak *-ov* u G mn. značajka kajkavskih književnih djela prvih desetljeća 19. st. Kadikad primjećujemo rijetke uporabe toga nastavka i u djelima štokavske književnojezične stilizacije, kao npr. u Vrinjanina koji je obično rabio nastavak *-â* u G mn., ali ima i npr. oblik *bogacev* (< bogatac, *-ev* kao alomorf nastavka *-ov* iza /c/): *vonjaju tila bogacev i bludnikâ* (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.). Taj je oblik Vrinjanin mogao spontano preuzeti iz svojega čakavskoga govora ili starijih književnih djela. Pojedinačne, rijetke uporabe nalazimo kadikad i u drugim djelima kao stilsko sredstvo, npr. Topalović, podrijetlom Slavonac, uz uobičajeni nastavak *-ah*, u pjesmi rabi i nastavak *-ov*: *Ima ona još vernih sinovah* (...) *Da se vernih broj sinov umnoži* (*Razgovor pjesnika i vile*, 1836.).

U drugoj polovici 19. stoljeća u pojedinim pisaca nalazimo nastavak *-a* u G mn., npr. u Botića, Pavlinovića, Vodopića, Franasovića i još pokojega pisca, što je bilo sukladno normi npr. Appendinijeve gramatike (1808.: 30.) i Pcelove (1865.: 8.).

Od 1870-ih godina češće se rabi nastavak *-a* bez dočetnoga *h* u G mn., a u posljednjem je desetljeću 19. stoljeća nastavak *-a* u tom obliku uobičajen, npr. u a-vrsti muškoga roda u Šenoe nalazimo *više nabora, punu dinara, groša, starih cekina, od svojih žuljeva* (*Zlatarovo zlato*, 1871.), *ima mnogo stihova, ima sborova* (*O poetici*, 1876.); u N. Tordinca *do tih stanova* (*Djakovački spasovdan*, 1886.) i sl.; u imenica ženskoga roda e-vrste, npr. u Šumećanina nalazimo *od šest godina* (*Pustolovine*, 1874.); u Kumičića *između knjiga* (*Gospodja Sabina*, 1883.) itd.

U imenicama e-vrste kojima se osnova završava na višezatvorničku skupinu, također je od 1870-ih godina bio običan nastavak *-a*, a pri tom više puta s osnovom proširenom nepostojanim *a*, npr. u Vodopića *s vrh ljestava* (*Tužna Jele*, 1868.), *pucanje pušaka* (*Marija*, 1871.); u Šenoe *sestara, sto pušaka* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); u Šumećanina *nekim južnih Dalmatinka* (*Pustolovine*, 1874.); u Pavlinovića *latinskih molitava, zazireš od težnja srbskih* (*Hrvatski razgovori*, 1877.); *od nutarnjih borba, našli krnjatke*

Opširnije o Kurelcu, njegovim jezikoslovnim gledištima, jeziku i stilu v. Vince 1990.: 405. – 461.

sabalja (*Pjesme i besjede*, 1873.); u *Hirca mnogo Bakrana i Bakranka, dvijuh crkva, malih pogriješaka, ostanci visokih ljestva* (*Putopisi*, 1878.); u *Franasovića Sve se selo okupilo okolo vatara* (*Nenadana utjeha*, 1879.); u *Kumičića krasnih djevojaka, hrpe vitkih staklenka* (*Gospodja Sabina*, 1883.); u *Carića Vrst ruskih baraka (ladja), koliko velikih boraba* (*Slike iz pomorskoga života*, 1884.); u *V. Novaka nakon sto opomena i kazna* (*Seoska ljepotica*, 1886.); u *V. Novaka po osam forinta, od vrbanskih smokava* (*Pod Nehajem*, 1892.); u *Vojnovića usukanih forma, crni roj čežnja* (*Ksanta*, 1886.); u *Bogovića od njihovih sabalja, zvuk trubalja i svirala* (*Pripoviesti*, 1894.); u *Tomića najfinijih čipaka, od bijelih čipaka* (*Melita*, 1899.) i sl. Oblici s osnovom proširenom nepostojanim *a* sukladni su normi zagrebačke filološke škole: u Mažuranićevoj gramatici (1859.: 44.) i u Veberovoj (1873.: 36.) nastavak je u G mn. *-ah*, a k tomu se pripominje da se u osnove na višezatvorničke skupine umeće *a*, npr. *bačavah, sestarah*. Nastavak *-i* u G mn. takvih imenica, koji ima i suvremena norma,¹⁰⁰ ne navodi se u Mažuranića i u Vebera: u književni jezik uvode ga vukovci. Iako je taj nastavak potvrđen u slavonskim nenovoštokavskim govorima i u slavonskih pisaca 18. stoljeća, u djelima 19. stoljeća vrlo je rijedak i može se smatrati iznimnim ili rubnim uporabama (prema Ham, 1998.: 29. – 30.). Primjerice, u djelima je Josipa Kozarca „dosljedno u uporabi nastavak *-a* i to bez završnoga *h*, a samo je u dva primjera nastavak *-i(h)*, tako da oni mogu biti smatrani rubnima...” (Ham, 1998.: 29.). Riječ je pri tom o uporabi imenice *forinta* – G mn. *forinta, forinti, forinata* koja je nestabilnoga roda: u Vebera je muškoga roda imenica na *-ih*, pa prema tomu „nastavak je *-i* učinkom nestabilnosti roda u imenice *forinta*, a ne prodorom novijega, a u 19. st. dijalektnoga nastavka.” (Ham, 1998.: 30. – 31.). Pripominjemo da se oblik *forinti* u G mn. kao iznimka potvrđuje npr. i u Kumičića koji je obično rabio nastavak *-a* u tim oblicima: *stoje Sabinu koju stotinu forinti, četiri stotine forinti* (*Gospodja Sabina*, 1883.) te u Šenoe *dug od 2033 ugarskih forinti* (*Seljačka buna*, 1878.).

100 Prema vukovskoj, odnosno Maretićevoj normi nastavak *-i*, uz alomorfni nastavak *-a*, prenosi se u hrvatskim gramatikama tijekom 20. stoljeća. Tek se u novijoj hrvatskoj normi, a s obzirom na hrvatsku tradiciju i nestabilnost suvremene prakse, pripominje da „kad god nema osobita razloga za uporabu nastavka *-i*, treba dati prednost nepostojanom *a* i nastavku *-a*.” (S. Babić i dr., 2007.: 396.).

U imenicama i-vrste (*III. sklonitbe*) u genitivu množine bio je čest nastavak *-ih*, sukladno hrvatskoj tradiciji, odnosno normi Š. Starčevića (1812.: 33.), te normi zagrebačke filološke škole – Babukićeve gramatike (1836.: 28.), gramatike A. Mažuranića (1859.: 46.) i Vebera Tkalčevića (1873.: 37.). Primjerice, u Ambrozovića nalazimo *velikih dostojanstvah i vlastih Poglavarom (Proricsja i narecsenja, 1808.)*; u Kojovića *Od tieh stvarih (Versi ali Rime, 1813.)*; u Vrinjanina *oko stvarih himbenih (Razgovori za sve nedilje, 1825.)*; u Katančića *polak verstih svojih (Sveto pismo, 1831.)*; u Marjanovića *od nebeskih stvarih, godine žalostih i nevoljah (Pravda ili skerb poglavarah, 1839.)*; u Trnskoga *griešnih mislih (Otče naš, 1843.)*; u Sladovića *Riečih kovao nisam (Uputa u pjesmenu umjetnost, 1852.)*; u Škarića *propuštenih stvarih, od toliko vrstih (Sveto pismo, 1859.)*; u Vebera Tkalčevića *u dizanju mislih k Bogu (Listovi o Italiji, 1861.)*; u Jukića *do 5 obiteljih (Putovanje, 1861.)*; u Hirca *najdičnijih hrvatskih obiteljih (Putopisi, 1878.)* i sl. Rjeđe nalazimo nastavak *-i* u takvim oblicima, npr. u Botića *još gorčijeh noći (Biedna Mara, 1861.)*; u Pavlinovića *svih Jerolimovih misli, liepih stvari (Pjesme i besjede, 1873.)* i sl., ali u djelima s konca 19. stoljeća taj je nastavak običan, npr. u Bogovića *podkriepi istinu rieči svojih (Pripoviesti, 1894.)*. Pripominjemo da je u Appendinijevoj gramatici nastavak *-ii* u G mn. imenica i-vrste (1808.: 42.), a i Pacel propisuje nastavak *-i(j) stvarij, stvari* (1865.: 11.). Oblik *stvarij* potvrđuje se npr. u Kojovića, *od mlogo stvarij*, kao dvostrukost uz oblik *stvarih (Versi ali Rime, 1813.)*.

Dativ množine

U dativnim množinskim oblicima muškoga i srednjega roda a-vrste uobičajen je nastavak *-om*, odnosno *-em* na osnovama sa završetcima na nepčanike i na /c/. Tako nalazimo npr. u *ſCivotu svetoga Vlasi (1803.) poganskiem bogovom ne poklonjse; utjehu donjeti nevoglnikom, ſdravlje bolnikom*; u Čevapovića *prodadoshe Madiancem za dvadeset Srebrenjaka (Josip, sin Jakoba Patriarke, 1820.)*; u Vrinjanina *prema iftim grisnikom (=prema istim grješnicima), ofvetu protiva ſinovom (=osvetu protiv*

sinovima) (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u Kukuljevića Sakcinskoga *mojim... zemljakom* (*Juran i Sofa*, 1839.); u M. Mažuranića *Turci bi predali konje Vlahom* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Ilića Oriovčanina *ine pako pripadaju svojim gosporadom* (*Slavonski običaji*, 1846.); u Škarića *proti grčkim pukovom* (*Sveto pismo*, 1859.); u Martića *kazuj ih svim narodom* (*Osvetnici*, 1861.); u Dobrile *i reče učenikom svojim, dobar vjetar našim jedrom* (*Otče, budi volja tvoja!*, 1869.); u Šenoe *obzirnim gradjanom plemenitoga varoša, k svojim dvorovom* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); u Kurelca *začudit se tim lēpim vojnikom* (*Jačke*, 1871.); u Pavlinovića *Dieli... milostinju dalmatinskim gladnikom* (*Pjesme i besjede*, 1873.); u Korajca *onda nam nesretnim Auvergnancem ne preostaje ništa* (*Auvergnanski senatori*, 1877.); u F. Markovića *k velim narodom, k velim vladarom* (*Zvonimir*, 1877.); u Antunovića *Mojim milim odraslim Bunjevcem i Šokcem* (*Bog s čoviekom na zemlji*, 1879.); u Stojanovića *kako je on nam učenikom tumačio* (*Crtice*, 1879.); u Šenoe *A nam Hrvatom* (*Seljačka buna*, 1878.); u Kumičića *preporuči svojim prijateljem* (*Gospodja Sabina*, 1883.); u Brlića *K starim brodskim običajem* (*Uspomene*, 1886.); u N. Tordinca *ipak ne mogao Turkom u volju ući* (*Djakovački spasovdan*, 1886.); u Harambašića *Hrvatska Hrvatom!* (*Izabrane pjesme*, 1895.) i sl. U pojedinim djelima primjećujemo odstupanja, odnosno novoštokavski nastavak *-ima*, npr. u Vodopića (1871.), u V. Novaka (1892.). U pojedinim djelima primjećujemo dvostrukosti, stari nastavak *-om* i novoštokavski *-ima*, npr. u Pavlovića Lučića *pomagajuchi Egipcžianom, i ostalim okolostojechim pucžima...* (*Dvi bogogliubne pofale*, 1808.). Ili npr. u Tresića Pavičića u kojega su češći novoštokavski oblici nalazimo i stari nastavak *-om*: *iz ruku stražarom, načinom shvatljivim i nenaobraženim radnikom*, ali i npr. *pokazali radnicima* (*Pobjeda krieposti*, 1898.).

Imenicu *ljudi* u dativu nalazimo s nastavkom *-em*, npr. u Vrinjani *na odredjenoje* (=određeno je) *ljudem jedan put umriti* (*Razgovor za sve nedilje*, 1825.); u Škarića *i svim ostalim ljudem* (*Sveto pismo*, 1859.); u Kurelca *bogu i ljudem ugodnije* (*Jačke*, 1871.); u Perkovca *udarila ljudem uz nos* (*Stankovačka učiteljica*, 1871.); u Kumičića *osvetit će se on ljudem* (*Gospodja Sabina*, 1883.); u Gjalskoga *mir ljudem na zemlji* (*Na badnjak*,

1886.); u Kovačića *što je ljudem žile puštao* (*U registraturi*, 1888.); u Kozarca *kako bi se to mladim ljudem pristojalo* (*Mrtvi kapitali*, 1890.); u Harambašića *Svim dobrim ljudem!* (*Izabrane pjesme*, 1895.). Oblik *ljudem* ima Š. Starčević u svojoj gramatici (1812.: 6.), a normiran je i u Appeninijevoj gramatici (1808.: 28.), Babukićevoj (1836.: 25.), Mažuranićevoj (1859.: 41., 58.), Pacelovoj (1865.: 9.) i Veberovoj (1873.: 33.).

U imenica sklonidbene e-vrste sve do potkraj stoljeća prevladava stari dativni množinski nastavak *-am*, npr. u M. Mažuranića *pak nas predati Švabam* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Okrugića Sriemca *Svim mladim Dalmatinkam* (1846.); u Preradovića *Dubrovkinjam* (*Nove pjesme*, 1851.); u Kukuljevića Sakcinskoga *predajemo našim sestram, ljubovcam i ženam* (*Dva Slavena*, 1859.); u Jarnević *da javi ženam* (*Plemić i seljan*, 1860.); u Botića *Kad izmakli kućam i ulicam* (*Biedna Mara*, 1861.); u Kurelca *koji je rad njihovim pjesmam* (*Jačke*, 1871.); u Šenoe *da pokažemo huljam, opomena svim izdajicam, proti tim kukavicam* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); u Perkovca *nećete odoljeti svim teškoćam* (*Stankovačka učiteljica*, 1871.); u Pavlinovića *Zadjoh knjigam* (*Pjesme i besjede*, 1873.); u Šenoe *onim grozotam* (*Seljačka buna*, 1878.); u Jorgovanića *dosjetila se zlim posljedicam* (*Divlja djevojka*, 1891.); u Bogovića *slugam... zabrani* (*Pripoviesti*, 1894.); u Harambašića *Mojim pjesmam, mojoj sirotčadi; Al će teškim suzam mojim / I kamen se smilovati!* (*Izabrane pjesme*, 1895.) i sl. Koncem 19. stoljeća počinje prevlast novoštokavskoga nastavka *-ama*, npr. u Vojnovića *ljudima i zadnjim lastama* (*Ksanta*, 1886.); u J. Zorića *prama stubama* (*Žrtva materina*, 1895.); u Gjalskoga *gorke muke pruža svojim žrtvama* (*Diljem doma*, 1899.) i sl.

Lokativ množine

Uporaba lokativnoga množinskoga nastavka *-ih* uobičajena je u imenicama a-vrste muškoga i srednjega roda, npr. u djelu *fCivot svetoga Vlasi* (1803.) *o cjuddesih i darih, po blifcgnieh selih* (=po bližnjih selih); u Vrinjanina *u grobih vasih* (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u Veselića *na ra-*

menih (Česljugar i ptičar, 1847.); u Baštiana *Na vilinih krilih* (Liburnjan, 1855.); u Jarnević *u društvenih krugih* (Plemić i seljan, 1860.); u Martića *okretju se u grobovih* (Osvetnici, 1861.); u Kurelca *po lugovih hodaju, po mjestih, o Hrvatih i Magjarih* (Jačke, 1871.); u Šenoe *na konjih, i po svojih ljudih* (Zlatarovo zlato, 1871.); *po crnih tiskanih redcih, po svjedocih* (Seljačka buna, 1878.); u F. Mažuranića *u romanih* (Lišće, 1887., crtica *Plaća*); u Pavlinovića *da se nameću u izborih, ob običajih* (Puti, 1888.); u Kozarca *po obrazih* (Mrtvi kapitali, 1890.); u Tomića *na vlastelinskih ognjištih, u vinogradih* (Udovica, 1891.); u Harabmašića *po busencih, Na nebesih* (Izabrane pjesme, 1895.) i sl. Primjećujemo kadikad dvostrukosti ili odstupanja u istom djelu, npr. u *ſCivotu svetoga Vlasi* (1803.) nalazimo *pri djellima gnegoviem / o djellih apostolaa*; u Vrinjanina alomorfne nastavke *-ih/-i, u grobih / po Duhovi* (Razgovori za sve nedilje, 1825.); u Kurelca uz običniji nastavak *-ih* primjećujemo i nastavak *-ima*, npr. *o ratovima* (Runje i pahuljice, 1866.) i sl.

Stari lokativni množinski nastavak *-i* u imenicama muškoga i srednjega roda nalazimo početkom stoljeća npr. i u Ambrozovića *nadrugima misti, u veliki dilli* (Proricsja i narecsenja, 1808.); u Čevapovića *na Srimski stanovi* (Josip, sin Jakoba Patriarke, 1820.) i sl. U drugoj polovici 19. stoljeća nalazi se u pojedinih pisaca, npr. u Vodopića, npr. *vigjela sam gdje u obori svijetli* (Marija, 1871.); u Grgića *u svatovi, na sastanci* (Pisme, 1880.); u N. Kujundžića *po vašari prolazio* (Dida Kojica, 1888.); *po dobri misti* (Priča o srići, 1889.). Premda u Grgića i Kujundžića prevladavaju stari množinski oblici u m. r. i s. r., lokativni množinski oblici ženskoga roda redovito su novi, npr. u Grgića *po soframa* (Pisme, 1880.), u N. Kujundžića *po mijanama* (Dida Kojica, 1888.). U Vodopića opažamo kolebanja u imenica e-vrste: novi nastavak *-ama*, npr. *u svijem našijem starijem kućama* (Tužna Jele, 1868.), ali i nastavak *-mi*, npr. *Po šumami sakrivaš hajduke* (Robinjica, 1875.).

Stari pak lokativni množinski nastavak *-a* u imenicama e-sklonidbe nalazimo npr. u Lukića: *u jasla* (Život Gospodina, 1823.). Većina pak pisaca iz 19. stoljeća ima u tom obliku nastavak *-ah*, npr. *ſCivot svetoga Vlasi*

(1803.) *fakopan u tminah, po rukah, u zarkvah* (=u carkvah); Kukuljević Sakcinski *u verigah (Juran i Sofia, 1839.)*; Ilić Oriovčanin *sudaraju u navadah i običajih sa Slavonci (Slavonski običaji, 1846.)*; Stoos *u vedrieh plovi zrakah (Sokó hârvatski, 1849.)*; Martić *što im u žilah teče (Osvetnici, 1861.)*; Dobrila *U potrebah i tugah (Otče, budi volja tvoja!, 1869.)*; Arnold *U dubravah se ori poj slavulja (Jelisava Frankopanka, 1877.)*; Šenoa *na usnah (Seljačka buna, 1878.)*; Pavlinović *o kutnjih radnjah, o predsudah (Puti, 1888.)*; Jorgovanić *spotaknem se na skalinah (Divlja djevojka, 1891.)*; Tomić *u svih crkvah, na livadah (Udovica, 1891.)*; Bogović *po zabitnih stranah, u sobah gradskih (Pripoviesti, 1894.)* itd. U pojedinim djelima primjećujemo odstupanja, odnosno uporabu nastavka *-am*, npr. u Franasovića *na zdravicom (Nenadana utjeha, 1879.)*; u Pavlinovića *u rukam, nasilje na ženam i na djevojkam (Hrvatski razgovori, 1877.)*, ali Pavlinović ima kadikad i nastavak *-ah* u istom djelu, npr. *po kraljevinah slovinskih*, te više puta u drugim djelima, npr. *na Kavkazkih hridinah (Ognjišar, 1865.)*, *o protivničkih varkah, o pogriješkah narodne stranke i sl. (Pjesme i besjede, 1873.)*. Gdje gdje primjećujemo dvostrukost *-am/-ama*, npr. Latković u istoj rečenici ima oba ta nastavka: *Ništo o vračarama, činima, vilam i višticam* (1847.). Nastavak *-am* normiran je u D mn. u Starčevićевой gramatici (1812.: 31.). Novoštokavski nastavak *-ama* češći je koncem stoljeća, npr. u V. Novaka *na nogama, na svojim rukama (Dvie pripoviesti, 1897.)* i sl. Prije toga tek u pojedinačnim djelima primjećujemo prevlast novoga nastavka ili novoštokavskih sinkretiziranih nastavaka u DLI mn. *-ima* muškoga roda i *-ama* ženskoga roda kao npr. u Gržetića Krasanina *na ramenima, natiskanu kolačićima i pogačama, porošeno bisernim kapljicama*, uz rijetke dvostrukosti npr. u L mn. m. r. *po vrtlim (Pokojni mornar, 1863.)*.

U imenicama i-vrste u L mn. nalazimo nastavak *-ih*, npr. *ŸCivot svetoga Vlasi* (1803.) *O krepostih*; Vrinjanin *o stvarih, u kripostih (Razgovori za sve nedilje, 1825.)*; M. Mažuranić *na prsiah (Pogled u Bosnu, 1842.)*; Vukotinović *na njegovih ledenih pàrsiah (Lětošnje poklade u Zagrebu, 1843.)*; Šenoa *Po tih riečih (Zlatarovo zlato, 1871.)*; Kurelac *u duhov-*

nih grudih (Jačke, 1871.); Stojanović *po dugih zimskih večerih* (Crtice, 1879.); Bogović *poučavao u praktičnih znanostih, u grudih* (Pripoviesti, 1894.) i sl. Primjećujemo i pojedinačna odstupanja ili dvostrukosti. Primjerice, Marjanović više puta rabi nastavak *-ih*, ali u istom djelu ima i *-mi*, npr. *u persih, u stvarih, u rečmi* (Pravda ili skerb poglavarah, 1839.); Kurelac rabi nastavke *-ih* i *-im* u L mn. i-vrste, *s djetom na prsim / u duhovnih grudih* (Jačke, 1871.). Nastavak *-im* / *-ima* imenica i-vrste normiran je u Starčevićевой gramatici (1812.: 33.), a nastavak *-ih* normiran je u Appeninijevoj gramatici (1808.: 42.), u Babukićevoj (1836.: 28.), u Mažuranićevoj (⁴1869.: 47.), Pacelovoj (1865.: 11.) i Veberovoj (1873.: 37.). Većina primjera koje nalazimo u L mn. i-vrste sukladna je, dakle, normi Appeninijeve gramatike i zagrebačke filološke škole.

Instrumental množine

U instrumentalnim množinskim oblicima imenica a-sklonidbe čuva se stari nastavak *i*, npr. u Ambrozovića *među kurjaci* (Proricsja i narecenja, 1808.); u Kukuljevića Sakcinskoga *s turskimi carevi i s njihovimi prvim ministri* (Naš jezik u prvašnjih stoljećih, 1843.); u Nemčića *u potajnom porazumljenju s Turci bio* (Putositnice, 1845.); u Stoosa *Medju cari svieta toga* (Sokó hãrvatski, 1849.); u Škarića *pod ostalimi judejskimi kralji* (Sveto pismo, 1859.); u Vebera Tkalčevića *žuljevi svojimi* (Listovi o Italiji, 1861.); u Jukića *njive su vinogradi, dudovi i višnjami zasadjene* (Putovanje, 1861.); u Jurkovića *među prijatelji, među drugimi vragovi, s tvojimi brojevi* (Izabrana djela, 1862.); u Kurelca *sa sudovî i sa ukorî kojekakvih lažisvetac* (Runje i pahuljice, 1866.); u Dobrile *s poukama i napatki* (Otče, budi volja tvoja!, 1869.); u Jorgovanića *s dugimi mačevi* (Mlinarska djeca, 1873.); u Šenoe *okovan teškimi lancî, pod vješali* (Seljačka buna, 1878.); u A. Starčevića *drugimi sredstvi* (Na čemu smo, 1878.a); u N. Tordinca *sa svojimi dubokimi obkopi i tvrdimi bedemi i kulami* (Djakovački spasovdan, 1886.); u F. Mažuranića *s ostalimi drugovi, s milijuni* (Lišće, 1887.); u Gjalskoga *urešen pozlaćenimi jabukami, orasi, lješnjaci* (Na badnjak, 1886.) itd. Ti su oblici sukladni normi A. Mažuranića (1859.: 38.), Pacela (1865.: 6.) i Vebera Tkalčevića (1873.: 29.).

U Appendinijevoj gramatici normiran je nastavak *-ima* u I mn. za sva tri roda (1808.: 30.), a takve oblike nalazimo npr. u dubrovačkom djelu *fCivot svetoga Vlasi* (1803.): *gnihoviem djellima, istiem pogledima napugnene, rjecima* i sl., ali i nastavak *-i*, npr. *s' svjechami* (=svjećami), *s' sufami* (=suzami), *istiem rukami* i sl. Dvostrukosti staroga nastavka *-i* i novoštokavskoga *-ima* u svim trima rodovima primjećujemo i u Vrinjanina, npr. u muškom rodu *pod zidmi, f-vojniciami svoimi / meju tilefima*, u ženskom rodu *f-tugama i nevoljama / f-trubljami* (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.) i sl. Š. Starčević normirao je *-im* (1812.: 20., 26.) i taj nastavak nalazimo npr. u Čevapovića *medju manjim Prorocim, Latinskim slovim* (1831.). Š. Starčević, Pavlinović i Bakula imaju noviji sinkretizirani oblik s nastavkom *-im* u D, L i I mn. muškoga i srednjega roda, npr. Starčević piše *rekao svojim učenicim, s apostolim i učenicim, po selim* (*Homelie*, 1850.); Bakula *na nebesim* (*Na dan Bogojavljenja*); *s pastirim, s kraljim* (*Rodjenja Isusova pjesma*). Međutim, u Pavlinovića nalazimo i nastavak *-i*, npr. *za narodnimi zastupnici, sa talijanskimi glasbili* (*Pjesme i besjede*, 1873.). U Š. Starčevića i Pavlinovića susrećemo odstupanja u L. mn. muškoga roda, tj. nastavak *-ih*, npr. u Starčevića *po Duhovih* (*Homelie*, 1850.), u Pavlinovića *kad si bio o Duhovih, po brdih, o dogadjajih* (*Hrvatski razgovori*, 1877.). Ta dvojica autora rabe instrumentalne množinske oblike e-sklonidbe s nastavkom *-am*, npr. u Starčevića *sa svim našim odlukam* (*Homelie*, 1850.), u Pavlinovića *pod nogam* (*Hrvatski razgovori*, 1877.) i sl.

Novi množinski padežni oblici pojavljuju se 1890-ih godina, ali nejednako i nedosljedno. Tako npr. Tomić rabi stare instrumentalne množinske oblike muškoga roda, npr. *s vijugastimi puteljci, puna kola natovarena snopovi* (*Udovica*, 1891.), ali postupno i nove, npr. *medju seljacima, medju predcima* (*Melita*, 1899.). Neki pisci tih godina uglavnom prihvaćaju taj novi padežni oblik, npr. V. Novak *s malim je djacima zapovijedao* (*Pod Nehajem*, 1892.); Gjalski *medju mladićima uzko prijateljstvo, s angelima* (*Diljem doma*, 1899.), a neki još uvijek rabe stare, npr. I. J. Kujundžić *išao za svojih poslovi* (*Oholica*, 1890.); Bogović *i s uhvaćenimi nekimi kanonici* (*Pripoviesti*, 1894.); Harambašić *Tu se oni krste raznimi imeni*

(*Izabrane pjesme*, 1895.), također i Kranjčević u svojem pjesništvu, npr. *za oblaci* (pjesma *Utjeha*, 1891.).

U instrumentalnom množinskom obliku imenica e-sklonidbe nastavak je *-ami*, npr. u Ambrozovića *s molitvami* (*Proricsja i narecsenja*, 1808.); u Lukića *ženami* (*Život Gospodina*, 1823.); u Jaića *Med' Ovcami* (*Vinac bogoljubnih pisamah*, 1830.); u M. Mažuranića *da pred Vezinom i ostalimi pašami dokažu, daskami pokriveno* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Kazalija *Nad njivami* (*Glas iz pustinje*, 1861.); u Jukića *višnjami zasadjene* (*Putovanje*, 1861.); u Šenoe *Liečio je gradjane kamforom i pijavicami, mirno mi protiče žilami* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); u Brlića *baveći se značajnim crtami* (*Putničke bilješke*, 1876.); u Kaznačića *Nad zvjezdami* (pjesma *Jozipu knezu Jelačiću*, u *Pjesme razlike*, 1879.); u Stojanovića *s malimi iznimkami* (*Crtice*, 1879.); u Carića *koja se toči u more riekami i potoci* (*Slike iz pomorskoga života*, 1884.); u F. Mažuranića *među pticama* (*Lišće*, 1887., crtica *Plaća*); u Bogovića *za slugami, sa gomilami zarobljenoga blaga* (*Pripoviesti*, 1894.); u Harambašića *Suzami ju blagosivat* (*Izabrane pjesme*, 1895.) itd. Nalazimo i spomenuti nastavak *-am*, npr. u A. Vidovićeve *S' objem rukam* (*Pjesme*, 1844.), te pojedinačne uporabe novoštokavskoga nastavka *-(a)ma*. Primjerice, u Ambrozovića primjećujemo dvostrukost *s molitvami / Stugjim rukama* (= s tuđim rukama) (*Proricsja i narecsenja*, 1808.); u Pavlinovića *-am / -ami*, npr. *bilo olujam... bilo trešnjami* (*Ognjišar*, 1865.). Pojedinačni su rijetki oblici s nastavkom *-ama* u Šenoe: *pokriv si rukama lice* (*Seljačka buna*, 1878.); u Bogovića *sa svojimi četama* (*Pripoviesti*, 1894.). Koncem 19. stoljeća taj je nastavak češći, ali primjećujemo i nedosljednosti. Primjerice, u J. Zorića prevladavaju novi množinski oblici, međutim ima i pojedine stare oblike kao što je I mn. *plemenštinom i povlasticami* odlikovao (*Žrtva materina*, 1895.).

Instrumental jednine imenica i-vrste

Imenice ženskoga roda i-sklonidbene vrste obično u I jd. imaju nastavak *-u/-ju*. Nalazimo npr. u Ambrozovića *Boljeje s' pametju, radostju obuzet*

(*Proricsja i narecsenja*, 1808.); u Vrinjanina *fa fvom mochju nasom* (=sa svom moćju našom), *f miloftju Boxjom* (=s milošću Božjom) (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u Katančića *koristju okrunjen* (*Sveto pismo*, 1831.); u djelu *Put Krixa Isukarstova* (1839.) *s' pametju, xućju napojen* (=žućju napojen); u Kukuljevića Sakcinskoga *S oholostju* (*Juran i Sofia*, 1839.); u M. Mažuranića *omastio krvju, za svakom rěčju, U dolapu za pećju* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Demetra *vlada nježnostju, Svojom kěrvju* (*Teuta*, 1844.); u Nemčića *koi pomoćju svojih rukuh...* (*Putositnice*, 1845.); u Kuzmanića *sa svojom književnostju* (*Dalmatinci, na oprezu!*, 1849.); u Vebera Tkalčevića *hranili žučju* (*Listovi o Italiji*, 1861.); u Martića *Krušnom častju i ljubavnom slastju* (*Osvetnici*, 1861.); u Jurkovića *ljubavju zatravljen, nesmiljenostju zakona, sigurnostju gradjanah* (*Izabrana djela*, 1862.); u Dobrile *vrućom ljubavju, pomoćju tvojom* (*Otče, budi volja tvoja!*, 1869.); u Kurelca *njezinom pomoćju* (*Jačke*, 1871.); u Perkovca *da noćju neplane vatra na novo* (*Stankovačka učiteljica*, 1871.); u Pavlinovića *malom korišću* (*Hrvatski razgovori*, 1877.); u F. Markovića *noćju* (*Zvonimir*, 1877.); u Šenoe *provaliv noćju u kuću* (*Seljačka buna*, 1878.); u A. Starčevića *obmamljivaše sigurnostju i jakostju* (*Na čemu smo*, 1878.); u Franasovića *najčišćom ljubavlju* (*Nenadana utjeha*, 1879.); u Vojnovića *s pomoću, napunilo ga radošću, nad svom strogošću* (*Ksanta*, 1886.); u V. Novaka *dok se vratila s kćerju, s djetinjom odanošću* (*Pod Nehajem*, 1892.); u Harambašića *Ugodit svojom ljubavlju i vjerom* (*Izabrane pjesme*, 1895.); u Gjalskoga *stiena za pećju* (*Diljem doma*, 1899.); u Tomića *riečju, dražešću i ljepotom* (*Melita*, 1899.) i sl. Rijetko nalazimo odstupanja, odnosno dvostrukosti u istom djelu, npr. u *Putu Krixa Isukarstova* uz običniji nastavak *-ju* primjećujemo i nastavak *-i* u imenici *ljubav – tvojom gliubavi* (1839.), te nastavak *-(j)om*, npr. *ganuta miloschiom* (=ganuta milošćom) (1839.). Ili npr. u Jurkovića primjećujemo uz običniji nastavak *-ju* i pojedinačne, rjeđe uporabe nastavka *-i*, npr. *noću* i *noći, slonovom kosti* (*Izabrana djela*, 1862.). Takve iznimne uporabe opažamo npr. u Kumičića uz običniji nastavak *-ju*: *kad unidjem noću, s osobitom važnošću / sine stostrukom dražesti* (*Gospodja Sabina*, 1883.); i Vojnović više puta rabi nastavak *-ju*, ali ima i pojedine dvostrukosti *-ju / -i*: *zaokupljen tom*

jedinom misli / slijedeći mišlju bijesni let vihora, s dječinskom radosti / napunilo ga kratkom radošću (Ksanta, 1886.). Nastavak *-ju* izrijeком se preporučuje u Mažuranićevoj (1859.: 46.) i u Veberovoj gramatici (1873.: 36.). Taj nastavak Mažuranić propisuje i iza nepčanika, tj. preporučuje da se i na osnovama s nepčanicima (npr. u riječima *žuč, noć...*) „j... i govori i piše“ (Mažuranić, 1859.: 46.), što se često u razmotrenim djelima i nalazi. Pacel npr. preporučuje da se *j* u takvim oblicima izostavlja: „...odpade j od znaka (*jom, ju*) da se ne sastanu dva j: *čadj čadju, pomoć pomoću...*“ (1869.: 11.). Rijetko nalazimo nastavak *-i* u I jd. imenica i-vrste, odnosno rijetka su djela u kojima se je više puta rabio ili je običniji taj nastavak, npr. Trnski ima *sa lieskovom masti, bratskom riječi snubi'* i sl. (*Zvekan opet na svijetu*, 1844.), ali u istom djelu rabi oblik *noćju*. U Vodopića je obično nastavak *-i*, npr. *prosvijetljena u licu nekom otajnom svjetlosti* (*Tužna Jele*, 1868.); *i ljubavi okićeni..., a božijom milosti najviše* (*Marija*, 1871.). Nastavak *-i* navodi se u Appendinijevoj gramatici uz nastavak *-ju* (s' krepости, s' krepостju) (1808.: 41.). Starčević također ima oba nastavka (*S milosti*, ali *milostiu*) (1812.: 33.) te Pacel, kako je spomenuto, ima tri alomorfna nastavka *-jom, ju, i* (1865.: 11.).

U razmotrenim djelima rjeđe nalazimo nastavak *-jom*, odnosno *-om* iza nepčanih završetaka osnova u tom obliku, i to obično u prvoj polovici 19. stoljeća. Primjerice, u Lukića *velikom poniznostjom, pomoćom* (*Život Gospodina*, 1823.); u Filipovića Heldentalskoga *s' Milostjom, Ricsjom Slavenskoga Jezika* (=ričjom) (*Xivot velikoga biskupa*, 1823.); u Jaića *sa svom kripostjom, sa svom nemilostjom* (*Vinac bogoljubnih pisamah*, 1830.); u Kukuljevića Sakcinskoga *slavnom smartjom* (*Juran i Sofia*, 1839.), *věstjom utěšiti* (*Različita děla*, 1843.); u Vukotinovića *svojom ljubežljivostjom i priatnostjom* (*Lětošnje poklade u Zagrebu*, 1843.); u Marjanovića *za kervjom tvojom žedjam* (*Razbojnici na gori Kulminskoj*, 1840.); u Stoosa *Ljudskom kàrvjom napojiti* (*Sokó hàrvatski*, 1849.); u Okrugića Sriemca *Danjom daješ sjat sunce grijuće / Noćom* mēsec... (*Pobožni uzdasi Bogu*, 1846.) i sl. Ti su oblici sukladni Babukićevoj i Pacelovoj normi: Babukić u I jd. navodi alomorfne nastavke *-jom, (jum, ju)* (1836.: 28. – 29.), a Pacel *-jom, -ju, -i* (1869.: 11.).

Razvidno je dakle, kako i navedeni primjeri pokazuju, da u književnim djelima 19. stoljeća u instrumentalu jednine imenica i-vrste prevladava nastavak *-(j)u* što je sukladno hrvatskoj tradiciji te Mažuranićevim i Veberovim pravilima i preporukama.¹⁰¹ Također, razvidno je da se je taj nastavak rabio bez obzira na to ima li imenica ispred sebe prijedlog ili atribut. Prema tomu, potvrđuje se kako u hrvatskoj književnojezičnoj praksi 19. stoljeća nisu utemeljeni ni opravdani spomenuti Maretićevi, odnosno Karadžićevi zaključci, da imenice pred kojima nema prijedloga ili atributa obično imaju nastavak *-ju*, a imenice uz prijedlog ili atribut da imaju *-i* ili *-(j)u* (usp. i Ham, 1998.: 79.).

101 Istraživanja pokazuju da je u hrvatskom književnom jeziku nastavak *-ju* stariji, a nastavak *-i* noviji i rjeđi, a pojavljuje se najprije u dubrovačkim djelima. Nastavak *-i* u instrumentalu jednine „imenica i-sklonidbe rabi se najkasnije od 17. stoljeća na način koji je vrlo sličan današnjemu: nastavak *-ju* u načelu je uvijek moguć, a nastavak *-i* u načelu samo onda kada je instrumental kao takav označen prijedlozima, atributima... Ta uporaba nije preslik stanja u dijalektima, već je nastala kao rezultat hrvatskih književnojezičnih razvitaka (spontane standardizacije). Iz starijega hrvatskoga književnog jezika ušla je i u jezik Vuka Stefanovića Karadžića.“ (Grčević, 2006.: 59.)

Pridjevi

Oblici neodređenih pridjeva

Hrvatske gramatike propisuju ili preporučuju razlikovanje neodređenih i određenih oblika opisnih i gradivnih pridjeva muškoga i srednjega roda jednine: neodređenih po imeničnoj sklonidbi, a određenih prema pridjevno-zamjeničnoj sklonidbi (Starčević, 1812.: 38. – 39.; Babukić, 1836.: 32. – 33.; A. Mažuranić, 1859.: 49. – 50.; Veber, 1873.: 48. – 49.).

U hrvatskih se pisaca 19. stoljeća u većini djela dobro razlikuje uporaba određenih i neodređenih pridjeva u atributnoj ulozi. Međutim, u svakom ima i nedosljednosti što se može držati očekivanim jer pisac može sam u dotičnom surječju birati neodređeni pridjev kojim samo označuje svojstvo, osobinu ili slično, ili određeni pridjev kojim i označuje i određuje to svojstvo.

Neodređene pridjeve muškoga i srednjega roda u oblicima imenične sklonidbe, gdje označuju kakvo svojstvo ili kakvoću onoga što označuje imenica, nalazimo npr. u djelu *fCivot svetoga Vlasi* (1803.) *tvoga nedostojna slugu, daga* (=da ga) *gola svuku*; u Kojovića *Docekat neče od mene stara* (*Versi ali Rime*, 1813.); u M. Mažuranića *radi kišovita oblaka, ugledam jednoga mlada gospodina, smutjen od velika veselja* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Ilića Oriovčanina *još k tomu pečena mesa* (*Slavonski običaji*, 1846.); u Baštiana *Slavulj ptica u tudju jatu* (1858.); u Kukuljevića Saksinskoga *da ga od toga vesela i nenadana pozdrava skoro omamljica snadje* (*Dva Slavena*, 1859.); u Jukića *u tako oslabljenu tielu* (*Putovanje*, 1861.); u Jurkovića *cio svoj život vodim rat s brojevi* (*Izabrana djela*, 1862.); u Gržetića Krasanina *Njeki srčan muž* (*Pokojni mornar*, 1863.); u Kurelca *Tko nije rad čitanju suhoparnû i dosadljivû* (*Runje i pahuljice*,

1866.); u Šenoe *do potoka stajaše velik gladak kamen* (Zlatarovo zlato, 1871.); u Perkovca *od jednoruka čovjeka* (Stankovačka učiteljica, 1871.); u Pavlinovića *O stup kamena križa, sam će crn ugalj na žalo izmećati, Ti si tudj na svom pragu* (Hrvatski razgovori, 1877.); u Kumičića *htjede napraviti liep uzao* (Gospodja Sabina, 1883.); u Carića *u dobru društvu* (Slike iz pomorskoga života, 1884.); u Tomića *može čovjek naučiti svašta nova i originalna* (Melita, 1899.); u Gjalskoga *k milom uzanom licu, zažarenu lakom rumeni u obrazima* (Diljem doma, 1899.) itd. Nerijetko je u surječju određenoga djela razvidno da su pisci svjesno razlikovali uporabu neodređenoga oblika (*kakav?*) od određenoga kojim određuju ta svojstva (*koji?*), npr. oblicima istoga pridjeva *na slufcbi hrabrena kraglja, koi boj biasce / da hrabrenoga tamnicjara o jednu visoku gredu objese* (fCivot svetoga Vlasi, 1803.); ili npr. u Šenoe *visio joj o pojasu debeo, srebren lanac / debeli gradski notar Jerolim...* (Čuvaj se senjske ruke, 1875.); u Kumičića *jedan crn okvir bez slike / bojao... kao crnoga vraga* (Gospodja Sabina, 1883.) i sl.

Neodređeni pridjevi obično dolaze uz kvalitativni genitiv, ili prema Veberu *genitiv svojstva* (1873.: 114.), npr. u djelu fCivot svetoga Vlasi (1803.) *vedra cela* (=čela), *hrabrena kraglja* (=kralja); u Demetra *Bile one i od suha zlata, Gdi je čovjek tako tupa duha* (Teuta, 1844.); u Jarnević *da je dosta krasan mladić, i da je ravna i visoka uzrasta* (Plemić i seljan, 1860.); u Botića *Tanka struka a visoka stasa / Crna oka a mila pogleda* (Biedna Mara, 1861.); u Vebera Tkalcčevića *kad izza bogata pokojnika* (Listovi o Italiji, 1861.); u Jurkovića *kakono noću glas dobra psa* (Izabrana djela, 1862.); u Gržetića *Krasanina njezina oka strjelovita, ni njezina lica uzorita* (Pokojni mornar, 1863.); u Dobrile *Dobra razuma su svi, koji se po njem vladaju* (Otče, budi volja tvoja!, 1869.); u Šenoe *da sam vita stasa i uzrasta, budući po naravi vrlo oštra uma* (Zlatarovo zlato, 1871.); u Vodopića *bijaše... crna i vatrena oka, ošiljasta nosa* (Marija, 1871.); u Grlovića *grlo dvojbeni glasa* (Priegor s ljubavi, 1874.); u N. Tordinca *otresita ljudina, mrka oka, krupnih brkova* (Djakovčki spasovdan, 1886.); u Vojnovića *za volju njegova dobra glasa* (Ksanta, 1886.); u J. Zorića *svim potrebama udobna i mirna života* (Žrtva materina, 1895.); u Tomića

ostala sjedeći na stolici, niema i mramorna lica (Melita, 1899.); u Gjal-skoga ...*iz na pô ovalna okrugljasta lišca* (Diljem doma, 1899.) i sl.

Pridjevno-zamjenična sklonidba

Kako je spomenuto, u hrvatskoj tradiciji i normi zagrebačke filološke škole genitiv, dativ, lokativ, instrumental jednine u pridjevno-zamjeničnoj sklonidbi „nemaju navezaka – završni otvornici koje mi danas smatramo navescima obveznim su dijelom padežnoga nastavka GDLI jd. -oga, -omu, -om, -im. Sustav ne poznaje oblike tvorene naveskomo *e*“, a dativ, lokativ i instrumental množine u pridjevno-zamjeničnim oblicima, kao i u imeničnim, imaju stare, nesinkretizirane nastavke (Ham, 1998.: 22. – 23.).¹⁰²

Pridjevno-zamjenična sklonidba podrazumijeva oblike odnosnih pridjeva, pridjevnih zamjenica (posvojnih zamjenica, povratno-posvojne zamjenice *svoj*(-a, -e), upitno-odnosnih, pokaznih i neodređenih pridjevnih zamjenica), glavnoga broja jedan i rednih brojeva. U razmatranim književnim djelima 19. stoljeća u tim riječima u genitivu jednine muškoga i srednjega roda prevladava nastavak -oga/-ega,¹⁰³ sukladno Appendinijevoj gramatici (1808.: 45.), Starčevićевой (1812.: 39.) i, kako je rečeno, gramatikama zagrebačke filološke škole. Primjerice, u djelu *Źivot svetoga Vlasi* (1803.) nalazimo *Źivot nascega cjuddotvornoga braniteglja*

102 Pri tom valja podsjetiti kako se i u suvremenoj normi o nastavcima u G jd. -oga, -og; u D jd. -omu, -emu, -om, -em, -ome; u L -emu, -em, -om, -ome, -omu, a prema Maretićevoj normi, govori kao o alomorfnim nastavcima, duljim i kraćim oblicima ili oblicima s navescima i bez njih, a k tomu s ograničenim uporabama (opširnije i detaljnije v. Ham, 1998.: 41. – 57.). Međutim, „u starijoj hrvatskoj normi nema alomorfnih oblika izazvanih navestima. Alomorfi koji su u suvremenom jeziku izazvani navescima u starijem su jeziku morfemi, svaki sa svojim posebnim padežnim značenjem, pa tako i završno *a*, *u*, *i*, ne možemo smatrati navescima (pokretnim ili dodatnim samoglasnicima) nego završnim otvornicima koji su dijelom nastavačkoga morfema određenog padeža.“ (*Ibid.*: 45.).

103 U djelima kajkavskih pisaca obično je u G jd. nastavak -oga/-ega, u razmotrenim djelima ne primjećujemo odstupanja, npr. u Mihanovića *Europinškoga puka*, *Znanya nyihovoga* (=znanja njihovoga) itd. (*Rech domovini*, 1815.); u Lovrenčića *iz iztinškoga Horvatzkoga Szerdcza, od najpervoga, Glasz nashega Szuszedza* itd. (*Kratka Dobreh Dersanyh pripovedanya*, 1824.).

(=život našega čudotvornoga branitelja), *od Dubrovnika svoga rodnoga mjesta*; u Pavlovića Lučića *Za-namisljenoga Makarskoga* (=za namisljenoga općenoga), *pastirstva duhovnoga, današnjega moga govoregna* (=današnjega moga govorenja) (*Dvi bogogliubne pofale*, 1808.); u Čevapovića *Jezika osobito ucsnoga* (=učnoga) *i mudroga zlamenjé, po Naravi Gerčskoga Jezika* (*Josip, sin Jakoba Patriarke*, 1820.); u Filipovića *Heldentalskoga Xivot velikoga biskupa, privelikoga domorodca, i največega priatelja nashega* (*Xivot velikoga biskupa*, 1823.); u Marjanovića *pogled jednoga ucviljenoga čověka, od onoga zločestoga čověka* (*Pravda ili skerb poglavarah*, 1839.); u Kukuljevića *Sakcinskoga milu bratju mojega tako slavnoga, tako blagorodnoga, kralju i domu uvěk věrnoga naroda!* (*Juran i Sofia*, 1839.); *kamo ćemo našega nepoznanoga putnika sliediti* (*Dva Slavena*, 1859.); u M. Mažuranića *Dodjem do jednoga, staroga debeloga hrasta, preko onoga razkrižja vodenoga* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Jukića *Kraj vrućega izvora, jednoga hana* (*Putovanje*, 1861.); u Jurkovića *i službenoga svoga značaja* (*Izabrana djela*, 1862.); u Kurelca *ili bud kojega povećega grada primorskoga* (*Runje i pahuljice*, 1866.); u Vodopića *u prvo jutro jednoga jesenskoga dana, u crkvi Svetoga Nikole pomorskoga obranitelja* (*Tužna Jele*, 1868.); u Dobrile *svoga nebeskoga nauka, mojega najvjernijega prijatelja, od svakoga i najmanjega grieha* (*Otče, budi volja tvoja!*, 1869.); u Šenoe *svetoga pisma, i samoga varoškoga bubnjara* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); u Perkovca *da toga porugljivoga i mrkoga kapetana malko umekšam* (*Stankovačka učiteljica*, 1871.); u Jorgovanića *koju čašicu žarkoga vinca* (*Mlinarska djeca*, 1873.); u Korajca *od domaćega župnika, iz našega grada, Veleumna dosjetka gradskoga senata!* (*Auvergnanski senatori*, 1877.); u Pavlinovića *Od svoga jezika, pritapci kojega staroga jezika, jednoga zakona, naokolo ovoga morskoga jezera* (*Hrvatski razgovori*, 1877.); u Carića *propašću zapadnoga rimskog carstva* (*Slike iz pomorskoga života*, 1884.); u Vojnovića *spomendan staroga dubrovačkoga sveca, kamenoga svoda, nekoga vražjega Malteza*, (*Ksanta*, 1886.); u Tomića *potomak svoga starodavnoga plemena* (*Udovića*, 1891.); u Bogovića *od svakoga mladoga čovjeka* (*Pripoviesti*, 1894.); u V. Novaka *prečistu vedrinu najtišega ljetnjega dana* (*Dvie pripoviesti*, 1897.); u Gjalskoga *predjela krasnoga gornjega Zagorja* (*Diljem doma*,

1899.) itd. U pojedinim djelima primjećujemo nedosljednosti, tj. uz nastavak *-oga* nalazimo i nastavak s izostavljenim završnim otvornikom *a* (*-og*), posebice koncem stoljeća, npr. u Vojnovića, u N. Tordinca, V. Novaka, Gjalskoga, Kozarca i dr. Međutim, u pjesničkim djelima tijekom stoljeća opažaju se dvostrukosti *-oga/-og*, a raspodjela je obično uvjetovana pjesničkim metrom, npr. u Harambašića primjećujemo *svoga / malog* u istom, deseteračkom stihu: *svoga otca, svoga malog brata* (*Izabrane pjesme*, 1895.). Kadikad su pjesnici rabili nastavak *-og*, radi broja slogova, ali su na mjestu izostavljenoga *a* stavljali izostavnik, npr. A. Kaznačić u osmeračkom stihu: *Vid Hrabrenog' Sina Tvoga / Kog' na Luku nebeskomu ...* (*Jozipu Knezu Jelačiću*, 1848.) i sl.

U dativu jednine muškoga i srednjega roda prevladava nastavak *-omu/-emu*, sukladno spomenutim starijim gramatikama i normi zagrebačke filološke škole, npr. u *šCivotu svetoga Vlasi* (1803.) *suproch svomu dragomu puku, ovomu samomu djetetu bila od koristi*; u Lukića *mužu, komu ime biše Jozip* (*Život Gospodina*, 1823.); u Kukuljevića Sakcinskoga *i još k tomu* (*Juran i Sofia*, 1839.); *i vojnomu poglavaru slavonskomu* (*Naš jezik u prvašnjih stoljećih*, 1843.); u Vukotinovića *pěsma rečenomu visokorodjenomu g. grofu* (*Vlastelin*, 1843.); u Demetra *Kada prispi k zrelomu razumu. Što on tomu reče?* (*Teuta*, 1844.); u Jarnević *k svojem ujaku* (*Plemić i seljan*, 1860.); u Martića *Ter ga daje do sebe prvomu* (*Osvetnici*, 1861.); u Vebera Tkalčevića *nebismo li i tomu mračnomu činu našli svētila* (*Listovi o Italiji*, 1861.); u Kurelca *Prěsvětlomu gospodinu... kapi-tanu gradov Rěčkoga i Bakarskoga, mojemu sladkomu dobrotvoru* (*Ru-nje i pahuljice*, 1866.); u Dobrile *što su svemu tomu uzrok bili, svakomu zločestomu govoru i griěšnomu izgledu, prama hramu Jerusolimskomu* (*Otče, budi volja tvoja!*, 1869.); u Šenoe *Valjalo se jače osvetiti staromu zlataru, proti turskomu strahu* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); *predat ćemo ih mletačkomu gjeneralu* (*Čuvaj se senjske ruke*, 1875.); u Vodopića *nazdra-vi staromu Matiji i novomu prijateljstvu, Bogu momu hvale* (*Marija*, 1871.); u Perkovca *gdje se spremam domu svomu, da nečinim nikomu kri-vice* (*Stankovačka učiteljica*, 1871.); u Pavlinovića *Preuzvišenomu Josipu Jurju Strosmajeru, Divnomu se srdcu razžalilo* (*Pjesme i besjede*, 1873.);

*svidoči narodnomu prijatelju, Nevište našem jeziku (Hrvatski razgovori, 1877.); u F. Markovića meni od njih ubijenomu, otjeranom, progonjenomu, prije triput krunjenomu kralju ugarskomu (Zvonimir, 1877.); u Kumičića Čudio se tomu (Gospodja Sabina, 1883.); u N. Tordinca kako no se pristoji potištenu robu, svomu ocu (Djakovački spasovdan, 1886.); u V. Novaka k posvećenomu novomu liku Majke božje (Pod Nehajem, 1892.); u Bogovića da priobćimo našem čitetelju, tomu protivile (Pripoviesti, 1894.); u Gjalskoga da se tomu velikomu mužu, najvećemu hrvatskomu, pak sam odmah starcu prema tomu odgovorio (Diljem doma, 1899.); u Tomića zahvaliti svomu velikomu imetku, i onda tomu, da je bio oženjen s groficom (Melita, 1899.) i sl. Primjećujemo u pojedinim djelima nedosljedne uporabe nastavaka -omu/-om, npr. u djelu *Źivot svetoga Vlasi* (1803.) *cjuddotvornom vascemu braniteglju* (=čudotvornom vašemu branitelju); više puta u Ilića Oriovčanina kao npr. *Vašem plemenitorodjenom Imenu posvetim* (Slavonski običaji, 1846.).*

U posljednjem desetljeću 19. stoljeća susreće se nastavak -ome u dativnom obliku, premda rijetko, a sukladno vukovskoj normi, npr. u Vojnovića *u pohode Mihaljskome zvonu* (Ksanta, 1886.); u Gjalskoga *na samrtnoj postelji svome mužu dala da se zakune* (Diljem doma, 1899.). Prije toga, kadikad u pojedinim djelima primjećujemo takve oblike, kao npr. u I. Mažuranića u stihovima *Pusti mene tvome gospodaru, / Gospodaru i mome i tvome* (Smèrt ČengiĆ-age, 1846.) ili kao iznimne uporabe uz običan nastavak -omu, npr. u F. Markovića oblik *tastu svome* (Zvonimir, 1877.), u Pavlinovića *svome jeziku* (Hrvatski razgovori, 1877.), u Kumičića *svome mužu* (Gospodja Sabina, 1883.).

U lokativu jednine pridjevno-zamjenične sklonidbe muškoga i srednjega roda prevladava nastavak -om/-em, ali ne uvijek dosljedno. Primjerice, u Kukuljevića Sakcinskoga nalazimo *Urobljen u taboru turskom!* (Juran i Sofia, 1839.); u M. Mažuranića *po starom, Na ovom istom mjestu, po svem varošu* (Pogled u Bosnu, 1842.); u Nemčića *u najbližjem svom okružju, nešto o njem da spomenem* (Putositnice, 1845.); u Šenoe *Na licu dugačkom, U svem gradu, u svom drvenom zaklonu* (Zlatarovo zlato, 1871.); u Perkovca *rekla bi o njem* (Stankovačka učiteljica, 1871.); u Grlovića *pitao*

me ob ovom ili onom (*Priigor s ljubavi*, 1874.); u Pavlinovića *na svom, pri kojem* (*Hrvatski razgovori*, 1877.); u Korajca *u nekom velevažnom poslu* (*Auvergnanski senatori*, 1877.); u Kovačića *puno o tom govoriti, u kom su bile* (*Fiškal*, 1882.); u Tomića *na svojem imanju* (*Udovica*, 1891.); *kad je o tom razmišljao* (*Melita*, 1899.); u V. Novaka *o tom nisu ni riječi progovorili* (*Pod Nehajem*, 1892.); u Bogovića *po blagomirisnom perivoju želja* (*Pripoviesti*, 1894.); u Tucića *u čem sam ipak posvema dobro vidio svoju propast, u kom mi se raztvvara nešto* (*Bezimena sonata*, 1900.) itd. Međutim, u pojedinih pisaca, usporedno s uobičajenim lokativnim nastavkom *-om*, pojavljuje se u tom padežnom obliku i nastavak *-ome*, npr. u Vrinjanina *na ovome Svitu* (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u M. Mažuranića obično je nastavak *-om*, npr. *po starom, Na ovom istom mjestu*, ali ponekad ima i nastavak *-ome*, *na onome mjestu* (*Pogled u Bosnu*, 1842.) i sl. U Vojnovića primjećujemo oblike izjednačenih D i L jd. nastavkom *-ome*, npr. D *u pohode Mihaljskome zvonu*, L *u mjedenome grliću*, što je jamačno izazvano novim vukovskim sinkretizmom alomorfnihi nastavaka dativa i lokativa.

U lokativu množine pridjevno-zamjeničke sklonidbe svih triju rodova često nalazimo nastavak *-ih*, sukladno normi Appendinijeve gramatike i normi zagrebačke filološke škole, npr. u Vrinjanina *u grobih vasihi* (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u Jaića *u tvojih bolestih* (*Vinac bogoljubnih pisamah*, 1830.); u Topalovića *po livadah i dubravah slavonskih sabran* (*Tamburaši ilirski*, 1842.); u Kukuljevića Sakcinskoga *na gradskih vratih* (*Različita djela*, 1843.); u Nemčića *u ovih galeriah* (*Putositnice*, 1845.); u Škarića *u drugih knjigah* (*Sveto pismo*, 1859.); u Vebera Tkalčevića *što pako biva po svih velikih gradovih europejskih* (*Listovi o Italiji*, 1861.); u Jurkovića *što on bdije u svakojakih slikah* (*Izabrana djela*, 1862.); u Kurelca *po Slovinskih zemljah, na plodnih te s toga glasovitih obalah vode Pinke* (*Jačke*, 1871.); u Jorgovanića *jadikuje o silnih griesih* (*Mlinarska djeca*, 1873.); u Šenoe *u plamenih himnah* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); *Senj u rukuh uskočkih* (*Čuvaj se senjske ruke*, 1875.); u Filipovića *u naših građanskih školah, u zabavnih i poučnih spisih* (*Kratka stilistika*, 1876.); u F. Markovića *o velikih vladarskih činih* (*Zvonimir*, 1877.); u Hirca *po*

obližnjih okolica*h* (*Putopisi*, 1878.); u A. Starčevića *u svojih rukuh* (*Na čemu smo*, 1878.); u Stojanovića *po dugih zimskih večerih* (*Crtice*, 1879.); u Carića *na svih brodovih, na velikih ratnih brodovih, u evropejskih vodah* (*Slike iz pomorskoga života*, 1884.); u Kozarca *Čovjek u petdesetih godinah* (*Mrtvi kapitali*, 1890.); u Tomića *na volovskih kolih* (*Udovica*, 1891.) i sl. Nerijetko primjećujemo nedosljednosti i dvostrukosti, npr. u Kozarca, a u Botića, Pavlinovića, Vodopića i Franasovića u tom je obliku uobičajen nastavak *-im*. Također i u djelima u posljednjem desetljeću 19. stoljeća pod utjecajem vukovske norme.

U instrumentalu množine pridjevno-zamjenične sklonidbe svih triju rodova prevladava nastavak *-imi*, sukladno Appendinijevim pridjevnim oblicima u I. mn. (1808.: 46.) i normi zagrebačke škole. Primjerice u M. Mažuranića *s nepoznatimi ljudi, pred ostalimi* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Vukotinovića *narodnimi bojami nakitjena, s našimi narodnimi pjesmami* (*Vlastelin*, 1843.); u Kukuljevića Sakcinskoga *Gledajte vašimi veoma mogućimi silami predobiti ga* (*Dva Slavena*, 1859.); u Škarića *pod ostalimi judejskimi kralji, sa svojimi kćermi* (*Sveto pismo*, 1859.); u Jarnević *i oprosti se sa svojimi* (*Plemić i seljan*, 1860.); u Vebera Tkalčevića *žuljevi svojimi hrane oni kameni grad* (*Listovi o Italiji*, 1861.); u Jurkovića *s tvojimi brojevi, ...sredstva, kojimi se je on obično služio* (*Izabrana djela*, 1862.); u Pavlinovića *sa svojimi začaranimi vitezovi* (*Ognjišar*, 1865.); u Kurelca *te Vlaške reči ne družiti s našimi* (*Runje i pahuljice*, 1866.); u Tomića *onakvimi darovi* (*Opančareva kći*, 1871.); u Šenoe *za njezinimi paprenjaci, medju timi zidinami* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); u Perkovca *sav zaokupljen velikimi brigami* (*Stankovačka učiteljica*, 1871.); u Filipovića *još i mnogimi drugimi amo zasjecajućimi djeli, svojimi slabimi silami* (*Kratka stilistika*, 1876.); u Hirca *Prošav... plodnimi njivami i gustimi hrastici* (*Putopisi*, 1878.); u Stojanovića *s malimi iznimkami* (*Crtice*, 1879.); u N. Tordinca *grad sa svojimi dubokimi obkopi i tvrdimi bedemi* (*Djakovački spasovdan*, 1886.); u Gjalskoga *urešen pozlaćenimi jabukami* (*Na badnjak*, 1886.); u Kovačića *s timi našimi razpršenimi susjedi* (*U registraturi*, 1888.); u Kozarca *mnogimi stajami, medju timi i ja* (*Mrtvi kapitali*, 1890.); u Bogovića *s uhvaćenimi nekimi kanonici, Medju osta-*

limi, medju kojima (Pripoviesti, 1894.); u Harambašića timi riečmi mazi, Tu se oni krste raznimi imeni (Izabrane pjesme, 1895.) itd. U pojedinim djelima primjećujemo nedosljednosti, uporabu staroga i novoga nastavka, npr. u Vrinjanina *f-vojniciimi svoimi, meju onim (Razgovori za sve nedilje, 1825.)*, a u pojedinim su češće uporabe nastavka *-im*, odnosno *-iem* npr. u dubrovačkom djelu *fCivot svetoga Vlasi (1803.) meghju parvostolnziem zarkvam* i sl. Nastavak *-im* normiran je u Starčevićевой gramatici (1812.: 39.). Od 1890-ih postupno se sve više rabe oblici s nastavkom *-im*, npr. u V. Novaka *s malim je djacima zapovijedao (Pod Nehajem, 1892.)*; u Gjal-skoga *medju žutim i sivim stienama (Diljem doma, 1899.)* i sl.

S obzirom na više puta spomenuta prožimanja hrvatske književnosti i preuzimanja pojedinih starijih ili pokrajinskih obilježja svih hrvatskih krajeva, vrijedno je pripomenuti kako se ta tradicija potvrđuje i u 19. stoljeću. To su, primjerice, kratki oblici neodređene pridjevne zamjenice *ki* (koji), *ka* (koja), *ke* (koje) i kratki oblici posvojnih zamjenica *me* (moje) *tve* (tvoje). Ti su oblici česti u starijim hrvatskim književnim djelima:

„U starijih dubrovačkih pisaca od 15. do 17. stoljeća nisu rijetkost kratki oblici neodređene pridjevne zamjenice, *ki, ka, ko* ‘koji, koja, koji’, koji su karakteristični za arhaičnu hrvatsku zapadnu štokavštinu, čakavštinu i kajkavštinu. U djelima u stihovima izbor između oblika *ki, ka, ko* i *koji, koja, koje*, odnosno njihovih složenica, redovito je uvjetovan potrebama metra i rime...” (Vulić, 2018.: 86.)

Te kratke oblike nalazimo u stihovima Dubrovčanina Kaznačića (1848.), npr. *Na Vladanje: kê pristoja / Samo onomu, kî, narodno (...)* *Gledaj dušu kâ ih prati (Jozipu Knezu Jelačiću, 1848.)*; ali jednako i u pisaca iz ostalih hrvatskih krajeva, npr. u Šimatovića *Iz kê ljubav izvire (Ilirskoj Danici, 1839.)*; u Topalovića *Ki su pali strašnome u boju (Tamburaš ilirski, 1842.)*; *Kî vlastito svojim ga zvat mogu (Odziv rodoljubnog serca, 1842.a)*; u Vidovićeve *Vjeru tvoju kû si meni dao (Pjesme, 1844.)*; u Okrugića *Sriemca Sve Ilirske kî u sili (...)* *Kâ pred njima u vèk hodi (...)* *U vèk diçan bio kî je (Moja Ptica, 1845.)*; u Johanidesa *Kâ dolazi / Gor od Boga! (Bog, 1846.)*; u Stoosa *Viek od majke, ka nas rodi. (...) ki me gone..., Trnje zemlju, ka je hrani (Sokó hàrvatski, 1849.)*; u Martića *A po*

krvi, kî će biti prvi (*Osvetnici*, 1861.) i sl. U stihovanim djelima nalazimo kadikad kratke oblike posvojnih zamjenica ženskoga roda, npr. u Demetra *Iz tve rane kèrv svedj teče* (*Teuta*, 1844.); u Bogovića *Jerbo ti si mâ carica* (*Smilje i kovilje*, 1847.); u Stoosa *Vàrh Tve glave* (*Sokó hàrvatski*, 1849.); u Okrugića *Sriemca Jer te ruka ma pustila* (*Moja ptica*, 1845.); *Dušu večnu – kâ je Tvâ prilika!* (*Pobožni uzdas Bogu*, 1846.); u Marjanovića u dramskom djelu u monologu poput stihova *Kada... Milka tvá odseli* (*Razbojnici na gori Kulminskoj*, 1840.) i sl. Takvi su oblici također uobičajeni u dubrovačkoj renesansnoj i baroknoj književnosti (Vulić, 2018.: 87.), a navode se uz duge oblike (*moja, ma...*; *koi, ki...*) u Appendinijevoj gramatici (1808.: 36., 63.) i Babukićevoj (1836.: 35.).

Posvojne pridjevne zamjenice za 3. osobu jednine i množine svih triju rodova prema Appendinijevoj gramatici (1808.: 61.), Starčevićевой (1812.: 40., 47) i normi zagrebačke filološke škole sklanjale su se po imeničnoj sklonidbi neodređenih pridjeva (G *njegova, njezina, njihova...*). U razmotrenim književnim djelima primjećujemo da su se te zamjenice nejednako i nedosljedno sklanjale po imeničnoj i po pridjevnoj sklonidbi, kadikad i u istom djelu. Primjerice, oblike po imeničnoj sklonidbi nalazimo u *ſCivotu svetoga Vlasi* (1803.) *gnegova popovstva* (=njegova), *svarha gnegova vojevagna*; u Kukuljevića *Sakcinskoga robstvo sina njegova* (*Juran i Sofia*, 1839.); u Jarnević *njezinu povratku* (*Plemić i seljan*, 1860.); u Zahara *njegova dobročinitelja, prisposadbljati ga njezinu licu* (*Dosljedna ljubav*, 1871.); u Jorgovanića *za njegova odsuća* (*Mlinarska djeca*, 1873.); u Šenoe *na njezinu prozoru* (*Čuvaj se senjske ruke*, 1875.); u Kumičića *na njezinu jakom ramenu* (*Gospodja Sabina*, 1883.) i sl. Oblike tih posvojnih zamjenica po pridjevnoj sklonidbi nalazimo npr. u Ilića *Oriovčanina u njihovom krugu, njegovog dobročinitelja* (*Slavonski običaji*, 1846.); u Jarnević *Malo po njezinom povratku iz Požuna* (*Plemić i seljan*, 1860.); u Šenoe *u njihovom gradu* (*Zlatarovo zlato*, 1871.), u Kovačića *formule njegovoga rada* (*Fiškal*, 1882.); u Kozarca *s tog njegovog svojstva* (*Mrtvi kapitali*, 1890.); u V. Novaka *po njegovom nalogu* (*Dvie pripoviesti*, 1897.); u Gjalskoga *najboljeg prijatelja otca njegovog* (*Diljem doma*, 1899.); u Tucića *svaku certu njihovog lica, svaki mig njihovog oka* (*Bezimena sonata*, 1900.) i sl.

Imenične zamjenice

U sklonidbi osobnih zamjenica valja istaknuti zanaglasni akuzativ jednine osobne zamjenice *ona* koji u normi zagrebačke filološke škole uvijek glasi *ju* i, kako je spomenuto, taj oblik nema ograničenu uporabu kao u suvremenoj normi. Spomenuto je da je oblik *ju* jedna od razlikovnih značajka između norme zagrebačke škole i hrvatskih vukovaca, a normirana je i u Starčevića (1812.: 47.). U razmotrenim književnim djelima oblik *ju* prevladava i u drugoj polovici 19. stoljeća usprkos vukovskoj normi. Taj je oblik običan npr. u Vrinjanina *da-ju neizgubimo* (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u Kukuljevića Sakcinskoga *da ju sačuvam* (*Juran i Sofia*, 1839.); u Marjanovića *al' mu ju nikad nevrati* (*Pravda ili skerb poglavarah*, 1839.); u M. Mažuranića *da bi ju uzeo za ženu* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Vidovićeve *Pak ju šalje ljepoj Iri* (*Pjesme*, 1844.); u Vraza *Evo ti ju među dēve mile* (*Soneti*, 1846.); u Ilića Oriovčanina *onda ju mora izmēniti* (*Slavonski običaji*, 1846.); u Kaznačića *Verigam ju je oklopila* (*Jozipu Knezu Jelačiću*, 1848.); *Oholost ju zbacu u tmīne* (*Pjesme razlike*, 1879.); u Kazalija *celivaj ju, I paše ju rukom oko pasa* (*Zlatka*, 1856.); u Martića *Dubkom su ju napunili kleti* (*Osvetnici*, 1861.); u Jukića *ostavivši ju za sobom* (*Putovanje*, 1861.); u Jurkovića *onda ju na drugu stranu navratja* (*Izabrana djela*, 1862.); u Korajca *da ju poljubim* (*Dvie čudne promenade*, 1862.); u Šenoe *Motreći ju, kako ćući zgurena* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); u Kurelca *Ja priposluhnuv odmah ju prepisem* (*Jačke*, 1871.); u Perkovca *sagradit ću ju* (*Stankovačka učiteljica*, 1871.); u Grlovića *I ob onom ju Vrškoviću izpitivah* (*Priegor s ljubavi*, 1874.); u F. Markovića *ja sam ju odtjerao* (*Zvonimir*, 1877.); u F. Mažuranića *rada bi ju uzeo u naručaj* (*Lišće*, 1887., crtica *Mala*); u Bakule *On ju hoti postaviti* (*Rodje-*

nja *Isusova pjesma*); *Da ju digne (Muka i smrt Isusova)*; u Franasovića *a studeni ju znoj obrosi (Nenadana utjeha, 1879.)*; u Kumičića *Hoćete li da ju dovedem? (Gospodja Sabina, 1883.)*; u Vojnovića *zvali su ju Ksantom, Nešto ju zateglo u grlu, tješite ju (Ksanta, 1886.)*; u Tomića *pa su ju vrlo rado gojile u svojih dvorovih (Udovica, 1891.)*; u V. Novaka *što ju saleti kao da je občinjena (Pod Nehajem, 1892.)*; u Zorića *privijajući ju na tople materine grudi (Žrtva materina, 1895.)*; u Tresića Pavičića *ne ćete ju za cielo naći (Pobjeda krieposti, 1898.)*; u Gjalskoga *da ju tješi, Ta uzmite si ju! (Diljem doma, 1899.)* itd. Tek u pojedinim djelima obična je zanaglasnica *je*, npr. u djelu *fCivot svetoga Vlasi (1803.)*, u Ambrozovića (1808.) i dr. Pojedinačne nedosljednosti *ju/je* primjećujemo npr. u M. Mažuranića (1842.), u Vidovićeve (1844.), Kazalija (1856.), Martića (1861.), Vojnovića (1886.). U Botića, Pavlinovića i Vodopića obično je enklitika *je*, ali imaju ti pisci i oblik *ju*, npr. u Botića *Sve što poji na ljubav ju sjeća (Biedna Mara, 1861.)*; u Pavlinovića *Pedeset ju podprlo vesalâ / Pedeset ju zavezlo vozarâ (Pjesme i besjede, 1873.)*; Vodopić 1871. obično rabi zanaglasnik oblik *je*, a 1875. obično *ju*, npr. *Kako mi ju plaho ispijaju, Opaše ju i dva i tri puta, Preskaču ju kako lisičine* i sl. (*Robinjica, 1875.*). Pripominjemo da je dvostrukost *je/ju* u akuzativu jednine ženskoga roda navedena u Appendinijevoj gramatici (1808.: 60.) što je moglo utjecati na dvostruke ili nedosljedne uporabe u književnojezičnoj praksi 19. stoljeća.

Među dativnim enklitičkim oblicima osobnih zamjenica za 3. osobu množine čest je oblik *jim*, npr. u *fCivotu svetoga Vlasi (1803.) govorechjim* (=govoreć jim); u Kukuljevića *kažite jim tada ono mjesto (Juran i Sofia, 1839.)*; u M. Mažuranića *Najveća jim pokora, da jim proskrbim (Pogled u Bosnu, 1842.)*; u Ilića Oriovčanina *zato jim sve nose (Slavonski običaji, 1846.)*; u Jarnević *mine jim veći dio vremena (Plemić i seljan, 1860.)*; u Martića *Da jim rode iz sjemena ljudi, Pa se kaju ki jim vjeru daju (Osvetnici, 1861.)*; u Vebera Tkalčevića *a ovaj jim vratja gradsku zalihu (Listovi o Italiji, 1861.)*; u Jurkovića *nego jim dati, što ih ide (Izabrana djela, 1862.)*; u Kurelca *da jim je tako oshuděvalo (Runje i pahuljice, 1866.)*; u Tomića *jeli jim i dragi šeta (Opančareva kći, 1871.)* itd. Kad primjećujemo nedosljedne uporabe *im/jim* u istom djelu, npr. u Botića

Svatko im se uklanja.../ Smjereno jim svako pozdrav daje (Biedna Mara, 1861.). U dijela autora, npr. u I. Mažuranića, Marjanovića, Korajca, Šenoe, Pavlinovića, Vodopića, Vojnovića i dr., uobičajena je enklitika *im*, koja i inače prevladava od 1880-ih godina.

U akuzativu je bio čest enklitički oblik *jih*, posebice od 1840-ih godina, prije toga rjeđe kao i dativ *jim*. Primjerice, nalazimo u Vrinjanina *za lude darxasmojih* (=držasmo jih) (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u Kukuljevića Sakcinskoga *ako bi jih u najvećoj pogibeli ostavio* (*Juran i Sofia*, 1839.); u Ilića Oriovčanina *imade jih još i više* (*Slavonski običaji*, 1846.); u Bogovića *Ovdi ćeš jih opet... naći* (*Smilje i kovilje*, 1847.); u Jarnević *i uhvatiše jih u stanu* (*Plemić i seljan*, 1860.); u Martića *Listom da jih na osvete gane* (*Osvetnici*, 1861.); u Pavlinovića *trebala bi jih hrabriti* (*Pjesme i besjede*, 1873.); u Badalića *tko jih rado sluša* (*Sliepac-guslar i lovac*, 1874.); u Hirca *da jih slast i milina gledati* (*Putopisi*, 1878.) i sl. Međutim, nerijetke su dvostrukosti npr. u Kurelca *koji ti jih ponudja, i još ih nekoliko obiśad* (*Jačke*, 1871.); u Martića *Kad jih na krv ćud ponese gladna, Razglašuj ih po svuda i svakomu* (*Osvetnici*, 1861.); u Pavlinovića *ovamo jih nosi, ima ih nešto više* (*Hrvatski razgovori*, 1877.) i sl. A. Mažuranić (1842: 58.; 1859.: 65) i Veber (1873.: 41.) uz oblike G i A mn. *njih* i D mn. *njim* navode samo zanaglasnice *jih* i *jim* i dosljedno ih u tekstovima svojih gramatika rabe. Pacel normira dvostruke oblike zanaglasnica *jih* i *ih*, *jim* i *im* (1865.: 19.). K tomu valja pripomenuti da su u Appendinijevoj gramatici (1808.: 60) normirani oblici *im* i *ih*, a Starčević u svojoj gramatici (1812.) dosljedno rabi *im* i *ih*, što je moglo imati utjecaja i na uporabe u drugoj polovici 19. stoljeća.

Dativna zanaglasnica *si* povratne zamjenice *sebi* često se je rabila, posebice u djelima od 1840-ih godina što je sukladno normi zagrebačke filološke škole. Primjerice, oblik *si* nalazimo u Kukuljevića Sakcinskoga *i načini si kroz čete dušmanske do njihovoga vodje prostor* (*Juran i Sofia*, 1839.); u Marjanovića *briše si suze* (*Pravda ili skerb poglavarah*, 1839.); u Demetra *I on k sèrcu pritisne si kćercu* (*Teuta*, 1844.); u Vidovićeve *Mladu Sajku odmah si dozvaše* (*Pjesme*, 1844.); u Ilića Oriovčanina *Jedan si je mladić svaku večer sa smolom zube obvio* (*Slavonski običaji*,

1846.); u Bogovića *Pa šta ću si sad, za Boga!* (*Smilje i kovilje*, 1847.); u Stoosa *Pa za steć si veće časti* (*Sóko hàrvatski*, 1849.); u Filipovića *i ja si nemogu ni predstaviti* (*Iskrice*, 1858.); u Martića *Siv se penje soko proz oblake, I vedre si dobavio ravni* (*Osvetnici*, 1861.); u Jurkovića *i znoj si s čela otare* (*Izabrana djela*, 1862.); u Korajca *on si je i dosljedan bio* (*Dvie čudne promenade*, 1862.); u Kurelca *ništa si glave ne taruć* (*Runje i pahuljice*, 1866.); u Dobrile *Najprije izkušaj si saviest* (*Otče, budi volja tvoja!*, 1869.); u Šenoe *sam si je krojió zakon* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); u Cirakija *Ali zaviriv si dublje u srdce* (*Mali griesi*, 1871.); u Jorgovanića *ne ćemo si za njima otirati suza* (*Mlinarska djeca*, 1873.); u Pavlinovića *nećemo si vlastita zemljišta podkopavati* (*Pjesme i besjede*, 1873.); u Kovačića *Olga si je dopuštala* (*Fiškal*, 1882.); u Kumičića *pa si s toga nije ni trla glave, Nemoj si opeći prste* (*Gospodja Sabina*, 1883.); u Vojnovića *pak si pomogni sama, ne ću si razbijati glave, Nehotice pogleda si dlan* (*Ksanta*, 1886.); u Kozarca *radi djece ustezao si je on svaku udobnost* (*Mrtvi kapitali*, 1890.); u V. Novaka *da si o tom nisu ni riječi progovorili* (*Pod Nehajem*, 1892.); u Zorića *Da si nadje i izprosi mladu* (*Žrtva materina*, 1895.); u Kranjčevića *Ruke što kaju grieh si viteški* (*Dva standarta*, 1897.); u Tomića *Ja sam si upravo željela takova muža* (*Melita*, 1899.); u Tucića *Kad sam si to rekao, Kako smo si bili blizu* (*Bezimena sonata*, 1900.) itd. Kako primjeri pokazuju, zanaglasnica *si* rabila se je u povratnom značenju (npr. *znoj si s čela otare*) i u uzajamno povratnom značenju (npr. *da si o tom nisu ni riječi progovorili*). Kadikad se zanaglasnica *si* rabi i u posvojnomo značenju, umjesto zamjenice *svoj*, npr. Šenoa piše *u ime žene si Jelene Zrinjske, Razmahnu grad mlada si krila* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); Kovačić *uhvati rieč... tarući si naočale* (*U registraturi*, 1888.); Zorić *te je već snovao o putovanju na obale Bospora, kamo bi si sestru sproveo* (*Žrtva materina*, 1895.) i sl. Babukić razmatra takve uporabe i preporučuje razlikovanje posvojnoga od povratnoga značenja:

„Na mēsto posēdujućih zaimenah: *svoj, svoja, svoje*, potrebuju Slavjani 3. padež *si*, n. p. reci si otcu... Razlučiti se i pak mora ovaj *si* od povratjajućega zaimena: *sebe, sebi, si*.“ (1836.: 60.).¹⁰⁴

104 U suvremenim razmatranjima o značenju i ulozi zanaglasnice *si* također su obuhvaćana posvojna i povratna gramatička značenja. U navedenim primjerima uporabe *si* u značenju *svoj* zanaglasnica *si* može se tumačiti kao atributna dativna dopuna imenicama u značenju posvojnoga dativa (usp. Auburger, 2019.: 107. – 108.).

Opće je poznano da je zanaglasnica *si* izbačena iz književnojezične norme i prakse tijekom 20. stoljeća, a pod utjecajem jugoslavenske, odnosno srpske jezične politike prema kojoj taj oblik ne pripada književnomu jeziku jer se ne rabi u srpskom.

Imenična zamjenica *što* i njezine tvorenice u genitivu se je često rabila u starom liku *česa*, npr. u *fCivotu svetoga Vlasi* (1803.) *niti ikad icesa*; u Kojovića *Rad čessa (Versi ali Rime*, 1813.); u Vrinjanina *Česa radi (Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u M. Mažuranića *upitam ga... i od česa žive sada. (Pogled u Bosnu*, 1842.); u Demetra *Pak zbog česa? Što naokružava... (Teuta*, 1844.); u Trnskoga *Od ničesa neostade (Zvekan opet na svijetu*, 1844.); u Nemčića *vèrhu svačesa misliti (Putositnice*, 1845.); u Martića *Eto s česa dopadoh udesa (Osvećnici*, 1861.); u Jurkovića *i od ničesa se neprepadati (Izabrana djela*, 1862.); u Gržetića *Krasanina a s česa takovo skrušenje (Pokojni mornar*, 1863.); u Dobrile *ili se česa bojati, iz ničesa (Otče, budi volja tvoja!*, 1869.); u Vodopića *Mato ne odgovori ičesa (Marija*, 1871.); u Šumećanina *s česa bi me i za časak glava zaboljeti mogla (Pustolovine*, 1874.); u F. Markovića *tko će ti otimati ono, česa nemaš! (Zvonimir*, 1877.); u A. Starčevića *bilo s česa (Na čemu smo*, 1878.); u Carića *ono, česa se mornar najviše boji (Slike iz pomorskoga života*, 1884.); u Vojnovića *da se bojala česa, Nečesa se sjeti (Ksanta*, 1886.); u Kozarca *porječkaše se radi nečesa (Mrtvi kapitali*, 1890.); u Tresića *Pavičića Pa baš mu se treba odreći toga, česa on najviše treba! (Pobjeda krieposti*, 1898.); u Tucića *A česa da se čuvam? (Bezimena sonata*, 1900.) itd. Genitiv *česa* sukladan je normi Appendinijeve gramatike (*tkoga, sctá, cesa*, 1808.: 64.), Starčevićeve (1812.: 89.), Babukićeve (1836.: 37.), Parcelove (1865.: 19.), Mažuranićeve (1859.: 35.), Veberove (1873.: 45.). U suvremenoj je normi *česa* zastario oblik (S. Babić i dr., 2007.: 480.). Može se reći da je potisnut iz uporabe u 20. stoljeću, a što se može pripisati utjecaju Maretićeve gramatike u kojoj on u G normira *čega* i *šta* te napominje da je *česa* „poznat u južnijem krajevima..., a Vuk i Daničić ne pišu ga nikad.“ (1899.: 191.). Takve opaske pogodovale su jugoslavenskoj unitarističkoj jezičnoj politici i bile su dovoljnim razlogom da se tipični hrvatski oblici i izrazi izbace iz književnoga jezika.

Brojevi

Primjećujemo da završni brojevi druge i treće dekade u pojedinim pisaca ne završavaju na običniji sufiks *-est*, nego na *-jest*, u pojedinim na *-jst*, npr. u Filipovića *Dvanajest ću seb' kupiti* (Breske, 1858.); u Martića *Dvajest trijest mučenikah* (Osvetnici, 1861.); u Šenoe *u drugoj poli vieka šesnajstoga* (Zlatarovo zlato, 1871.); u Kurelca *curičicu svojih deset dvanajst godin* (Jačke, 1871.); u Zahara *za prvih četrnajst dana* (Dosljedna ljubav, 1871.); u Šumećanina *osamnajst* (Pustolovine, 1874.); u Hirca *svakih osam ili četrnajst dana* (Putopisi, 1878.); u Kumičića *ukrao petnajst hiljada forinti* (Gospodja Sabina, 1883.) i sl. U Starčevića i u Vebera normirani su oblici na *-est*, a u Appendinija su dopušteni oblici na *-aest* i na *-est*: *jedanaest* i *jedanest* (1808.: 71.). A. Mažuranić propisuje *jedanaest* itd., uz napomenu „premda-se čuje i *jedānēst*, *dvānēst* itd. i *jedanajst*, *dvanajst*.“ (1859.: 4.). Pacel također u bilješci dopušta i „*jedanajst*, *dvanajst* itd.“ (1865.: 25.) pa se navedeni i slični primjeri mogu pripisati i tim gramatičkim napomenama.

Skлонidba glavnih brojeva *dva*, *dvije*, *tri*, *četiri*, uključujući i *oba*, *obje*, jedna je od značajka zagrebačke filološke škole kojom se razlikuje od vukovske norme (v. Ham, 1998.: 23.). U vukovskim gramatikama donosi se „preporuka o nesklonjivosti brojeva *dva*, *oba*, *tri*, *četiri*; u brojeva *dva* i *oba*, *dvije* i *obje* u DLI izjednačeni su rodovi prema obliku za ženski rod: *dvjema*, *objema*“ (Ham, 2006.: 127.).

U književnim djelima primjećujemo više puta, iako ne uvijek dosljedno, sklonjene brojeve¹⁰⁵ sukladno zagrebačkoj normi i starijim gramati-

105 U kajkavskim djelima brojevi su se sklanjali, potvrđuje se to i npr. u Mihanovića u genitivu *obladanya trih šzveta ztranih* (=obladanja triju strana svijeta) (*Rech domovini*, 1815.); u Mikloušića u instrumentalu *z-dvemi szeztrami* (=s dvjema sestrama) (*Izbor dugoványh*, 1821.).

kama, Appendinijevoj i Starčevićевой. Primjerice, u Vrinjanina nalazimo *od četirih vitarâ (Razgovori za sve nedilje, 1825.)*; u Katančića *kano u dvima Ljubavi zapovidma, latishe ruku njegovu... i dviuh kcherah njegovih (Sveto pismo, 1831.)*; u Jarnević *do velikih dviuh palačah, Pred dvie-ma godinama (Domorodne poviesti, 1843.)*; u Vidovićeve *S' objem rukam lice uvrjedjaše (Pjesme, 1844.)*; u Nemčića *osim dviuh glavah, Čelo (facade) ovog hrama ukrašuju slike od mozaika u trih razdělih (Putositnice, 1845.)*; u Ilića Oriovčanina *s drugima dvima (Slavonski običaji, 1846.)*; u Bogovića *na dan Sv. triuh kraljah (Smilje i kovilje, 1847.)*; u Vukotinovića *pokoj dvijuh dušah (Unutarnji život, 1859.)*; u Škarića *Prva od ovih dviuh knjigah (Sveto pismo, 1859.)*; u Jarnević *na dan trih kraljev (Plemić i seljan, 1860.)*; u Botića *Objem rukam' sestru ogrlio (Biedna Mara, 1861.)*; u Jukića *Ja sam trima stvarma na ovom djetetu čudio se (Putovanje, 1861.)*; u Korajca *od dvijuh... sestarah (Dvie čudne promenade, 1862.)*; u Šenoe *sloga ovih dviuh kuća (Turopoljski top, 1865.)*; u Kurelca *Uzmeš li na oko ljude i žene Hrvatskoga roda onih trih županij (Jačke, 1871.)*; u Perkovca *Odazvao mi se je samo dviema riečma (Stankovačka učiteljica, 1871.)*; u Jorgovanića *najčišći spojnik dviuh za uvijek sjedinjenih duša (Mlinarska djeca, 1873.)*; u Šumećanina *dim dvaju parobroda (Pustolovine, 1874.)*; u F. Markovića *vojuje vodja dvama narodima (Zvonimir, 1877.)*; u Korajca *osim svojih dvijuh poslovica (Auvergnanski senatori, 1877.)*; u Hirca *opasuje Dubovačka gora svojimi dviemi povišenimi glavicami,... a medju njimi ponosno se uzdižu dva zvonika, dvijuh crkva, Crkvicu s trijuh strana ogradjuje zid (Putopisi, 1878.)*; u Franasovića *na zdravlje najprvo ovijem dvama dobrijem starcima, grljenja svijeh triju najčišćom ljubavlju plamtećijeh srdaca (Nenadana utjeha, 1879.)*; u Vojnovića *zgrabi konop grčevito objema drhćućim rukama, zamisao dvaju zločinaca, sa sinom i dvjema ženskinjama (Ksanta, 1886.)*; u Badalića *Dva dijela sinovima dvama (Braća – nebraća, 1886.)*; u Zorića *ja bih se objema rukama prihvatio (Žrtva materina, 1895.)*; u Tomića *tko od nas dviju ima pravo (Melita, 1899.)* itd. Primjećujemo i pojedinačna odstupanja, npr. u Šenoe *sa dvie gvozdene ruke (Čuvaj se senjske ruke, 1875.)*. Ipak, u većini primjera sklanjanje tih brojeva nije ovisno o tom dolazi li uz broj koji prijedlog ili atribut što je i tijekom 20. stoljeća preporučivala maretićevska norma.

Nalazimo primjere bojevnih imenica i brojevnih pridjeva sa sufiksom *-er-* što je sukladno hrvatskoj tradiciji i normi zagrebačke škole. Primjere, u M. Mažuranića *njih četvero* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Škarića *zapovidi sedmerici od uškopljenikah, Pokle ova peterica biahu, Svako četvero konjah* (*Sveto pismo*, 1859.); u Botića *No tudjih petero mrtvijeh* (*Biedna Mara*, 1861.); u Jurkovića *devetero djetce, četvero rodila* (*Izabrana djela*, 1862.); u Kurelca *i u petero sam ga razglavio* (*Fluminensia*, 1862.); u Korajca *samo petero bilo* (*Dvie čudne promenade*, 1862.); u Vodopića *evo nas sad ima na arganu dvanaesterica, četverica po punto u šake pak potprite* (*Tužna Jele*, 1868.); u Pavlinovića *na desetero mladi* (*Hrvatski razgovori*, 1877.); u F. Markovića *Oporuku mi ostavio sin, sedmerimi pečatmi zatvorenu* (*Zvonimir*, 1877.); u Carića *susretnem na jedan put četvero njih* (*Slike iz pomorskoga života*, 1884.); u Gjalskoga *udovica s petero nejake djece* (*Na badnjak*, 1886.); u Bogovića *njih četvero slave* (*Pripoviesti*, 1894.); u Zorića *Četvero nas djece* (*Žrtva materina*, 1895.) i sl. Pojedinačne su uporabe brojevnih imenica sa sufiksom *-or-*, npr u Tomića *petorica mladih častnika* (*Melita*, 1899.), ili nedosljednosti npr. u Markovića *sedmerimi, sa sedmoricom* (*Zvonimir*, 1877.). Među navedenim primjerima ističemo oblike na *-erica*. Brojeвне imenice na *-er-ica* (*četverica...*) propisuje Appendinijeva gramatika (1808.: 70.) i Starčevićeva gramatika (1812.: 46.). A. Mažuranić navodi oblike *četvero, četverica* itd., a uz *četverica* ima i oblik *četvorica* (1859.: 60.); u Vebera su *petorica* i *peterica* (1873.: 53.); Pacel također uz oblike s *-erica* ima i *četvorica* (1865.: 38.). Međutim, može se primijetiti kako je u tim gramatikama naveden cijeli niz oblika s *-erica*, a među njima tek jedan oblik s *-orica* pa se može reći da je sporedan i da oblici s *-erica* imaju prednost. Maretićeva gramatika normira u brojevnim imenicama i pridjevima sufiks *-or-*: „Mjesto *četvorica, petorica...* i mjesto *četvoro, petoro...* govori se i *četverica, peterica...* *četvero, petero...*, ali su oblici s *-or-* običniji.“ (1899.: 225.). Međutim, oblici s *-er-* hrvatska su značajka, a u Maretićevoj gramatici oblici s *-or-* jedna su od preporuka i pravila kojima je ta gramatika

„pokušala kao normu kodificirati i one novoštokavske jezične pojedinosti koje nisu imale nikakva temelja ni u hrvatskoj uzusnoj

standardnojezičnoj praksi ni u razgovornome jeziku ni u hrvatskim novoštokavskim dijalektima (... sufiks *-or-* umjesto *-er-* u brojnim riječima, i sl.)“ (Brozović, 1985.: 10.)

Glagoli

U književnim djelima 19. stoljeća zamjetna je nejednaka i nedosljedna uporaba infinitiva s dočetnim *-i* i bez njega. U pjesničkim su djelima takve nedosljednosti česte zbog versifikacijskih potreba, npr. zbog metričkih potreba simetričnoga osmerca u I. Mažuranića *Gdie se silom divit mora* (*Smèrt ČengiĆ-age*, 1846.) i Harambašića *Pa ću opet suze liti, / Suzami ju blagosivat* (*Izabrane pjesme*, 1895.).

Kadikad se infinitivi s dočetnim *-i* susreću u futuru I. ispred enklitičkih oblika pomoćnoga glagola, npr. Vrinjanina *potribovatichu ja* (=potribovati ću), *pohvalitiche* (=pohvaliti će) (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u Marjanovića *Viděti ću, probuditi će*, ali i *kazat ću* (*Pravda ili skerb poglavarah*, 1839.); u Kukuljevića Sakcinskoga *Uzbuditi ću sve* (*Juran i Sofia*, 1839.); u Starčevića *služiti će, osvetiti će se* (*Homelie*, 1850.); u Vebera Tkalčevića *pasti ću ti u prijateljske zagrljaje* (*Listovi o Italiji*, 1861.); u V. Novaka *u proljeće donijeti će* (*Pod Nehajem*, 1892.); u F. Mažuranića *biti će, poginuti ću* (*Lišće*, 1887., crtica *Bugarin*). Takve su uporabe sukladne Starčevićевой normi (1812.: 56.) i Veberovoj (1873.: 68.), dok je u A. Mažuranića futur I. npr. *pisat ću* (1859.: 68.).

U pisaca 19. stoljeća opaža se češća i običnija uporaba nesvršenih iterativnih glagola VI. vrste na sufiks *-ivat(i)*, koji u prezentu završavaju na *-ujem, -uješ...*¹⁰⁶ Od infinitivne osnove glagola na *-ivati* obični su i ostali glagolski oblici i glagolske imenice, npr. u Kukuljevića Sakcinskoga 3. os. jd. *navěštjuje* (*Juran i Sofia*, 1839.); u Marjanovića *moju volju izpunjivati* (*Pravda ili skerb poglavarah*, 1839.); u Demetra *Zemlje naše da opusto-*

106 Sufiks *-(j)ivati* u infinitivu i prezent *-(uj)em...* u tih glagola običniji je u hrvatskoj književnojezičnoj praksi i u prvoj polovici 20. st. (Vulić i Laco, 2018.: 215.)

šuje (*Teuta*, 1844.); u Nemčića izvršivati možemo, ukrašuje *Putositnice*, 1845.); u Jarnević i stane ga ovako podučivati (*Plemić i seljan*, 1860.); u Vebera Tkalčevića kano što se sve usavršuje, porobljuju, kratko navještuju, za postizivanje važne ove i goleme svrhe (*Listovi o Italiji*, 1861.); u Dobrile kad se izpovjedaonici približuješ (*Otče, budi volja tvoja!*, 1869.); u Šenoe stade prišapćivati svojoj sjeni (*Zlatarovo zlato*, 1871.), gdje se svršuje (*Seljačka buna*, 1878.); u Vodopića oglasivati se, oživljuje (*Tužna Jele*, 1868.); koje navještaju onu bijesnu juževinu, svršivala je jednu mušku košulju (*Marija*, 1871.); u Hirca naseljivahu, naseljivanje (*Putopisi*, 1878.); u Kumičića slabo razsvjetljivao, koja se je suživala, da im se približuje Jakov (*Gospodja Sabina*, 1883.); u Carića oživljuju ovu noćnu tišinu, navješćuje, kao da ju jekom izrazuje (<izrazivati) (*Slike iz pomorskoga života*, 1884.); u Bogovića kojim se sve to većma približuje, a što opet odgojivanjem jedinca svoga (*Pripoviesti*, 1894.); u Tomića vrlo me uznemiruje, kojima završuje ta pjesma (*Melita*, 1899.) itd. U gramatikama nema čvrstih pravila o raspodjeli sufiksa -avati i -ivati u infinitivu, pa prema tomu ni u oblicima tih glagola. Primjerice, A. Mažuranić objašnjava da nesvršeni glagoli imaju *umetak iva* ili *ava*, ali su običniji s *iva*: „Někoji mogu imati oba ova umetka..., ali drugi imaju samo po jedan i to najvećma *iva*; a koji vole imati *ava*, treba da se iz običaja naučiš“ (1859.: 129.). Jednako je objašnjenje i u Vebera (1873.: 90.).

Prezent glagola na -ati (V. vrsta) običniji je s nastavcima -jem, -ješ, -je...,¹⁰⁷ npr. u *ſCivotu svetoga Vlasi* (1803.) *dase on u nasc jefik Vlaho, illi Vlasi nafivglje* (=da se on u naš jezik Vlaho, ili Vlasi nazivlje); u Mihanovića *Škriplju vozi* (*Horvatska domovina*, 1835.); u Kukuljevića Sakeinskoga *Kakova misao obuzimlje mene!* (*Juran i Sofia*, 1839.); u Nemčića *žito samo siplje, s mēsta giblju* (*Putositnice*, 1845.); u Škarića *uzimlje besidu, na koju se pozivlje* (*Sveto pismo*, 1859.); u Vebera Tkalčevića *otimlje zdravlje sebi* (*Listovi o Italiji*, 1861.); u Jurkovića *vraga u pomoć zazivlju* (*Izabrana djela*, 1862.); u Dobrile *i na zamjenitu ljubav pozivlje, koji uzimlje grieha svieta* (*Otče, budi volja tvoja!*, 1869.); u Ku-

107 Ta se je praksa održala do polovice 20. st. od kada postupno postaje češći nastavak -am, -aš... (v. Vulić i Laco, 2018.: 214. – 215.)

relca er njih tudjinstvo nemilice zoblje i otimlje (Jačke, 1871.); u Vodopića *Dozivlje prijatelj prijatelja... nazivlje mu dobar večer* (Marija, 1871.); u Jorgovanića *pozivlje na bojno polje* (Mlinarska djeca, 1873.); u Pavlinovića *dozivlju popove* (Hrvatski razgovori, 1877.); u Hirca *susjedno jezero i danas Gradinskim nazivlju* (Putopisi, 1878.); u Vojnovića *da ga vrto- glavica obuzimlje* (Ksanta, 1886.) i sl. U gramatikama nema pravila koji nastavak u prezentu tih glagola valja uzeti: u Appendinija (1808: 212.) i u Babukića (1836.: 48.) navedeni su dvostruki oblici na -am i -jem u istih glagola, također A. Mažuranić u glagola na -ati dopušta oba oblika u prezentu, na -am (npr. *kljuvam*) i na -jem (*kljujem*) (1859.: 88.).

U skladu s hrvatskom književnojezičnom tradicijom prošlih stoljeća, prezent glagola *živjeti* ima prezentske oblike *živem*, *živeš*, *žive*, a u 3. os. mn. oblik *živu* (što je zapravo ostatak prezentske paradigme nekadašnjega glagola **živsti*), npr. u Mihanovića *Vfze kaj sive* (=vse kaj žive) (*Rech domovini*, 1815.); u Marjanovića *supruzi i supruge u neslozi živu* (*Pravda ili skerb poglavarah*, 1839.); u M. Mažuranića *u toj kući živu* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Demetra *Neka žive kralj Hvaranin Dmitre!, dokli ona žive* (*Teuta*, 1844.); u Stoosa *Da još živeš na tom svijetu* (*Sokó hàrvatski*, 1849.); u Š. Starčevića *živemo, živete* (*Homelie*, 1850.), *čovik žive* (*Svagdanja pobožnost*, 1854.); u Škarića *neživu prikladnim načinom* (*Sveto pismo*, 1859.); u Vebera Tkalčevića *to ja ipak živem u slanoj vodi* (*Listovi o Italiji*, 1861.); u Pavlinovića *ostavio čoviku... da u njoj ...žive*, *Ne žive čovik*, *Oni živu za sebe* (Hrvatski razgovori, 1877.); u Bogovića *živu li još one dvie grlice?*, *gdje ljudi živu* (*Pripoviesti*, 1894.); u Harambašića *A tek živu uspomene* (*Izabrane pjesme*, 1895.); u Tomića *bogati Englezi, koji u tudjini živu* (*Melita*, 1899.) itd. Te su uporabe sukladne hrvatskoj tradiciji i normi zagrebačke škole. Oblik *on xive* (=žive) u 3. os. jd. naveden je i u Starčevićевой gramatici (1812.: 49.), a izrijekom su u Vebera navedeni oblici *živsti* i *živěti*, prez. *živem* (1873.: 62.).

Glagoli *dati*, *imati*, *valjati*, *znati* (sa svojim prefikslnim tvorenica-ma) često imaju prezentske osnove *imad-*, *znad-*, *valjad-*, *dad-*, npr. u Kukuljevića Sackinskoga *da posljednji udarac Turčinu zadade* (*Juran i Sofia*, 1839.); u Demetra *Grmljavine takve ne imade*, *Koje dade dobitniku*

zmaja, Bozi znadu (Teuta, 1844.); u I. Mažuranića *Neka znade, što mu strah valjade* (*Smèrt Čengiċ-age*, 1846.); u Škarića *da znade i kako imadu dolaziti čisti, koje imade izpunjati* (*Sveto pismo*, 1859.); u Martića *Al' rieč dade, sliedit mu valjade* (*Osvetnici*, 1861.); u Vebera Tkalčevića *Ta svaki pravnik znade* (*Listovi o Italiji*, 1861.); u Jurkovića *Zar žene znadu, što su ti poslovi!* (*Izabrana djela*, 1862.); u Tomića *imade po jedan* (*Opančareva kći*, 1871.); u Vojnovića *kao da znade kamo mu je put, veselio se da imade neku ispriku* (*Ksanta*, 1886.); u Kozarca *prodadu ukradenu robu* (*Ljudi, koji svašta trebaju*, 1891.); u Bogovića *i kako baš Ivanu imadu zahvalni biti na tom, da šogod znadu* (*Pripoviesti*, 1894.); u Gjalskoga *Imadu posla, djevojke znadu plesati, i predadu majci* (*Diljem doma*, 1899.). U M. Mažuranića u istom djelu nalazimo npr. u 3. os. množine prezenta *imadu, nikako nedadu*, ali i oblik *neznaju* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Perkovca su više puta osnove na *-d-*, npr. *poznadu se svi ljudi, Da znadu*, ali ima i oblik *znaš* (*Stankovačka učiteljica*, 1871.). Botić i Pavlinović rabe *znam, znaš.. i znadem, znadeš...*, a Kurelac *znam, znaš...* I gramatike navode oba oblika: npr. Mažuranić navodi jednako *dadu i daju* (1859.: 75.), a obično u tekstu gramatike rabi *ima, imaju*; Veber također navodi „*dam i dadem, od znati znam i znadem*“ (1873.: 62.), a rabi oblike *imaju i imadu*.

Dio autora, rabi ijekavizirane niječne prezentske oblike glagola *biti*, o čem je bilo riječi u poglavlju o pravopisu. Primjerice, Kukuljević Sakcinski piše *na svijetu podnio niesam* (pjesma *Hajd na Gore!*, 1859.); Kovačić *Ja niesam mogao plakati* (*U registraturi*, 1888.); V. Novak *Djevojaka koje nijesu čitale mnogo knjiga, ako si i nijesu nikada povjerile tu tajnu* (*Pod Nehajem*, 1892.) i sl. Međutim, neijekavizirani oblici susreću se u različitim razdobljima toga stoljeća, npr. u Demetra *Ništa nisam čuo* (Teuta, 1844.); u Martića *vidio nisam* (*Osvetnici*, 1861.); a osobito u posljednjem desetljeću, npr. u Bogovića *nisam liep, nisu marile* (*Pripoviesti*, 1894.).

U skladu s hrvatskom štokavskom književnojezičnom tradicijom prošlih stoljeća, niječni prezent glagola *imati* ponekad se piše dvjema riječima, npr. u Kurelca *tolikoga čitanja ne ima* (*Jačke*, 1871.); u Hirca *da ne ima ove vode, bakarskoj ne ima ravne* (*Putopisi*, 1878.); u Kovačića *u nas ne*

*ima nikakove škole (U registraturi, 1888.); u V. Novaka Zar ne ima nigdje srca? (Pod Nehajem, 1892.), a vrlo često kao jedna riječ, ali bez sažimanja, npr. u Vrinjanina da neima zdravlja, neimam vrmena (Razgovori za sve nedilje, 1825.); u M. Mažuranića neimam ništa, Neimaju (Pogled u Bosnu, 1842.); u Trnskoga A neimate ni prilike (Zvekan opet na svijetu, 1844.); u I. Mažuranića Za vas draže u svijetu neima, Bez kajanja neima oprostnika (Smèrt Čengiç-age, 1846.); u Baštiana Tebi neima plodnih poljah (Liburnjan, 1855.); u Škarića i tako neima čovika, Neima tminah (Sveto pismo, 1859.); u Vukotinovića neimaš suze da me tješi (Pjesme, 1859.); u Martića Da neima straha, ni tu zalah neima (Osvetnici, 1861.); u Jukića drvah neima, novacah neimam (Putovanje, 1861.); u Vebera Tkalčevića Krasno, neima prigovora (Listovi o Italiji, 1861.); u Šenoe U puški neima zrna (Zlatarovo zlato, 1871.); u Perkovca Neima nam zaprieke sreći (Stankovačka učiteljica, 1871.); u Tomića Zidova neima (Opančareva kći, 1871.); u Kovačića neima živa stvora (Fiškal, 1882.) i sl. Manje je primjera sa sažimanjem, npr. u Demetra Nema pravo (Teuta, 1844.), sve do 1890-ih godina kada počinju prevladavati, npr. u Harambašića A nigdje nikog nemam (Bogu, 1891.); u Bogovića slična junaka nema ni tamo (Pri-poviesti, 1894.) i sl. Pripominjemo da Starčević u tekstu svoje gramatike piše *ne ima* (1812.: 29.), A. Mažuranić rabi *neima* (1859.); Veber navodi glagole *imati* i *neimati* (1873.: 117.), pa su se jamačno te razlike odrazile na književnojezičnu praksu.*

Nalazimo odstupanja od gramatičke norme pri pisanju dvoglasnika u glagolskim pridjevima radnim muškoga roda jednine, glagola III. vrste. Primjerice, u Botića se više puta nalazi *-je-* u tim oblicima, umjesto *-i-*, *opustio kan da izgorjeo, razumjeo, A pjesnik bi najvoljeo, Što je bolan vidjeo sto puta (Biedna Mara, 1861.); u N. Tordinca pregorjeo, zanjeo poslom, da mu se zoran momak svidjeo (Djakovački spasovdan, 1886.); u Kozarca nalazimo gdje god si ju samo vidjeo (Mrtvi kapitali, 1890.).* Uočljivi su oblici muškoga roda jednine glagola *htjeti*, npr. u Korajca *što sam ja htjeo (Dvie čudne promenade, 1862.); u Perkovca Graniša bi htjeo, Htjeo se moć čovjek oteti (Stankovačka učiteljica, 1871.); u V. Novaka*

govoriti *htjeo*, *Htjeo se sastati s Maricom* (*Seoska ljepotica*, 1886.) i sl. U Kozarca je obično *htio*, ali ima odstupanja: *htjeo joj govoriti, da je on htjeo* (*Mrtvi kapitali*, 1890.). Gramatike su, kao i u suvremenoj normi, propisivale u tim oblicima ikavsku zamjenu jata, prema pravilu da se dvo-glasnik ispred *j* ili *o* zamjenjuje sa *i* (npr. u A. Mažuranića *vidio*, *hotio* ili *htio*, 1859.: 85., 99.; u Vebera *hotio* ili *htio*, *razuměti* – *razumio*, 1873.: 16., 76.).

Gramatike zagrebačke filološke škole, kao i starije hrvatske gramatike, među glagolskim oblicima navode i participe prezenta i perfekta (glagolske pridjeve sadanje i prošle)¹⁰⁸ koji imaju oblike kao pridjevi, za sva tri roda (*-ći, a, e*; *-vši, a, e*) i sklanjaju se kao pridjevi te se i oblicima i rečeničnom ulogom razlikuju od glagolskih priloga (*prislova*). Sklonjive oblike, u atributnoj službi ili kao poimeničene pridjeve, često nalazimo u književnim djelima 19. stoljeća, a posebice od 1830-ih godina, npr. u *šCivotu svetoga Vlasi* (1803.) *goruchiem rafgovoriem* (=gorućim razgovorima), *grabechje svjerenje* (=grabeće zvjerenje, zvijeri); u Vrinjanina *svim ljubechim* (=svim ljubećim), *Otacje on dohodechega vika* (=otac je on dohodećega vika) (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u Marjanovića *cvatućih zelenih šumah, s brigom sadanjega i dojdućega boriti se mora* (*Pravda ili skerb poglavarah*, 1839.); u Demetra *U vabećih vilinskih glasovih* (*Teuta*, 1844.); u Nemčića *da se nad pušećim onim i ognjenu lavu rigajućim grobom Plinia divi* (*Putositnice*, 1845.); u Jarnević *i prolieće ustupi mjesto žegućemu ljetu* (*Plemić i seljan*, 1860.); u Dobrile *Molitva za brodeće ili morem putujuće, s tugujućim tuguje* (*Otče, budi volja tvoja!*, 1869.); u Tomića *Čuo se drhćući glas s vana, u toj snatrećoj družbi* (*Opančareva kći*, 1871.); u Modrošića *na jednoj dugačkoj klupi spavajućemu* (*Putničke bilješke*, 1876.); u Šenoe *sievajućih očiju, njegovo srdce umiruće* (*Seljačka buna*, 1878.); u Vojnovića *drhćućim rukama, buka bjesnećega vihora, u dubini drijemajuće svijesti* (*Ksanta*, 1886.); u N. Tordinca *odvukoše kukajuću djevojku, pa kriesućim očima motri* (*Djakovački spasovdan*, 1886.); u V. Novaka *sa strahom gorućih sljepočica*

108 O tim oblicima, njihovim nazivima i rečeničnoj ulozi, bit će riječi i u poglavlju o rečenici.

(*Pod Nehajem*, 1892.); u Bogovića *goruća odjeća Nesova* (*Pripoviesti*, 1894.); u Tomića *u svietlu zapadajućega sunca* (*Melita*, 1899.) itd. Dobro su potvrđeni i glagolski pridjevi prošli, iako su rjeđi nego sadanji, npr. u Kukuljevića Sakcinskoga *počne briniti se on samo za svoju ostavšu kćer* (*Različita djela*, 1843.); u Dobrile *Kad zvoni za umiruća ili već umrivšega* (*Otče, budi volja tvoja!*, 1869.). Pri tom je zanimljivo kako Dobrila u tom primjeru ima oblik u akuzativu m. r. *umiruća* po sklonidbi neodređenih pridjeva, umjesto određenih kako je uobičajeno.

Podsjećamo da je sklonjivost glagolskih pridjeva sadanjih i prošlih jedna od najizrazitijih razlikovnih sastavnica između norme zagrebačke škole i vukovske norme. U vukovskim gramatikama glagolski pridjevi sadanji i prošli „ne postoje kao posebna sklonjiva vrsta participa“ (Ham, 2006.: 127.). Tako npr. Maretić opisuje sklonjive oblike *glagolskih priloga sadanjega i prošloga vremena*, ali razmatrajući Karadžićeve i Daničićeve tekstove zaključuje da je u jeziku tek nekoliko takvih *priloga* koji imaju ulogu *pravih* pridjeva i mogu se sklanjati u muškom, ženskom i srednjem rodu (npr. *moguć*, -a, -e; *vruć*, -a, -e; *tekuć*, -a, -e; *budući*...), a inače su obični, nesklonjivi glagolski prilozi (1899.: 229. – 231.). Taj je Maretićev zaključak izravno utjecao na književnojezičnu normu i praksu 20. stoljeća: glagolski se pridjevi sadanji i prošli (*participi*) u gramatikama ne navode kao zasebna vrsta sklonjivih riječi, a rabi se tek nekoliko pridjeva za koje nema bolje zamjene.

TVORBA RIJEČI

Hrvatski pisci u 19. stoljeću vrlo su skloni novotvorenim riječima. Djelomice autori samoinicijativno stvaraju nove riječi, a djelomice je njihova inovativnost, posebice u drugoj polovici 19. stoljeća rezultat općega onodobnoga stava o hrvatskom jeziku. Naime, u to doba hrvatski jezikoslovci, posebice leksikografi, ali i gramatičari, nastoje obogatiti leksički korpus hrvatskoga književnoga jezika brojnim novim riječima koje bi trebale zamijeniti posuđenice. Među tim novim riječima prevladavaju tvorbene motivirane riječi koje su jezikoslovci izvodili i slagali na temelju postojećih mogućnosti u sustavu tvorbe riječi u hrvatskom književnom jeziku. U tim nastojanjima osobito valja istaknuti leksikografska djela Bogoslava Šuleka i Dragutina Parčića iz 1874.

U hrvatskoj je književnojezičnoj tradiciji plodan sufiks *-telj*, a posebice u 19. stoljeću. Česte su imenice koje su izvedene tim sufiksom od infinitivne osnove, osobito glagola IV. i V. vrste, svršenih i nesvršenih. Označuju mušku osobu vršitelja radnje, npr. u *fCivotu svetoga Vlasi* (1803.) *braniteglja* (=branitelj); u Čevapovića *Igre Sloxitelj* (složitelj) (*Josip, sin Jakoba Patriarke*, 1820.); u Kukuljevića Sakcinskoga *branitelj, porugatelj, potlačitelj, vladatelj* (*Juran i Sofia*, 1839.); u Stazića *prevoditelj* (*Tri čudnovate divice*, 1841.); u Demetra *čitatelj* (*Teuta*, 1844.); u Trnskoga *ukus čitatelja* (*Zvekan opet na svietu*, 1844.); u Jarnević *odhranitelj* (*Plemić i seljan*, 1860.); u Korajca *čitatelji, opovrgavatelji, naučitelj vis. znanostih* (*Dvie čudne promenade*, 1862.); u Vodopića *utješitelj, oštri ukoritelj, Svetoga Nikole pomorskoga obranitelja* (*Tužna Jele*, 1868.); u Šenoe *graditelj* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); u Šumećanina *pripoviedatelj* (*Pusto-*

lovine, 1875.); u Pavlinovića *obranitelj* (*Hrvatski razgovori*, 1877.); u F. Markovića *osloboditelj*, *skvrnitelje svete zemlje*, *potomke očistitelja ove zemlje*, *spasitelja ljudi* (*Zvonimir*, 1877.); u Gjalskoga *ovrhovoditelj* (*Nabadjak*, 1886.); u N. Kujundžića *naručitelj* (*Priča o srići*, 1889.); u Kozarca *četa obožavatelja*, *ravnatelj* (*Mrtvi kapitali*, 1890.); u Bogovića *da priobćimo našem čitetelju* (*Pripoviesti*, 1894.) itd. Taj se sufiks susreće i u kajkavskih autora, ali u sufiksnoj fonološkoj inačici *-tel*, tj. s provedenom depalatalizacijom *lj > l*, npr. u izvedenici *pazitel* koja je tvorena sufiksom *-tel* od infinitivne osnove nesvršenoga glagola IV. vrste, npr. *pazitel na segurnost općinsku*; *pazitel na pute* (Brezovački, *Matijaš grabancijaš dijak*, 1804.).¹⁰⁹ Opet je riječ o izvedenici koja označuje mušku osobu vršitelja radnje. Isti autor rabi izvedenicu *ispeljitelj* ‘izvođač’ (*Matijaš grabancijaš dijak*, 1804.) koja je fonološkom inačicom *-itel* sufiksa *-itelj* izvedena od prezentske osnove prefigiranoga svršenoga glagola V. vrste *ispeljati* ‘izvesti’. Također označuje mušku osobu vršitelja radnje.

M. Mažuranić je rado izvodio sufiksom *-nik* glagolske imenice koje označuju mušku osobu vršitelja radnje. Takva je npr. imenica *tumačnik* ‘tumač’, koja je izvedena od prezentske osnove glagola *tumačiti*, te imenica *zanatnik* ‘obrnika’, koja je izvedena od imeničke posuđenice (turcizma) *zanat* (*Pogled u Bosnu*, 1842.). Izvedenice tim sufiksom od imeničkih osnova nalazimo i u ostalih autora, npr. u Vraza *vinogradnik* ‘radnik u vinogradu’ (pjesma *Ždral putuje*); u Pavlinovića *kamatnik* ‘onaj koji uzima kamate’, *raskolnik* ‘onaj koji stvara raskol’ (*Pjesme i besjede*, 1873.) (Laco i Vulić, 2021.: 14.); u Šumećanina *dvobojnik* ‘sudionik dvoboja’ (*Pustolovine*, 1875.); u Hirca *posjetnik* ‘koji dolazi u posjet’ (*Putopisi*, 1878.) i sl. Potkraj 19. stoljeća također ima izvedenica tim sufiksom kao što je npr. hibridna izvedenica *vandrovnik* ‘skitnica’, odnosno u prenesenom značenju ‘onaj koji luta u potrazi za poslom’ (N. Kujundžić, *Priča o srići*, 1889.) koja je tvorena od strane osnove (germanizam) nesvršenoga glagola VI. vrste *vandrovati*, npr. *da su mladi vandrovnici postali srićni*.

¹⁰⁹ Primjeri iz djela Brezovačkoga transkribirani su radi preglednije tvorbene analize.

U Kranjčevićeva imenica *pobožnik* ‘pobožan čovjek’ izvedena je sufiksom *-ik* od osnove pridjeva *pobožan* (pjesma *Radniku*, 1898.), a u Tomića imenica *otmjjenik* od pridjeva *otmjjen*, npr. *u kom su sjedili toliki otmjenici hrvatski* (*Opančareva kći*, 1871.). Obje izvedenice označuju mušku osobu. U Zahara (*Dosljedna ljubav*, 1871.) i u Kozarca (*Mrtvi kapitali*, 1890.) nalazimo tvorenicu *vježbenik* izvedenu sufiksom *-enik* od prezent-ske osnove nesvršenoga glagola V. vrste.

Neobična je u Starčevića imenica muškoga roda *služak* ‘sluga’, koja je izvedena sufiksom *-ak* od prezentske osnove glagola IV. vrste *služiti* (*Homelie*, II., 1850.). Kajkavski autori često rabe izvedenice sufiksom *-ak* od pridjevnih osnova. Mogu označavati mušku osobu s nekom karakteristikom, npr. *gluhak* u Brezovačkoga: *Ti nesrećni gluhak, kaj me nisi čul znati?* (*Diogeneš*, 1823.), a mogu označavati i stvar, npr. *žutak* ‘novac žute boje’ u Brezovačkoga: *z nekuliko žutaki jezike zavezati; koju škudu ali žutaka* (Brezovački, *Matijaš grabancijaš dijak*, 1804.).

Također je u kajkavskih autora plodan sufiks *-aš* pri tvorbi imenica od pridjevskih osnova. Mogu označavati mušku osobu određenoga društvenoga položaja, npr. *velikaš*, *plemenitaš* (*kakti drugi menši plemenitaši*) u anonimnoj kajkavskoj komediji *Baron Tamburlanovič* (1897.).

Među muškim etnicima izdvajamo *Sarajevac* u M. Mažuranića, izveden domaćim sufiksom *-(a)c* od pune osnove ojkonima *Sarajevo* (*Pogled u Bosnu*, 1842.).

Pri tvorbi odglagolskih imenica susreće se i nulti sufiks, primjerice pri tvorbi kazališnoga nazivlja u kajkavskim tekstovima u kojima se ti nazivi izvode nultim sufiksom od prezentskih osnova svršenih glagola IV. vrste, npr. imenica *ishod* (u leksičkom značenju ‘prizor u drami’, odnosno tvorbenom ‘situacija kad glumci ishode na scenu’: *ISHOD PRVI, ISHOD ČETRTI* (*Baron Tamburlanovič*, 1897.)). Po istom je tvorbenom obrascu također izvedena imenica *dogod* u leksičkom značenju ‘čin (u dramskom tekstu)’, odnosno u tvorbenom ‘situacije kada se što dogodi, događanje’, npr. u Brezovačkoga *DOGOD PETI* (*Diogeneš*, 1823.).

U Draškovića susrećemo veliki broj imeničkih izvedenica od prezent-skih osnova prefiguriranih glagola IV. vrste, npr. imenicu ženskoga roda *zaslužba* (u značenju ‘zasluga’), koja je od prezentske osnove glagola *zaslužiti* izvedena sufiksom *-ba*. U Jorgovanića se npr. susreće apstraktna imenica od prezentske osnove glagola *pomiriti* izvedena sufiksom *-ba*, tj. *pomirba*, npr. *Naslutit ćeš pomirbu* u pjesmi *Vojvoda* (*Sabrane pjesme*, 1890.). Od četrdesetih godina 19. stoljeća uobičajila se u hrvatskih pisaca izvedenica *glasba* koja je sufiksom *-ba* tvorena od imenice *glas*, npr. *U glasbu stavio gosp. V. Lisinski* (Preradović, *Nove pjesme*, 1851.); *na krilih glasbe* (Jorgovanić, *Mlinarska djeca*, 1873.).

Od pridjeva *kriv* nalazimo u Draškovića apstraktnu imenicu *krivda* sa sufiksom *-da*, a od pridjeva *prav* apstraktnu imenicu *pravica* sa sufiksom *-ica* (*Disertatia*, 1832.). Leskovar rabi izvedenicu *molitvenica* ‘molitvena knjiga’, načinjena od pridjevske osnove sufiksom *-ica* (*Mrtvi kapitali*, 1890.). Susreću se i imenice ženskoga roda koje su izvedene od posvoj-nih pridjeva, a označuju žensku osobu, npr. u crtici Alfred F. Mažurani-ća *savjetnikovica*, s tvorbenim značenjem ‘savjetnikova supruga’ (*Lišće*, 1887.). Od proširene osnove *nebes-* imenice *nebo* Preradović rabi izvede-nicu *nebesnica* ‘zvijezda s nebesa’ koja je izvedena sufiksom *-nica*, npr. *Nebesnica zvijezda pala* (*Nove pjesme*, 1851.). Uobičajena je imenica *po-lovica* izvedena od priložne osnove sufiksom *-ovica*, npr. *Digla se skoro polovica grada* (Tomić, *Opančareva kći*, 1871.).

Dubrovčanin Kazali pak rabi imenicu *ravnina* u značenju ‘ravnica’ (*Grobnik*, 1863.), koja je od osnove pridjeva *ravan* izvedena sufiksom *-ina*. U Šenoe je s tim sufiksom zanimljiva izvedenica *množina* u znače-nju ‘mnoštvo’, npr. *izadje iz množine zagrebački krvnik* (*Zlatarovo zlato*, 1872.).

Među mocijskim izvedenicama izdvajamo sa sufiksom *-inja* primjere *gostinja* ‘gošća’ u Jorgovanića, npr. *ponudi gostinjam sjedala* (*Čovjek bez srdca*, 1895.) i *sudinja* u značenju ‘su(d)čeva žena’ u Gjalskoga (*Maričon*, 1890.). Od pridjeva je sufiksom *-inja* izvedena imenica *ženskinja* ‘žen-ska osoba’ koju V. Novak rabi kao stilski neutralnu (*Posljednji Stipančići*,

1899.), naravno, stilski neutralnu u onolikoj mjeri uolikoj u tom djelu uopće mogu biti stilski neutralne riječi koje se odnose na žensku osobu.

U hrvatskoj je tradiciji izvođenje imenica koje označuju zanimanje sufixom *-ija*. Takav tip izvedenica može se susresti i u hrvatskih pisaca iz 19. stoljeća, npr. *pisarija* u značenju ‘posao pisara’ u Brlića (*Uspomene*, 1886.-1888.); *prosjacija* u značenju ‘posao prosjaka, prosjačenje’ u V. Novaka (*Posljednji Stipančići*, 1899.); *krčmarija* ‘posao krčmara’ u Kovačića (usp. Anić,¹¹⁰ 1971.: 110.). Sukladno očekivanjima, izvedenice s istim tvorbenim obrascem susreću se i u kajkavskih autora iz 19. stoljeća, npr. u Brezovačkoga *meštija* ‘posao (posel) meštra’ (*Matijaš grabancijaš dijak*, 1804.). Šenoinu imenicu *krvarija* u značenju ‘krvljenje’ valjalo bi izvoditi sufixom *-arija* (*Zlatarovo zlato*, 1872.).

U hrvatskoj pisanoj tradiciji prethodnih stoljeća plodan je sufix *-nja* pri tvorbi glagolskih imenica od glagola IV. vrste. Nalazimo ih i u 19. st., npr. u Tomića *tučnja*: *Sutradan se je u svem gradu govorilo samo o ovoj tučnji* (*Opančareva kći*, 1871.); u Kovačića *tučnja* (usp. Anić, 1971.: 84.); u Jorgovanića *lomnja mačeva* u pjesmi *Vojvoda* (*Sabrane pjesme*, 1890.); u Pavlinovića *gudnja* (*Pjesme i besjede*, 1873.) (usp. Laco i Vulić, 2021.: 17.).

U pjesničkom su jeziku nerijetke neuobičajene izvedenice zbog versifikacijskih potreba. Tako npr. Zorčić zbog potreba rime ne rabi zemljopisni naziv *draga* ‘uvala, manji zaljev’ nego zbog parne rime uvećanicu *dragetina*: *U dnu jedne dragetine - Sidi diva na vrh stine* (*Vila dalmatinska*, 1852.).

Među apstraktnim imenicama koje su od pridjevne osnove izvedene plodnim sufixom *-oća* izdvajamo tvorenicu *slaboća*, npr. u Tucića *žrtva svoje slaboće*; *onda me je zahvatila silna slaboća*; *i nemoć i slaboća*; *sav dršćem od nemoći i slaboće* (*Bezimena sonata*, 1900.).

110 Anić je izvedenicu *krčmarija* smatrao kajkavskom riječi. Može se, doduše, reći da je to u Kovačićevu jeziku kajkavizam, ali nije isključivo kajkavska riječ jer je uobičajena i u čakavštini, osobito sjeverozapadnoj.

U Jorgovanića je pak zanimljiv etnonim *Indijanka* s tvorbenim značenjem ‘ona koja je iz Indije (Indijka)’: *zvala se je Stella Raiva, a bijaše rodom Indijanka (Divlja djevojka, 1891.)*. Također izdvajamo iz Šenoina *Diogenesa* ženski etnonim *Škotkinja* (usp. Kalenić, 1965.: 122.) izveden mocijskom tvorbom sufiksom *-kinja*.

Sufiksom *-ost*, koji je plodan u otprijevnoj tvorbi apstraktnih imenica, izvedena je npr. imenica *ljubomornost* od osnove pridjeva *ljubomoran*, npr. u Tomića *ljubomornost u njegovu srcu (Opančareva kći, 1871.)*. Općenito se može reći da je u jeziku hrvatskih pisaca iz prijašnjih stoljeća taj tvorbeni obrazac bio iznimno plodan. Tu tradiciju slijede npr. Lukić *mirnost* ‘mirnoća’ (*Život Gospodina, 1823.*); Starčević *gorkost serca* ‘gorčina srca’ (*Homelie, 1850.*); Kovačić *divljost* ‘divljina’, npr. *tu vladaše narav u svoj svojoj divljosti (Fiškal, 1882.)*. Dubrovčanin Kaznačić u skladu s dubrovačkom književnom tradicijom rabi apstraktnu imenicu *ljepost*, koja je izvedena od pridjeva *lijep* sufiksom *-ost*, npr. u pjesmi *Jozipu knezu Jelačiću Banu trojedne kraljevine Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinske (Pjesme razlike, 1879.)*.

U Kovačića je zanimljiva zbirna imenica *steklišad (Smrt babe Čengićkinje, 1880.)* koja je izvedena tipično štokavskim sufiksom *-ād* za tvorbu zbirnih imenica za živa bića. Imenica *steklišad* izvedena je od kajkavske imenice *stekliš* (u prenesenom značenju ‘nepopustljiva, radikalna osoba’) koja je i sama izvedenica – i to od kajkavskoga pridjeva *stekli* s temeljnim leksičkim značenjem ‘bijesan’. Zbirna imenica *ženskad* koju npr. rabi Tomić može se smatrati izvedenicom od pridjeva, ali i od poimeničenoga pridjeva: *osobito pod večer dolazi ovamo ženskad po vodu (Opančareva kći, 1871.)*. Od osnove posvojne pridjevne zamjenice *svoj* izvedena je zbirna imenica *svojad* koju rabi Tomić, npr. *Obitelj opančara Bone broji samo tri glave. On, žena mu Reza i kći Marica, to je sva svojad (Opančareva kći, 1871.)*.

Od prezentske osnove nesvršenoga glagola IV. vrste *ljutiti*, Kozarac sufiksom *-av* izvodi apstraktnu imenicu ženskoga roda *ljutav*, npr. *još je većma podjarivao njenu ljutav; čovjek ni u najvećoj ljutavi ne bi mogao njoj žalostne rieči nabaciti (Mrtvi kapitali, 1890.)*.

Drašковиć rabi apstraktnu imenicu srednjega roda *pomirje* (u značenju ‘pomirenje’), koja je od prezentske osnove svršenoga glagola IV. vrste *po-miriti* izvedena sufiksom *-je* (*Disertatia*, 1832.). Sličan tvorbeni obrazac nalazimo u Preradovićevoj pjesmi *Ljudsko srce* pri tvorbi apstraktne imenice *nazočje* od prezentske osnove nesvršenoga glagola IV. vrste *nazočiti*, npr. *u nazočju groba*. Sufiks *-je* plodan je i pri tvorbi zbirnih imenica, npr. od imenice *drevo* ‘drvo’ izvedena je zbirna imenica *drevje* u anonimnoj kajkavskoj komediji *Baron Tamburlanović* (1897.); zatim u Vojnovića zbirna imenica *valovlje*, *raskidala gore valovlja* (*Ksanta*, 1886.), izvedena iz proširene, odnosno iz morfološke osnove množinskoga oblika imenice *val*, s jotiranjem na granici tvorbene osnove i sufiksa, kao i u Jorgovanića u pjesmi *Sastanak* (*Sabrane pjesme*, 1890.). Istim je sufiksom od osnove imenice *stablo* izvedena zbirna imenica *stabalje*, npr. u Šenoinu *Diogenesu* (usp. Kalenić, 1965.: 122.) te u Gjalskoga (*Maričon*, 1890.), s umetnutim blagoglasnim *a* i jotiranjem na granici tvorbene osnove i sufiksa. U Kranjčevića nalazimo zbirnu imenicu *oblačje* (pjesma *Prosinačko sunce*). Susreću se i zbirne imenice izvedene sufiksom *-inje*, npr. u Šenoe *vrbinje*, *u vrbinju* (*Zlatarovo zlato*, 1872.) te u kajkavskih autora *-erje*, npr. izvedenica *graberje* kao zbirna imenica od *grab* (*Baron Tamburlanović*, 1897.). Zanimljivo je da se sufiks *-je* susreće i pri naglašavanju značenja polazne riječi, npr. u imenici *prostorje* koja je izvedena od imenice *prostor*. Pritom *prostorje* dobiva novo značenje ‘prostranstvo’, npr. *prostorje svemira* u F. Markovića (*Dom i svijet*, 1883.). Kovačićeva izvedenica *penezje* (*Smrt babe Čengiđkinje*, 1880.) može se smatrati svojevrsnom sufiksalsnom izvedenicom od osnove množinskoga oblika *penezi*. Budući da je u osnovi posuđenica, *penezje* je hibridna izvedenica s posuđenom osnovom (stari germanizam) i domaćim sufiksom.

Česte su glagolske imenice koje su izvedene domaćim sufiksom *-nje* od infinitivnih glagolskih osnova. Ovdje izdvajamo hibridnu izvedenicu *vandrovanje* s infinitivnom osnovom stranoga podrijetla (germanizam), npr. *kraj je već tomu da siromah momak u vandrovanju naiđe na svoju sriću* (N. Kujundžić, *Priča o srići*, 1889.). Leksičko značenje te izvede-

nice je ‘skitanje’, odnosno s djelomice prenesenim značenjem ‘lutanje u potrazi za poslom’.

Š. Starčević pak, u maniri hrvatskih vjerskih pisaca iz prijašnjih stoljeća, čija je djela kao svećenik nedvojbeno čitao, često rabi glagolske imenice koje su od prezentskih osnova prefigiranih glagola IV. vrste izvedene sufiksom *-enje/-jenje*, npr. *sagrađenje* (*Nova ričoslovica ilirička*, 1812.), *izgubljenje* (*Homelie*, I., 1850.); *razorenje, sveršenje* (*Homelie*, II., 1850.).

U hrvatskoj je jezičnoj tradiciji uobičajena imenica *selište* u značenju ‘naselje’, koja je izvedena sufiksom *-ište*, npr. u Šenoe (*Zlatarovo zlato*, 1872.). Kranjčević rabi izvedenicu *nebište* (pjesma *Prosinačko sunce*).

Susreću se i izvedenice sufiksom *-stvo* od takvoga tipa imenica, npr. u Demetra *čitateljstvo* (*Teuta*, 1844.), u Kozarca *ravnateljstvo* (*Mrtvi kapitali*, 1890.). Od prezenstske osnove svršenoga prefigiranoga glagola izvedena je Leskovarova imenica *upoznanstvo*, npr. *izbjegava upoznanstva s muškarcima* (*Propali dvori*, 1896.).

U hrvatskoj se tradiciji susreće apstraktna imenica srednjega roda *počelo* ‘početak’, izvedena sufiksom *-lo* od infinitivne osnove glagola I. vrste *početi*. Rabi ju npr. N. Kujundžić (*Dida Kojica*, 1888.).

Sufiks *-je* plodan je pri prefiksarno-sufiksaloj tvorbi imenica srednjega roda kojih je osnova također imenička, primjerice u Tucića hibridna tvorenica *posoblje* s osnovom stranoga podrijetla (hungarizam) te domaćim prefiksom *po-* i sufiksom *-je* s epentetskim *l* kao podvrstom jotiranja na granici tvorbene osnove i sufiksa. Tvorbeno značenje te imenice je ‘ono što je po sobi’. Tucić rabi tu tvorenicu u leksičkom značenju ‘sobni namještaj’,¹¹¹ npr. *ja vidim svoje posoblje... tamo ormar...* (*Bezimena sonata*, 1900.). U 19. stoljeću uobičajena je izvedenica prefiksarno-sufiksalo tvorbe *površje* ‘površina’, npr. u Kovačića (*Fiškal*, 1882.); u Carića *pod površjem mora* (*Slike iz pomorskoga života*, 1884.). Među imenicama toga tvorbenoga načina izdvajamo još npr. u I. Mažuranića *podnebesje*

111 Vladimir Anić (1998.: 822.) za riječ *posoblje* navodi značenje ‘tkanine i drugi materijali za opremu sobe (zastori, tepisi, rolete, prostirke)’.

(*Smrt Smail-age Čengića*, 1857.). Od osnove *dn-* imenice *dno*, koja se veže s prefiksom *bez* i sufixsom *-ica*, načinjena je tvorenicu ženskoga roda *bezdanica* (s umetnutim blagoglasnim *a* u osnovi kako bi se izbjegao suglasnički slijed *zdn*). Rabi ju Kumičić.¹¹² Tvorbeno joj je značenje ‘ono što je bez dna’.¹¹³ Prefiksarno-sufiksnom tvorbom s prefiksom *pod-* i sufixsom *-ica* načinjena je npr. imenica *podkućnica*, također s imeničkom osnovom. Tvorbeno joj je značenje ‘ono što je pod kućom’. Rabi ju npr. Tomić: *Starac Bono otišao u vinograd. Teta Reza otišla malo u podkućnicu* (*Opančareva kći*, 1871.).

Sufiksom *-ina* načinjena je primjerice prefiksarno-sufiksnom tvorbom imenica *poputbina*, također od imeničke osnove s prefiksom *po-* i sufixsom *-bina*. Označuje hranu i piće koju se nosi kad se ide na put, npr. u N. Kujundžića *Dočim su već počeli vaditi svoju poputbinu da štogod založe* (*Priča o srići*, 1889.).

Pri složeno-sufiksnoj tvorbi susreću se tvorenice sa sufixsom *-(a)c* koje označuju mušku osobu, npr. *rukotvorac* s prvom imeničkom i drugom prezentskom osnovom glagola IV. vrste, koje su povezane spojnikom *-o-*. Tvorbeno joj je značenje ‘onaj koji nešto tvori rukom’. Rabi ju npr. Vrinjanin *dobar rukotvorac* (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); N. Kujundžić *rukotvorca i obrtnika* (*Priča o srići*, 1889.). U kajkavskim tekstovima Brezovačkoga čest je sufixs *-an(e)c* pri tvorbi imenica složeno-sufiksnom tvorbom s prvom imeničkom i drugom prezentskom glagolskom osnovom koje su povezane spojnikom *-o-*, npr. *pravdoznanec* u značenju ‘pravnik’ i *pesmoznanec* ‘pjesnik’. Također označuju mušku osobu: *Koje negda jedan pesmoznanec je zgovoril* (*Matijaš grabancijaš dijak*, 1804.).

112 Kumičićev primjer *bezdanica* preuzet je iz knjige I. Pranjkovića (1993.: 75.).

113 Danas je u tom značenju uobičajena tvorena inačica *bezdan*, rjeđe *bezno*. Postoje i tumačenja da je *bezdan* prefiksalna tvorenica od imenice *dan* (usp. npr. S. Babić, 2002.: 376.) pa bi *bezdan* bio ‘ono gdje nema dana’. Takvo je tumačenje dvojbeno jer *dan* (tj. danje svjetlo) izostaje i u špiljama i različitim zatvorenim prostorima, a ovdje se zapravo radi o nečemu čemu se ne vidi *dno* pa je *bezdan* prefiksarno-sufiksna tvorenica s nultim sufixsom i umetnutim blagoglasnim *a* u osnovi. Ovakvu tvorbenu postavku potkrepljuju i primjeri u hrvatskim mjesnim govorima, npr. u govorima u Srijemu *dance* u značenju ‘dno posude’.

Općenito se može reći da su česte tvorenice složeno-sufiksalne tvorbe koje su po vrsti riječi imenice, a imaju prvu imeničku i drugu prezentsku glagolsku osnovu koje su povezane spojnikom *-o-*, npr. s nulnim sufiksom *kamenopis*, primjerice *Živ kamenopis* (Preradović, *Nove pjesme*, pjesma *Na Grobniku*, 1851.), također *mirozov*, s leksičkim značenjem ‘vrijeme kada se vojnik na večer mora vratiti u vojarnu’, npr. u I. J. Kujundžića *kad mirozov zateče vojnika za čašom; malko prije mirozova dolazeć u kasarnu* (Dositio se, 1890.).

Premda su pisali književnim jezikom s ikavskim refleksom jata, I. J. i N. Kujundžić u Bačkoj nastojali su rabiti složenice (čiste i složeno-sufiksalne) koje su u Hrvatskoj u uporabi u 19. stoljeću, npr. I. J. Kujundžić *tilovižba: gdi su učenice učile i tilovižbu* (*Oholica*, 1890.); N. Kujundžić *poljodilstvo* (*Piča o srići*, 1899.).

Sufiks *-(a)n* sudjeluje npr. pri tvorbi pridjeva *čaran* od imeničke osnove, s tvorbenim značenjem ‘koji ima čar’ (‘čaroban’), primjerice *u neopisivo čarnu simfoniju* (Tucić, *Bezimena sonata*, 1900.). Od pridjeva *nov* izveden je sufiksom *-aš(a)n* stilski obilježen pridjev *novašan*. Susreće se npr. u Preradovića: *Dobro došle, pjesmice novašne* (*Nove pjesme*, 1851.).

Od osnove *posl-* imenice *posao* izveden je sufiksom *-en* pridjev *poslen* s tvorbenim značenjem ‘koji je predan poslu’, npr. u Tomića *Djevojka bijaše krasna, vriedna i poslana* (*Opančareca kći*, 1871.). Od prefigiranoga svršenoga glagola IV. vrste *ukajditi* ‘uglazbiti’, (izvedenoga prefiksarno-sufiksalsnom tvorbom, s tvorbenim značenjem ‘staviti u kajde, tj. note’), načinjen je sufiksom *-jen* pridjev *ukajdjen* ‘uglazbljen’, npr. u Brlića *ukajdjene pjesme* (*Uspomene*, 1886.).

Hidža nastoji rabiti neuobičajene izvedenice. Tako npr. među pridjevima u Hidžinu pjesništvu izdvajamo *tresav, tresava* ‘koji se trese’ (*Pjesan* 8), izveden sufiksom *-av* od prezentske osnove glagola *tresti*.

Pojedini hrvatski pisci u 19. stoljeću rabe pridjev *zanimiv* ‘zanimljiv’ sa sufiksom *-iv*, npr. Zahar (*Dosljedna ljubav*, 1871.), Korajac (*Auvergnanski senatori*, 1877.), Jorgovanić (*Čovjek bez srdca*, 1895.) i drugi, i

od njega izvedenu apstraktnu imenicu *zanimivost*, npr. Leskovar (*Propali dvori*, 1896.). Kozarac pak rabi pridjev *sanljiv* sa sufiksom *-ljiv* (*Mrtvi kapitali*, 1890.).

Sufiksom *-cat* pojačava značenje pridjeva koji je u osnovi novotvorene riječi. Njime je npr. načinjen pridjev *jedincat* od osnove pridjeva *jedini*, primjerice u Tucića: *jednu jedincatu misao* (*Bezimena sonata*, 1900.).

Sufiks *-ovit* nije plodan pri tvorbi pridjeva koji označuju sličnost, a rijetki primjeri izveni su od imenica, npr. u Tucića *staklovit* ‘koji podsjeća na staklo’: *te staklovite oči* (*Bezimena sonata*, 1900.). Inače je u drugim semantičkim skupinama riječ o plodnom sufiksu, npr. u Leskovara *vjekovite tajne zašućivane misli* (*Propali dvori*, 1896.). Jorgovanić je osobito u stilematske svrhe rabio pridjeve izvedene sufiksima *-ovit* i *-obit*, npr. *duša žarkovita* u pjesmi *Prijatelju*; *čarobit vienac* u pjesmi *U sjeni paome* (*Sabrane pjesme*, 1890.).

Neobične se pridjevske izvedenice susreću u Lukića, npr. pridjev, odnosno prilog *materski* ‘materinski’, koji je od proširene imeničke osnove *mater* izveden sufiksom *-skī*, npr. *naučite se od nje ljubavi materskoj* (*Život Gospodina Boga*, 1823.). Od toga je pridjeva adverbizacijom nastao prilog, npr. *pobrine se za ditešce svoje materski* (*Život Gospodina Boga*, 1823.). Isti autor, u istom djelu, u značenju ‘očinski’ također rabi pridjev izveden sufiksom *-ski*, ali od posvojnoga pridjeva *očev*, tj. *očevski*. Od osnove imenice *oštarija* (‘gostionica’) izveden je sufiksom *-aškī* odnosni pridjev *oštarijaški* (s tvorbenim značenjem ‘koji se odnosi na oštariju’, npr. u kajkavskoj drami Brezovačkoga *oštarijaški sluga* (*Matijaš grabančijaš dijak*, 1804.). U Tucića se pak susreće odnosni pridjev *trijumfatorski* s tvorbenim značenjem ‘koji je pun trijumfa’. Izveden je od imenice *trijumf* sufiksom *-atorskī*, npr. *trijumfatorski posmijeh* (*Bezimena sonata*, 1900.).

Pri prefiksarno-sufiksnoj tvorbi pridjeva čest je tvorbeni obrazac: prefiks *bez-* + imenička osnova + sufiks *-(a)n*. U Hidže npr. susreće se pridjev *bezuban*, *bezubna* (*Pjesan* 8) s gubljenjem suglasnika na granici prefiksa i tvorbene osnove. Tucić pak rabi npr. pridjev *besvjestan* (s tvorbenim značenjem ‘koji je bez svijesti’) s fonološkom inačicom *bes-* prefiksa *bez-*

zbog jednačenja po zvučnosti i gubljenja suglasnika na granici prefiksa i tvorbene osnove, dok unutar osnove alternira *ije/je*: *ja sam išao supijan, besvjestan* (*Bezimena sonata*, 1900.).

Pri složeno-sufiksnoj tvorbi pridjeva susreću se npr. složeniце tvorene od prve imeničke i druge prezentske osnove nesvršenoga glagola IV. vrste koje povezuje spojnik *-o-*, a vežu se s različitim sufiksima. Tako se npr. pridjev *cvjetokitan* veže sa sufiksom *-(a)n*. Tvorbeno mu je značenje ‘koji se kiti cvijetom (cvijećem)’, primjerice u F. Markovića *Na Ankin dodje grob, već cvjetokitan* (*Dom i svijet*, 1883.). Pridjev *slavoplodan* moguće je smatrati čistom složenicom s tvorbenim značenjem ‘koji je plodan slavom’, ali ipak je preporučljivija tvorba po obrascu imenička osnova + spojnik *-o-* + prezentska glagolska osnova (nesvršenoga glagola IV. vrste) + sufiks *-(a)n* s tvorbenim značenjem ‘koji se plodi slavom’, npr. u Pre-radovića *Duh junački slavoplodan* (*Nove pjesme*: pjesma *Na Grobniku*, 1851.). S na isti način složenim osnovama, ali s prezentskom osnovom glagola V. vrste i sa sufiksom *-j(a)n* tvoren je pridjev *nebotičan* (s jotiranjem na granici druge tvorbene osnove i sufiksa), s tvorbenim značenjem ‘koji tiče (dotiče) nebo’ npr. u Jorgovanovića *nebotično brdo* u pjesmi *Gospodjici, koja ne će ljubiti* (*Sabrane pjesme*, 1890.). Imenička osnova i prezentska osnova glagola V. vrste povezane su spojnikom *-o-* u pridjevu složeno-sufiksalne tvorbe *zvjezdoblíst* s nultim sufiksom i tvorbenim značenjem ‘koji blista poput zvijezda’, npr. u F. Markovića *i gle u grobu sjaj je zvjezdoblísti* (u rimi s *isti*) (*Dom i svijet*, 1883.).

Glavni brojevi druge dekade izvedeni sufiksom *-nājst* uobičajeni su u 19. stoljeću u kajkavskih pisaca, npr. *petnajst let* (Brezovački, *Matijaš grabancijaš dijak*, 1804.).

Glagoli VI. vrste sa sufiksom *-ovati* obično su izvedeni od imenica, npr. u zapadnoj Ugarskoj u Glavanića *tužbovati se* ‘podignuti tužbu (međusobno jedan protiv drugoga)’ (*Kako se meso s vinom kara*, sredina 19. st.). Od ostalih glagola izvedenih sufiksacijom izdvajamo npr. Vrazov glagol *drvarit* sa sufiksom *-arit* u značenju ‘sjeći drva u šumi’: *Njim otide otac drvarit u luge* (pjesma *Bura*). Deminutivno-pejorativni nesvršeni glagol V. vrste *pišakati*, s ikavskim odrazom *jata* u N. Kujundžića, izveden je

sufiksom *-akati* od prezentske osnove glagola IV. vrste *pišačiti*. Označuje radnju dužega hodanja u različitim smjerovima. Od njegove infinitivne osnove sufiksom *-nje* izvedena je imenica *pišakanje* ‘pješačenje od mjesta do mjesta’: *Ta dosadi čoviku to silno pišakanje*.

Vrlo je plodna prefiksalna tvorba glagola različitim sufiksima kao npr. *do-* i *od-* pri tvorbi svršenih glagola, primjerice u kajkavskom tekstu *do-končati* (Baron Tamburlanović, 1897.), u I. J. Kujundžića povratni glagol *odžuriti se*, npr. *dok se on ne odžuri do konaka* (*Dositio se*, potkraj 19. st.). Od prefigiranoga nesvršenoga glagola *obzirati se* tvoren je prefiksom *po-* svršeni glagol *poobzirati se*, npr. u Kujundžića *Momci začuđeni se poobziraše* (*Priča o srići*, potkraj 19. st.). Leskovar rabi glagol *steći* i njegovu antonimnu prefiksalsnu tvorenicu *rasteći*: *On ako ne će steći, sigurno rasteći ne će* (*Propali dvori*, 1896.). Prefiksom *naj-* tvoren je glagol *najvoliti* sa superlativnim značenjem, kojega rabi veći broj autora (bilo s ikavskim ili jekavskim refleksom jata), npr. Tomić *kupio joj je voća, koje je najvoljela jesti* (*Opančareva kći*, 1871.); Pavlinović *on najvoli govoriti svojim jezikom* (*Hrvatski razgovori*, 1877.); *najvoli* N. Kujundžić (*Priča o srići*, 1889.); Gjalski, npr. u obliku gl. pridjeva radnoga *najvoljela* (*Maričon*, 1890.). _

Pojedine tvorenice naslijeđene su iz čakavske i kajkavske književno-jezične tradicije, npr. vremenski prilog *jednoč* koji je od brojne osnove izveden sufiksom *-oč*, npr. u Gaja (*Još Horvatska nij’ propala*, 1835.), u Harambašića (u pjesmi *U nevolji*), u Preradovića u pjesmi *Ribar* (*Nove pjesme*, 1851.), u Jukića (*Putovanje*, 1861.), u Markovića (*Zvonimir*, 1877.) itd. Postupno se usporedno pojavljuju i tvorbene inačice sa sufiksom *-oć*, npr. *jednoć* u Jorgovanića (*Divlja djevojka*, 1891.).

Iz književnojezične je tradicije i prilog *najjednoč* koji je načinjen prefiksacijom pridjeva *jednoč*, npr. u N. Tordinca *Najjednoč se izpravi* (*Djakovački spasovdan*, 1886.); u Jorgovanića *najjednoč* (*Divlja djevojka*, 1891.); u Tucića *najjednoč su se boje promijenile* (*Bezimena sonata*, 1900.); *Onda se najjednoč sagnuo dublje* (*Sa sela*, 1900.). Prefiksalna tvorba od vremenskoga priloga *jedared* (karakterističnoga za pisce bunjevačkoga i šokačkoga podrijetla) također je zastupljena, npr. *najedared se sastali; odjedared nestane* (N. Kujundžić, *Priča o srići*, potkraj 19. st.).

U hrvatskoj je pisanoj tradiciji (kao i u organskim idiomima) nerijetka uporaba priloga *kašnje* s komparativnim značenjem, koji je izveden od priloga *kasno* sufiksom *-je* (s jotiranjem i jednačenjem po mjestu tvorbe na granici tvorbene osnove i sufiksa). Nalazimo ga npr. u Vrinjanina *da kasnje... nenajdesga* ‘da kašnje ne nađeš ga’ (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u desetercu I. Mažuranića *Jer što kašnje, sve to jače tuče*¹¹⁴ (*Smrt Smail-age Čengića*, 1857.); u Harambašića (pjesma *Novi vek*); u Šenoe *prije ili kašnje* (usp. Kalenić, 1965.: 142.); u Tomića *taj je imao biti dva dana kašnje* (*Opančareva kći*, 1871.); u Cirakija *a kašnje morade na put* (*Mali griesi*, 1871.); u Zahara *Buduć da ga je kašnje i više puta zvao* (*Dosljedna ljubav*, 1871.); u Perkovca *što ste kašnje radili* (*Stankovačka učiteljica*, 1871.); u Kozarca *kašnje* (*Mrtvi kapitali*, 1890); u Zorića *da ne bude kašnje neprilike* (*Žrtva materina*, 1895.) itd. Premda rjeđe, susreće se i inačica *kasnije* sa sufiksom *-ije*, npr. u Kovačića (*Doktor Marko u kajgani*, 1884.).

Veliki broj priloga izvedenih sufiksima *-ce-* i *-ice*, bilo sufiksalsnom, prefiksalsno-sufiksalsnom, a ponekad i složeno-sufiksalsnom tvorbom (te od njih novih tvorenica prefiksalsnom tvorbom) uobičajen je u većine hrvatskih pisaca iz 19. stoljeća, npr. *strmoglavce* u Vraza (pjesma *Bura*); *skrovce*: *svaki čas znala ga je skrovce čim iznenaditi; koja je vas dan skrovce gorke suze ronila* u Tomića (*Opančareva kći*, 1871.); u N. Torđinca *i pljunuv prezirce* (*Djakovački spasovdan*, 1886.); *nepreztance* u G. Andrina (*Mičo*) (usp. Vulić, 2009.: 93.); *neprestance* u Kozarca (*Mrtvi kapitali*, 1890.); *nehotice* u Vraza (*Soneti*, 1846.) i Vebera (*Listovi o Italiji*, 1861.); *nepromjenice* u Vraza (pjesma *Ti si moja*); *iznovice* u Vebera (*Listovi o Italiji*, 1861.) i F. Mažuranića u crticama *Sjena i Pjevačica* (*Lišće*, 1887.); *poledjice* u Šenoe (*Zlatarovo zlato*, 1871.); *naustice*: *Nije onda momak djevojci naustice ljubav očitovao* u Tomića (*Opančareva kći*, 1871.); *četveronožice*; *trbušice* u Vodopića (*Marija*, 1871.); *naočice* u Pavlinovića (*Hrvatski razgovori*, 1877.); *redomice* u Brlića (*Uspomene*, 1886.-1888.); *poledjice*, *izprvice* u Kozarca (*Mrtvi kapitali*, 1890.); *hoti-*

114 Napominjemo da bi struktura deseteračkoga stiha bila očuvana i uporabom novijega priloga *kasnije*: *Što kasnije, sve to jače tuče*.

mice u V. Novaka (*Pod Nehajem*, 1892.); u Bogovića *uzajmice*, npr. *želeći si uzajmice laku noć* (*Pripoviesti*, 1894.); *časimice*, *besjedice* u Jorgovanića (*Čovjek bez srdca*, 1895.); *časomice* u Šenoe (*Zlatarovo zlato*, 1871.) i G. Andrina (*Miće*) (usp. Vulić, 2009.: 93.); *ustopice* u Šenoe (*Zlatarovo zlato*, usp. Kalenić, 1965.: 127); *silomice*, *neopazice*, *naočice* u Kumičića (usp. Pranjković, 1993.: 77.); *početverce* u Gjalskoga (*Iz varmegjinskih dana*, usp. Sović, 1985.: 146.); u Kurelca *iznovice*, *redomice*, *neobzirice*, *nemilice* (*Jačke*, 1871.); *vlastoručice*, *bezdašice*, *neštedice* u G. Andrina (*Miće*) (usp. Vulić, 2009.: 93.).

Česte su priložne sraslice u različitim autora, npr. u kajkavskom tekstu *vutomtoga* ‘u međuvremenu’ (*Baron Tamburlanović*, 1897.), *morebiti* ‘možda’ (Brezovački, *Matijaš grabancijaš dijak*, 1804.; *Baron Tamburlanović*, 1897.). Inače se uobičajilo štokavsko *možebiti* (i *možebit*), npr. u Kukuljevića Sakcinskoga *možebiti ću natji kod Turaka*, *Možebiti da će robstvo sina njegova* (*Juran i Sofia*, 1839.); *uvriedjeni možebiti* (*Dva Slavena*, 1859.); u Demetra *Možebit će poslužiti nam sreća*, *Možebiti da ju vid uplaši* (*Teuta*, 1844.); u Jarnević *Posliednji put možebiti* (*Plemić i seljan*, 1860.); u Vebera Tkalčevića *pomislio sam možebiti, da uz tu marljivost...* (*Listovi o Italiji*, 1861.); u Jurkovića *Takova se šta možebiti... nije dogodilo* (*Izabrana djela*, 1862.); u Dobrile *da se možebiti... nenapune blaga tvojega* (*Otče, budi volja tvoja!*, 1869.); u Tomića *Možebiti da su fratri imali nekoč svoj posjed ondje* (*Opančareva kći*, 1871.); u Šenoe *Možebit ima i druga razlika; ima hajduka, možebit i uhoda vašega gospodina otca* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); u Kurelca *a možebit popu žao; možebit da sam komu i dodijô* (*Jačke*, 1871.); u Pavlinovića *Možebit, da niki prskaju* (*Hrvatski razgovori*, 1877.).¹¹⁵ Česta je i sraslica *kadikad*, npr. u Tomića *kadikad tako silno; pa kadikad i uzdahne* (*Opančareva kći*, 1871.).

Primjeri jasno pokazuju povezanost s tradicijom u rječotvorju, ali i znatnu inovativnost.

¹¹⁵ U pojedinim izdanjima iz 19. stoljeća umjesto sraslice *možebiti* pojavljuje se dvorječni izraz u istom priložnom značenju, npr. u Starčevića *Jesi li može biti čarao* (*Svagdanja pobožnost*, 1856.); u Vodopića *može bit da ona hudoba i sad je gdje tudar* (*Marija*, 1871.); u Šenoe *za Turke ste može biti junak, ali ne za žene* (usp. Kalenić, 1965.: 162).

REČENICA

U sintaksi padeža valja istaknuti slaganje prijedloga *proti(v, a)* s oblicima u dativu. To je jedna od značajka norme zagrebačke filološke škole koja, sukladno hrvatskoj jezičnoj tradiciji, propisuje prijedlog *proti(v)* uz dativ, a norma hrvatskih vukovaca uvodi *protiv* uz genitiv (v. Ham, 2006.: 70., 156.).¹¹⁶ Sveza „*protiva, suprotiva, suproch*“ + dativ propisana je i u Appendinijevoj gramatici (1808.: 121.), u Starčevićевой je također *protiva* uz dativ, kao i u Vebera (1859.: 55.) i u A. Mažuranića (1859.: 136.). Babukić izrijekom ističe tu svezu u dativu, a upozoruje kako je *protiv* uz genitiv rusizam: „Kod Rusah, i po njih ravnajućih se plemenih Serbaljah potrebuje ‘protiv’ 2. pad.; – gdje naprotiv kod svih drugih Slavjana ‘protiv’ 3. potrebuje padež.“ (1836.: 55.). Takvu opasku ima i A. Mažuranić uz prijedlog „*proti(-v, -va)*... s genitivom po ruski“ (1859.: 136.). U djelima hrvatskih pisaca 19. stoljeća uočljiva je uporaba prijedloga *proti(v)*, *protiva* uz dativ, sukladno hrvatskoj tradiciji i normi zagrebačke filološke škole. Primjerice, u *fCivotu svetoga Vlasi* (1803.) *protiv pravovjernikom*; u Mihanovića *proti nyim (Rech domovini, 1815.)*; u Čevapovića *proti meni (Josip, sin Jakoba Patriarke, 1820.)*; u Mikloušića *boj proti Baziliu Czaru, proti Dalmaczii (Izbor dugoványh vszakoverztnéh, 1821.)*; u Lovrenčića *prot’ Nepriatelju szvomu, Poglejte proti Nebu gore (Kratka Dobreh Dersanyh pripovedanya, 1824.)*; u Vrinjanina *proti Jakovu, proti nepriatelju, ofvetu protiva šinovom (Razgovori za sve nedilje, 1825.)*; u

116 U Maretićevoj gramatici taj prijedlog glasi *protiv* ili *protivu* uz objašnjenje: „Prijedlog *protiv* Vuk svagda upotrebljava s genitivom...“ (1899.: 551.). K tomu napominje: „Govori se i *proću, sproć, sproću*“. Te izraze nismo opazile u razmotrenim književnim djelima, a nemaju ih ni navedene hrvatske gramatike. Prijedlog *suproć* imaju Š. Starčević (*suproch*) i A. Mažuranić i to s dativom kao i *proti*. U tom značenju primjećujemo *suproch* u *fCivotu svetoga Vlasi* (1803.) *suproch mojoj vogli* (=suproć mojoj volji); u Kazalija *Suproć sebi svu tatarsku silu (Grobnik, 1863.)*; a u Vrinjanina prijedlog *suprot*, uz običniji *proti*: *f-nepriateljom fdruxena suprot vama* (=s neprijateljom združena suprot vama) (*Razgovori za sve nedilje, 1825.*).

Katančića *proti krivima Naucsiteljim* ' (Sveto pismo, 1831.); u Kukuljevića Sakcinskoga *proti potlačiteljem domovine* (Juran i Sofia, 1839.); u Demetra *prot' nam bogovi vojuju* (Teuta, 1844.); u Jarnević *proti tebi negovorim* (Domorodne poviesti, 1843.); u Ilića Oriovčanina *jedan proti drugom* (Slavonski običaji, 1846.); u Kazalija *Protiv njoj vojevati* (Zlatka, 1856.); u Vebera Tkalčevića *proti čelim vojskam mogućnikah* (Listovi o Italiji, 1861.); u Jurkovića *proti monotonii, proti zlu* (Izabrana djela, 1862.); u Kurelca *protiv Zagrebačkim knjigam* (Runje i pahuljice, 1866.); u Vodopića *proti bijesnoj južnoj ili zapadnoj oluji* (Tužna Jele, 1868.); u Šenoe *Saznah paklenu spletku proti tebi, proti djevojci* (Zlatarovo zlato, 1871.); u Perkovca *bunio ljude proti kapetanu* (Stankovačka učiteljica, 1871.); u Pavlinovića *da je protiva zakonu, protiva kralju* (Hrvatski razgovori, 1877.); u F. Markovića *proti krivdi, proti vojvodi Bertholdu* (Zvonimir, 1877.); u Korajca *ne bi ništa protiv tomu imale* (Auvergnanski senatori, 1877.); u A. Starčevića *od meržnje proti narodom* (Na čemu smo, 1878.); u Kumičića *Da, svi ste se proti meni urotili!* (Gospodja Sabina, 1883.); u Vojnovića *Proti volji Pera* (Ksanta, 1886.); u Bogovića *te proti njemu skoči* (Pripoviesti, 1894.); u V. Novaka *za borbu proti magistratu* (Posljednji Stipančići, 1899.) itd. Iznimne dvostrukosti dativ i genitiv primjećujemo u Ambrozovića (1808.), a genitiv u J. Zorića (1895.).

Česta je uporaba prijedloga *k* u dativu cilja, usmjerenosti glagolske radnje i pravca kretanja, npr. u fCivotu svetoga Vlasi (1803.) *k' tebi utjeću* (=utječu); u Mikloušića *berse k-Ladislavu kralju je ishel* (=brže k Ladislavu kralju je išao) (Izbor dugoványh vszakoverztnéh, 1821.); u Demetra *Koji su mu k njojzi vukli sèrce* (Teuta, 1844.); u Stoosa *Leti k suncu* (Sokó hàrvatski, 1849.); u Kukuljevića Sakcinskoga *te poteče ka klaviru; k dvoru približuje* (Dva Slavena, 1859.); u Vebera Tkalčevića *u dizanju mislih k Bogu* (Listovi o Italiji, 1861.) itd. Obično se prijedlog *k* nalazi i u svezama uz glagole koji izriču kretanje i namjeru, što je izrazito i u ovim primjerima u kojima je u suvremenoj praksi obična sveza *na* + akuzativ: u Jarnević *niti k jelu nije došao* (Plemić i seljan, 1860.); u Kumičića *Ivan Lozar je nješto zakasnio k ručku* (Gospodja Sabina, 1883.); u Gjalskoga *kako ćemo k polnočki* (Na badnjak, 1886.), *jedva jedvice i teško polazeći k*

objedu (Diljem doma, 1899.); u Tomića išlo se je k večeri (Melita, 1899.) i sl.

U sintaksi glagolskih oblika tipična je uporaba glagola *mrziti* s prijedlogom *na*, kako je uobičajeno u hrvatskoj jezičnoj tradiciji, a propisano je npr. u Starčevićевой gramatici (1812.: 94.). Primjerice, u *fCivotu svetoga Vlasi* (1803.) *kojibi na mir maršfeli* (=koji bi na mir mrzjeli); u Ambrozovića *merzi na njega, domachin na obadva merzi (Proricsja i narecsenja, 1808.); u Vrinjanina marzi na objestne, marziti na vaf (Razgovori za sve nedilje, 1825.); u M. Mažuranića nalazimo strašno mrze na svakoga protivnika (Pogled u Bosnu, 1842.); u Kazalija Koja mèrzi na granice njene (Trista vicah udovicah, 1857.); u Vebera Tkalčevića manje zamrznuo na tata (Listovi o Italiji, 1861.); u Jurkovića Ja znam, da one na tu prispodobu mrze (Izabrana djela, 1862.); u Kurelca da je na ljude zamrzio, te stoga obě zamrzile na Mlětke (Runje i pahuljice, 1866.); u Kaznačića nit mrzit na hitrine (Pjesme razlike, 1879.) itd. Prijedlog na nalazimo i uz glagolsku imenicu mržnja, npr. u Dobrile njeku mržnju nanj u srdcu ćutila (Otče, budi volja tvoja!, 1869.). Rijetko nalazimo mrziti + A bez prijedloga na,¹¹⁷ npr. u Stojanovića Ljubi svoj narod i materinski jezik, a nemerzi tudj narod i jezik (Uprave za dobro i krěpostno vladanje, 1844.); u F Markovića ja ga mrzim (Zvonimir, 1877.). U Perkovca primjećujemo dvostrukosti da ste zamrzili na sviet / ali da mrzim ikoga (Stankovačka učiteljica, 1871.). Dakle, može se zaključiti da je u razmotrenim djelima obično *mrziti na* + akuzativ, a rijetko je bez prijedloga *na*.*

Obično su glagoli *učiti, skrbiti, odlučiti, svršiti* i sl. povratni glagoli, ali povratni je i glagol *razgovarati se*, što je također u skladu s hrvatskom jezičnom tradicijom, npr. u Kojovića *Razgovaram se za ne poč spati* (=Razgovaram se za ne poč spati) (*Versi ali Rime*, 1813.); u Lovrenčića *Ovak szusze joshche jedno dugo Vreme razgovarjali* (=Ovak su se jošće jedno dugo vreme razgovarali) (*Dobreh Dersanyh pripovedanya*, 1824.); u Vrinjanina *Moxete... razgovaratife* (=možete razgovarati se) (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u M. Mažuranića *razgovarasmo se, Razgovaraju se*

117 Maretić također zaključuje da glagol „*mrziti* obično ima sa sobom prijedlog *na* s akuzativom...“, ali napominje da se u pisaca nalazi i *mrziti koga* (1899.: 553.).

(*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Jarnević *da se porazgovorimo* (*Plemić i seljan*, 1860.); u Jurkovića *da se svojski porazgovore* (*Izabrana djela*, 1862.); u Vodopića *i da se razgovara sa svojim Jozom* (*Tužna Jele*, 1868.), *neke razgovarajući se, neke popjevajući* (*Marija*, 1871.); u Kurelca *Naručiv nešto vina i s njimi se porazgovoriv* (*Jačke*, 1871.); u Kovačića *ako si htio porazgovoriti se s kime* (*U registraturi*, 1888.). Takve su uporabe sukladne npr. Babukićevoj gramatici (1836.: 56.). Glagol *učiti* u Veberovoj normi može biti povratni *učiti se*, a može biti prijelazni s dvama akuzativima, *učiti koga i što* (1859.: 28.) *što odgovara suvremenomu značenju podučavati koga što*. Jednako je normirano i u Maretića (1899.: 474.). U razmotrenim djelima obično je *učiti se*, tj. stjecati znanje ili vještine, povratni glagol, primjerice u Ambrozovića *Csovikse do smerti ucsi* (=Čovik se do smerti uči), *Ne ucsi nikoga na zlo* (*Proricsja i narecsenja*, 1808.); u Mihanovića *Vuchimofze chutiti, razmeti* (=vučimo se ćutiti, razmeti), *potrebno bilo je vuchitifze* ‘potrebno bilo je učiti se’ (*Rech domovini*, 1815.); u Trnskoga *Možeš iz nje što se naučiti* (*Zvekan opet na svijetu*, 1844.); u Nemčića *ako se je pako tek to naučio* (*Putositnice*, 1845.); u Šenoe *u malenoj izbi učio se ja od ujaka svašta prudna* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); u Kurelca *da je Hrvatu došlo učiti se Magjarski, Učio se i ja vse od drage volje* (*Jačke*, 1871.); u Bogovića *učeći se razne i koristne i zabavne stvari* (*Pripoviesti*, 1894.) i sl. Potkraj stoljeća glagol *učiti* više se puta nalazi kao prijelazni, *učiti što*, npr. u Tomića: *Dadoše ga učiti glazbu* (*Melita*, 1899.).

Predikatno ime može biti u nominativu i u instrumentalu. Prema Veberovoj normi instrumental „može biti s raznim glagolji, ali obično dolaze ovi: *biti, postati, imenovati, zvati, proglasiti, dèržati, smatrati* itd.“ (Veber, 1859.: 44.).¹¹⁸ U razmatranim djelima česti su instrumentalni oblici uz te glagole, a posebice u 2. polovici 19. stoljeća. Primjerice, u Ambrozovića nalazimo *Papinom Sinovcu, lasno je Kardinalom postati* (*Proricsja i narecsenja*, 1808.); u Kukuljevića Sakcinskoga *da te narod pripovédni-*

118 Maretić navodi da imenice koje su dio predikata mogu biti u nominativu ili u instrumentalu: „ali je nominativ u dobrom narodnom govoru malko običniji“ (1899.: 579.). Budući da je Maretićevo temeljno normativno uporište *narodni govor*, može se zaključiti da tom opaskom prednost daje nominativu.

kom svojim zove, bolje je postati robom smèrti (Različita dèla, 1843.); u Šenoe da bude ondje stalnim gospodarom, mati Vladkova učiteljicom bila (Turopoljski top, 1865.); u Cirakija osta udovicom (Mali griesi, 1871.); u Perkovca htjedoše me proglasiti buntovnikom, Postao ja i kapetanom (Stankovačka učiteljica, 1871.); u Kovačića tako držahu njezinoga vlasnika veteranom fiškalah, učiteljkom sam grofici Olgi (Fiškal, 1882.); u Carića Tamo je žena bivala svedjer robom čovjeka (Slike iz pomorskoga života, 1884.); u V. Novaka malo iza toga, kako su ga častnikom imenovali bili (Seoska ljepotica, 1886.); u Vojnovića Bit će ti ženom! (...) Ksanta će biti mojom ženom! Ako je postala nesretnom (Ksanta, 1886.); u Kovačića A ja sam bio junakom (U registraturi, 1888.); u Jorgovanića želja da postanem pjevačicom (Divlja djevojka, 1891.); u Zorića Svemu je tomu neograničenim vlasnikom postao mladi Mihanić (Žrtva materina, 1895.); u Kranjčevića I nešto dahnu – posta ledom, Tek sreća da se čudom zove (Bugarkinje, 1885.); u Leskovara bio dječarcem nerazboritim (Sjene ljubavi, 1898.); u N. Kujundžića postati majstorom i velikim obrtnikom, biti sužnjem (Priča o srići, 1899.) itd. U Kumičića su česte takve uporabe, kako opaža Pranjković:

„Dosta su brojni i instrumentali (umjesto nominativa) u funkciji predikatnog imena, koji su u suvremenom jeziku rijetki i posve neobični, npr. jeste li bili *jednogodišnjim dobrovoljcem*“ (1993.: 76.).

Nerijetko se predikatno ime u instrumentalu nalazi uz glagol *biti*, što se potvrđuje i među navedenim primjerima. Instrumental uz glagol *biti* sukladan je i Veberovoj normi. Međutim, pod utjecajem Maretićevih preporuka o nužnosti zamjene instrumentala nominativom, tijekom 20. stoljeća ta je sveza postala rijetkom i stilski obilježenom, a instrumental se je zadržao najčešće uz glagole *činiti se* i *postati* (Rišner, 2002.: 16. – 17.; Vulić i Laco, 2018.: 223.).

U pojedinim pisaca 19. stoljeća instrumental je stilski izbor, uz običnije predikatno ime u nominativu, kako opaža Ham u Kozarčevoj komediji *Tartufov unuk* (1879.):

„... u Kozarčevu *Tartufu* samo su tri takva primjera na 38 stranica teksta: ‘Kad misli mene ludom svojom držat.’ (283), ‘Kad takvog mladca zetom zvati mogu’ (292), ‘Rugobom bijah danas cielog svijeta’... “ (Ham, 2022.: 148.).

U niječnim rečenicama običan je slavenski genitiv, tj. objekt u genitivu umjesto u akuzativu, a odstupanja su rijetka. Slavenski genitiv nalazimo npr. u *ſCivotu sv. Vlasi* (1803.) *nebi bio skratijo **nebeske pomo-chi***; u Kojovića *Noć dogie nema / Tko **svieće** uxečçi* (=Noć dođe nema / Tko svieće užeći) (*Versi ali Rime*, 1813.); u Mikloušića ***zla** vchiniti neche* (=zla učiniti neće), *da nebi kaj **gorshega** izishlo* (=da ne bi što gorega izišlo) (*Izbor dugoványh vszakoverztnéh*, 1821.); u Lukića ***konaka** nig-di nije mogao dobaviti* (*Život Gospodina Boga*, 1823.); .); u Lovrenčića *Mi **toga** nerazmemo* (*Kratka Dobreh Dersanyh pripovedanya*, 1824.); u Kukuljevića Sakcinskoga ***Toga** nisam zaboravio, Još nemamo **odgovora** na posljednje pismo* (*Juran i Sofia*, 1839.); u M. Mažuranića *ne pušim **lule**, pak neimam ni **kresiva** sa sobom; nisam smio uzeti **pasoša** za strano carstvo / ne može se dobiti **pasoš**, nisam ja **toga** uradio* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Vukotinovića *neimaš **suze** da me tješi* (*Plam ljubavi*, 1859.); u Šenoe *U puški neima **zrna**, A **toga** bome vještica nečini!* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); u Perkovca ***Toga** netreba, Nečuješ drugoga **pitanja*** (*Stankovačka učiteljica*, 1871.); u Vodopića *Kad veće ne čuh njihova **bahata*** (*Marija*, 1871.); u Zahara *nije **toga** opazio ni stražanin u tornju* (*Dosljedna ljubav*, 1871.); u Pavlinovića *Lasno je steći kapu, ali nije lasno kapi steći **glave*** (*Hrvatski razgovori*, 1877.); u F. Markovića *Nitko **toga** nije vidio u njem* (*Zvonimir*, 1877.); u Gjalskoga *Ja nemam **rieči**... ja nemam **kista*** (*Na badnjak*, 1886.); u Kovačića ***Svega toga** nije mogao opaziti, I sami više ne spominjete **toga svoga poroda*** (*U registraturi*, 1888.); u Tomića *nije nitko mogao posumnjati, pa nije **toga** ni sam tajio* (*Udovica*, 1891.); u Bogovića *nu sirota Bara **toga** nije čula* (*Pripoviesti*, 1894.) itd. Babukić npr. izrijekom propisuje objekt u genitivu u niječnim rečenicama (1836.: 60.). Primjećuje se da su obično u genitivu i pokazne zamjenice srednjega roda, tj. zamjenica *to* obično je u genitivu. Pripominjemo da je Maretić

zaključio da te zamjenice „Osobito rado ostaju u akuzativu...” (Maretić, 1899.: 527.) što navedeni primjeri ne potvrđuju.¹¹⁹

Infinitiv se često rabio u djelima 19. stoljeća: kao dopuna glagolima *dati, moći, nastaviti, početi, pustiti, stati, smjeti, voljeti, znati, željeti* i sl. te uz glagol *ići* i druge glagole koji označuju kretanje. Primjerice u Kukuljevića Sakcinskoga *koje dušman ...stradati pušća (Juran i Sofia, 1839.)*; u M. Mažuranića *tamo vrviahu čeljad od svake vrsti gledati to žalostno čudo (Pogled u Bosnu, 1842.)*; u Jarnević *društvo se razide kojekuda po špiljah spavati, pusti ga uživati sva prava (Plemić i seljan, 1860.)*; u Kurelca *na vsaku me ruku uvēravati stadoše (Jačke, 1871.)*; u Vodopića *neg sam ga puštio proći (Marija, 1871.)*; u Kovačića *Neprestano hodahu srkati vodu na zdjelicu (U registraturi, 1888.)*; u Bogovića *voljeh ugrabiti kakovo staro kljuse (Pripoviesti, 1894.)* itd. Uz glagole htijenja *htjeti, morati, trebati, valjati* gramatička norma dopušta i rečenice s veznikom *da* i glagolom u prezentu (Veber, 1859.: 119.). Maretić dopušta da se i „uz druge glagole, u kojih radnji ne leži namjera, može mjesto neodr. načina upotrebiti rečenica s veznikom *da*“ (1899.: 636.). Međutim, u hrvatskih je pisaca 19. stoljeća u takvim rečenicama ipak češći infinitiv, posebice do 1890-ih godina, npr. u M. Mažuranića *treba mi... zakrenut na lijevo, da to mora biti (Pogled u Bosnu, 1842.)*; u Jurkovića *I valjade mu odpočinuti (Izabrana djela, 1862.)*; u Šenoe *Znalo se, da su htjeli posve utamaniti bansku čast (Zlatarovo zlato, 1871.)*; u Vodopića *i nehtje mu otvoriti (Marija, 1871.)*; u Tomića *Ako li je trebalo prigledati u kuhinju, nu trebalo je štovati pravila (Udovica, 1891.)*. Rjeđe se nalaze u takvim uporabama i izrične rečenice (*da* + prezent), a više se puta nalaze u djelima od 1860-ih godina i to kao dvostrukosti uza sveze s infinitivom, npr. u Vebera Tkaličevića *to hoću da ti prištedim, U toj pogodbi treba da su naznačene sve moguće točke (Listovi o Italiji, 1861.)*; u Jurkovića *Blago tebi, koji možeš sada da odeš u lutriju, koju protivnik krvlju svojom valja da hrani (Izabrana djela, 1862.)*; u Šenoe *Čovječarac na drvetu opazi, da družba hoće da*

119 Katičić također zaključuje da se rjeđe „upotrebljava slavenski genitiv od srednjega roga pokaznih zamjenica“ (1991.: 132.). Međutim, na temelju razmotrenih djela, možemo reći da je uporaba slavenskoga genitiva zamjenice srednjega roda *to* posve obična.

odlazi (Zlatarovo zlato, 1871.); u Tomića *Ako je trebalo da bi prigledala* (Udovica, 1891.); u Gjalskoga *čisto ju mora pred sobom gledati kao avet, baš s toga mora da hini nepristupnost* (Diljem doma, 1899.) itd. I uz druge se glagole više puta izriče namjera, želja ili sl. s dopunom u infinitivu umjesto izričnom rečenicom, npr. u Šenoe **radili** *svom silom dobiti se onih važnih mesta blizu Zagreba* (Zlatarovo zlato, 1871).

Prema Veberu uz glagole *vidjeti*, *čuti* i dr. „kojimi se naznačuje poznanje, stečeno osjećaji, povèrh infinitiva, primaju i veznik gdje s indikativom; da s indikativom...” (1859.: 119.), odnosno umjesto infinitiva mogu se uklopiti zavisne rečenice s veznicima *gdje* ili *da*, kako je i u suvremenoj normi. Katičić (1991.: 311.; 312.) običnijima smatra izrične rečenice s veznicima *da* i *kako* uz glagole *osjećanja*, odnosno osjetilne glagole. Međutim, u pisaca u 19. st., kao i u prethodnim razdobljima, uz te se glagole često nalazi i infinitiv, npr. u Mikloušića *Nekoje pako jalni-ke glasžiti chul jeszem* (=glasiti čul) (*Izbor dugoványh vszakoverztnéh*, 1821.); u Lovrenčića *Jaszem takaj v-mojem Sivlenyu vszakiput govoriti chul...* (=Ja sam tako u mojem životu svaki put govoriti čuo) (*Dobreh Dersanyh pripovedanya*, 1824.); u Vrinjanina *Ali čujem govoriti nikoje* (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u Marjanovića *vidi se s gore Kulminske doli k cerkvici silaziti* (*Razbojnici na gori Kulminskoj*, 1840.); u Stazića *Čudno-je jofter viditi-je stati tako* (=Čudno je jošter viditi je stati tako) (*Tri čudnovate divice*, 1841.); u Kukuljevića Sakcinskoga *a silni gromovi vidjahu se tresti s temelji zemlje!*, *glasno sam ju plakati čuo* (*Različita dēla*, 1843.), *vidjevali su taj dan po ulicah šetati se Živánya* (*Dva Slavena*, 1859.); u Demetra *Kano dēte od majke sam slušó / O prekrasnih govorit blagdanih*, *Iz očih ti vidim gnjev plamtiti* (*Teuta*, 1844.); u Nemčića *opazih jednu na bēle ručice podbočenu glavicu preda se gledat* (*Putosit-nice*, 1845.); u Ilića Oriovčanina *kod kuće dosta putah čuo pripovēdati* (*Slavonski običaji*, 1846.); u Jarnević *Čuo ga je u kući hodati i govoriti* (*Plemić i seljan*, 1860.); u Botića *Ču li, Ado, ikad kazivati* (*Biedna Mara*, 1861.); u Dobrile *svaki put, kad ga ču psovati* (*Otče, budi volja tvoja!*, 1869.); u Vodopića *ono nješto malušno što vidiš ljuljati se u sred mora, čuo sam pripovijedat* (*Tužna Jele*, 1868.), *Čuo sam, češće krati ćaću o*

tebi dobro **govoriti** (Marija, 1871.); u Šenoe Čuo sam **mrmorit** (Zlatarovo zlato, 1871.); u Grlovića da ste samo čuli toga filozofa **govoriti** (Priegor s ljubavi, 1874.); u Carića Svatko je čuo govoriti o morskome psu (Slike iz pomorskoga života, 1884.); u Gjalskoga čuo sam ja glasno **govoriti** mome slugi (Na badnjak, 1886.); u Vojnovića Jedne večeri **začu** nekoga **stupati** (Ksanta, 1886.); u Tomića te mu se činilo, kao da ju **sluša tepati** na svom krilu (Melita, 1899.) i sl.

Uporaba infinitiva u svezama s prijedlogom *za* također se nalazi u pisaca 19. stoljeća,¹²⁰ ali to nije često, primjerice u *fCivotu sv. Vlasi* (1803.) nalazimo *fa sljedit gnekoga krivza* (=za sljedit nekoga krivca); u Kojovića *za ne poč spati* (= za ne poč spati) (*Versi ali Rime*, 1813.); u Lovrenčića *prez za rechi* (=za reći) (*Dobreh Dersanyh pripovedanya*, 1824.); u Vrinjanina *za razlučiti zle od dobrih* (=za razlučiti) (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u Stazića *za dozvati-ju i odvesti kuchi* (*Tri čudnovate divice*, 1841.); u M. Mažuranića *da je tamo lēpša prilika za prebroditi Dunaj, imam još i dobar apetit za jesti* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Vuletića *Kaštelanina Jer veljahu dache iti, / Za napoit moch xivinu* (=Jer veljahu da će iti, Za napoit moć živinu) (*Jozip pravedni*,³ 1843.); u Ilića Oriovčanina *koliki jim je dosta za moći u njemu kopati* (*Slavonski običaji*, 1846.); u Stoosa *Pa za steć si veće časti* (*Sokó hārvatski*, 1849.); u V. Novaka *uvijek nješta za njim za izpraviti* (*Pod Nehajem*, 1892.) i sl.

U pripovijedanju prošlih događaja često su se rabili aorist, imperfekt i pluskvamperfekt. U suvremenom hrvatskom jeziku obično se izostavlja zanaglasnica *je* u perfektu i pluskvamperfektu 3. os. jd. povratnih glagola. U većine hrvatskih pisaca 19. stoljeća obično zanaglasnica *je* nije izostavljena, što je bilo u skladu s onodobnom normom. Primjerice, u Kukuljevića Sakcinskoga *kojom se je on usudio bana pogarditi, moj sin se je urobiti pustio?* (*Juran i Sofia*, 1839.); u M. Mažuranića *Meni se je činilo, kao da*

¹²⁰ Prijedlog *za* + infinitiv nerijetko se rabi u književnojezičnoj praksi 20. stoljeća, iako su jezični savjetnici upozoravali na te uporabe kao na grube pogreške. Npr. Jonke uštro upozorava da nam je ta sveza došla „preko njemačkoga i talijanskoga jezika“ i nije sukladna „štokavskom književnom jeziku“ (Jonke, 1964.: 117.). U novije doba ipak se na takve uporabe gleda kao na opravdane stilske mogućnosti u jeziku književnosti (Težak, 2002.: 325.).

*se je preporodio (Pogled u Bosnu, 1842.); u Jurkovića On se je već višeput za me Bogu pomolio (Izabrana djela, 1862.); u Kovačića jedva se je uzdržao, da nije pao (Fiškal, 1882.); u N. Kujundžića to se je tako događalo (Dida Kojica, 1888.); u Kozarca stari Matković izgovarao se je, da... (Mrtvi kapitali, 1890.); u Gjalskoga Kod večere još se je više društvo razigralo (Osvit, 1892.) itd. Pojedine su uporabe perfekta bez spone i uz ostale glagole, a ne samo povratne, u M. Mažuranića, Vodopića, Bogovića, V. Novaka; više se puta nalaze u Šenoe i Gjalskoga kao dvostrukosti koje imaju i stilsko obilježje. Također i u Kumičića, kako opaža Pranjković: „Jedna je od osobitosti Kumičićeva pripovijedanja i frekventna poraba tzv. krnjeg perfekta i pluskvamperfekta, npr. *bilo* uvečer kad krenusmo“ (Pranjković 1993.: 76.). Općenito gledajući, takvi oblici nisu česti u piscima 19. stoljeća i, može se reći, u surječju pojedinoga djela doživljavaju se kao stilski obilježeni. Češće se nalaze u Pavlinovića (Hrvatski razgovori, 1877.) te u Kurelca, npr. *tamo vse puno gostov, koji došli da se godovniku naraduju* (Jačke, 1871.), gdje zbog čestote ne ostavljaju dojam posebne izražajnosti.*

U pripovijedanju se nerijetko nalazi stilski obilježeni pripovjedni (historijski) imperativ 2. os. jd. u izricanju prošlih događaja,¹²¹ bilo da označuje dinamičnost radnje ili ponavljanje neke radnje u prošlosti, npr. u M. Mažuranića *ja se popnem na njega, pa tjeraj dalje* (Pogled u Bosnu, 1842.); u Jurkovića *Te tako šibaj danas, šibaj sutra, protukoše me kroz četiri škole* (Izabrana djela, 1862.); u Kurelca *te one pjevaj a ja piši, lěpo do polnoći* (Jačke, 1871.); u Pavlinovića *nego daj danas, daj sutra, mal' po malo resti...* (Hrvatski razgovori, 1877.); u Carića *...naniela me napokon sreća u Kaljari. Kupi platna, okroji jedra, prišij, razastri, i nateboga vjetrom u krmu opeta na put* (Slike iz pomorskoga života, 1884.); u N. Tordinca *Spuštali se strmo, sad sklizni, sad poskoči, sad se opet pridrži za grm, dok ne stigoše u kotlinu* (Djakovački spasovdan, 1886.); u Kovačića *A ja skok te bjež za otcem* (U registraturi, 1888.) i sl. Pojedine su uporabe

121 Anić u A. Kovačića nalazi više uporaba imperativa za prošlost, s napomenom da je takav imperativ „iz štokavskog narodnog govora“ (Anić, 1971.: 63.). Valja pripomenuti da imperativ u pripovijedanju prošlih događaja nije neobičan ni u ostalim hrvatskim govorima, samo je u štokavskim češći.

imperativa glagola *biti* u Šenoe (*Prijan Lovro*): *Ova moja pričica budi samo sveta suza na grobu vrloga prijatelja* (Kalenić, 1965.: 168.).

Spomenuto je da je sklonjivost glagolskih pridjeva sadanjih i prošlih¹²² u atributnoj ulozi jedno od obilježja norme zagrebačke filološke škole po kojem se uočljivo razlikuje od vukovske norme i *krajnje novoštokavštine*. Pri tom valja podsjetiti da su takvi atributi „čvrsto bili uklopljeni u jezik kao i pridjevni atributi, istih sintaktičkih obilježja, a ipak početkom 20. st. naglo nestaju iz jezika.“ (Ham, 1998.: 90.). Uzrok je tomu Maretićeva norma utemeljena na Karadžićevu i Daničićevu korpusu:

„Maretić načelno dopušta upotrebu gl. pridjeva atributa, ali ograničeno i samo ako nema druge stilske mogućnosti. O samoj naravi i značenju gl. pridjeva prošlih i sadašnjih ne govori ništa; smatra ih knjiškim oblicima koji ne žive u narodnom jeziku, a u skladu sa svojim jezikoslovnim pogledima, to je i razlogom što ih upotrebno ograničuje u književnom jeziku. Podrijetlo im vidi u samom glagolskom prilogu, ne smatra ih dijelom književnoga jezika, nego ostatkom staroga jezičnoga sloja koji više nije u upotrebi.“ (Ham, 1998.: 90.).

U hrvatskih pisaca 19. stoljeća, kao i u književnom jeziku prethodnih razdoblja, bila je česta i široka poraba glagolskih pridjeva sadanjih, a nerijetko i glagolskih pridjeva prošlih, u atributnoj službi.¹²³ Primjerice, u Mikloušića *Poglej Pavla po czelem Iliriumu hodechega* (=hodećega) (*Izbor dugoványh vszakoverztnéh*, 1821.); u Lovrenčića *Polovicza Obchine pazlivo szedecha okol nyega* (=Polovica općine pažljivo sjedeća oko njega) (*Dobreh Dersanyh pripovedanya*, 1824.); u Lukića *većma, nego svi u Betlehemu bivši ljudi zaslužiti* (*Život Gospodina Boga*, 1823.); u Vrinjanina *u vidjenju Boga nasega... i u siromaskoj lexecha stalici* (=u viđenju Boga našega... i u siromaškoj ležeća štalici) (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u Draškovića *od plačečega naroda* (*Disertatia*, 1832.); u Kukuljevića Sakcinskoga *novu tugu mojim toli mnogo pretarpivšim...*

122 U suvremenim gramatikama i u literaturi običan je naziv za te oblike *glagolski prilozi sadašnji i prošli* ili *particip prezenta* i *particip perfekta* (npr. Katičić, 1991.: 462. – 463.; S. Babić i dr. 2007.: 547. – 548.). Međutim, naziv glagolski pridjevi sadašnji i prošli rabimo prema Ham: „Naziv se glagolski pridjev sadašnji i prošli/atribut upotrebljava za oblike s potpunim pridjevnim kategorijama roda, broja i padeža koji su na sintaktičkoj razini sročni atributi preoblikovani od glagolskoga predikata jedne od ishodišnih rečenica.“ (1998.: 81.).

123 Neke smo primjere navele i u poglavlju o oblicima, u odjeljku o glagolima, jer su ovi oblici i morfološka i sintaktička značajka.

zemljakom (Juran i Sofia, 1839.), daleka samo jeka odgovarala je gromovitom kliku iskajućih (Različita dēla, 1843.); u Demetra Pred očima smijućeg se svēta (Teuta, 1844.); u Nemčića On priliči iz bube izišavšemu metulju (leptiru), Medju prijatnosti putovati želećeg i to spada (Putositnice, 1845.); u Kazalija Čas minući dohodećem času (Zlatka, 1856.); u Jarnević Konačno ugleda dječaka trčećega iz dvora i postavi se k plotu, Diete ugledav čekajućega krene k njemu i poda mu pisamce, A šta neučini sve ljubeća majka (Plemić i seljan, 1860.); u Jurkovića tako njemu tumarajućemu bez izvjestna pravca (Izabrana djela, 1862.); u Gržetića Krasanina proljetno sunce skorom zapadajuće izviri iza oblačića (Pokojni mornar, 1863.); u Kurelca i ženu, bolujuću i ležeću, prisēdemo k stolu (Jačke, 1871.); u Franasovića ljubavlju plamtećijeh srdaca, u prebijeljoj – ružičnijem mirisom odišućoj – navlaci (Nenadana utjeha, 1879.); u N. Tordinca uzdahnu suočiv sokolovim okom otajnu u kotlinu vodeću stazu i već prileti (Djakovački spasovdan, 1886.); u I. J. Kujundžića on prizove k sebi mimohodećega čovika (Dositio se, 1890.); u Jorgovanića počeh razmatrati živahno govoreće društvo (Čovjek bez srdca, 1895.) itd. Takvi su oblici obični i u Kozarca:

„J. Kozarac ide u red onih književnika koji pišu oslanjajući se na normu zagrebačke filološke škole. Konkretno, to znači (...) sintaktičke osobitosti među kojima je najizrazitija atributna upotreba glagolskih priloga prošlih i sadašnjih“ (Ham, 2001-2002: VI).

U Pavlinovića, Vodopića i Kovačića rjeđe nalazimo takve oblike. Također, primjećujemo da su potkraj stoljeća malo rjeđe uporabe takvih atributa, a tim su češće odnosne rečenice jer se umjesto atributa u odgovarajućem značenju mogu uzeti samo odnosne, atributne rečenice.¹²⁴ Drugim riječima, preoblikom ishodišnih rečenica predikat jedne rečenice uklapa se u složenu rečenicu kao glagolski pridjev, atribut uz imenicu na koju se odnosi (npr. ...*ugleda dječaka koji je trčao* > *ugleda dječaka trčećega*). Rečenice s takvim atributnim oblicima, zbog učestalosti i uporabne više-funkcionalnosti, nisu svojedobno imale osobitu stilsku vrijednost, kao što ju imaju u suvremenom jeziku, ali pokazuju i vještinu skladanja i održavanje hrvatske književnojezične tradicije.

124 Glagolski pridjevi uvrštavaju se u rečenice preoblikama odnosnih rečenica i mogu se zamijeniti odnosnim rečenicama što je pokazao Veber (1859.: 141.), opisujući uporabu pridjeva (*participija*) i priloga (*prislova g.*). Veberova raščlamba odnosnih rečenica i preoblike predikatnih riječi u attribute sukladna je suvremenim opisima postupaka atribucije (usp. Katičić, 1991.: 462.; Ham, 1998.: 81. – 82.).

Rjeđe primjećujemo uporabe glagolskih pridjeva u predikatnoj službi, uz pomoćni glagol, npr. u Draškovića *tergovinu, koja sad terpeča jest* (*Disertatia*, 1832.); u Jukića *Ovo je predielje iz više selah hristjanskih i turskih sastojće* (*Putovanje*, 1861.); u Vodopića *Samo Marija bijaše zamišljena i mučća...* (*Marija*, 1871.).

Glagolski prilozi sadanji također su se često rabili. U rečenicama se obično nalaze kao predikatni proširci, preoblikovani od glagola ishodišne rečenice. Pritom je obično isti subjekt ishodišnih rečenica pa glagolski prilozi pobliže označuju i rečenični subjekt, odnosno vežu se uz riječ u nominativu. Pojedinačni su i primjeri uporaba glagolskih priloga kao predikatnih proširaka koji imaju svoj subjekt različit od subjekta rečenice u koju su uvršteni, npr. u Vebera Tkalčevića *Hvatajuć se jur sumrak, stupismo u kočiju* (*Listovi o Italiji*, 1861.), gdje je u prvoj rečenici subjekt *sumrak*, a u drugoj neizrečeni *mi*. Također u Šenoe „...neposkakuje vam srce jače **imajući** takvo milo čedance uz sebe, na koje slažete sve svoje brigoвање?“ (*Zlatarovo zlato*, 1871.); u Kumičića *Bio je sretan, što je mogao drugovati s gospodom, koja su najvolila govoriti o tudjih konjih, neimajući svojih* (*Gospodja Sabina*, 1883.). Takve se uporabe glagolskih priloga smatraju rijetkima i stilski obilježenima (usp. Katičić, 1991.: 462.). Tu su i primjeri glagolskih priloga koji se odnose na oblik u dativu, a ne na subjekt u nominativu, npr. u Tomića *Mladjemu naraštaju neima milijega, nego u prvi suton skupiti se, pa ili sjedeć pred kojom kućom ili prolazeć ulicom pjevati ljubovne pjesme* (*Opančareva kći*, 1871.); u Leskovara *Pa i udavši se Marija za bogatog Bratića – ne bijaše joj dosadno* (*Propali dvori*, 1896.).¹²⁵ Valja pripomenuti da se prema Veberu (1859.: 140.) glagolski prilozi mogu preoblikovati od glagola *podredjene izreke* neovisno o subjektu glavne rečenice pa su, prema tomu, navedeni primjeri sukladni toj mogućnosti.

125 Sović u djelima J. Leskovara nalazi nekoliko takvih rečenica koje izdvaja kao primjere „stilskih manjkavosti, neizbrušenih rečenica, solecizama koji nas smetaju“, zaključujući da „takve jezične i stilske slabosti u Leskovara nisu prečeste“ (Sović 1982.: 11. – 12.). Međutim, kako je rečeno, takvih oblika ima i u drugih pisaca i sukladni su Veberovoj normi.

Izrične su rečenice najčešće s veznicima *da* i *kako*. Sukladno Veberovoj normi (1859: 119., 134.) te rečenice mogu imati i veznik *gdje*, umjesto *da* i *kako*, uz glagole koji izriču osjetilna opažanja. Takve su uporabe npr. u M. Mažuranića *nego sam čuo, gdje vi s ribarom od otoga govorite; a Mehmed viděći, gdi je iz nenada stekao tu veliku milost...* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Demetra Baš *ga nadje, gdi se s dušom bori* (*Teuta*, 1844.); u Leskovara *nije ga vidjela gdje dolazi* (*Propali dvori*, 1896.); u Tomića *Spazio je dolje Melitu, gdje hitro prolazi* (*Melita*, 1899.). Pojedinačne su uporabe i veznika *gdje* u uzročnom značenju i osjećaju se stilski obilježima,¹²⁶ npr. u I. Mažuranića *Ljutit aga mrko gleda / **Gdie** se silom divit mora, ...blago četi sade, / **Gdie** već trudna na nočište pade* (*Směrt Čengić-age*, 1846.); u Vebera Tkalčevića *Sram vas bilo s vašega postupanja, **gdě** sramotite slavno ime rimsko* (*Listovi o Italiji*, 1861.); u Martića *A nevjesto kukaju ljubavne. / **Gdje** ostaše kano udovice* (*Osvetnici*, 1861.); u Šenoe *Grgi se uzela rieč, **gdje** se je liepa mladica iznenada pojavila pred njim* (*Zlatarovo zlato*, 1871.), *Jao si domovini, jao si narodu, **gdje** se prosta varka, ljuto razbojstvo pod sjenku prava skrivati smie* (*Seljačka buna*, 1878.); u J. Zorića *Elvira od radosti podjetinjala, te se u postelji veselo i zadovoljno smiešila, **gdje** će joj kći danas sutra u najvišim krugovima odlično, a možda i prvo mjesto zapremati* (*Žrtva materina*, 1895.) i sl.

Kako je spomenuto, značajka je sintakse pisaca 19. stoljeća i uporaba prijedložnoga izraza *s* + *genitiv* u uzročnom značenju, npr. u *fCivotu sv. Vlasi* (1803.) *nemogasce u gnih s' drughoga ufroka biti, negh sam rad pomochi onega Boga...* (=ne mogaše u njih s drugoga uzroka biti, neg sam rad pomoći onega Boga); u Jurkovića *U njega je žena Kata, i od sebe malo smušena, a s njegove mahnite razsipnosti gotovo poludjela* (*Izabrana djela*, 1862.); u Vebera Tkalčevića *koji bolestnikom, što s teške probave stradaju, zabranjuju kavu, Ova je manevra za putnike užasna s kolebanja, al i zanimiva s proměnah...* (*Listovi o Italiji*, 1861.); u Dobrile *što više puta samo po sili, s navade...* (*Otče, budi volja tvoja!*, 1869.); u Vodopića *rastane se s drugaricam i utrugjena s unutrnje muke jedva*

126 U književnim djelima 20. stoljeća takve su uporabe rjeđe (Vulić i Laco, 2018.: 226) i značajka su „vrlo ekspresivnoga stila“ (Katičić, 1991.: 255.).

doma dopre (Marija, 1871.); u Korajca *Ali i jesu s dosjetljivosti svoje na glasu* (Auvergnanski senatori, 1877.); u Kaznačića *Jer ne mogu s njega spati* (Pjesme razlike, 1879.); u Bogovića *S toga uzroka ostade još dvije nedjelje dana* (Pripoviesti, 1894.) itd.

U redu riječi u rečenicama u proznim tekstovima primjećuje se da više puta stoji atribut iza imenice, posebice posvojni (odnosni) pridjevi i zamjenice, npr. u Mikloušića *poleg morja Adrianzkoga* (*Izbor dugoványh vszakoverztnéh*, 1821.); u Lukića *njega i dicu njegovu* (*Život Gospodina Boga*, 1823.); u Lovrenčića *Nepriatelom szvojem odproztiti* (*Kratka Dobreh Dersanyh pripovedanya*, 1824.); u Kukuljevića Sakcinskoga u didaskalijama *ter položi ruku svoju na ramena njegova* (*Juran i Sofia*, 1839.); u Vukotinovića *izbiti iz glave svoje* (*Unutarnji život*, 1859.); u Jukića *pod obližnjimi mjesti pašaluka prizrenskoga, nastavimo put uz župnu dolinu ibarsku* (*Putovanje*, 1861.); u Jurkovića *gdje će spaziti gostionicu prama stališu i još više želudcu svomu* (*Izabrana djela*, 1862.); u Vodopića *ne mogaše biti inačije ni u kući Mihajlovoj; I stari Mihajlo, otac Marijin...* (Marija, 1871.); u Cirakija *bijaše u susjedstvu otca Ljubičina* (*Mali griesi*, 1871.); u Bogovića *prama obližnjemu dvoru Blagaićevu* (Pripoviesti, 1894.) itd. Suvremenim je čitateljima takav razmještaj atributa izrazito stilski obilježen. Međutim, prema Veberu nema čvrstoga pravila i mjesto atributa (*epiteta*) u rečenici ovisi o tom što je piscu važnije: „Epitet se metje sa samostavnikom ako neću da govorim toliko o njem, koliko o samostavniku...“. I uopće, zaključuje Veber „neima česti govora, koja se nebi mogla metnuti pred drugu, ako je važnija.“ (1859.: 153.).

Nerijetko glagol stoji na kraju rečenice, što se smatra utjecajem latinskoga jezika. Primjerice u Draškovića, kao i inače u dopreporodnih pisaca, posebice svećenika, snažno je izražen utjecaj latinske sintakse, poglavito u redu riječi i bilježenju glagola na kraju dugih sintagmatskih sklopova: *dialekta pako ovoga, kao običnoga u pismoznanju starinskomu, i kao punijega izvolio jesam; ovoga jezika obderžavala budu*, i sl. (*Disertatia*, 1832). Takav redosljed nije bezizniman pa ima i sveza s drukčijim redosljedom, npr. *posljednja naša vrstna tužba jest poradi Bana našega*

(*Disertatia*, 1832.). Glagol na kraju rečenice više puta nalazimo i u ostalih pisaca, npr. u Lukića *malo ljudih čuli jesu* (*Život Gospodina Boga*, 1823.); u Lovrenčića *on najpervoga Kamena na nyu hiti* (*Kratka Dobreh Dersanyh pripovedanya*, 1824.); u Vrinjanina *I akoprem xivuchi na ovome Svitu pomoch njima lahko udilitibi mogli, ter...* (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u Kukuljevića Sakcinskoga *što nisam bezčestna predloženja ova karvno osvetio!* (*Juran i Sofja*, 1839.); u Ilića Oriovčanina *do nešto doba noći traje* (*Slavonski običaji*, 1846.); u Š. Starčevića *Battare mogu se u izdavanju služiti s onim verstopisom, koj bi im mogao koristnii biti* (*Homelie*, 1850.); u Jarnević *I mladić bez pozdrava i bez naklona sobu ostavi...* (*Plemić i seljan*, 1860.); u Šenoe *Jelica je htjela u svoju sobu poč* (*Turopoljski top*, 1865.); u Cirakija *...da najneznatnija malenkost svakoga trenu njezinu laž izdati može* (*Mali griesi*, 1871.); u Kurelca *te tuj ti on stane svoje zamke razapinjati* (*Jačke*, 1871.); u Vodopića *I tu na badnji dan ugovor ima biti* (*Marija*, 1871.); u F. Mažuranića *kad se je novljanska luka gradila...* (*Lišće*, 1887.) itd.

LEKSIK I SEMANTIKA

U leksiku hrvatskih pisaca iz 19. stoljeća u znatnoj se mjeri opaža nasljeđe hrvatske književnojezične baštine. Mnoge riječi, koje se u suvremenim književnim djelima smatraju stilemima, u 19. stoljeću još su u stilski neutralnoj uporabi.

Među takvima je npr. imenica *oganj* u proznim djelima, primjerice u M. Mažuranića (premda taj autor rabi i leksem *vatra*) *gdě mi se tri četiri puta pokaže oganj* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Šenoe npr. u usporedbenom frazemu *gori kao živi oganj* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); u Vodopića *izuše se kod ognja* (*Marija*, 1871.); u Kumičića *u oganj u peći* (*Gospodja Sabina*, 1883.); u N. Tordinca *Gdje je dima, tu je i ognja* (*Djakovački spasovdan*, 1886.); u Bogovića *spopade ga u prvi mah neki oganj*¹²⁷ i *groznica* (*Priposi, 1894.*), a susreće se i u pjesništvu, npr. u Mihanovića *K ognju star i mlad šetuje* (*Horvatska domovina*, 1835.); u Martića *Osim ognja, što mu vatru čuva, Na sred nje se oganj cerov sgara* (*Osvetnici*, 1861.). Pavlinović npr. od imenice *oganj* izvodi ime *Ognjišar* ‘onoga koji je dao ljudima oganj’, tj. *Prometeja* (*Ognjišar*, 1865.) (v. Vulić i Laco, 2021.: 14.).

U Martića nalazimo imenicu *dažd* u značenju ‘kiša’, i to u alegorijskom značenju: *Plahe dažde plaha bura širi* (*Osvetnici*, 1861.). Vjerojatno ju je preuzeo iz dubrovačke literature prijašnjih stoljeća, u kojoj se je ta riječ nerijetko rabila u prenesenom značenju. Riječ *dažd* se i inače može susresti i u drugih franjevačkih pisaca, npr. u Bakule I jd. *naglim daždom* (*Obrizanje Isusovo*), a naravno i u drugih autora, npr. u Vrinjanina *poče daxd strahoviti* (poče dažd strahoviti) (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u Nemčića *Dažd otrovni smèrtonosnih tatarskih strělících* (*Putositnice*,

127 Ovdje u prenesenom značenju.

1845.); u Škarića *ako nebude padao dažd* (Sveto pismo, 1859.); u Vodopića *za njim vjetar, dažd* (Tužna Jele, 1868.); u Dobrile *Molitva za izprositi dažd, plodonosan dažd i žarko sunce* (Otče, budi volja tvoja!, 1869.); u Cirakija *I duša čovječja ima svoj dažd i buru* (Mali griesi, 1871.); u Kaznačića *Nakon dažda preplahoga* (Pjesme razlike, 1879.); u Vojnovića *da mu dažd ne utrne svjetlo, kroz buru i dažd* (Ksanta, 1886.); u F. Mažuranića *dažd šiba* (Lišće, 1887., crtica *Sjena*). U Okrugića Sriemca nalazimo od imenice *dažd* izvedeni glagol *dažditi*: *Daždiš tad verh dobrih i herdjavi* (Pobožni uzdasi Bogu, 1846.)

Češće se značenjski razlikuje *lice* kao širi pojam u odnosu na *obraz*, npr. u M. Mažuranića *pa povuče dlanima niz obraz* (Pogled u Bosnu, 1842.); u I. Mažuranića *pred obraze* (Smrt Smail-age Čengića, 1857.); u Kumičića *vukući niz obraz svoj stari šešir, pritiskaše ju na svoj obraz, izljubi cijelo lice* (Gospodja Sabina, 1883.); u Gjalskoga *zagasito-tamna put izlazila još iz otvorena vrata k milom uzanom licu, zažarenu lakom rumeni u obrazima; prekrasno lice* (Diljem doma, 1899.).

Imenica ženskoga roda *pogibelj* (*pogibel*), pridjev *pogibeljan*, *pogibeljna*, -o te prilog *pogibeljno* uobičajeni su u pisaca iz 19. stoljeća, npr. u Ambrozovića *Sricha mlogima na pogibelj sluxi* (Proricsja i narecsenja, 1808.); u Vrinjanina *napaštovanja... i pogibelna jesu* (napastovanja... i pogibelna jesu) (Razgovori za sve nedilje, 1825.); u Kukuljevića Sakcinskoga *Gdē pogibel najveća biaše* (Juran i Sofia, 1839.); u M. Mažuranića *svakako pogibelno* (Pogled u Bosnu, 1842.); u Šenoe *il' bi u čas pogibelji pozvalo zagrebačke gradjane* (Zlatarovo zlato, 1871.); u Kumičića *neka predoči Ruži pogibelj, koja joj prieti* (Gospodja Sabina, 1883.); u Bogovića *Rana ne bijaše pogibeljna* (Pripoviesti, 1894.); u V. Novaka *Sebe mećeš u pogibelj* (Dvie pripoviesti, 1897.); u Gjalskoga *Gotovo bila u pogibelji njegova dobra volja* (Diljem doma, 1899.) itd. Tomić potkraj stoljeća u istom djelu rabi *pogibelj* i *opasnost* u istom značenju, npr. *Njima je sbilja prietila pogibelj; gdje im ne prieti opasnost; velika je opasnost u tom* (Melita, 1899.).

Imenica *dar* i glagol *darovati* (te izvedenice od obiju riječi) nerijetko se rabe u 19. stoljeću, npr. u Ambrozovića nalazimo *veliki dar dade* (Pro-

ricsja i narecsenja, 1808.); u Vrinjanina *dati dar lipi* (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u Katančića *dabi prikazao dare Gospodinu* (*Sveto pismo*, 1931.); u Kukuljevića Sakcinskoga *kojega si mi ti...darovao* (*Juran i Sofia*, 1839.); u Kazalija *sve što svijet dariva* (*Zlatka*, 1856.); u Vebera Tkalčevića *Davši neznatan darak* (*Listovi o Italiji*, 1861.); u Tomića *već joj ju je evo onakvimi darovi... očitovao* (*Opančareva kći*, 1871.); u Vodopića *pak ih najposlije daruje mjendelima* (*Marija*, 1871.); u Kumičića *Rezika, pregledavši svoj dar* (*Gospodja Sabina*, 1883.) itd.

U književnim djelima bosanskih franjevaca od 17. je stoljeća pa nadalje uobičajena imenica *besjeda* u značenju ‘govor, govorenje, riječ’. Tako je i u 19. stoljeću, npr. u dubrovačkom djelu *fCivot svetoga Vlasi* (1803.) *u nafcju besjedu* (u našu besjedu) ‘u naš govor ili jezik’; u Ambrozovića *u besidi Svetoj* (*Proricsja i narecsenja*, 1808.); u Martića *Na besjedu, ali ne junačku, završi besjede* (*Osvetnici*, 1861.); u ikavca Starčevića *tvoje beside* (*Homelie*, II., 1850.). Pavlinović u tom značenju također rabi *besjede*, npr. *voljni da slušate kakve moje besjede*, a i svoje je djelo naslovio *Pjesme i besjede* (1873.) gdje *besjede* podrazumijevaju njegove javne govore koje je održao u raznim prilikama.

Hidža u skladu s dubrovačkom književnom tradicijom rabi riječ *plavčica* u značenju ‘lađica’ (doduše, u manje uobičajenom deminutivnom obliku jer se u prijašnjim stoljećima obično rabio deminutiv *plavca*), npr. *Plavčice, neka si plod tvrde česvine* (*Pjesan XVIII.*). Nalazimo ju i u Vodopića, npr. *mrnari u plavčici na šest vesala* (*Tužna Jele*, 1868.); u Dobrile *o kojoj se mnogim mornarom skrši plavčica* (*Otče, budi volja tvoja!*, 1869.); u Franasovića *na desetak plavčicâ ribaricâ, u plavčicam* (*Nenadana utjeha*, 1879.). *Plavca* nalazimo npr. u Kazalija *Pride plavcom po vodami* (*Zlatka*, 1865.). Inače u 19. stoljeću riječ *plav* u značenju ‘plovilo’ susrećemo npr. u *fCivotu svetoga Vlasi* (1803.) *bojne plavi*; u M. Mažuranića, npr. *moja plav*, premda taj autor u istom djelu, za isto plovilo, rabi i riječ *čun*, npr. *stanem bacati vodu iz čuna* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Nemčića *umorene već od duljeg poleta na plave srěd oceana brodeće posědaju*, *Jedna daska služila je u město prelaza od brěga na plav* (*Putositnice*, 1845.); u Kazalija *Moje more ... (...) Kako si mi i plavi nosio, I*

upravi put Afrike plavi (Trista vicah udovicah, 1857.); u Vodopića kormilo obrće kada s izmorenom plavi... (Tužna Jele, 1868.); u Dobrile Podaj... tiho more našoj plavi (Otče, budi volja tvoja!, 1869.).

U skladu s hrvatskom književnojezičnom tradicijom rabi se i imenica *ljeto* u značenju ‘dvanaest mjeseci’, npr. u Čevapovića *skoro trista Lita (Josip, sin Jakoba patriarke, 1820.); u Mikloušića vu 21 létu dobe postaje Kenonik (Izbor dugoványh vszakoverztnéh, 1821.); u M. Mažuranića u svako doba léta viděti (Pogled u Bosnu, 1842.); u Vojnovića Prije mnogo ljeta (Ksanta, 1886.); u Harambašića Mislim, da je prošlo i milijun ljeta (Izabrane pjesme, 1895.) i sl. Š. Starčević rabi blagdansko ime Mlado lito u značenju ‘Nova godina’ (Homelie, II., 1850.), a Ilić Oriovčanin novo léto: Čestito ti bilo novo léto (Slavonski običaji, 1846.); Gjalski ima na badnjak ili na staro ljeto (Na badnjak, 1886.); u Bogovića je Novo ljeto (Pripoviesti, 1894.). Pavlinović u istom djelu rabi lito i godina u istom značenju (Hrvatski razgovori, 1877.). Vodopić, u skladu s dubrovačkom književnom tradicijom i dubrovačkim idiomom općenito, rabi u tom značenju godište (Marija, 1871.). Kaznačić također rabi dubrovačku imenicu godište, ali i riječ ljeto u tom značenju u sintagmi novo ljeto, npr. simetrični osmerac Svak godišta za novoga u kolendi naslovljenoj U oči novog ljeta. Međutim, Dubrovčanin Kaznačić umjesto lokalne imenice godište rabi godina, npr. Na godinu dva tri krati (Prijatelju Sabu, 1879.).*

U dubrovačkoj književnosti prethodnih stoljeća susreću se sinonimi *osao* i *tovar* u značenju ‘magarac’. Tako je i u Kaznačića koji npr. u pjesmi naslovljenoj *Pad s tovara* rabi deminutiv *oslić* ‘magarčić’: *Osličima po državi.*¹²⁸

U autora iz 19. stoljeća česta je i domaća *postelja*, npr. u Marjanovića *na mehkanjoj postelji (Pravda ili skerb, 1839.); u Š. Starčevića tvoja soba, tvoja postelja (Homelie, II., 1850.); u Andrina (u pjesmi Moj ponos); u Gržetića Krasanina Njekoliko vremena bolovao je na postelji (Pokojni mornar, 1863.); u Tomića kako rado tada poskoče i s postelje, već se tete izvlače iz postelje (Opančareva kći, 1871.); u Perkovca Janko je morao*

¹²⁸ U današnjem se dubrovačkom idiomu rabi samo inačica *tovar*.

ostati u postelji (Stankovačka učiteljica, 1871.); u Šenoe *svaki pošten čovjek u svojoj postelji ležati mora* (Seljačka buna, 1878.); u Vojnovića *Sjedio je miran i odlučan podaleko od postelje* (Ksanta, 1886.); u F. Mažuranića *pod svoju postelju* (Lišće, 1887., crtica *U dan dvojbe*); u Tucića *ležao sam odjeven na postelji* (Čovjekova tragedija, 1900.), *znam da sam ležao bez misli na postelji, ruke mi klonuše niz postelju, Dugo sam ležao nepomičan na postelji* (Bezimena sonata, 1900.) i sl. U Kurelca nalazimo *postelj: te me uvedosta u kuću i pokazasta postelj* (Jačke, 1871.). Neki autori rabe i hrvatsku riječ *postelja* i grecizam *krevet*, npr. Ilić Oriovčanin *tko će mi postelju sterati, uzmu njezin krevet* (Slavonski običaji, 1846.); Jorgovančić u istoj pjesmi *skočim s kreveta; k tvojoj postelji* (Sabrane pjesme, 1890., pjesma *Noćna šetnja*). Kumičić rabi više puta *postelja*, a kojiput i *krevet*, npr. *na smrtnoj postelji, Sva se postelja tresla od njegova kašlja, iz jednoga kreveta visi obla ruka* (Gospodja Sabina, 1883.); u Vojnovića je obično *postelja*, rabi ju više puta, a *krevet* iznimno. U Leskovara nalazimo primjer *u krevetu* (*Sjene ljubavi*, 1898.). Zanimljivo je da Tomić u prozi *Opančareva kći* (1871.) u stilski neutralnom književnojezičnom izričaju rabi isključivo riječ *postelja* dok mu posuđenica *krevet* služi za jezičnu karakterizaciju lika pa se lik koji je Požežanin obraća svojim ukućanima: – *Hajdemo u ime Božje u krevet!*

Prevladavaju hrvatski nazivi mjeseci, npr. u *šCivotu svetoga Vlasi* (1803.) *vegljace* (veljače), *na trinešt prosinza* (prosinca), *na 25 Sarpigna* (srpnja); u Ambrozovića *I-oga Serpnja, God. 1808. (Proricsja i narecse-nja, 1808.)*; u Lukića *I-a S(e)rpnja* (*Život Gospodina Boga, 1823.*); u M. Mažuranića *na 14. Studenoga, na 5. Prosinca* (*Pogled u Bosnu, 1842.*); u Nemčića *vrativši se mēseca Travnja, posljednjih danah Veljače* (*Puto-sitnice, 1845.*); u Ilića Oriovčanina *svečanost je pervoga Svibnja, i 25. Lipnja* (*Slavonski običaji, 1846.*); u Š. Starčevića *30 Studenoga* (*Homelie, I., 1850.*); u Preradovića *U veljači 1849. (Nove pjesme, 1851.)*; u Kazalija *dvadesetpetoga svibnja* (*Grobnik, 1863.*); u Tomića *Bio baš zadnji dan mjeseca travnja* (*Opančareva kći, 1871.*); u Šenoe *Trećega veljače 1573. (Seljačka buna, 1878.)*; u Hirca *mjeseca rujna 1580. (Putopisi, 1878.)*; u Franasovića *Na 15. lipnja* (*Nenadana utjeha, 1879.*); u Kozarca *bilo je pr-*

vih dana kolovoza (*Mrtvi kapitali*, 1890.); u Jorgovanića *prvoga kolovoza, mjeseca srpnja* (*Divlja djevojka*, 1891.); u Leskovara *ožujak* (*Propali dvori*, 1896.) itd.

Sukladno tradiciji u kajkavskim se djelima susreće stara riječ *škoda* u značenju ‘šteta’, npr. *skoro da ne bi za škodu bilo* (Brezovački, *Diogeneš*, 1823.), a isto tako u Draškovića koji još uvijek ima veliki broj riječi iz te književnojezične tradicije (*Disertatia*, 1832.). U djelima Brezovačkoga još se čuva stari hrvatski pridjev *skup* u značenju grecizma ‘škrť’ i od nje ga izvedena imenica *skupost* ‘škrťtost’, npr. *Pri ovom bi se moral vsušiti od samoga glada kakti gužva, i to od same skuposti; ar da ne bi imal, ne bi mu zameril* (*Diogeneš*, 1823.). U to je doba još u stilski neutralnoj uporabi riječ *pečal*¹²⁹ u značenju ‘tjeskoba’, npr. u F. Markovića *U srcu pečal po malo se gasi* (*Dom i svijet*, 1883.). Susreće se i riječ *opsjena* u značenju ‘varka’, ali snažnije izražena značenja ‘varka osjetila’, npr. *zar je moguće, da je to bila samo opsjena?* (Tucić, *Bezimena sonata*, 1900.). Zanimljivo je da N. Kujundžić u Bačkoj rabi imenicu *znanost* i od nje izveden odnosni pridjev *znanstven*, također imenicu *potomak* (izvedenu od priloga *potom*), npr. *u sve tajne znanosti; da sam i sam napisao znanstveno dilo; ne radim sebi nego potomcima* (*Priča o srići*, 1889.).

Mihanović (*Horvatska domovina*, 1835.) i Gaj (*Davorie; Još Horvatska nij’ propala; Horvatov sloga i zjedinjenje*, 1835.) rabe etnonim *Horvat* (s izvedenicama), što je kajkavska značajka nastala pod utjecajem mađarskoga jezika (prema mađ. *Horvát*).

Za hidronim Dunav u hrvatskih se književnika prijašnjih stoljeća nerijetko susreće inačica *Dunaj* (neovisno o narječju na kojem temelje jezik svojih djela). U 19. stoljeću nalazimo ga npr. u Mikloušića (*Izbor dugoványh vszakoverztnéh*, 1821.), u Mihanovića (*Horvatska domovina*, 1835.), u M. Mažuranića (*Pogled u Bosnu*, 1842.) te u Dubrovčana Kaznačića (*Jozipu knezu Jelačiću*, 1879.) i Kazalija *Kad prispije na tu Dunaj vodu* (*Grobnik*, 1863.).

129 Ta je riječ tvorbeno-etimologijski povezana s glagolom *pečí*.

U hrvatskoj je jezičnoj tradiciji znatno veći broj imena država bio poimeničeni pridjev nego što je to danas, npr. u V. Novaka *Ruska; po Ruskoj* ‘po Rusiji’ (*Posljednji Stipančići*, 1899.).¹³⁰

Rabi se ime kontinenta *Europa* i izvedenice od toga imena, npr. u *fCivotu svetoga Vlasi* (1803.) *put Europe*; u Trnskoga *sva Europa* (*Zvekan opet na svijetu*, 1844.); u Nemčića *salonu Europe* (*Putositnice*, 1845.); u Ilića Oriovčanina *Europa imade* (*Slavonski običaji*, 1846.); u Š. Starčevića *europejske* (*Homelie*, I., 1850.); u Vebera Tkalčevića *Europa putuje* (*Listovi o Italiji*, 1861.); u Kurelca *cěle Europe* (*Jačke*, 1871.); u A. Starčevića *žrtvovavši se za Europu, europejskom povereničtvu* (*Na čemu smo*, 1878.); u Franasovića *trgovištima Europe* (*Nenadana utjeha*, 1879.) i sl.

Toponim *Mletci* rabi se i za Veneciju u 19. stoljeću, a ne samo za razdoblje do propasti Mletačke Republike 1796. Tako npr. Jorgovanićev lik, opisujući suvremenu radnju u 19. stoljeću govori: *već sam kretala prema Mletkom* (*Divlja djevojka*, 1891.).

U skladu s književnojezičnom tradicijom autori iz 19. stoljeća još rabe pridjev *ini*, npr. u *fCivotu svetoga Vlasi* (1803.) nalazimo *inieh gnego-vieh ifvarnostji* (inih njegovih izvrsnosti); u Nemčića *inih krajevah, inih mnogih* (*Putositnice*, 1845.); u I. Mažuranića *Ko se ina kupi četa, Kad al eto inoga pastiera, Agin čador ine nadkrilio* (*Smèrt Čengiće-age*, 1846.); u Ilića Oriovčanina *kod inih Slavjanah* (*Slavonski običaji*, 1846.); u Vodopića *pak prvi stariji, a ini za njima sagju u ognjište; ina družba; otac Marijin, brižljiv nad ine* (*Marija*, 1871.); u Hirca *mnoga ina mjesta* (*Putopisi*, 1878.); u N. Tordinca *čaplje i sila inih močvaruša* (*Djakovački spasovdan*, 1886.) i sl. Taj se pridjev susreće i kao dio tvorenica, npr. u Kurelca *kako se sa svojimi susědi inorodci* (*Jačke*, 1871.).

Sukladno brojnim hrvatskim organskim idiomima, pridjev *droban* ‘sit’ u prijašnjim je stoljećima sastavnim dijelom jezika hrvatske književnosti, pa tako i one temeljene na štokavštini. Susrećemo ga i u autora iz

130 Ham u djelima Josipa Kozarca (*Ljudi koji svašta trebaju, Tena*) nalazi oblik u *Bosnoj*, što je u Kozarca utjecaj slavonskoga dijalekta (Ham, 1994.).

19. stoljeća, npr. u Zorčića *drobne čele* (*Vila dalmatinska*, 1852.); u Šenoe *da drobno gospodarstvo mnogo nevriedi* (*Turopoljski top*, 1865.).

Čest je pridjev *hud*, *-a*, *-o* u značenju ‘loš, zao’, kao i glagol *nahuditi* ‘naškoditi’, npr. u *ſCivotu svetoga Vlasi* (1803.) *hudi Dioklezian*; u Topalovića *Glas najhudji* (*Odziv rodoljubnog serca*, 1842.a); u J. Tordinca *hudu sreću tvoju* (*Tuga vjernog domorodca*, 1842.); u Kukuljevića Sakcinskoga *huda četa razbojnikah* (*Različita dēla*, 1843.); u Demetra *silnika huda* / *Koj zlatjenu slobodu joj otē* (*Teuta*, 1844.); u Vidovićeve *Nek me nosu nemili i hudi* (*Pjesme*, 1844.); u Ilića Oriovčanina *zima je huda* (*Slavonski običaji*, 1846.); u Botića *S hude kakve neprilike tvoje, nahudit mogo* (*Biedna Mara*, 1861.); u Martića *Al' odlukah ne probavi hudih, Al čemu su vikla djeca huda / I što gleše od hudjih otacah* (*Osvetnici*, 1861.); u Jurkovića *ne mogu nahuditi* (*Izabrana djela*, 1862.); u Šenoe *sried hude zime, da joj nehudi glasu* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); u Vojnovića *i stari je hud* (*Ksanta*, 1886.); u Harambašića *I svud sreća huda* (*Izabrane pjesme*, 1895.); u Tomića *To bi ti moglo nahuditi zdravlju!* (*Melita*, 1899.). Neri-jetko nalazimo izvedenicu *hudoba*, npr. u *ſCivotu svetoga Vlasi* (1803.) *dabi sljedio... hudobu* (da bi slijedio); u Čevapovića *To Smert s'csini hudoba* (*Josip, sin Jakoba Patriarke*, 1820.); u Vrinjanina *strasnu hudobu* (strašnu hudobu) (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u Pavlinovića *Od straha, od hudoba* (*Hrvatski razgovori*, 1877.); u Kaznačića *Biaše gnusan kô hudoba* (*Pjesme razlike*, 1879.); česta je u Vodopića, npr. *može bit da ona hudoba i sad je gdje tudar, kako hudoba misli, ona crna hudoba* (*Marija*, 1871.) i sl.

Stari hrvatski pridjev *zlat*, *-a*, *-o* ‘zlatan, zlatna, -o’ rabili su dubrovački autori prijašnjih stoljeća pa sukladno tomu i Kazali u 19. st., npr. *u prstenu zlatu* (*Grobnik*, 1863.), a nalazimo ga npr. i u Baštiana, u stihovima u G mn. *zlatih uspomenah* (*Liburnjan*, 1855.).

Martić zbog potreba deseteračkoga metra ponekad rabi stari pridjev *veli* ‘velik’, koji nije uobičajen u hrvatskoj štokavskoj književnojezičnoj tradiciji prijašnjih stoljeća, npr. u obliku G mn. ž. r. *I nesrećah velih da se sbije* (*Osvetnici*, 1861.). Nalazimo taj pridjev, također u stihovima, u

Topalovića *Žalost vela* (*Odziv rodoljubnog serca*, 1842.a); u Okrugića Sriemca *Ti rad vele pram nami ljubavi / (...) Danjom daješ sjat sunce grijuće* (*Pobožni uzdasi Bogu*, 1846.); te u dramskom djelu F. Markovića ... *Hrvati stupismo u kolo kršćanske zajednice, k velim narodom, k velim vladarom* (*Zvonimir*, 1877.). Pojedinačne uporabe primjećujemo u Jorgovanicevu proznom djelu, npr. *svježi zrak i velo nad sobom nebo* (*Mlinarska djeca*, 1873.).

U brojnim se hrvatskim organskim idiomima rabi pridjev *prost* u značenju 'slobodan', odnosno prilog *prosto* 'slobodno'. Naravno, tu uporabu slijede i pisci, npr. Hidža *Proste su zla toga* (*Na krsni dan Frana I: Cessara Nemačkoga*); Ambrozović *i od druge duxnosti proste* (*Proricsja i narecsenja*, 1808.); Demeter *Prosto zrakom ptica leti* (*Grobničko polje*, 1842., *Pjesma Hrvata*); Trnski u metaforičnom značenju *Da se okivam oko prosta vrata?* (*Zvekan opet na svijetu*, 1844.); Nemčić *te nogom i duhom prost* (*Putositnice*, 1845.); F. Marković *Nu ovako, - prost vam izlaz iz kuće moje* (*Zvonimir*, 1877.); Šenoa *al ja prosti plemić prosvjedujem proti toj sili* (*Seljačka buna*, 1878.); Hirc *koja se s jedne strane drži stiene, dočim s druge posve prosto stoji* (*Putopisi*, 1878.); A. Starčević *prosti od strastih... od meržnje proti narodom* (*Na čemu smo*, 1878.); Kranjčević *Što tren im prosto - ne biti ljudi* (pjesma *U maskirnoj gomili*, 1898.) i sl. U N. Tordinca nalazimo glagol *oprostiti* tvoren od toga pridjeva u značenju 'osloboditi': *kako li ću oprostiti tamnice tvoga babu* (*Djakovački spasovdan*, 1886.).

Drašković (*Disertatia*, 1832.) rabi pridjev *poludajnski* u značenju 'južni' (prema nekadašnjem *poludne* u značenju 'podne' i prenesenom značenju 'jug').

Pridjev *zadnji* uobičajen je u značenju 'na kraju nečega' (u vremen-skom ili prostornom slijedu), npr. u Tomića *kao što bijaše zadnji put godine 1868.*; *potukli zadnji put Turke na gori*; *Bio baš zadnji dan mjeseca travnja* (*Opančareva kći*, 1871.), u Tucića *zadnje poglavlje* (*Bezimena sonata*, 1900.).

Od glagola uobičajenih u hrvatskoj književnojezičnoj tradiciji valja izdvojiti čestu uporabu glagola *mučati* ‘šutjeti’ s prefikslnim tvorenicama, npr. u Demetra *Zašto mučiš? Govori slobodno* (Teuta, 1844.); u Trnskoga *Zapanjeni svi igrači muče* (Zvekan opet na svijetu, 1844.); u Šenoe *Jerko mučaše, Tuj Radak časak umuknu* (Zlatarovo zlato, 1871.); u Vodopića *muči šta vičeš?, Muči, veli joj Pave* (Marija, 1871.); u Kovačića *ja sam mučao i nikomu ne kazah ništa* (U registraturi, 1888.); u Jorgovanića *zamučalo je sve* (Sabrane pjesme, 1890., pjesma *Svetokrilac*); u Tomića *Ah, ja bih najvolila mučati, da vi umijete mučati* (Melita, 1899.); u V. Novaka *Lucija je mučala* (Posljednji Stipančići, 1899.) itd.

Vrlo su zastupljeni prezentski, ali i imperfektivni oblici glagola **veliti*, npr. u M. Mažuranića *zemlja je, vele, hajdučljiva* (Pogled u Bosnu, 1842.); u Filipovića *Tko veli, da cieli svijet ljubi* (Iskrice, 1858.); u Botića *ocu veli* (Biedna Mara, 1861.); u Jukića *Ja mu velim, bolje bi bilo* (Putovanje, 1861.); u Jurkovića *vele da imade u tikvi vraga, kao što veljaše* (Izabrana djela, 1862.); u Perkovca *Vele, da ona od gospode toliko nezazire* (Stankovačka učiteljica, 1871.); u Kozarca *ali ja velim, da vi pričekate* (Ljudi, koji svašta trebaju, 1891.); u V. Novaka *hrvatski se veli: U ime otca i sina...* (Pod Nehajem, 1892.), *velim vam* (Posljednji Stipančići, 1899.); u Gjalskoga *pak veli da me ne će uzeti* (Diljem doma, 1899.) itd.

Glagol *iskati* (s prefikslnim tvorenicama), koji su redovito rabili hrvatski pisci u prijašnjim stoljećima, i koji je sastavnim dijelom brojnih hrvatskih organskih idioma, često se susreće i u pisaca iz 19. stoljeća, npr. u I. Mažuranića 3. os. prez. *ište* (Smrt Smail-age Čengića, 1857.); u Vebera *Tkalčevića zaiskasmo* (Listovi o Italiji, 1861.); u Martića *ištu vuci mesa* (Osvetnici, 1861.); u Jurkovića *da radi što mu srdce ište* (Izabrana djela, 1862.); u Vodopića *Vazda je iskala i nastojala; Tu se razigjoše... iskati gdje bi lašnje i bolje mogle nasjeći drva* (Marija, 1871.); u Šumećanina *uzalud ište zakovani duh* (Pustolovine, 1874.); u Bogovića *ištete od mene, da dobrovoljno pristanem na bezumnu želju vašu* (Pripoviesti, 1894.); u Gjalskoga *od nje ište; da je posve prirodno za tu najveću vrijednost iskati najveće kamate* (Diljem doma, 1899.) itd.

Glagol *srditi se* također pripada hrvatskoj književnojezičnoj baštini, uključujući i štokavsku, a čest je i u pisaca 19. stoljeća, kao i imenica *srčba* te pridjev *srdit*, npr. u M. Mažuranića *tada su se srdili mnogo* (*Pogled u Bosnu*, 1842.); u Demetra *Nek ih mori sèrčba* (*Teuta*, 1844.); u Vebera Tkalčevića *otresnu se poněšto srdit* (*Listovi o Italiji*, 1861.); u Kumičića *srdila se Sabina* (*Gospodja Sabina*, 1883.); u Tomića *Srdiš se na Alfreda?*, *Ma ne srdi se* (*Melita*, 1899.); u Jorgovanića *Ne srdi se danas na me* (*Sabrane pjesme*, 1890., pjesma *Noćna šetnja*); u I. J. Kujundžića *on se zaista srdi* (*Oholica*, 1890.) itd.

Glagol *nahoditi (se)* također je u skladu s hrvatskom književnojezičnom tradicijom prošlih stoljeća, npr. u *ſCivotu svetoga Vlasi* (1803.) *ghdjese i dandanascgni nahodi* (gdje se i dan današnji); u Topalovića *nahodeći se* (*Odziv rodoljubnog serca*, 1842.a); u Nemčića *Ta i u Ludbregu nahodi se čudotvorna kèrvca* (*Putositnice*, 1845.); u Š. Starčevića *ne nahodi* (*Homelie*, II., 1850.); u Kurelca *ne nahode što u njega* (*Fluminensia*, 1862.).

Stari glagol *rieti* dobro je zastupljen u hrvatskih književnika prijašnjih stoljeća, pa tako i u djelima bosanskih franjevaca, koji ga rabe i u 19. stoljeću, npr. Martić *Nemoj rieti, prevara je bila* (*Osvetnici*, 1861.). Spomenuto je da u stihovima Ane Vidovićeve nalazimo inačicu *rjet*: *i njoj rjet on stane* (*Pjesme*, 1844.).

U hrvatskih pisaca 19. stoljeća opaža se česta uporaba glagola *motriti* (u značenjima u kojima su danas uobičajeni glagoli *gledati* i *promatrati*), npr. u Vuletića Kaštelanina *Ovo budeš, i motriti* (ovo budeš) (*Jozip pravedni*, ³1843.); u Jurkovića *stanem motriti nebo iznad sebe* (*Izabrana djela*, 1862.); u Okrugića *Sriemca To motreći meni se čini* (*Sriemska vila*, 1863.); u Šenoe *Motreći ju, kako ćući, U čudu motrijaše liepu ženu, Niem stade motriti mladića* (*Zlatarovo zlato*, 1871.); u Jorgovanića *priezirno motri ostale djevojke* (*Mlinarska djeca*, 1873.); u Pavlinovića *U Jerolimu motrismo poganina* (*Pjesme i besjede*, 1873.); u F. Markovića *Koloman ga oštro motri* (*Zvonimir*, 1877.); u N. Tordinca *pa kriesućim očima motri* (*Djakovački spasovdan*, 1886.); u Vojnovića *Pero to motri* (*Ksanta*, 1886.); u Tomića *nu tim su gospoda plemići pozornije njih motrili* (*Udovica*, 1891.) itd.

Susreće se i glagol *tr(a)ti* (često u svojim prefiksanim tvorenicama) u značenju ‘brisati’, npr. u Jurkovića *znoj si s čela otare* (*Izabrana djela*, 1862.); u Šenoe *otrô si još jednom čelo modrim rubcem* (*Turopoljski top*, 1865.); u Kazalija *Suze otrem* (*Trista vicah udovicah*, 1857.); u Jorgovanića *ne ćemo si za njima otirati suza* (*Mlinarska djeca*, 1873.); u Vojnovića *Pasko otare usta* (*Ksanta*, 1886.); u Kovačića *uhvati rječ... tarući si naočale* (*U registraturi*, 1888.); u V. Novaka *svoje suze otrti* (*Seoska ljepotica*, 1886.), *Tad otare suze i nastavi* (*Pod Nehajem*, 1892.). Vodopić rabi prezente tipa *otere*, npr. *zavrti joj se suza na oku, koju brže otere*, s umetnutim *e* u prezentsku osnovu. Istodobno, u istom djelu, rabi glagolski pridjev trpni *otren*, npr. *Ti sudi otreni svijetljaju se* (*Marija*, 1871.), kao i Kazali u tvorenici *neotrene*: *Značak kèrvi po svem neotrene* (*Zlatka*, 1856.).

Dubrovački autori u prošlim stoljećima nisu rabili glagol *dvignut*, pa se taj glagol u Kazalija može smatrati čakavizmom, budući da je određeno vrijeme živio na čakavskom području, npr. u prezentskom obliku *dvigne* (*Glas iz pustinje*, 1861.). Kazali taj glagol, uključujući i njegove prefiksane tvorenice, osobito često rabi u svom djelu *Grobnik* (1863.), npr. *Oči dvigni*; *Podvignu se jedna četa mala*; *Uzdviže ga*.

U hrvatskoj je tradiciji uporaba povratnoga glagola *spomenuti se* ‘sjetiti se’. Nalazimo ga u Š. Starčevića, npr. *spomeni se* (*Homelie*, I, 1850.).

Zanimljivo je da se u 19. stoljeću još uvijek može susresti stari glagol I. vrste *žiti* ‘živjeti’, npr. u F. Markovića u prezentskom obliku: *U njem Anka tvoja žije* (*Dom i sviet*, 1883.), ali i od njega izvedena imenica *žitak* ‘život’ (Drašković, *Disertatia*, 1832.).

Od staroga hrvatskoga pridjeva *drag* u značenju ‘koji puno košta’ adverbizacijom je ostvaren prilog *drago* koji se u značenju ‘koje puno košta’ još uvijek susreće u kajkavskim književnim djelima u 19. stoljeću, npr. u Brezovačkoga *Kak ju drago moramo plaćati* (*Diogeneš*, 1823.).

U književnoj je tradiciji fratara Bosne Srebrene obično uporaba priloga *jurve* u značenju ‘već’. Tu tradiciju slijedi i franjevac Martić, npr. *Koji*

jurve s vječnim sanom zbore (Osvetnici, 1861.), ali i svjetovni svećenik Š. Starčević, npr. za ovo je *Bog miloserdni jurve povidio, kada nam je Duha Svetoga poslao; jerbo su izgubili jurve oni bilig* (Homelie, II., 1850.). Međutim, Martić često rabi i stari hrvatski prilog *jur* (u istom značenju), npr. *jur se svomu nevrćaše domu* (Osvetnici, 1861.). Izbor jednosložnoga *jur* ili dvosložnoga *jurve* u Martićevim djelima u stihovima uvjetovan je potrebama deseteračkoga metra. Demeter također rabi obje inačice (*Teuta*, 1844.). Šenoa je također rabio inačice *jur* i *jurve* (usp. Kalenić, 1965.: 164.). Prilog *jur* nezaobilazan je u jeziku hrvatske književnosti još od srednjovjekovlja.¹³¹ Prilog *jur* je i u 19. stoljeću uobičajen u brojnih autora kao što je bio i u prošlim stoljećima, npr. u A. Markovića *da su jur odonda prijetile; da se oganj od nabune biaše jur nazbilj ražego; budući jur devete ure jutrenje razlomili vrata* (Skazanje života Osmana I. Cara Otmanskoga, 1826.); u Stoosa *Z Grobnika jur šest vjekovah; Jur odavna sniva* (Sokó hàrvatski, 1849.); u Kazalića u deseteračkim stihovima *Jur bo podnieh što mi bi moguće* (Glas iz pustinje, 1861.), *Jur u prsih najboljih vojnikah / Klonu duša teškim očajanjem* (Grobnik, 1863.); u Vebera Tkaličevića *Hvatajuć se jur sumrak; s kakovim sam se jur u svētu něgdě sastao; koji se pokaza u njem jur za mlada* (Listovi o Italiji, 1861.); u Tomića *Ali i đaci bijahu se jur poredali u vrste*. (Opančareva kći, 1871.); u Vodopića *i nagje mater jur posagjenu na svomu mjestu* (Marija, 1871.); u Pavlinovića *Misec pri zahodu, jur odaljim dolinama* (Hrvatski razgovori, 1877.); u I. J. Kujundžića *tako iznađe da je bolest jur na izmaku* (Dositio se, 1890.); u Gjalskoga *Ovu su noć pjetli jur drugi put zapjevali* (Maričon, 1890.),¹³² u I. J. Kujundžića *tako iznađe da je bolest jur na izmaku* (Dositio se, 1890.); u Bogovića *jer strasna ljubav usadila se jur tako duboko u njezinu srcu, Rečeno bi jur gore* (Pripoviesti, 1894.); u Leskovara *veliki stol bijaše jur prostrt* (Sjene ljubavi, 1898.); u A. Kovačića *Sunce poskočilo jur visoko* (usp. Anić, 1971.: 141.), *zar je jur umio svoje glatko lišce naš vitežki Jurić* (Anić, 1971.: 157.); u I. A. Brlića *Njekoliko naknadnih primjetaba na jur tiskane Uspomene; Kao pjesma Relkovićeve zabilježena je ona jur štam-*

131 Opširnije o prilogu *jur(ve)* v. Vulić i Laco, 2016.

132 Taj je primjer izdvojio i I. Sović u svojoj analizi jezika K. Š. Gjalskoga (usp. Sović 1985.: 133.).

pana u svezku IV. (*Uspomene na stari Brod*, 1888.). Kranjčević rabi prilog *jur* ne samo u književnim djelima (npr. u pjesmi *In Tyrannos*) nego npr. i u pismu biskupu Strossmayeru: *Splela se spletko proti jednom od drugova mojih, i mi svi, premda smo jur zadaće dobro izradili, odstupismo od pismenog ispita* (Kranjčević, *Sabrana djela*, 1967.: 498.). Na samom kraju 19. stoljeća inačicu *jurve* rabi Matoš, npr. *Treći se jurve javljaju pijetli* (*Nekad bilo – sad se spominjalo*, 1900.).

Pisci u polutisućljetnoj hrvatskoj dijaspori u ondašnjoj zapadnoj Ugarskoj u 19. st. također redovito rabe prilog *jur*, npr. Ginzler *Još nisam kuku pri nozi, / Jur me jagar v' torbi nosi* 'još nisam psu kraj noge, već me lovac u torbi nosi' (*Jačka od zeca*), Šimon-Juda je *jur mimo* 'već je prošao blagdan. sv. Šimuna i Jude Tadeja' (*Ja znam jednu jačku*).¹³³

Stari hrvatski prilog *stoprv*, u značenju 'tek, upravo, netom', u Gaja nalazimo u kajkavskoj inačici *stopram* (*Kratka osnova*, 1830.). Š. Starčević pak rabi inačicu *stoperv*, npr. *ono dite koje se je jutros stoperv na svit rodilo* (*Homelie*, II., 1850.), a Stazić *stopro, i da-je stopro legla* (*Tri čudnovate divice*, 1841.), kao i Kazali, npr. *stopro zbudjen* (*Glas iz pustinje*, 1861.). Brezovački pak ima inačicu *stoprav*, npr. *Ar stoprav je iz škol izišel; onda stoprav domovina čuti hasen navukov* (Brezovački, *Matijaš grabancijaš dijak*, 1804.).¹³⁴

Prilog *zaman* 'zaludu, ni za što', odnosno u prenesenom značenju 'besplatno' bio je čest u hrvatskih književnika prošlih stoljeća, pa tako i u dubrovačkoj književnosti. U 19. stoljeću rabi ga npr. Drašković (*Disertatia*, 1832.), M. Mažuranić (*Pogled u Bosnu*, 1842.), Demeter (*Teuta*, 1844.), I. Mažuranić: *zub svoj zaman kerši* (*Smrt Smail-age Čengića*, 1857.), Kazali (*Glas iz pustinje*, 1861.), Botić: *zaman sada izgovor pjesniku, / On se zaman ludi i opire* (*Biedna Mara*, 1861.), Kaznačić (*Jozipu knezu Jelačiću, Pjesni razlike*, 1879.), Dragošić (*Posljednji Zrinjski*, 1893.), Harambašić (*Božićna pjesma*, 1895.) i dr.

133 Ginzlerove i Glavanićeve pjesme objavio je N. Benčić prema ranijim izdanjima (usp. Benčić 1998.: 145., 220. – 223.). Njihove pjesme nalazimo i u zbirci *Zlata riba* (Bacalja i Benčić 2021.: 72. – 77.).

134 Opširnije o priložima *stoprv*, *zaman*, *po(l)drug* i tvorenicama s *krat(i)* v. Vulić i Laco, 2016.

Kvantitativni prilozi nastali kombinacijom priloga ili nekoga broja s prilogom *krat(i)* nerijetki su u hrvatskih književnika prijašnjih stoljeća, a nerijetki su i u 19. stoljeću, npr. u *Ƨivotu svetoga Vlasi* (1803.) *cestokrat*, *trikrat bji prikafan*, *Parvi krat* (čestokrat, bi prikazan); u Lovrenčića *Ah trikrat blasena mora ova Vura biti* (*Kratka Dobreh Dersanyh pripovedanya*, 1824.); u Š. Starčevića *spomeni se višekrat priko dana* (*Svagdanja pobožnost*, 1854.); u Baštiana *Ah kolikrat u tudjinstvu* (*Liburnjan*, 1855.); u Kukuljevića Sakcinskoga *taj dan po trećikrat vikati stao* (*Dva Slavena*, 1859.); u Kaznačića *Na godinu dva tri krati* (*Prijatelju Sabu*); u Vodopića *Čuo sam, češće krati ćaću o tebi dobro govoriti* (*Marija*, 1871.); u Pavlinovića *čestokrat* (*Hrvatski razgovori*, 1877.); u Bogovića *gdje je prvikrat duboko i živo osjećala; višekrat milo pogleda mladoga viteza* (*Pripoviesti*, 1894.).¹³⁵ Dio autora rabi takve kvantitativne priloge u kombinaciji s prilogom *put(a)*, npr. Vukotinović *triput* (*Okičke vrane*, 1835.); Kozarac *višeputa, jedanput* (*Mrtvi kapitali*, 1890.), a dio autora obje inačice, npr. Jorgovanić u istom djelu ima *često krat, po četiri puta* (*Divlja djevojka*, 1891.). Anić je sraslice s *-krat* u Kovačićevim djelima smatrao kajkavizmima (1971.: 110.), a zapravo je riječ o prilogu koji se kontinuirano stoljećima rabio u hrvatskoj književnosti neovisno o narječnoj osnovici. Premda rijetko, u hrvatskih se pisaca iz 19. stoljeća susreće i realizacija *čestokrato*, npr. u Zorčića *Čestokrato kad uzdahnem; Čestokrato gleda more* (*Vila dalmatinska*, 1852.), što u pjesničkom djelu može biti uvjetovano potrebama metra simetričnoga osmerca.

Hrvatski pisci iz 19. stoljeća ponekad rabe i količinski prilog *poldrug* u značenju ‘jedan i još pola drugoga, jedan i pol’, npr. Drašković *poldrugog miliona* (*Disertatia*, 1832.). U pisaca sa štokavskoga područja susreće se još u drugoj polovici 19. stoljeća glasovna inačica *podrugi* u tom znače-

135 Osim priloga koji je zapravo sraslica, susreću se u pisanim tekstovima i dvorječni izrazi u istom značenju, npr. u A. Markovića *Deset krat biahu Turci odbijeni* (*Skazanje života Osmana I. Cara Otmanskoga*, 1826.), u Jarnević *izlaziše nekoliko krat starac iz kolibe* (*Domorodne poviesti*, 1843.), u Vebera Tkalčevića *tri krat izpržena priroda* (*Listovi o Italiji*, 1861.), u Kaznačića *na godinu dva tri krati* (pjesma *Prijatelju Sabu*, *Pjesme razlike*, 1879.), u Jorgovanovića *često krat* (*Divlja djevojka*, 1891.) i sl.

nju, npr. *Od te sgode prošao podrugl mjesec*. (Tomić, *Opančareva kći*, 1871.).¹³⁶

Prilog *cječ* ‘zbog’ bio je uobičajen u dubrovačkih autora prijašnjih stoljeća, a u 19. stoljeću susrećemo ga u djelu *fCivot svetoga Vlasi* (1803.) u inačici *cjeća*, npr. *ni zječja inieh* (ni cjeća inih); u Kaznačića npr. *cjeća tebe* (*Prijatelju Sabu*, 1879.), a u Vodopića *cijeć*, npr. *zastidjena cijeć posljednjih riječi* (*Marija*, 1871.).

Zanimljivo je da se u kajkavskoga autora susreće čakavska realizacija *kade* u značenju ‘gdje’: *Ar stoprav je iz škol izišel / Kade istinu govoriti i činiti je se navčil* (Brezovački, *Matijaš grabancijaš dijak*, 1804.).

Veznik *nu*, koji se u suvremenih autora smatra zastarjelicom, u hrvatskih je književnika u 19. stoljeću u stilski neutralnoj uporabi i posve običan, što je sukladno uporabi toga veznika u jeziku hrvatske književnosti prijašnjih stoljeća, npr. u dubrovačkih autora. Za ilustraciju donosimo primjere *Nu kada drviš vidi, da Krstjanom ništa nauditi nemože* (M. Mažurnić, *Pogled u Bosnu*, 1842.); *Nu što je* (Martić, *Osvetnici*, 1861.); ... *nu svieća je još gorila na ormariću* (Tresić Pavičić, *Pobjeda krieposti*, 1898.).

Stari hrvatski veznik *akoprem* ‘premda’ još je uvijek u uporabi u 19. stoljeću, npr. u Vrinjanina *I akoprem xivuchi na ovome Svitu* (*Razgovori za sve nedilje*, 1825.); u Marjanovića *i akoprem ti još mati žive* (*Razbojnici na gori Kulminskoj*, 1840.); u Š. Starčevića *Akoprem ova i jesu učinjena za same pastire duhovne po selim, ništa nemanje ...* (*Homelie*, I., 1850.); u Korajca *akoprem se rodio u liepoj zemlji* (*Dvie čudne promenade*, 1862.); u Tomića *akoprem je već po glasovih razabrati mogla, da su đaci* (*Opančareva kći*, 1871.); u Grlovića *pjevao sam balade i romance uz glasovir, akoprem mi je grlo dvojbeno glasa bilo* (*Priegor s ljubavi*, 1874.); u Franasovića *Akoprem, da je hajala, mogla bi možda bila* (*Nenadana utjeha*, 1879.); u Kozarca *idu jednomu cilju, akoprem svako svojim putem; akoprem čuvaran i štedljiv, nije on mogao u taj čas svoju dobrotu i mekoću srca zatomiti* (*Mrtvi kapitali*, 1890.); u Jorgovanića *urednu, ako-*

136 Opširnije o tom prilogu v. Vulić i Laco, 2016.

prem nešto starovječnu kočiju (Divlja djevojka, 1891.). Rabi taj veznik i Brezovački, npr. Akoprem moj gospon bi mogrel si i z vojska sveče kupovati (Brezovački, Diogeneš, 1823.).

Kaznačić, sukladno dubrovačkoj književnojezičnoj tradiciji rabi sastavni veznik *ter* s naveskom, npr. *Ter kućnome domaćinu (Kolende)*. Budući da to nije samo dubrovačka značajka rabe ga i autori s drugih područja, npr. Mikloušić *kuliki, ter kak vredni Lyudi (Izbor dugoványh vszakoverzt-néh, 1821.)*; Jaić *termi dopusti (ter mi dopusti) (Vinac bogoljubnih pisamah, 1830.)*; Topalović *Ter od Fruške počimavši gore (Razgovor pësnika i vile, 1836.)*; Š. Starčević *ter skerbi i brini se (Homelie, II., 1850.)* itd.

Zastupljenost i vrsta posuđenica i usvojenica u jeziku književnih djela svakoga od pojedinih autora uvjetovana je krajem iz kojega potječe, ali i (ne)nastojanjima autora da takav tip riječi rabi ili ne. U pretpreporodnom razdoblju i u prvim preporodnim godinama autori npr. u sjeverozapadnoj Hrvatskoj rabe znatno više posuđenica nego kasniji pisci, npr. u Draškovića su zastupljeni brojni mađarizmi, npr. *aldov* ‘žrtva’ (prema mađ. , áldozat), *pelda* ‘primjer’ (mađ. *pél*da), *varmeđa* ‘županija’ (mađ. *vármegye*), *kinč* ‘ures, ukras’ (mađ. *kin*cs) itd. (*Disertatia, 1832.*).

Tradicija uporabe kontaktnih sinonima nalazi svoje sljedbenike i u 19. stoljeću, npr. u Š. Starčevića glagolski *skerbi i brini se (Homelie, II., 1850.)*, u Kazalija pridjevski *trudan i umoran (Grobnik, 1863.)*, u Brlića imenički *note ili kajde (Uspomene, 1886.)*.

Navedeni primjeri vrlo jasno pokazuju da se u 19. stoljeću na leksičkoj razini još uvijek u znatnoj mjeri nastavljala hrvatska književnojezična tradicija iz prošlih stoljeća.

ZAKLJUČAK

Primjeri analizirani u ovoj knjizi nedvojbeno pokazuju da je hrvatski književni jezik 19. stoljeća neraskidivo povezan s hrvatskim književnojezičnim stilizacijama iz prethodnih stoljeća, bez kojih ga ne bi ni bilo. Ta se čvrsta povezanost velikim dijelom odražava u morfološkom sustavu kao temelju svakoga jezika, ali i u sintaktičkom ustrojstvu te u leksiku.

Višestoljetna književna i jezična prožimanja svih hrvatskih krajeva razvidna su i potvrđuju se i u književnim djelima, kao i u hrvatskim rječnicima i gramatikama 19. stoljeća. U djelima 19. stoljeća, u tijeku standardizacije hrvatskoga jezika na hrvatskoj zapadnoštokavskoj jezičnoj podlozi, razvidno je kako su hrvatski pisci iz različitih krajeva i bez obzira na svoje dijalektno podrijetlo, preuzimali i prenosili pojedine riječi i oblike iz hrvatske književne i jezične baštine, štokavske, kajkavske i čakavske. Time su nastavili književnojezične smjernice iz 18. stoljeća, a istodobno svjesno utvrđujući tronarječnu izgradnju hrvatskoga standardnoga jezika.

Na početku stoljeća djeluje još skupina pisaca koji pišu jezičnom mješavinom dotadašnjega čakavskoga i štokavskoga književnoga jezika (npr. Josip Antun Petris, Ivan Gršković Rošo). Čakavski književnojezični tip u 19. je stoljeću vitalan u polutisućljetnoj dijaspori u zapadnoj Ugarskoj, do koje su nedovoljno dopirala jezična previranja u matičnoj domovini. Tako npr. pišu Šimun Palatin, Mate Drobilić, Štefan Ginzler, Grgo Gusić, Gašpar Glavanić. Posebice valja izdvojiti Mihovila Nakovića koji se je izričito zalagao za slovopisnu reformu po uzoru na Gajevu, a time za napuštanje mađarskoga slovopisa.

Premda je kajkavski hrvatski književni jezik još uvijek u uporabi, osobito početkom 19. stoljeća, već se tada u Tituša Brezovačkoga, najvećega

kajkavskoga pisca s kraja 18. i samoga početka 19. stoljeća, pojavljuju elementi štokavskoga književnoga jezika. Pišući o pjesmi Brezovačkoga *Upelavanje redovničke bratje od milosrdja zvane u kuće iliti kloštar* (Zagreb, 1804.), Vončina primjećuje:

„Ta prigodna pjesma T. Brezovačkoga napisana je uz posve drugačije jezične pretpostavke nego *Matijaš Grabancijaš dijak*. U pjesmi se ostvaruje nekajkavski izbor jezičnih podataka: ijekavizmi s ponekim ikavizmom (*pjevaju* 3, *ispjevaše* 6, *sjedi* 7, 8 itd. || *lipo* 4 /pa i hiperikavizam *primda* 20/). Javljaju se hiperijekavizmi (*zjedove* 10) (...) Ima i štokavskih leksema (*kuće* 9). Inače je izbor jezičnih podataka u pjesmi kajkavski (*Turkom* D mn. 10,¹³⁷ *Hervatov* G mn. 12, itd.). *Uspominak* je, dakle, izvrstan primjer o tome kako je štokavština (kao sredstvo povišenoga, biranoga jezičnog izraza) stala na prijelomu 18. i 19. stoljeća, tj. u osvit preporoda, prodirati u samo središte kajkavskoga književnoga kruga.“ (Vončina, 1988.: 290.).

Štokavski se hrvatski pisci 19. stoljeća također oslobađaju svojih pokrajinskih jezičnih obilježja. U Dubrovniku ih je npr. više u Đure Hidže i Pijerka Bunića Lukovića, a manje u Antuna Kaznačića i Antuna Paska Kazalića koji se nastoje približiti jezičnoj koncepciji hrvatskih preporoditelja. I uopće, potvrđuje se da je već na početku 19. stoljeća u hrvatskim književnim djelima više iznadpokrajinskih ili naddijalektnih značajka te da se je oblikovao funkcionalan i normiran književni jezik i prije hrvatskoga narodnoga preporoda.

Na početku 19. stoljeća supostojala su dva slovopisna sustava, kajkavski i štokavski, koja su se razlikovala u pisanju nepčanih i zubnih glasova. Unutar štokavske književnojezične prakse razlikovalo se je slavonsko i dalmatinsko bilježenje fonema *č*, *ž*, *š*, *s*, *lj*, *nj* i slogotvornoga *r*. Međutim, u dalmatinskim djelima primjećuju se nedosljedna i nejednaka bilježenja tih slova. Nakon reforme dalmatinskoga slovopisa (1820.) taj se sustav pojednostavljuje, a od slavonskoga se razlikuje tek u nekoliko slova (za foneme *č*, *š* i slogorvorno *r*). Već su dakle u prvim desetljećima 19. sto-

137 Valja upozoriti da dativni množinski oblici tipa *Turkom*, tj. s nastavkom *-om* u muškom rodu nisu samo kajkavska nego i značajka sjeverozapadne čakavštine i arhaične štokavštine, a u ovom je razmatranju već navedeno da ih u 19. stoljeću susrećemo u velikoga broja hrvatskih pisaca koji pišu u to doba normiranim jezikom.

ljeća prevladala slavonska rješenja za nepčanike. Iako su razlike između kajkavskoga i štokavskoga slovopisa bile tek nekoliko slova, supostojanje dvaju slovopisnih sustava nije bilo sukladno preporodnim jezikoslovnim težnjama za jedinstvenim hrvatskim književnim jezikom. Valjalo je konačno ostvariti višestoljetne težnje hrvatskih pisaca i jezikoslovaca te osmisliti jedinstven slovopisni sustav koji će biti prihvaćen na čitavom hrvatskom prostoru. Stoga Gaj u *Kratkoj osnovi horvatsko-slavenskoga pravopisa* (1830.) za nepčanike predlaže slova s tildama (*č̃, đ̃, ģ̃, ĺ̃, ñ̃, š̃, ž̃*) umjesto dvoslova koji su se rabili u tadanjim slovopisima, a prema načelu da se svaki fonem bilježi jednim slovom. Gajeve slovopisne rješenja iz 1830. godine nisu prihvaćena, a reformirani Gajev slovopis (1835.), s novim prijedlogom bilježenja nepčanika (*č̣, ć̣, ṣ̌, ẓ̌, lj̣, nj̣*) i dvoglasnika (*ě*) prihvaćen je odmah na kajkavskom i slavonskom području, a postupno i na ostalim hrvatskim područjima. Oko 1848. godine rabi se na širem hrvatskom prostoru. Gajevim slovopisnim rješenjima suprotstavljao se je zadarski književni krug, te se u *Zori dalmatinskoj* kolebljivo prihvaćaju i odbacuju predložena slova, a od 1849. i taj list dosljedno prelazi na novi slovopis. U drugim hrvatskim područjima postojale su i tiskarske poteškoće, nedostatak tiskara i/ili novih slova što je, dakako, priječilo širenje jedinstvenoga hrvatskoga slovopisa. Sukobi u preporodnom razdoblju zbog slovopisnih rješenja pokazuju kako je slovopisno pitanje postalo društveno-političko pitanje u kojem se je odražavalo jedinstvo tada politički razdijeljenoga hrvatskoga naroda, a sporenja o slovopisnim opredjeljenjima okupljala su hrvatske pisce, publiciste, filologe i političare oko zajedničke težnje, tj. jedinstvenoga hrvatskoga slovopisa i standardnoga jezika.

Sukladno Gajevim i Babukićevim prijedlozima preporodni pisci odraz jata bilježe tzv. „rogatim“ *ě*. To slovo *ě* nije posve prihvaćeno. Već 1840-ih godina nalazimo pojedinačna odstupanja, pa se piše i dvoslov *ie*. Fran Kurelac, predstavnik riječke filološke škole, dosljedno je pisao *ě* za odraz jata. Većina pisaca prestaje pisati slovo *ě* 1850-ih godina te obično pišu *ie* za dugi, a *je* za kratki odraz jata, premda se zapažaju i stanovitve nedosljednosti u takvu bilježenju. Razvidno je da je od 1880-ih godina dosljednije

i razlikovnije pisanje *ie* / *je*. Kao odraz dugoga jata *ije* se počinje pisati 1880-ih godina, što su predlagali vukovci (Daničić, Maretić), ali nejednako i nedosljedno. Prije toga nalaze se samo pojedinačne uporabe, uglavnom za stilske svrhe. Pisci i jezikoslovci u drugoj polovici 19. stoljeća oštro su raspravljali o pisanju odraza jata, a različita se gledišta i opredjeljenja jasno pokazuju i u književnim djelima. Pisanje *ije/je* propisano je Brozovim pravopisom 1892., ali nije općeprihvaćeno: većina pisaca i dalje piše *ie*.

Sljedbenici zadarske filološke škole, kao npr. Ante Kuzmanić, Šime Starčević, Antun Zorčić i drugi pojedini književnici i publicisti, opredijelili su se za ikavski odraz jata sukladno načelima zadarske škole. Među njima posebno mjesto pripada plodnomu vjerskomu piscu i jezikoslovcu Šimi Starčeviću.

Ikavskom književnojezičnom stilizacijom pišu i pojedini hrvatski pisci s područja Slavonije koji slijede hrvatsku književnojezičnu tradiciju iz 18. stoljeća na tom prostoru, npr. Slavonci Matija Petar Katančić i Adalbert Horvat koji je svoja djela tiskao u Budimu. Vrlo je zanimljiva skupina hrvatskih autora iz Podunavlja, kao npr. Stipan Lukić u Budimu, te npr. Stipan Krunoslav Grgić, Ivan Jesse Kujundžić, Nikola Kujundžić, Marko Fucin u Bačkoj, koji doduše pišu književnojezičnom stilizacijom s ikavskim odrazom jata, ali u svemu ostalom slijede normu zagrebačke filološke škole na svim jezičnim razinama.

Ima i pisaca koji su počeli pisati štokavskim hrvatskim književnim jezikom s dosljedno ikavskim odrazom jata, a zatim su se nastojali prilagoditi novim hrvatskim pravopisnim strujanjima te slijediti književnojezičnu koncepciju koju je zacrtala zagrebačka filološka škola. Takav je književnojezični razvoj npr. prošao Petar Bakula, franjevački pisac iz Hercegovine. Bosanski franjevački pisci, npr. Grgo Martić i Ivan Frano Jukić također slijede književnojezičnu koncepciju zagrebačke filološke škole.

Standardni hrvatski jezik temeljen na štokavštini nedvojbeno je bio dobro rješenje za hrvatski narod. Drugo je pitanje kakve su se sve štokavske koncepcije nudile, a koja je prevladala. Jedna od njih, vrlo zanimljiva,

jest štokavska književnojezična koncepcija koju je Drašković zacrtao na početku svoje *Disertacije*. Prema Draškovićevoj koncepciji, u hrvatskom književnom jeziku ostale bi brojne jezične značajke, kako gramatičke tako i leksičke, koje su zajedničke barem pojedinim skupinama govora čakavskoga narječja te čakavskom književnomu jeziku prethodnih stoljeća, zatim hrvatskim štokavskim dijalektima i hrvatskomu štokavskom književnomu jeziku prethodnih stoljeća. To su zapravo jezične značajke iz hrvatske pisane tradicije koje su nemalim dijelom zajedničke svim trima hrvatskim narječjima. Njihovim bi prihvaćanjem raskorak između kasnijega hrvatskoga standardnoga jezika i kajkavštine bio neusporedivo manji nego što je to postao nakon što je potkraj 19. stoljeća prevladala jezična koncepcija hrvatskih vukovaca. Još bi manji bio raskorak između kasnijega hrvatskoga standardnoga jezika i jezičnih značajki pojedinih čakavskih dijalekata te arhaičnijih hrvatskih štokavskih dijalekata. U tom bi se slučaju dotadašnji kajkavski hrvatski književni jezik postupno pretočio u novi štokavski književni jezik kao zajednički jezik svih Hrvata.

Konkretni primjeri iz književnih djela hrvatskih pisaca iz 19. stoljeća (naravno, onih tiskanih u tom stoljeću), jasnim su svjedokom onodobne uporabne norme. Iako je Brozovim pravopisom (1892., ²1893.) normirano slovo *đ*, dvoslov *dj* pisao se je dosljedno do kraja 19. st. i u prvim desetljećima 20. st. Ne može se sa sigurnošću utvrditi zašto u praksi nije prihvaćeno *đ*. Rijetke su uporabe dvoslova *dž*, i to samo u turcizmima, u kojima *dž* nalazimo i prije nego što je Brozovim pravopisom uveden u opću uporabu. Dvoslov *tj* pisao se je prema Gajevu *Pravopiszu* te prema Babukićevoj normi (1836.) u oblicima na granicama osnove i relacijskoga morfema te u izvedenicama na granicama osnove i sufiksa. Zamjetno je da 1880-ih godina prevladava *ć* i na granicama osnova i sufikasa, pa i na granicama osnova i relacijskih morfema, a 1890-ih je godina ustaljeno. Većina je preporodnih pisaca bilježila slogotvorno *r* slijedom *er* ili *ar*. Valja pripomenuti da Babukić u svojoj gramatici (1836.) izrijeком ne propisuje, ali rabi *er*. Partaš (1850.: 7.) zbog „jedinstva u pravopisu“ preporučuje *èr*, kao i A. Mažuranić (1859.: 2.). Međutim, u većine se pisaca već 1840-ih godina nalazi *ar*. Krajem 1850-ih znatna većina hrvatskih književnika

piše slogotvorno *r* bez popratnoga mukloga otvornika. Valja pripomenuti da je Šulek predložio izostavljanje otvornika 1854., a isto tako pravopisno povjerenstvo 1877. U 19. st. hrvatski književnici obično pišu *h* na početku riječi ispred *r*. U djelima 1890-ih godina takve su riječi više puta bez *h*, što je razvidan utjecaj vukovske norme. Glas *j* između otvornika obično se nije pisao, ali ima i pojedinih odstupanja. Ipak se može reći da od 1860-ih godina prevladava *j* u međuotvorničkim skupinama.

U 19. stoljeću piše se morfonološkim (morfemskim, *etimološkim*) pravopisom pa se jednačenje po zvučnosti i po tvorbenom mjestu te gubljenje zatvornika u pismu najčešće nije bilježilo. Odstupanja od morfonološkoga pravopisa u pisaca su pojedinačna. Uz pretežno morfonološka načela pisanja nalaze se i pokoji izrazi pisani prema fonološkim načelima. Unatoč zagovaranjima vukovaca 1880-ih godina za fonološkim pisanjem i Brozovu pravopisu (1892.), morfonološko načelo pisanja, uza spomenuta odstupanja, održalo se je do kraja 19. stoljeća u većine pisaca.

Jednačenje po tvorbenom mjestu, koje obuhvaća prijedlog *s* pred nepčanim glasom (*š njim*, *š njimi*, *š njima*), često je u pisaca toga razdoblja i sukladno je npr. Babukićevoj normi (1836.: 10.). Od 1890-ih godina prevladalo je *s njim*. Novo jotiranje, uključujući i epentetsko *l*, do 1880-ih godina nejednako se i nedosljedno provodilo. Sibilizacija se također nije dosljedno provodila, što je bilo sukladno dvostrukostima koje je dopuštala norma zagrebačke škole.

Vokalizacija dočelnoga *-l* na morfemskim granicama nije se dosljedno bilježila, a obično se nije provodila u prilogu *pol* i pridjevu *dolnji*.

U skladu s hrvatskom štokavskom književnojezičnom tradicijom prijašnjih stoljeća pojedini hrvatski autori i u 19. stoljeću rabe pridjevsku zamjenicu *vas* bez provedenoga premetanja *vas* > *sav* u N jd. muškoga roda, npr. Vraz, Jurković, Šenoa, Tomić i dr.

Složeni prilozi i prijedlozi obično su se pisali rastavljeno. Primjećuje se u književnim djelima da je rastavljeno pisanje navedenih izraza u praksi do kraja 19. stoljeća, iako je u Brozovu pravopisu (1892.: 47.) propisa-

no *nerastavljeno* pisanje složenih prijedloga, priloga i veznika. Niječnica *ne* ispred glagola nije se dosljedno pisala, posebice u djelima iz druge polovice 19. stoljeća opaža se nejednako pisanje – sastavljeno s glagolom i rastavljeno. Dosljednije se rastavljeno piše od 1890-ih godina, a tako je i normirano Brozovim pravopisom.

Zamjetno je primjerice kako se je pisao zarez ispred zavisnih rečenica, a pritom je uočljivo da se je dosljedno pisao zarez ispred veznika *da* i *koji*, što se je u hrvatskoj praksi održalo sve do novosadskoga pravopisa 1960.

U a-sklonidbenoj vrsti imenica muškoga roda u mnogih su autora izrazito zastupljeni kratki množinski oblici jednosložnih imenica. Uz to je u hrvatskih pisaca 19. stoljeća do 1870-ih godina obično genitiv množine s dočetnim *-h*, a od 1870-ih godina običniji je bez dočetnoga *-h*. Pavlinović i Vodopić, primjerice, dosljedno pišu nastavak *-a* u genitivu mn. Kurelac se je oštro suprotstavljao predstavnicima i sljedbenicima zagrebačke filološke škole glede nastavka *-ah* i dosljedno je rabio ništični *-ø* nastavak u genitivu mn. Može se reći da u hrvatskih književnika nastavak *-a* u genitivu mn. prevladava 1890-ih godina. U genitivu množine imenica e-vrste običan je nastavak *-a*, bilo s proširenom ili neproširenom osnovom. U dativu, lokativu i instrumentalu množine u 19. su stoljeću običniji stari množinski padežni oblici, sukladno normi starijih hrvatskih gramatika, kao i normi hrvatskih preporoditelja i zagrebačke filološke škole. Uz pojedinačne nedosljednosti ili odstupanja, u imenica a-vrste u dativnim množinskim oblicima muškoga i srednjega roda uobičajen je nastavak *-om/-em*, u lokativu množine nastavak *-ih*, u instrumentalu stari nastavak *-i*. U imenica e-sklonidbenoga tipa sve do potkraj stoljeća prevladava stari dativni množinski nastavak *-am*. Dosljednije se rabi do 1890-ih godina, potom nejednako i nedosljedno, a posljednjih nekoliko godina 19. stoljeća počinje prevlast novoštokavskoga nastavka *-ama*. U lokativu množine ženskoga roda najčešće je nastavak *-ah*, a u instrumentalu množine imenica e-sklonidbe najčešći je nastavak *-ami*. Novoštokavski sinkretizirani množinski padežni oblici više se puta rabe 1890-ih godina, ali nejednako i nedosljedno. Imenice ženskoga roda i-sklonidbene vrste najčešće u instru-

mentalnu jednine imaju nastavak *-u/-ju* koji je sukladan hrvatskoj književnojezičnoj tradiciji te normi i preporukama zagrebačke škole.

Među pridjevnim oblicima primjećuje se česta uporaba oblika neodređenih pridjeva, prema imeničnoj sklonidbi, posebice npr. uz kvalitativni genitiv. Uz pojedine nedosljednosti ili dvostrukosti, u pridjevno-zamjeničnoj sklonidbi u genitivu jednine muškoga i srednjega roda prevladava nastavak *-oga /-ega*, tj. nastavci sa završnim otvornicima. U pridjevno-zamjeničnoj sklonidbi u dativu jednine muškoga i srednjega roda običniji je u hrvatskih književnika u 19. stoljeću nastavak *-omu/-emu*, a u lokativu jednine prevladava nastavak *-om/-em* sukladno normi zagrebačke filološke škole. U lokativu množine pridjevno-zamjenične sklonidbe svih triju rodova uobičajen je nastavak *-ih*.

Među oblicima osobnih zamjenica valja istaknuti gotovo dosljednu uporabu akuzativnoga enklitičkoga oblika *ju* zamjenice ženskoga roda *ona*, samo su pojedinačne nedosljednosti ili dvostrukosti. Obično se je rabila i dativna enklitika *si* povratne zamjenice *sebi*. Opće je poznato da su to oblici koje je iz hrvatske književnojezične norme i prakse tijekom 20. stoljeća potisnula maretićevska, odnosno vukovska norma.

Uočljivi su sklonjeni oblici brojeva *dva*, *tri* i *četiri*, a u brojnim imenicama i pridjevima sufix *-er-*, sukladan hrvatskoj jezičnoj tradiciji.

Među glagolskim oblicima uočljive su česte uporabe nesvršenih iterativnih glagola VI. vrste na sufix *-(j)ivati*, a u prezentu tih glagola običan je nastavak na *-em* (*-ujem*, *-uješ...*). Prezent glagola na *-ati* obično je s nastavcima *-jem*, *-ješ...* Uočljiva je česta uporaba nesažetih niječnih oblika prezenta glagola *imati* (*neimam / ne imam*), sukladno s hrvatskom štokavskom književnojezičnom tradicijom prošlih stoljeća. Nerijetko su se rabili i(j)ekavizirani niječni prezentski oblici glagola *biti* (*niesam*, *niesi...*), što je dopuštala gramatička norma.

Primjeri iz djela hrvatskih pisaca iz 19. stoljeća pokazuju povezanost s tradicijom u rječotvorju, ali i znatnu inovativnost. Jednako se može reći za leksik: u znatnoj se mjeri nastavlja hrvatska književnojezična tradicija iz prošlih stoljeća.

U sintaksi padeža uočljiva je dosljedna uporaba prijedloga *proti* (*pro-tiva*) uz dativ. Česta je i dosljedna uporaba prijedloga *k* u dativu cilja, usmjerenosti glagolske radnje i pravca kretanja. U sintaksi glagolskih oblika tipična je uporaba glagola *mrziti* s prijedlogom *na*. Obično su glagoli *učiti*, *skrbiti*, *odlučiti*, *svršiti* i sl. povratni, a takav je i glagol *razgovarati se*. U niječnim rečenicama običan je slavenski genitiv, tj. objekt u genitivu umjesto u akuzativu. U većine hrvatskih pisaca 19. st. obično zanaglasnica *je* nije ispuštena u perfektu 3. os. jd. povratnih glagola. Kao i hrvatski književnici iz prethodnih razdoblja, autori iz 19. stoljeća često rabe glagolski pridjev sadašnji (particip prezenta), a i glagolski pridjev prošli u atributnoj službi. Česta je uporaba infinitiva, kao dopune predikatnomu glagolu, zatim uz glagole htijenja (*htjeti*, *morati*, *trebati*, *valjati*), ali i uz glagole koji označuju osjetilna opažanja. U redu riječi u rečenicama u proznim tekstovima primjećuje se da više puta stoji atribut iza imenice, posebice posvojni pridjevi i zamjenice, a nerijetko je glagol na kraju rečenice. Općenito se može zaključiti da se u sintaksi ne opažaju razlike između pojedinih pisaca različitih književnojezičnih opredjeljenja i škola.

Opaža se kako je već od 1850-ih godina u jeziku i pravopisu hrvatskih pisaca sve manje dvostrukosti i nedosljednosti, suodnos jezične norme i prakse vodio je stabilnomu i samosvojnomu jezičnomu standardu. Međutim, književnojezične su koncepcije prolazile kroz stalne mijene izazvane izvanjezičnim, političkim utjecajima. Štokavska je osnovica književnoga jezika bila prihvaćena u praksi i oblikovana je gramatičkom i pravopisnom normom, ali su se za pojedina pitanja poput pisanja dvoglasnika, načela morfonološkoga i fonološkoga pravopisa, pojedinih padežnih nastavaka, tvorbenih, sintaktičkih i drugih gramatičkih i leksičkih pitanja, predlagala ili nametala različita rješenja sve do kraja 19. stoljeća, odnosno pobjede vukovaca, što se je odražavalo i u jeziku hrvatskih književnika toga doba.

VRELA

Ivan Antunović (1879.), *Bog s čovikom na zemlji*, Vác.

Ivan Ambrozović (1808.), *Proricsja i narecsenja, koja shtiuch i obderxavajuch, i sam sebe svaki, i druge pouzdano upravljati hoche. Sa serbskoga jezika na illyricski privedena, nadopunjena i sloxena*, Peshta: Tishtana Slovima Mathie Trattnera. https://books.google.hr/books?id=gcgGAAAAQAAJ&printsec=titlepage&source=gbs_summary_r&hl=h

Gjuro Arnold (1877.), *Jelisava Frankopanka*, Vienac, zabavi i pouci, tečaj IX., br. 3., Zagreb.

Gjuro Arnold (1897.), *Na sjajnom plesu. U jeseni*, Vienac, zabavi i pouci, god. XXIX., br. 3., Zagreb. https://www.google.hr/books/edition/Vienac/WEA_AQAAMAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=vienac+

Toma Babić (1745.), *Prima Grammaticae institutio Pro Tyronibus Illyricis*, Venecija: Apud Josephum Corona. <https://books.google.hr/books?id=T1lgAAAACAAJ&pg=PA1&dq=Prima+Grammaticae+institutio+pro+Tyronibus+Illyricis+accommodata+a+patre+f.+Thoma+Babych>.

Toma Babić (1829.), *Czvit razlika mirisa duhovnoga*, Dubrovnik: Po Antunu Martekini. <https://books.google.hr/books?id=jGhcAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hr#v=onepage&q>

Hugo Badalić (1886.), *Braća – nebraća*, Vienac, zabavi i pouci, god. XVIII., br. 1., Zagreb.

Hugo Badalić (1874.), *Sljepac-guslar i lovac*, Velebit, zabavnik hrvatske omladine, Zagreb: Naklada društva Velebita.

Hugo Badalić (1893.), *Prahu Janka Draškovića*, Vienac, zabavi i pouci, Tečaj XXV., br. 24., Zagreb.

Hugo Badalić (1896.), *Izabrane pjesme*, Zagreb: Naklada Matice hrvatske.

- Petar Bakula (2013.), *Različite pjesme Otca Petra Bakule Hercegovca Vranjevca*, prir. Pavao Knezović, Zbornik o Petru Bakuli. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa „Opus fra Petra Bakule“, Mostar, 17. – 19. svibnja 2012. godine, Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, str. 521. – 558.
- Matko Baštian Kastavac (1855.), *Liburnjan, s vrha Učke na povratku u Domovinu*, Neven, zabavni i poučni list, br. 12., IV. tečaj, Zagreb: Narodna tiskarnica dra Ljudevita Gaja.
- Milan Begović (1897.), *Kupine*, Vienac zabavi i pouci, god. XXIX., br. 24., Zagreb. https://www.google.hr/books/edition/Vienac/WEA_AQAAMAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=vienac+1898&
- Milan Begović (1894.), *Pod ciganskim čadorom*, Prosvjeta, II, 15. – 16., Zagreb.
- Mirko Bogović (1847.), *Smilje i kovilje*, Zagreb: Tiskom kr. povl. narodne tiskarnice Dra. Ljudevita Gaja.
- Mirko Bogović (1894.), *Pjesnička djela, Pripoviesti*, Zagreb: Naklada Matice Hrvatske.
- Anica Bošković (1758.), *Rasgovor pastirski varhu porodjegna gospodino-va jedne djevojczice Dubrovkigne*, u Mlezieh: Po Francesku Storti. https://www.google.hr/books/edition/Rasgovor_pastirski_varhu_porodjegna_Gosp/CdNhAAAACAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=inauthor:%22Anica+Bo%C5%A1kovi%C4%87%22&printsec=front-cover
- Anica Bošković (1852.), *Razgovor pastirski varhu porodjegna gospodino-va jedne djevojczice Dubrovkigne*, Dubrovnik: Po p. Franu Martecchini. https://www.google.hr/books/edition/Razgovor_pastirski_varhu_porodjegna_gosp/
- Luka Botić (1861.), *Biedna Mara*, Zagreb: Brzotiskom Dragutina Albrechta.
- Lovro Bračuljević (1730.), *Uzao Scerafinske (nascki) goruchie gliubavi*, Budim: Po Ivanu Giurgiu Nottenftein. https://books.google.hr/books/about/UZAO_Scerafinske_nascki_goruchie_gliubav.html?id
- Tituš Brezovački (1804.), *Mathias Grabantzias Diak Vu Trojem Dogodu Izpelyan*, Zagreb: Pritizk. pri Josefu Karolu Kotche.
- Tituš Brezovački (1823.), *Diogenesh ili Szluga Dvéh Zgublyenéh Bratov. Veszeli Igrokaz Vu Peterom Zpelyivanyu*, Zagreb: Pritizkan vu Novoszelzkoj Szlovárnicz

- Andrija Torkvat Brlić (1842.), *Pozdrav Danici*, Danica ilirska, teč. VIII., br. 7., Zagreb. www.books.google.hr/books?id
- Andrija Torkvat Brlić (1844.), *Blagorodni Gospodine Uredniče!*, Zora dalmatinska, 1. god., br. 10., Zadar. https://www.google.hr/books/edition/Zora_Dalmatinska/qz5bAAAACAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=zora+dalmatinska+1844.&pg=PA273&printsec=frontcover
- Ignjat Alojzije Brlić (1847.), *O izobrazanju i knjizestvu*, Zora dalmatinska, god. IV., br. 18., Zadar. www.books.google.hr/books?id
- Ignjat Alojzije Brlić (1886.), *Uspomene na stari Brod zabilježio oko godine 1838. I. A. Brlić bivši gradjanin i trgovac brodski*, prir. Ig. Brlić, sv. II., Djakovo.
- Ignjat Alojzije Brlić (1887.), *Uspomene na stari Brod zabilježio oko godine 1838. I. A. Brlić bivši gradjanin i trgovac brodski*, prir. Ig. Brlić, sv. III., Djakovo.
- Ignjat Alojzije Brlić (1888.), *Uspomene na stari Brod zabilježio oko godine 1838. I. A. Brlić bivši gradjanin i trgovac brodski*, prir. Ig. Brlić, sv. IV. i V., Djakovo.
- Janko Car (1844.), *Pozdrav Zori Dalmatinskoj*, Zora Dalmatinska, god. 1., br. 2., Zadar. https://www.google.hr/books/edition/Zora_Dalmatinska/qz5bAAAACAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=zora+dalmatinska+1844.&pg=PA273&printsec=frontcover
- Juraj Carić (1884.), *Slike iz pomorskoga života, Knjiga prva, Preko Sredozemnoga mora*. Zagreb: Naklada Matice hrvatske. https://www.google.hr/books/edition/Slike_iz_pomorskoga_%C5%BEivota/_ZhIAQAAMAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=slike+iz+pomorskoga+%C5%BEivota&printsec=frontcover
- Franjo Ciraki (1871.), *Mali griesi*, Vienac zabavi i pouci, god. III., br. 23., Zagreb.
- Grgur Čevapović (1820.), *Josip, sin Jakoba Patriarke*, Budim. https://books.google.hr/books/about/Josip_sin_Jakoba_Patriarke_u_narodnoj_ig.html?id
- Gergur Csevapovich (1831.), *Nastojanje u izdavanju Svetog Pisma Illyrijskog. U Budimu 1829.*, u Petar Katančić: *Sveto pismo starog' zakona, Sixta V. P. Naredbom privedeno, Svezak I.*, Budim, 1831., str. XIII. – XL. https://archive.org/details/sveto_pismo_1831-katanacic/

- Dimitrija Demeter (1842.), *Grobničko polje (Pjesma Hrvata)*, Kolo, I., Zagreb.
- Dimitrija Demeter (1843.), *Pěsme na Milicu*, Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, Tečaj IX., br. 5., Zagreb.
- Dimitrija Demeter (1844.), *Teuta, Dramatička pokušenja, Dio drugi*, Beč.
- Juraj Dobrila (1869.), *Otče, budi volja tvoja!*, Beč: U c. kr. zakladi školskih knjigah.
- Higin Dragošić (1893.), *Posljednji Zrinjski*, Zagreb.
- Janko Drašković (1832.), *Disertatia iliti razgovor, darovan gospodi poklissarom zakonskim y buduchjem zakonotvorcem kraljevinah nasih*, Karlovac.
- Janko Drašković (1835.), *Poskočnica*, Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, Tečaj I., br. 27., str. 105., Zagreb.
- Janko Drašković (1835.), *Pjesma domorodska*, Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, Tečaj I., br. 29., str. 113., Zagreb.
- Janko Drašković (1835.), *Napitnica ilirskog domorodca*, Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, Tečaj I., br. 32., str. 125., Zagreb.
- Janko Drašković (1836.), *Mladeži ilirskoj*, Danica ilirska, Tečaj II., br. 7., str. 25. – 27., Zagreb.
- Janko Drašković (1836.), *Mladeži ilirskoj*, pretisak iz Danice ilirske, Zagreb.
- Janko Drašković (1838), *Govor kojim je presvijetli g. grof Janko Drašković Trakošćanski vitez reda sv. Stjepana m. k. i. c. kr. Veličanstva komornik i. t. d. dana 14. serpnja t. g. pervo predtečno spravište čitaonice zagrebske otvorio*, Danica ilirska, Tečaj IV., br. 31., str. 122., Zagreb.
- Janko Drašković (1839.), *Odziv na dra. Dimitrie Demetra 'Utjehu Ilirii.'*, Danica ilirska, Tečaj V., br. 13., str. 49., Zagreb. https://www.google.com/books/edition/_/Nw4PzCr2x04C?gbpv=1
- Venceslav Juraj Dunder [Vjekoslav Babukić, ur. i izd.] (1836.), *Andrie Kačića Razgovor ugodni naroda slovinskoga, knjiga prva*, Beč: J. Venedikta Slavenska Knjigarnica.
- Josip Đurkovečki (1826.), *Jezichnica horvatzko-slavinzka*, Pešta: Z Slovih Plemenitoga Mathie Trattnera od Petroze. <https://digitalna.nsk.hr/?pr=iiif.v.a&id=10563&tify=%7B%22pages%22:%5B10%5D>,

- Ljudevit Farkas (1835.), *Na Domovinu*, Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka, 17. prosinca 1835., Techaj I., br. 2., Zagreb.
- Ljudevit Farkaš Vukotinović (1835.), *Rastanak od ljube*, Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska, 14. sečna 1835., Tečaj I., br. 6., Zagreb.
- Adam Filipović Heldentalški (1823.), *Xivot velikoga biskupa... Antuna Mandicha*, Pečuh. www.books.google.hr/books?id
- Adam Filipović Heldentalški (1847.), *Gospodinu Šimi Starčeviću*, Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska, tečaj XIII., br. 13., Zagreb. www.books.google.hr/books?id
- Ivan Filipović (1858.), *Iskrice, za pučke učitelje, Narodna knjiga koledar za godinu 1858.*, ur. Ivan Filipović, u Osieku: Troškom knjigarnice Drag. Lehmana, str. 103. – 112. www.books.google.hr/books?id
- Ivan Filipović (1858.), *Breske od I. F.*, Narodna knjiga koledar za godinu 1858., ur. Ivan Filipović, u Osieku: Troškom knjigarnice Drag. Lehmana, str. 125. – 128.
- Ivan Filipović (1876.), *Kratka stilistika*. Ur. Krešimir Bagić (reizdanje) <https://stilistika.org>.
- Petar (Pero) Franasović (1879.), *Nenadana utjeha*, Slovinac, god. II., br. 2. – 6., Dubrovnik: Tiskarnica Dragutina Pretnera.
- Ljudevit Gaj (1830.), *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisa, poleg mudroljubnih, narodnih i prigospodarneih temelov i zrokov*, Budim.
- Ljudevit Gaj (1835.), *Kosenke ilirske*, u: *Poslednji „zbogom“ za zadnji dar prijateljstva spomenku pokojnoga Juraja Žunića, mašnika i Duhovnoga stola Biškupie zagrebačke prisežnoga pisara, u cvetuđoj dobi dana 13. travna leto 1835. preminuđega, od strani njegovih negda skupučenikov i ostalih prijateljov alduvan po Pavlu Štoosu*, Zagreb.
- Ljudevit Gaj (1835.), *Glogovkinje horvatske*, u *Poslednji „zbogom“ za zadnji dar prijateljstva spomenku pokojnoga Juraja Žunića, mašnika i Duhovnoga stola Biškupie zagrebačke prisežnoga pisara, u cvetuđoj dobi dana 13. travna leto 1835. preminuđega, od strani njegovih negda skupučenikov i ostalih prijateljov alduvan po Pavlu Štoosu*, Zagreb.
- Ksaver Šandor Gjalski (1886.), *Na badnjak*, Vienac, zabavi i pouci, god. XVIII., br. 1., Zagreb.
- Ksaver Šandor Gjalski (1890.), *Maričon*, Zagreb.

- Ksaver Šandor Gjalski (1892.), *Osvit*, Zagreb.
- Ksaver Šandor Gjalski, (1899.), *Diljem doma: zapisi i priče*, Zagreb: Zabavna knjižnica Matice Hrvatske.
- Stipan Krunoslav Grgić (1880.), *Pisme za veselje, tj. poučne, zabavne, napitnice i ljubezne : koje se obično po soframa, u svatovi i na sastanci pivaju*, Subotica.
- Milan Grlović (1874.), *Lovorike, Velebit*, zabavnik hrvatske omladine, Zagreb: Naklada društva Velebita.
- Milan Grlović (1874. a), *Priegor s ljubavi, Velebit*, zabavnik hrvatske omladine, Zagreb: Naklada društva Velebita.
- Josip Gržetić Krasanin (1863.), *Pokojni mornar, Zvezda*, književni list za prosvjetu, poduku i zabavu, god. I., br. 6., 7., Zadar. <https://books.google.hr/books?id=>
- Ivan Gundulić (1837.), *Dubravka, prikafagne spjevano po gosparu Givu Fr. Gundulichja, prikafano u Dubrovniku godiscta MDCXXVIII*. Dubrovnik: Po Pet. Franu Martecchini slovotjesctiteglju. <https://books.google.hr/books?id=eHRcAAAACAAJ&printsec=frontcover&dq=gunduli%C4>
- August Harambašić (1886.), *Idile, Vienac, zabavi i pouci*, god. XVIII., br. 5., Zagreb.
- August Harambašić (1891.), *Bogu, Vienac, zabavi i pouci*, God. XXIII., br. 13., Zagreb.
- August Harambašić (1895.), *Izabrane pjesme*, Zagreb: Matica Hrvatska.
- August Harambašić (1893.), *U slavu Ivanu Gunduliću, Himna hrvatskih pjevača / prigodom svečanog odkrića pjesnikova spomenika dne 26. lipnja 1893. u Dubrovniku*, Vienac, zabavi i pouci, Tečaj XXV., br. 26., Zagreb.
- Dragutin Hirc (1878.), *Putopisi*, Bakar: Tisak i naklada Stiglića i Desselbrunnara. https://archive.org/details/putopisi_1878-dragutin_hirc/page/n11/mode/2up?q=svietlo
- Adalbert Horvat (1824.), *Korizmena govorenja od muke i smrti gospodina Isukrsta, pokore i strašnoga suda Božjega*, Budim.
- Adalbert Horvat (1824.), *Sveta govorenja od različitih svetkovina*, Budim.
- Adalbert Horvat (1824.), *Nediljna govorenja za sve nedilje cile godine*, 1, Budim.

- Adalbert Horvat (1825.), *Nediljna govorenja za sve nedilje cile godine*, 2, Budim.
- Luka Ilić Oriovčanin (1846.), *Narodni slavonski običaji*, Zagreb: Kod Franje Suppana. www.books.google.hr/books?id
- Vatroslav Jagić (1865.), *Primjetbe k našoj sintaksi s gledišta sravnjujuće gramatike*, Književnik časopis za jezik i poviest hrvatsku i srbsku, Zagreb: Tiskom Dragutina Albrechta, str. 176. – 196.
- Marijan Jaić (1830.), *Vinac bogoljubnih pisamah*, kojese nediljom, i s' prigodom razlicsityh svetkovinah pod s. missom pivati obicsaju..., po o. p. Marianu Jaichu, Budim. https://books.google.hr/books/about/Vinac_Bogoljubnih_Pisamah_etc.
- Dragoila Jarnević (1843.), *Moj ljubovnik*, Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, IX., 41., Zagreb.
- Dragoila Jarnević (1843.), *Domorodne poviesti*, Knjiga pèrva, Karlovac: Tiskom k. p. tiskarne Ivana N. Prettnera. <https://digitalna.nsk.hr/?pr=v.pdf&id=565719>
- Dragojla Jarnević (1858.), *Prsten*, Neven, zabavni i poučni list, VII. god. br. 39., Zagreb.
- Dragojla Jarnević (1860.), *Plemić i seljan*, Leptir, za godinu 1860., Zagreb.
- Krunoslav (Stjepan) Johanides (1846.), *Bog*, Zora dalmatinska, god. III., br. 6.; *Osěk*, Zora dalmatinska, god. III., br. 8.; *Mojoj Otačbini*, Zora dalmatinska, god. III., br. 13., Zadar. <http://dnc.nsk.hr/Newspapers/LibraryTitle.aspx?id=1485C980-43BD-4E00-8D9B-3BE35378D48B>
- Rikard Jorgovanić (1873.), *Mlinarska djeca*, Vienac zabavi i pouci, god. V., br. 41., Zagreb.
- Rikard Jorgovanić (1876.), *Pjesme*, Vienac zabavi i pouci, god. VIII., br. 51., Zagreb.
- Rikard Jorgovanić (1890.), *Sabrane pjesme*, ur. August Harambašić, Zagreb: Izdao M. F. Strmecki.
- Rikard Jorgovanić Rikard (1891.), *Divlja djevojka. Sabranih pripoviesti IV. knjiga*, Zagreb: Naklada hrv. antikvarne knjižare M. F. Strmecki.
- Rikard Jorgovanić (1895.), *Čovjek bez srdca. Sabrane pripovjesti*, Zagreb: M. F. Strmecki.

- Ivan Franjo Jukić (prir. 1844.), *Pisme razlike, na poštenje Božje B. D. Marie i sviu svetih, sastavljene od o. f. Vice Vicića godine 1785., sad pako na svitlost dane po I. F. Jukiću*, u Splitu: Tiskom Oliveti i družbenice. https://www.google.hr/books/edition/Pisme_razlike_na_postenje_Bozje
- Ivan Franjo Jukić (1861.), *Putovanje iz Sarajeva u Carigrad god. 1852. jeseca svibnja*. Bosanski prijatelj, 3., Zagreb: Brzotiskom Antuna Jakića.
- Janko Jurković (1862.), *Izabrana djela, Šaljivi spisi*, Zagreb: Brzotis Ante Jakića.
- Petar Katančić (1831.), *Sveto pismo starog zakona. Svezak I.*, U Budimu: Slovima i troškom Kraljev. Mudroskupshtine Macxarske. https://archive.org/details/sveto_pismo_1831-katancic/
- Antun Pasko Kazali (1856.), *Zlatka, pjesanca*, Zadar: Tieskom Bratje Batarah. <https://www.google.hr/books/edition/Zlatka/jn1cAAAA-cAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=kazali+zlatka&printsec=frontcover>
- Antun Pasko Kazali (1857.), *Trista vicah udovicah*, Zadar: Tisekom bratje Batarah. <https://books.google.hr/books?hl=hr&id=uBlXAAAA-MAAJ&q=>
- Antun Pasko Kazali (1861.), *Glas iz pustinje, Pjesanca*, Zadar: Tieskom braće Batara.
- Antun Pasko Kazali (1863.), *Grobnik*, Rieka: Riečki tiskarski zavod.
- Antun Kaznačić (1843.), *Varka*, Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, tečaj IX., br. 6., Zagreb.
- Antun Kaznačić (1843.a), *Na pàrvi dan godišta*, Kolo, članci za literaturu, umětnost i narodni život, knjiga III., Zagreb: Tiskom K. P. Nar. tiskarne dra. Ljudevita Gaja.
- Antun Kaznačić (1845.), *Nadhvala plemenitoj spomeni D. Jurja Guozdenice ili Fericha Dubrovčanina, upisana od Gosp. Antuna Kaznačicha*, Zora Dalmatinska, II. godina., br. 25., Zadar.
- Antun Kaznačić (1848.), *Jozipu Knezu Jelačiću, banu i vladaocu Trojo-kraljevine Horvatske Slavonske Dalmatinske, Piesan po Adv. Antunu Casnacich*, Dubrovnik: po Petru Franu Martecchini.
- Antun Kaznačić (1879.), *Pjesme razlike*, Dubrovnik: Nakladom i troškom tiskare D. Pretnera.

- August Ivan Kaznačić (1844.), *Pregled Nekolikoh knjigah Slavianskih izdanih preko godine 1844.*, Zora Dalmatinska, god. 1., br. 47., Zadar.
- Gjuro Klarić (1864.), *Pisanica mojoj vjerenici*, Naše gore list, zabavno-poučni časopis, tečaj IV., br. 10., Zagreb.
- Antun Kojović (1813.), *Versi ali Rime slovinsche po govoregnu od Budve i gnesine Derxave u svakakve shode od Nadpopa Antuna Cojovičia Buglianina sloxene*, rukopis: Biskupski arhiv Kotor. <https://digital.nbbd.me/unit/antun-kojovic-versi-ali-rime-slovinske/scan>
- Vilim Korajac (1862.), *Dvie čudne promenade ili Triput težje od najtežega!* Naše gore list, zabavno-poučni časopis, Tečaj II., br. 3., 4., 5., 6., 7., 8. i 9., Zagreb. https://www.google.hr/books/edition/Na%C5%A1e_gore_list/0dj1AAAAMAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=na%C5%A1e+gore+list+1862&printsec=frontcover
- Vilim Korajac (1877.), *Auvergnanski senatori*, Vienac zabavi i pouci, Tečaj IX., br. 1. – 6., Zagreb.
- Ante Kovačić (1882.), *Fiškal. Roman*. Senj.
- Ante Kovačić (1880.), *Smrt babe Čengiđkinje. Travestia posvećena rodoljubo-njardnajakah novorodjenici g. 1880*. Sušak.
- Ante Kovačić (1884.), *Doktor Marko u kajgani. Tragikomedija iz mučeničkog života nagodbenjaka u Banovini*. Zadar.
- Ante Kovačić (1888.), *U registraturi*, Vienac zabavi i pouci, god. XX., br. 2. – 21. i 23. – 52., Zagreb. https://www.google.hr/books/edition/Vienac/sj4_AQAAMAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=kova%C4%8Di%C4%87+u+registraturi&pg=PP9&printsec=frontcover
- Josip Kozarac (1890.), *Mrtvi kapitali*, Zagreb: Knjižara Dioničke tiskare. <https://digitalna.nsk.hr>
- Josip Kozarac (1891.), *Ljudi, koji svašta trebaju*, Vienac zabavi i pouci, god. XXIII., br. 2., Zagreb.
- Silvije Strahimir Kranjčević (1885.), *Bugarkinje*, Senj: Troškom i tiskom Marijana Župana. https://www.google.hr/books/edition/Bugarkinje_Silvija_Strahimira_Kranj%C4%8Devi/UATp
- Silvije Strahimir Kranjčević (1891.), *Utjeha*, Vienac zabavi i pouci, god. XXIII., br. 10., Zagreb.
- Silvije Strahimir Kranjčević (1891.), *Proljeću i ljubavi*, Vienac zabavi i pouci, god. XXIII., br. 12., Zagreb.
- Silvije Strahimir Kranjčević (1891.), *Gospodskomu kastoru*. Vienac zabavi i pouci, god. XXIII., br. 47., Zagreb.

- Silvije Strahimir Kranjčević (1893.), *Mojsije*, Vienac zabavi i pouci, god. XXV., br. 1., Zagreb.
- Silvije Strahimir Kranjčević (1897.), *Dva standart*, Vienac zabavi i pouci, god. XXIX., br. 1., Zagreb. https://www.google.hr/books/edition/Vienac/WEA_AQAAMAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=vienac+1898&
- Silvije Strahimir Kranjčević (1898.). *Izabrane pjesme*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Silvije Strahimir Kranjčević (1967.). *Sabrana djela. Proza, prepjevi, pisma*, sv. III., ur. Ivo Frangeš, Zagreb: JAZU.
- Ivan Jesse Kujundžić (1890.), *Oholica / Dositio se*, Subotica.
- Nikola Kujundžić (1888.), *Dida Kojica*, Subotica.
- Nikola Kujundžić (1889.), *Priča o srići*, Subotica.
- Nikola Kujundžić (1893.), *Pisme preljske*. Subotica.
- Ivan Kukuljević Sakcinski (1839.), *Juran i Sofia ili Turci kod Siska, junacka igra u trih činih*, Zagreb: tiskom K. P. I. N. tiskarne dra. Ljudevita Gaja.
- Ivan Kukuljević Sakcinski (1843.), *Naš jezik u prvašnjih stoljetjih*, Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, god. IX., br. 4., Zagreb.
- Ivan Kukuljević Sakcinski (1843.), *Uspomena na Veneciu*, Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, god. IX., br. 11., Zagreb.
- Ivan Kukuljević Sakcinski (1843.), *Različita djela Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, Knjiga druga, Pripovjesti*, u Zagrebu, Tiskom kr. priv. Ilirske nar. tiskarne Dra. Ljudevita Gaja.
- Ivan Kukuljević Sakcinski (1859.), *Pjesme, Iz putnoga dnevnika* (pjesme *Hajd na gore!*, *Poslie morske bure kod Brindiža*), Leptir, zabavnik za godinu 1859., Zagreb: tiskom Narod. tiskarne dra. Ljudevita Gaja.
- Ivan Kukuljević Sakcinski (1859.), *Dva Slavena*, Leptir, zabavnik za godinu 1859., Zagreb: tiskom Narod. tiskarne dra. Ljudevita Gaja.
- Evgenij Kumičić (1883.), *Gospodja Sabina*, Zagreb: Naklada Matice Hrvatske.
- Evgenij Kumičić (1885.), *Sirota, roman iz života istarskoga*, Zagreb: Tisak Dioničke tiskare.

- Fran Kurelac (1862.), *Fluminensia ili koječega na Rēci izgovorena, spjevana, prevedena i nasnovana po Franu Kurelcu*, Zagreb: Slovi Antuna Jakića.
- Fran Kurelac (1866. – 1868.), *Runje i pahuljice*, Zagreb: Pismenî Dragutina Albrechta.
- Fran Kurelac (1871.), *Jačke ili narodne pjesme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga*, Zagreb: Slovi Dragutina Albrechta.
- Ante Kuzmanić (1844.), *Pridgovor*, Zora Dalmatinska, god. 1., br. 1., Zadar.
- Ante Kuzmanić (1849.), *Dalmatinci, na oprezu!*, Glasnik dalmatinski, god. 1., br. 17., Zadar. <http://dnc.nsk.hr/Newspapers/LibraryTitle.aspx?id=e3c3a99c-5dfb-49e6-a6eb-28c01dde-2c74&y=1850&m=7&d=16#>
- Stipan Latković (1847.), *Ništo o vračarama, nagraisajim činima, vilam i višticam*, Zora dalmatinska, god. IV., br. 24., Zadar. https://www.google.hr/books/edition/Zora_Dalmatinska/KXJXAAAAMAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=zora+dalmatinska+1847.&pg=RA1-PA13&printsec=frontcover
- Janko Leskovar (1896.), *Propali dvori, Pripovijest*, Zagreb: Naklada Matice hrvatske.
- Janko Leskovar (1898.), *Sjene ljubavi, Pripovijest*, Zagreb: Naklada Matice hrvatske.
- Stipan Lukić (1823.), *Xivot Gospodina Boga i Spasitelja nashega Isukersta. S' boxanstvenom Prilikom Njegovom, za dicu napisan, i u slovinski iliti iliriczki jezik pristampan po Stipanu Lukichu, Visoko – Slavne Kamere Kraljevske Magjarske Koncipisti*, u Peshti: Sa slovima Plemenitoga J. Th. Trattnera od Petröze.
- Jakob Lovrenčić (1824.), *Kratka Dobreh Dersanyh pripovedanya po Jakobu Lovrenchich zkupszlosena*, vu Varasdinu: Pritizk. pri Ivanu Szangilla. www.google.hr/books/edition/Kratka_Dobreh_Dersanyh_Pripovedanya_etc/7o9bAAAACAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=jakob+lovrenčić&printsec=frontcover
- Stjepan Marjanović Brođanin, prir. (1839.), *Pravda ili skerb poglavarah za dobro podložnikah svojih. Polužalostni igrokaz u III. činih*, Petčuh: Tiskom biskupske tiskarne. https://www.google.hr/books/edition/Pravda_ili_Skerb_Poglavarah_za_dobro_pod/s3xc

- Stjepan Marjanović Brođanin (1840.), *Razbojnici na gori Kulminskoj ili Moč vjere*, Petčuh: Tiskom biskupske tiskarne. https://books.google.hr/books/about/Razbojnici_na_Gori_Kulminskoj
- Ambroz Marković (1821.), *Ifvoditegl Osmana po Gundulichju spjevana slovinskomu sctiozu*. Osman, spjevagne vitescko Giva Gundulichja vlastelina dubrovackoga, Rašdjelak parvi, u Dubrovniku: Po Antunu Martekini, 1826., str. 3. – 12. <https://www.google.hr/books/edition/Osman/Y-BDAAAAYAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=gunduli%C4%87+osman&printsec=frontcover>
- Ambroz Marković (1826.), *Skazanje života Osmana I. Cara Otmanskoga*, Osman, spjevagne vitescko Giva Gundulichja vlastelina dubrovackoga, Rašdjelak parvi, u Dubrovniku: Po Antunu Martekini, 1826., str. 5. – 39. <https://www.google.hr/books/edition/Osman/Y-BDAAAAYAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=gunduli%C4%87+osman&printsec=frontcover>
- Franjo Marković (1877.), *Zvonimir, kralj hrvatski dalmatinski, poviestna drama u pet čina*, Zagreb: Nakladom Sveučilišne knjižare Albrechta i Fiedlera. https://archive.org/details/zvonimir_kralj_hrvatski_dalmatinski_drama_1877
- Franjo Marković (1883.), *Dom i svijet, u: Iz mladih dana. Pjesme izvorne i prevedene*, Zagreb: Matica hrvatska, str. 90. – 160.
- Grgo Martić (1861.), *Osvetnici I., Obrenov, Dogadjaj iz godine 1857.*, Zagreb: Brzotis Ant. Jakića.
- Antun Gustav Matoš (1900.), *Novo iverje. Skice i sličice*, Zagreb: Nakladom kr. Sveučilišne knjižare Franje Suppana.
- Fran Mažuranić (1887.), *Lišće. Crtice*. Zagreb: JAZU.
- Ivan Mažuranić (1835.), *Primorac Danici*, Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka, god. I., br. 2., Zagreb. https://www.google.hr/books/edition/Danicza_horvatzka_slavonzka_y_dalmatinzk/dt86AQAAMAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=Danicza+Horvatzka,+Slavonzka+y+Dalmatinzka,+god.+I.,+br.+2.&pg=RA2-PA124&printsec=frontcover
- Ivan Mažuranić (1846.), *Smèrt Čengić-age*, Iskra, Zagreb: Tiskom k.p.h.s.d. tiskarnice Dra. Ljudevita Gaja.
- Ivan Mažuranić (1857.), *Smrt Smail-age Čengića*, Zagreb: Imbro Ignjatijević. [https://www.google.hr/books/edition/Smrt_Smail_Aga_Cengica/Eo5pAAAACAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=Ivan+Ma%C5%BEurani%C4%87+\(1857.\),+Smrt+Smail-age+%C4%8Cengi%C4%87a&printsec=frontcover](https://www.google.hr/books/edition/Smrt_Smail_Aga_Cengica/Eo5pAAAACAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=Ivan+Ma%C5%BEurani%C4%87+(1857.),+Smrt+Smail-age+%C4%8Cengi%C4%87a&printsec=frontcover)

- Matija Mažuranić (1842.), *Pogled u Bosnu, ili kratak put u onu krajinu, učinjen 1839-40. po jednom domorodcu*, Zagreb: Tiskom i troškom kr. pr. ilir. narodne tiskarne Dra. Ljudevita Gaja.
- Antun Mihanović (1815.), *Rech domovini od Hafznovitozti Pifzanya vu Domorodnom Jeziku. Vu Bechu, Z szlovami J. Snirer. 1815.*; pretisak ur. Josip Bratulić i dr., Cymelia Croatica, Izdanja međunarodnog slavističkog centra SR Hrvatske, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1985.
- Antun Mihanović (1818.), *Znanostih y narodnoga jezika priateljom, T. Mihanovich od Petropolja, Hervatin. U Gradu Patavii, M. Sjecsna 1818.*; pretisak ur. Josip Bratulić i dr., Cymelia Croatica, Izdanja međunarodnog slavističkog centra SR Hrvatske, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1985.
- Antun Mihanović (1835.), *Horvatska domovina*, Danica Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka, god. I., br. 10., Zagreb.
- Tomaš Mikloušić (1821.), *Izbor dugoványh vszakoverztnéh za haszen, y razveszelénye szluséchéh*, Zagreb: Novoszelzka Szlovarnicza. <https://books.google.hr/books?id=WqoAAAAAcAAJ>
- Ljudevit Modec, urednik (1879.), *Napredak, časopis za odgojitelje i sve prijatelje mladeži*, Zagreb: Hrvatski pedagogijsko-književni sbor. https://www.google.hr/books/edition/Napredak/-38_ELbs7QQC?hl=hr&gbpv=1&dq=er
- Blaž Modrošić (1876.), *Rodu / Putničke bilješke*, Bunjevačka i šokačka vila, Kalača.
- Antun Nemčić Gostovinski (1845.), *Putositnice*, Zagreb: Tiskom k. p. narodne tiskarnice Dra. Ljudevita Gaja. <https://books.google.hr/books?id=v3>
- Vjenceslav Novak (1886.), *Seoska ljepotica*, Vienac, zabavi i pouci, god. XVIII., br. 2. – 5. Zagreb.
- Vjenceslav Novak (1892.), *Pod Nehajem, pripovijest iz senjskoga života*, Zagreb: Naklada Matice hrvatske. https://www.google.hr/books/edition/Pod_Nehajem/Nd4XjEXTYQgC?hl=hr&gbpv=1&dq=no-vak+pod+nehajem
- Vjenceslav Novak (1897.), *Dvie pripoviesti*, Zagreb: Naklada Matice Hrvatske. https://www.google.hr/books/edition/Dvie_pripoviesti/WJFXZSmtépEC?hl=hr&gbpv=1&dq=l
- Vjencelav Novak (1899.), *Posljednji Stipančići*, Zagreb: Matica Hrvatska.
- Ilija Okrugić Sriemac (1845.), *Moja ptica*, Zora dalmatinska, god. II., br.

- 29., Zadar. https://www.google.hr/books/edition/Zora_Dalmatinska/xD5bAAAACAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=Zora+dalmatinska,+god.+II.,+br.+29.&pg=PA225&printsec=frontcover
- Ilija Okrugić Sriemac (1846.), *Svim mladim Dalmatinkam*, Zora dalmatinska, god. III. br. 3.; *Pobožni uzdasi Bogu*, Zora dalmatinska, god. III., br. 17., Zadar. https://www.google.hr/books/edition/Zora_Dalmatinska/xjtbAAAACAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=Zora+dalmatinska+1846&pg=RA1-PA345&printsec=frontcover
- Ilija Okrugić Sriemac (1863.), *Sriemska vila*, Osijek: Tiskom Dragutina Lehmana i druga. https://www.google.hr/books/edition/Sriemska_vila_Ilije_Okrugic%C4%87a_Sriemca/J3xcAAAACAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=sriemska+vila&pg=PA108&printsec=frontcover
- Mihovil Pavlinović (1865.), *Ognjišar, pjesma Mihovila Pavlinovića*, Zadar: Tisak Demarchi-Rougier. [https://www.google.hr/books/edition/Ognji%C5%A1ar/qn5cAAAACAAJ?](https://www.google.hr/books/edition/Ognji%C5%A1ar/qn5cAAAACAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=sriemska+vila&pg=PA108&printsec=frontcover)
- Mihovil Pavlinović (1873.), *Pjesme i Besjede Mihovila Pavlinovića*, god. 1860-72., Zadar: Tiskom Narodnoga Lista. <https://archive.org/details/pjesmeibesjede00pavlgoog/page/n357>
- Mihovio Pavlinović (1877.), *Hrvatski razgovori*, Zadar: Brzotiskom Narodnoga Lista.
- Mihovil Pavlinović (1888.), *Puti (Godine 1867-75)*, Zadar: Brzotiskom „Narodnoga Lista“. <https://books.google.hr/books?id=Qgd9AAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=hr#v=onepage&q&f=false>
- Ivan Jozip Pavlović Lučić (1808.), *Dvi bogogliubne pofale. I. Na čast navistegna pribloxene Div. Marie, II. Na slavu s. patriarke Jozipa gnezina zaručnika s' nadometkom uzbugegna pokornoga upravljena duši svetogardnoj, koja usudise pričestiti u grijū smartnomu*, Dubrovnik: Po Antunu Martechini. [https://books.google.hr/books/about/Dvi_bogogliubne_pofale.html?](https://books.google.hr/books/about/Dvi_bogogliubne_pofale.html?hl=hr&gbpv=1&dq=Zora+dalmatinska,+god.+1.,+br.+3&pg=PA177&printsec=frontcover)
- Ivan Perkovic (1871.), *Stankovačka učiteljica. Pripoviedka u pismih od Ivana Perkovca*, Vienac zabavi i pouci, god. III., br. 1. – 5., Zagreb.
- Petar Preradović (1844.), *Zora puca, biche dana*, Zora Dalmatinska, god. 1., br. 1., Zadar. https://www.google.hr/books/edition/Zora_Dalmatinska/qz5bAAAACAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=Zora+Dalmatinska,+god.+1.,+br.+3&pg=PA177&printsec=frontcover
- Petar Preradović (1844.a), *Putnik*, Zora Dalmatinska, god. 1., br. 3., Zadar.

- Petar Preradović (1845.), *Početak ljubavi*, Zora Dalmatinska, god. 2., br. 27. https://www.google.hr/books/edition/Zora_Dalmatinska/rbRXAAAMAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=zora+dalmatinska+
- Petar Preradović (1851.), *Nove pjesme*, Zagreb: Tiskom Franje Župana.
- Petar Preradović (1861.), *Jezik roda moga*, Naše gore list, zabavno-poučni časopis, tečaj II., br. 2., Zagreb. https://www.google.hr/books/edition/Na%C5%A1e_gore_list/0dj-lAAAAMAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=na%C5%A1e+gore+list+1862&printsec
- Put Krixa Isukarstova od dvora Pilatova do varha Kalvarie s'mnoghim drughima molitvam.* (1839.), Split: u Tisk. ud. M. Piperate i Sina. <https://digitalnezbirke.gkmm.hr/object/view/V3J43FkbRM>
- Dragutin Rakovac (1843.), *Soneti jadranski*, Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, tečaj IX., br. 8., Zagreb. https://www.google.hr/books/edition/Danica_Ilirska_Illyrischer_Morgenstern/aY9bAAAAMAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=Danica+horvatska,+slavonska+i+dalmatinska,+1843.&printsec=frontcover
- Emanuel Sladović (1852.), *Uputa u pjesmenu umjetnost*, U Zagrebu: Tiskom Franje Župana.
- Ante Starčević (1878.), *Na čemu smo*, Zagreb: Tiskom Dioničke tiskare.
- Ante Starčević (1878.a), *Govor o adresi većine i nacert adrese posebne, od dra A. Starčevića poklisara kraljevičkoga*, Zagreb: Slova Dioničke tiskare.
- Šime Starčević (1812.), *Nova ricsoslovica iliriska, vojničkoj mladosti krajicnoj poklonjena trúdom i nástojànjem Shime Starcsevicha, xupnika od Novoga u Lici, u Tarstu 1812.: Slovima Gaspara Weis.* Pretisak Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2002.
- Šime Starčević (1850.), *Homelie iliti Tumačenje Svetoga Evangjelja za sve Nedilje od Došastja Gospodinova do posljednje Nedilje po Duhovih*, knj. I., Zadar: Bratja Battara tiskarni izdatelji.
- Šime Starčević (1850.), *Homelie iliti Tumačenje Svetoga Evangjelja za sve Nedilje od Došastja Gospodinova do posljednje Nedilje po Duhovih*, knj. II., Zadar: Bratja Battara tiskarni izdatelji.
- Šime Starčević (1854.), *Svagdanja pobožnost i prava izpovid kerstjanska po Šimi Starčeviću, začastnom kanoniku, Duhovnog štolu prisiditelju i gradskom župniku u Karlobagu*, Zagreb: Tiskom i troškom Franje Župana.

- Andrija Stazić (1840.), *Tri čudnovate divice xivuche u Tirolu*, Split: Po Bernardu Piperati.
- Mijat Stojanović (1844.), *Uprave za dobro i krěpostno vladanje, i nękoje poslovice za mladež*, Osijek. <https://books.google.hr/books/about/Uprave.html?id=fF8UAAAAYAAJ>
- Mijat Stojanović (1866.), *Sbirka narodnih posloviceah, riećih i izrazah od Mijata Stojanovića*, Zagreb: Troškom i brzotiskom A. Jakića.
- Mijat Stojanović (1879.), *Crtice iz dobe moga školovanja*, Napredak, časopis za odgojitelje i sve prijatelje mladeži, tečaj XX., br. 2. i 3., Zagreb: Hrvatski pedagogijsko-književni sbor. https://www.google.hr/books/edition/Napredak/-38_ELbs7QQC?hl=hr&gbpv=1&dq=er
- Pavel Stóosz (1835.), *Plach vile horvatzke nad smertjum Nyih Czeszarzko-Kralyevzkoga Velichantzva Franye Pervoga koji na veliku Narodov salozt dana 2. Szuchcza l. t. preminuli szu*, Danica Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka, Techaj I., br. 9., Zagreb. https://www.google.hr/books/edition/Danicza_horvatzka_slavonzka_y_dalmatinzk/dt86AQAAMAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=Danica+-Horvatzka,+Slavonzka+y+Dalmatinzka,+I,+9&pg=PP9&printsec=frontcover
- Pavao Stoos (1849.), *Sokó hãrvatski i slavska mati*, Zagreb: Narodna tiskarnica dra. Lj. Gaja.
- August Šenoa (1865.), *Turopoljski top*, Glasonoša, Ilustrirani hrvatski časopis za zabavu, pouku, politiku i narodno gospodarstvo, Peti tečaj, br. 9. – 11., Beč. <https://archive.org/details/glasonosa>
- August Šenoa (1865.a), *Naša književnost*, Glasonoša, Ilustrirani hrvatski časopis za zabavu, pouku, politiku i narodno gospodarstvo, Peti tečaj, br. 1., Beč. <https://archive.org/details/glasonosa>
- August Šenoa (1871.), *Zlatarovo zlato*, Vienac zabavi i pouci, III., 31. – 50., Zagreb. https://www.google.com/books/edition/_/3vg69j-7ZJxcC?gbpv=1
- August Šenoa (1872.), *Zlatarovo zlato*, Zagreb: Tiskom Dragutina Albrechta.
- August Šenoa (1875.), *Čuvaj se senjske ruke*, Vienac zabavi i pouci, god. VII., br. 50. – 52. <https://www.google.com/books/edition/Vienac/XJUUKXYc0ckC?kptab=editions&sa=X&ved=2ahUKEwi-6lfjxbWEAxWQGRAIHeuCCtEQmBZ6BAGNEAc>
- August Šenoa (1876.), *O poetici. Antologija pjesništva hrvatskoga i srbskoga*, Zagreb: Matica Hrvatska.

- August Šenoa (1877.), *Smrt Petra Svačića*, Vienac zabavi i pouci, god. IX., br. 1., Zagreb. https://www.google.com/books/edition/_/Bh-C5ea5K-hwC?gbpv=1
- August Šenoa (1878.), *Seljačka buna, historična pripoviest XVI. veka*, Zagreb: Tiskom Dioničke tiskare. https://www.google.hr/books/edition/Selja%C4%8Dka_buna/S2tmAAAAcAAJ?hl
- Ivan Šimatović (1839.), *Ilirskoj Danici*, Danica ilirska, tečaj V., br. 2., Zagreb. https://www.google.hr/books/edition/Danica_ilirska/3rHsAAAAMAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=Danica+ilirska,+te%C4%8Daj+V.&pg=RA1-PA41&printsec=frontcover
- Ivan Šimatović (1842.), *Pěsrik Bačkoj Vili*, Danica ilirska, tečaj VIII., br. 21., Zagreb. https://www.google.hr/books/edition/Danica_Ilirska_Illyrischer_Morgenstern/YY9bAAAAcAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=Danica+ilirska,+te%C4%8Daj+VIII.,&pg=PA17&prints
- Ivan Matij Škarić (1859.), *SVETO PISMO STAROGA I NOVOGA UVITA, PO IVANU MATIJU SKARIĆU, Slog četvrti, koj sadržaje I. i II. knjigu Dnevogodja, Knj. Ezdre, Knj. Nehemie, Knj. Tobie, Knj. Judite, Knj. Estere i Knj. Joba*, u Beču 1859. https://archive.org/details/svetopismostarogainovogauvitaslog1-12ivanmatijaskaric/04_sveto_pismo_staroga_i_novoga_uvita_slog_cetvrti_1859
- Milivoj Šrepel, prir. (1897.), *Barun Tamburlanović*, Građa JAZU, knj. 1., Zagreb.
- Ilija Šumećanin (1874.), *Pustolovine*, Velebit, zabavnik hrvatske omladine, Zagreb: Naklada društva Velebita.
- Josip Eugen Tomić (1871.), *Opančareva kći*, Vienac zabavi i pouci, III., 28., Zagreb. https://www.google.com/books/edition/_/3vg69j-7ZJxcC?gbpv=1
- Josip Eugen Tomić (1891.), *Udovica*, Vienac zabavi i pouci, XXIII., 18., Zagreb. https://www.google.com/books/edition/_/Oj8_AQAA-MAAJ?hl=hr&gl=hr&gbpv=1
- Josip Eugen Tomić (1899.), *Melita, pripoviest iz novijega doba*, Zagreb: Zabavna knjižnica Matice Hrvatske.
- Mato Topalović (1836.), *Razgovor pěsnika i vile Slavonkinje*, Danica ilirska, tečaj II., br. 9., Zagreb. www.books.google.hr/books?id
- Mato Topalović (1842.), *Tamburaši ilirski*, Osijek: Tiskom Mart. Alojs. Diwalda. https://archive.org/details/tamburasi_ilirski_iliti_narodne_pesme

- Mato Topalović (1842.a), *Odziv rodoljubnog serca*, Osijek: Tiskom Mart. Alojs. Diwalda. https://books.google.hr/books/about/Odziv_rodoljubnog_serca
- Jure (Juraj) Tordinac (1838.), *Pozdrav Danici*, Danica ilirska, tečaj IV., br. 2.; *Moja domovina*, Danica ilirska, tečaj IV., br. 7.; *Rodu na poštenje!*, Danica ilirska, tečaj IV., br. 24., Zagreb. www.books.google.hr/books?id
- Jure (Juraj) Tordinac (1840.), *Srčca pšnička*, Danica ilirska, tečaj VII. br. 37., Zagreb. www.books.google.hr/books?id
- Jure (Juraj) Tordinac (1842.), *Tuga vėrnog domorodca zbog nėkih*, Danica ilirska, tečaj VIII., br. 27., Zagreb. www.books.google.hr/books?id
- Nikola Tordinac (1886.), *Djakovački spasovdan*, Vienac zabavi i pouci, God. XVIII., br. 8. – 15., Zagreb.
- Ante Tresić Pavičić (1898.), *Pobjeda krieposti, roman iz zagrebačkoga društva*, Zagreb: Pišćevom nakladom. https://archive.org/details/pobieda_krieposti_1898-a_tresic_pavicic/page/n3/mode/2up?view=theater&ui=embed&wrapper
- Ivan Tårnski (1843.), *Otće naš*, Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, Tečaj IX., br. 39., Zagreb.
- Ivan Trnski (1844.), *Zvekan opet na svijetu*, Zagreb: Tiskom Tiskare Dra. Ljudevita Gaja. <https://books.google.hr/books?id>
- Ivan Trnski (1874.), *Istarski se Hrvati brátê*, Naša sloga, Poučni, gospodarski i politični list, god. V., br. 19., Trst.
- Srđan, Tucić (1900.), *Čovjekova tragedija*, u: Mihovil Nikolić i Srđan Tucić, Knjiga života, Zagreb: F. Suppan.
- Srđan, Tucić (1900.), *Bezimena sonata*, u: Mihovil Nikolić i Srđan Tucić, Knjiga života, Zagreb: F. Suppan.
- Srđan, Tucić (1900.), *Sa sela*, u: Mihovil Nikolić i Srđan Tucić, Knjiga života, Zagreb: F. Suppan.
- Franjo Turić (1843.), *Bolje i brez ruke, nego brez glave*. Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, Tečaj IX., br. 26., Zagreb. <https://www.google.hr/books/edition/Danica/kCdfAAAA-cAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=Danica+horvatska,+slavonska+i+dalmatinska,+Te%C4%8Daj+IX&pg=PA85&printsec=frontcover>
- Adolfo Veber Tkalčević (1861.), *Listovi o Italiji*. Zagreb: Brzotiskom Antuna Jakića.

- Krunoslav Veselić (1847.), *Česljugar i ptičar*, Zora dalmatinska, god. IV., br. I.; *Pričica*, Zora dalmatinska, god. IV., br. 5.; *Straxnji uz-dasi xalujuchega serdca*, Zora dalmatinska, god. IV., br. 18., Zadar. https://www.google.hr/books/edition/Zora_Dalmatinska/KXJXAAAAMAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=Zora+dalmatinska,+god.+IV&pg=PA169&printsec=frontcover
- Ana Vidovićeve (1844.), *Pjesme Ane Vidovićeve*, u Zadru: Iz Tiskarne Bratje Battarah. https://www.google.hr/books/edition/Pjesme_Ane_Vidovi%C4%87eve/xIJcAAAACAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=a-na+vidovi%C4%87eva+pjesme&printsec=frontcover
- Mato Vodopić (1868.), *Tužna Jele*, *Povijest gruška*, Dubrovnik, zabavnik Narodne štionice dubrovačke za godinu 1868., Split: Brzotiskom Antuna Zannoni. <https://www.google.hr/books/edition/Dubrovnik/Ii9jAAAACAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=Dubrovnik,+1868.,&printsec=frontcover>
- Mato Vodopić (1871.), *Marija*, *Povijest konavoska*, Dubrovnik – Zabavnik štionice dubrovačke za godinu 1870., 3., Dubrovnik: Nakladom i tjeskom Dragutina Pretnera.
- Mato Vodopić (1875.), *Robinjica*, Dubrovnik: Naklada tiskare D. Pretnera.
- Ivo Vojnović (1886.), *Ksanta*, Zagreb: Zabavna knjižnica Matice hrvatske. https://books.google.hr/books?id=c9bwMAAACAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Stanko Vraz (1846.), *Soneti*. Iskra, Zabavni sastavi od više domorodnih spisateljah, Zagreb: tiskom k.p.h.s.d. tiskarnice dra. Ljudevita Gaja.
- Fran Vrignanin (1825.), *Razgovori za sve nedilje kroz godista, dilo Frane Vrignanina, bivsega Kanonika Stolice Senjske, Tomačitelja Pifma Svetoga, i sada Plovana Grixanškoga u Okolisu Vinodola Biskupie Modruske*, u Ricci: Pritiskano Slovim Bratje Karletzky. https://archive.org/details/razgovori_za_sve_nedilje_kroz_godista_1825-fran_vrignanin/page/n5/mode/1up
- Ljudevit Vukotinović (1835.), *Okičke vrane*, Danica Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka, I, 8., Zagreb. https://www.google.hr/books/edition/Danicza_horvatzka_slavonzka_y_dalmatinzk/dt86AQAAMAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=Danica+Horvatzka,+Slavonzka+y+Dalmatinzka,+I,+9&pg=PP9&printsec=frontcover

- Ljudevit Vukotinović (1838.), *Brod*, Danica ilirska, tečaj IV., br. 15., Zagreb. https://www.google.hr/books/edition/Danica_Ilirska/OSN-fAAAAcAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=Danica+ilirska,+te%C4%8Daj+IV&pg=PA13&printsec
- Ljudevit Vukotinović (1843.), *Vlastelin, balada*, Danica horvatska, slavonska i dalmatinska, IX., 13., Zagreb. http://www.columbia.edu/cu/lweb/digital/collections/cul/texts/ldpd_7090085_001/
- Ljudevit Vukotinović (1859.), *Pjesme*. (“Ljubav bez računa”, “Citrašica”, “Liepi izgled”, “Plam ljubavi”, “Brzo vrime”), Leptir, zabavnik za godinu 1859., Zagreb: tiskom Narod. Tiskarne dra. Ljudevita Gaja.
- Ljudevit Vukotinović (1859.), *Unutarnji život*, Leptir, zabavnik za godinu 1859., Zagreb: tiskom Narod. Tiskarne dra. Ljudevita Gaja
- Petar Vuletich Kasteljanin (³1843.), *Jozip pravedni, to jest skazanje kako sinovi Jakova patriarke prodase Jozipa brata svoga Izmaelichanom*, Split: u Tiftionici Oliveti i druxbenice. https://www.google.hr/books/edition/Jozip_Pravedni_To_Jest_Skazanje_Kako_Sin/TKBbAAAAcAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=Jozip+pravedni,+to+jest+skazanje+kako+sinovi+Jakova&printsec=frontcover
- Ivan Zahar (1871.), *Dosljedna ljubav*, Vienac zabavi i pouci, god. III., br. 19., Zagreb.
- Antun Zorčić (1852.), *Vila dalmatinska oliti različne pisme*, Zadar: Tiskom braće Batara.
- Josip Zorić (1895.), *Žrtva materina. Pripoviest iz nedavne prošlosti*, Zagreb: Dionička tiskara.
- SCIVOT SVETOGA VLASI, biskupa i muccenika, braniteglja skupnovladagna dubrovackoga*. VV. PP. I PP. GG. (1803.), Dubrovnik: Po Antunu Martecchini. https://books.google.hr/books?id=5QRRAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f
- Ivan Žumberčanin (1864.), *Crkvica na briegu*, Naše gore list, tečaj IV., br. 26., Zagreb: Brzotiskom Antuna Jakića, str. 208. https://books.google.hr/books?id=69nlAAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f

LITERATURA

I USPOREDBENA VRELA

- Nikola Andrić (1911.), *Branič jezika hrvatskoga*, Zagreb: Tisak Kr. Zemaljske tiskare.
- Vladimir Anić (1971.), *Jezik Ante Kovačića*, Zagreb: Školska knjiga.
- Vladimir Anić (1998.), *Rječnik hrvatskoga jezika. Treće, prošireno izdanje*, Zagreb: Novi Liber.
- Francesco Maria Appendini (1808.), *Grammatica della lingua Illirica*, Dubrovnik: Presso Antonio Martechini. <https://books.google.hr/books?id=djcLAAAAQAAJ&printsec=frontcover&dq=appendini+grammatica&hl>
- Leopold Auburger (2019.), *Naslonjenica se uz glagole i glagolske oblike u hrvatskom književnom jeziku, uz dopunu o naslonjenici si*, Jezik, vol. 66, br. 3, str. 97. – 118.
- Stjepan Babić (1991.), *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Zagreb: HAZU.
- Stjepan Babić (2009.), *Hrvatski jezik slavonskih pisaca*, Slavonski Brod: Udruga građana Baština.
- Stjepan Babić, Božidar Finka i Milan Moguš (¹1971., ⁵2000.), *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Školska knjiga.
- Stjepan Babić i Milan Moguš (²2011.), *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Školska knjiga.
- Stjepan Babić, Dalibor Brozović, Ivo Škarić i Stjepko Težak (2007.), *Glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb: Nakladni zavod Globus
- Vanda Babić (1997.), *Kulturni život Boke kotorske uoči preporoda*, Dani Hvarskoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, god. 23., br. 1., str. 317. – 327. <https://hrcak.srce.hr/file/152378>

- Vjekoslav Babukić (1836.), *Osnova slovnice slavjanske narječja ilirsko-ga*, Zagreb: Kod Milana Hiršfelda.
- Vjekoslav Babukić (1846.), *Několiko řečih o pravopisu*, Obći zagrebački kolendar za godinu 1846., ur. Slavoljub Verbančić, str. XXVI. – XXXVI., Zagreb: Tiskom Franje Suppana.
- Vjekoslav Babukić (1854.), *Ilirska slovnica*, Zagreb: Bèrztiskom nar. ti-skarnice Dra. Ljudevita Gaja.
- Robert Bacalja i Nikola Benčić (2021.), *Zlata riba. Gradišćanskohrvatska poezija za dicu i mladinu*, Željezno – Zadar: Hrvatski kulturni i dokumentarni centar (hkdc).
- Lada Badurina (2012.), *Hrvatski slovopis i pravopis u predstandardizacijskome razdoblju*, Zbornik radova 40. seminara Zagrebačke slavi-stičke škole, str. 65. – 96. (www.academia.edu/)
- Lada Badurina (2015.), *Hrvatski slovopis i pravopis u 19. stoljeću*, Povijest hrvatskoga jezika, 4. knjiga: 19. stoljeće, Zagreb: Croatica, str. 403. – 430.
- Estela Banov-Depope (2011.), *Kalendarske knjige američkih Hrvata*, Hrvatski iseljenički zbornik 2012., str. 233. – 245.
- Frano Baras (1978.), *Dva dokumenta o prvoj splitskoj tiskari*, Kulturna baština 5, br. 7. – 8., str. 81. – 84. <https://hrcak.srce.hr/file/240113>
- Nikola Benčić (1998.), *Književnost gradišćanskih Hrvata od XVI. stoljeća do 1921.*, Zagreb: Sekcija Društva hrvatskih književnika i Hrvatskog centra P.E.N.-a za proučavanje književnosti u hrvatskom iseljeništvu.
- Rafo Bogišić (1974.), *Književnost prosvjetiteljstva*, Marin Franičević, Franjo Švelec i Rafo Bogišić: *Povijest hrvatske književnosti. Knjiga 3. Od renesanse do prosvjetiteljstva*, Zagreb: Liber – Mladost, str. 293. – 383.
- Josip Bratulić (2015.), *Hrvatska filologija i filološka istraživanja u 19. stoljeću*, Povijest hrvatskoga jezika, 4. knjiga: 19. stoljeće, Zagreb: Croatica, str. 549. – 585.
- Ivan Broz (1892., ²1893.) *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Troškom i nakladom kr. hrv.-slav.-dalm. zemaljske vlade. https://www.google.hr/books/edition/Hrvatski_pravopis/ttQNAAAAIA-AJ?hl=hr&gbpv=1&dq=ivan+broz+hrvatski+pravopis&printsec=frontcover

- Dalibor Brozović (1970.), *Standardni jezik*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Dalibor Brozović (1978.), *Hrvatski jezik, njegovo mjesto unutar južnoslavenskih i drugih slavenskih jezika, njegove povijesne mijene kao jezika hrvatske književnosti*. Hrvatska književnost u evropskom kontekstu, ur. Aleksandar Flaker i Krunoslav Pranjić, Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – Sveučilišna naklada Liber.
- Dalibor Brozović (1985.), *Jezična i pravopisna previranja u Hrvatskoj na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće*, Jezik, god. 33, br. 1, str. 1. – 15.
- Matija Evetović (2010.), *Kulturna povijest bunjevačkih i šokačkih Hrvata*, Subotica: NIU Hrvatska riječ.
- Loretana Farkaš Brekalo (2013.), *Štokavski hrvatski književni jezik u 18. stoljeću*, Povijest hrvatskoga jezika. 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće, ur. Ante Bičanić, Zagreb: Croatica, str. 163. – 219.
- Ivan Filipović (1875.), *Novi rječnik hrvatskoga i njemačkoga jezika, II. hrvatsko-njemački dio*, Zagreb: Naklada knjižare Lav. Hartmána. https://www.google.hr/books/edition/Neues_W%C3%B6rterbuch_der_kroatischen_und_de/5jnlYsa24yYC?hl=hr&gbpv=1&dq=visjeti&pg=PA1990&printsec=frontcover
- Lyudevit Gay (1835.), *Pravopisz*, Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka, Techaj I., 10. – 12., Zagreb. https://www.google.hr/books/edition/Danicza_horvatzka_slavonzka_y_dalmatinzk/dt86AQAAMAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=Danica+Horvatzka,+Slavonzka+y+Dalmatinzka,+I,+9&pg=PP9&printsec=frontcover
- Mario Grčević (2006.), *Instrumental jednine imenica i-sklonidbe u hrvatskom književnom jeziku od 16. do 19. st.*, Jezik, 53, 2, str. 50. – 59.
- László Hadrovics (1995.), *Povijest gradišćanskohrvatskog književnog jezika*, u: Povijest i kultura gradišćanskih Hrvata, glavni ur. Ivan Kampuš, Zagreb: Nakladni zavod Globus, str. 465. – 485.
- Sanda Ham (1994.), *Jezik Josipa Kozarca*, Doktorski rad u strojopisu, Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu.
- Sanda Ham (1998.), *Jezik zagrebačke filološke škole*, Osijek: Ogranak Matice hrvatske Osijek.
- Sanda Ham (2001-2002.), *Bartol Inhof o jeziku Josipa Kozarca*, Hrašće. Časopis za književnost, umjetnost, kulturu i povijest, VII, 24. – 25., Drenovci, V. – X.

- Sanda Ham (2006.), *Povijest hrvatskih gramatika*, Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Sanda Ham (2009.), *Pristup jeziku Josipa Kozarca. Šokačka rič 6. Zbornik radova znanstvenoga skupa Slavonski dijalekt, održanoga u Vinkovcima 14. i 15. studenoga 2008.*, Vinkovci: Zajednica kulturno-umjetničkih djelatnosti Vukovarsko-srijemske županije, str. 231. – 257.
- Sanda Ham (2022.a), *Po jeziku Hrvati*, Zagreb: Školska knjiga.
- Sanda Ham (2022.), *Jezik Kozarčevih komedija*, Kroatologija: časopis za hrvatsku kulturu, god. 13., br. 1 i 2, str. 143. – 165.
- Sanda Ham i Dubravka Smajić (2018.), *O nekim nejasnoćama oko Škarićeva prijevoda Svetoga pisma*, Jezik, vol. 65., br. 4 – 5, str. 121. – 134.
- Sanja Holjevac (2013.), *Grafijska rješenja u dopreporodnim izdanjima riječke tiskare Karletzky*, FLUMINENSIA, god. 25, br. 1, str. 119. – 134.
- Sanja Holjevac (2015.), *Hrvatski slovopis u izdanjima riječke tiskare Karletzky objavljenima u razdoblju od 1836. do 1878. godine*, Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi, br. 4 (2015), str. 124. – 143.
- Sanja Holjevac, Josip Lisac, Lina Pliško, Ivo Pranjković i Diana Stolic (2025.), *Antologija djela iz 19. stoljeća*, Povijest hrvatskoga jezika, 4. knjiga: 19. stoljeće, Zagreb: Croatica, str. 616. – 711.
- Hrvatska enciklopedija*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID
- Katica Ivanišević (2014.), *Antologija pjesništva otoka Krka*, Zagreb: Naklada Lukom.
- Franjo Iveković i Ivan Broz (1901.), *Rječnik hrvatskoga jezika*, Svezak I. (A – O), Svezak II. (P – Ž), Zagreb: Štamparija Karla Albrechta.
- Dubravko Jelčić (1978.), *Hrvatski narodni i književni preporod*, Zagreb: Školska knjiga.
- Ljudevit Jonke (1964.), *Književni jezik u 19. stoljeću*, Književni jezik u teoriji i praksi, Zagreb: Znanje, str. 171. – 261.
- Ljudevit Jonke (1966.), *Pred drugim izdanjem „Pravopisa“*, Jezik, godište XIII., 3 – 1965/66., str. 70. – 73.

- Željko Jozić (gl. ur.) (2013.), *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Ivan Jurašić (1863.), *Dizionario italiano-illirico*, Trieste: Coi Tipi del Lloyd Austriaco. <https://books.google.hr/books?id=j719>
- Vatroslav Kalenić (1965.), *Jezik i umjetnički izraz Augusta Šenoe*, Doktorski rad, Ljubljana (Primjerak iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu).
- Stjepan Kastropil (1960.), *Đuro Hidža i jedna njegova autografska zbirka neobjavljenih ljubavnih stihova*, Zadarska revija, IX, 5., Zadar, str. 359. – 365.
- Radoslav Katičić (1991.), *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Globus.
- Radoslav Katičić (2015.), *Hrvatski jezik od narodnoga preporoda do kraja 19. stoljeća*, Povijest hrvatskoga jezika, 4. knjiga: 19. stoljeće, Zagreb: Croatica, str. 35. – 75.
- Geza Kikić (1971.), *Antologija proze bunjavčkih Hrvata*, Zagreb.
- Franjo Klaić (1868.), *O vježbah u slogu u obće a ob ovom rukovodstvu napose*, Napredak, časopis za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži, tečaj IX., br. 1., str. 1. – 16. https://www.google.hr/books/edition/_/RE25YZF_6ZEC?gbpv=1
- Vjekoslav Klaić (1889.), *Borba za hrvatski pravopis*, Vienac zabavi i pouci, god. XXI., br. 35., Zagreb, str. 553. – 554.
- Mihovil Kombol i Slobodan Prosperov Novak (1996.), *Hrvatska književnost do narodnog preporoda*, Zagreb: Školska knjiga.
- Mijo Korade (2019.), *Antun Kanižlić i Vincenzo Basile: Kanižlićeva djela u Dalmaciji u 19. stoljeću*, Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi, 8, str. 101. – 119.
- Katica Krešić (2013.), *Pravopis za niže učione u Hercegovini Franje Milčevića*, Kroatologija 4(2013.) 1-2, Zagreb, str. 56. – 67.
- Ivan Kukuljević Sakcinski (1860.), *Bibliografija Jugoslavenska, knjiga prva Bibliografija Hrvatska*, Zagreb: Brzotiskom Dragutina Albrechta.
- Ivan Kukuljević Sakcinski (1869.), *Književnici u Hrvatah iz prve polovine XVII. vieka, s ove strane Velebita*, Zagreb. www.books.google.hr/books/about/Književnici

- Ivan Kukuljević Sakcinski (1843.), *Prvi od davnina zastupnički govor na hrvatskom jeziku koji je održao Ivan Kukuljević 2. svibnja 1843. u hrvatskom saboru*, u Dubravko Jelčić *Hrvatski narodni i književni preporod*, Zagreb, 1978., str. 152. – 156.
- Frane Kurelac (1860.), *Recimo koju*, Karlovac: Slova Prettnerova. https://books.google.hr/books?id=8WxcAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
- Marcel Kušar (1885.), *Povijest razvitka našega jezika hrvackoga ili srpskoga od najdavnijih vremena do danas*, Dubrovnik: Nakladom knjižare D. Pretnera. https://www.google.hr/books/edition/Povijest_razvitka_na%C5%A1ega_jezika_hrvacko/WfWqdfMVjma-C?hl=hr&gbpv=1&dq=
- Gordana Laco i Sanja Vulić (2021.), *O tvorenici u don Mihovila Pavlinovića*, Jezik, god. 68., br. 1., str. 12. – 31.
- Gordana Laco (2023.), *Identitet u slavonskih preporodnih pisaca*, Zbornik radova Zavičajni Dunav, Vinkovci: Ogranak Matice hrvatske u Vinkovcima, str. 39. – 64.
- Josip Lisac (1999.), *Kazalijev jezik*, Josip Lisac: Hrvatski govori, filolozi, pisci. Zagreb: Matica hrvatska.
- Antun Mandić (1779.), *Uputjenje k'slavonskomu pravopisanju za potrebu narodnih ucsionicah u Kraljevstvu Slavonije*. Pretisak, prir. Ana Pintarić, Osijek: Matica hrvatska, 1998.
- Tomo Maretić (1886.), *Filologičko iverje*, Vienac zabavi i pouci, br. 14., god. XVIII., Zagreb, str. 120. – 122. <https://archive.org/search?query=vienac+>
- Tomo Maretić (1889.), *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Tomo Maretić (1889.a), *Fonetički ili etimologički*, Vienac zabavi i pouci, god. XXI., br. 14., Zagreb, str. 219. – 223.; br. 15., str. 236. <https://www.google.hr/books/edition/Vienac/oGgxAQAA-MAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=vienac+1889&printsec=frontcover>
- Tomo Maretić (¹1899, ²1931.), *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Štampa i naklada Knjižare L. Hartmana.
- Stanislav Marijanović (1997.), *Hrvatski pretpreporodni pisci iz Slavonije*, Dani Hvarškoga kazališta, vol. 23, br. 1, str. 404. – 416. <https://hrcak.srce.hr/74250>

- Ivan Marković (2018.), *Bilješke o jeziku Ante Starčevića*, Filologija 71(2018), 75. – 114.
- Antun Mažuranić (²1842.), *Temelji ilirskoga i latinskoga jezika za početnike*, Zagreb: Tiskom Fr. Župana o. k. pov. Štampara i Knjigotèržca. https://www.google.hr/books/edition/Temelji_ilirskoga_i_latinskoga_jezika_z/x2lcAAAA-cAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=Temelji+ilirskoga+i+latinskoga+jezika+za+po%C4%8Detnike.+Zagreb&pg=PP7&printsec=frontcover
- Antun Mažuranić (¹1859; ³1866., ⁴1869.), *Slovnica Hèrvatska, za gimnazije i realne škole*, Zagreb: Tiskom Karla Albrechta.
- L. M. (1877.), *Ob ustanovi hrvatskoga pravopisa*, Vienac, zabavi i pouci, god. IX., br. 13., 14., Zagreb. <https://www.google.hr/books/edition/Vienac/Ze5NOR9UZr8C?hl=hr&gbpv=1&dq=Vienac,+zabavi+i+pouci.+31.+o%C5%BEujka+1877.,+br.+13.+god.+IX.:&pg=PA197&printsec=fro>
- Milan Moguš (1993.), *Povijest hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Šimun Musa (2007.), *Hrvatska narodnopreporodna postignuća u Hercegovini*, Hum, br. 2, Mostar, str. 9. – 52.
- Milan Nosić (1997.), *Gajev preteča Josip Završnik i njegovo djelo*, Rijeka: Hrvatsko filološko društvo – Rijeka.
- Slobodan Prosperov Novak (2004.), *Povijest hrvatske književnosti, svezak II.*, Split: Marjan tisak d.o.o.
- Vinko Pacel (1860.), *Slovnica jezika Hrvatskoga ili Srbskoga*, I. diel. Nauka o prieslovu, Zagreb: Brzotiskom pečatnje Karla Albrechta.
- Vinko Pacel (1865.), *Oblici književne hrvaštine*, Karlovac: Tiskarna Abele Lukšića.
- Šimun Palatin (2000.), *Horvatski Virgiliuš*, za tisak priredio i priloge o Šimunu Palatinu i djelu napisao Zvonimir Bartolić. Željezo: Znanstveni institut Gradišćanskih Hrvatov.
- Dragutin Parčić (1874.), *Rječnik slovinsko-talijanski*, Zadar: Braća Battar – tiskari-izdavatelji. [https://www.google.hr/books/edition/Rje%C4%8Dnik_slovinsko_talijanski/VjVHAAAAIA-AJ?hl=hr&gbpv=1&dq=dragutin+par%C4%8Di%C4%87&printsec=](https://www.google.hr/books/edition/Rje%C4%8Dnik_slovinsko_talijanski/VjVHAAAAIA-AJ?hl=hr&gbpv=1&dq=dragutin+par%C4%8Di%C4%87&printsec=frontcover)

- Josip Partaš (1850.), *Pravopis jezika ilirskoga*. Zagreb: Tiskom braće Županah. Pretisak, 2002., Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Dragutin Pavličević (1994.¹ 2000.²), *Povijest Hrvatske*, Zagreb: Naklada Pavičić.
- Anita Peti (1990.), *O Mihanoviću iz 1815. i Mihanoviću iz 1818. godine*, *Filologija*, knjiga 18, str. 67. – 73.
- Ana Pintarić, prir. (1998.), *Antun Mandić i Uputjenje k' slavonskomu pravopisanju za potrebu narodnih ucsionicah u Kraljevstvu Slavonije, 1779.* [pretisak], pogovor str. 74. – 113., Osijek: Matica hrvatska.
- Ivo Pranjković (1993.), *Jezik Eugena Kumičića*, *Liburnijske teme*, Knj. 7., Opatija: Katedra Čakavskoga sabora u Opatiji, str. 75. – 80.
- Ivo Pranjković (1996.), *Kurelac i Veber*, *Riječki filološki dani* 1, ur. Marija Turk, Rijeka: Filozofski fakultet Rijeka, str. 17. – 24.
- Ivo Pranjković (2015.), *Filološke škole i hrvatski standardni jezik u drugoj polovici 19. stoljeća*, *Povijest hrvatskoga jezika*, 4. knjiga: 19. stoljeće, Zagreb: Croatica, str. 77. – 111.
- Ž. Puratić (1968.), *Pjesničke poslanice Đura Hidže Dubrovčanina*, *Živa antika*, god. XVIII., sv. I., Skopje, str. 81. – 94.
- Vladimira Rezo (2015.), *Jezik hrvatskih administrativno-poslovnih tekstova u 19. stoljeću*, *Povijest hrvatskoga jezika*, 4. knjiga: 19. stoljeće, Zagreb: Croatica, str. 357. – 401.
- Vlasta Rišner (2002.), *O stilskoj izražajnosti predikatnoga imena u instrumentalu*, *Jezik*, 49., br. 1., str. 10. – 18.
- Vlasta Rišner (2015.), *Jezik hrvatskih novina i časopisa u 19. stoljeću*, *Povijest hrvatskoga jezika*, 4. knjiga: 19. stoljeće, Zagreb: Croatica, str. 245. – 299.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (1880. – 1975.), Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Vatroslav Rožić (1904.), *Barbarizmi u hrvatskom ili srpskom jeziku*, Zagreb: Tiskara J. Puljo.
- Helena Sablić i Goran Rem (2003.), *Slavonski tekst hrvatske književnosti*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Marko Samardžija (¹1997, ²2004.), *Iz triju stoljeća hrvatskoga standardnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska

- Marko Samardžija (2015.), *Hrvatski jezik od početka 19. stoljeća do narodnoga preporoda*, Povijest hrvatskoga jezika, 4. knjiga: 19. stoljeće, Zagreb: Croatica, str. 9. – 33.
- Marko Samardžija (2015.a), *Hrvatski leksik i leksikografija u 19. stoljeću*, Povijest hrvatskoga jezika, 4. knjiga: 19. stoljeće, Zagreb: Croatica, str. 469. – 507.
- Ante Sekulić (1990.), *Oko naziva jezika i pravopisa bačkih Hrvata*, Rasprave zavoda za hrvatski jezik, sv. 16, str. 245. – 261.
- Ante Sekulić (1994.), *Hrvatska preporodna književnost u ugarskom podunavlju do 1918.*, Zagreb: Sekcija Društva hrvatskih književnika za proučavanje književnosti u hrvatskom iseljeništvu.
- Petar Skok (1971.), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I. – IV., Zagreb: JAZU.
- Dubravka Smajić (2020.), *Jezikoslovac Mirko Divković i njegove hrvatske gramatike*, Osijek: Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti
- Ivan Sović (1985.), *Jezik Ksavera Šandora Gjalskoga*, Zagreb: Školske novine.
- Ivan Sović (1992.), *Neke posebnosti jezičnog izričaja u opusu Janka Leskovara*, Zbornik radova o Janku Leskovaru izloženih na znanstvenom skupu u Pregradi i 130 godišnjice rođenja Janka Leskovara, Pregrada: OŠ Janka Leskovara i Ogranak Matice hrvatske u Pregradi, str. 65. – 81.
- Ennio Stipčević (2005.), *Pismi duhovne: o narodnim nabožnim popijevkama Tome Babića i Jurja Muliha*, Croatica Christiana periodica, 29, br. 56, str. 51. – 66.
- Diana Stolac (2013.), *Jezikoslovni pogled na Četiri dila godine fra Petra Bakule iz 1871. godine*, Zbornik o Petru Bakuli. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa „Opus fra Petra Bakule“ Mostar, 17. – 19. svibnja 2012. godine, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 291. – 299.
- Diana Stolac (2018.), *Fran Kurelac i Fluminensia*, FLUMINENSIA, god. 30 (2018), br. 1, str. 17. – 40.
- Joakim Stulli (1806.), *Rjecsosloxje, A – O*, Dubrovnik: Po Antunu Martekini. https://www.google.hr/books/edition/Rjecsosloxje_u_komu_donosuse_upotrebljen/1G5cAAAACAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=joakim+stulli&printsec=frontcover

- Joakim Stulli (1806.), *Rjecosloxyje slovinsko-italiansko-latinsko, P – Z*, razdjeljak drugi. Dubrovnik. https://www.google.hr/books/edition/Rjecosloxyje_slovinsko_italiansko_latins/NW9cAAAA-cAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=joakim+stulli&printsec=frontcover
- Ivo Sučić (1984.), *Razvitak književnog jezika gradišćanskih Hrvata*, u: *Gradišćanski Hrvati*; u: Gradišćanski Hrvati 1533–1983, glavni ur. Božidar Finka, Zagreb: Društvo za suradnju s gradišćanskim Hrvatima i drugim narodnim manjinama u susjednim zemljama, Centar za istraživanje migracija i narodnosti, str. 89. – 94.
- Petar Šarčević i Naco Zelić (2015.), *Hrvatska pisana riječ u Bačkoj (Hrestomatija)*, Zagreb: Nova Stvarnost.
- Nevio Šetić (2005.), *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama, Naša Sloga 1870. –1915.*, Zagreb: Dom i svijet.
- Ivo Škarić (2007.), *Fonetika hrvatskoga književnoga jezika*, Glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika, Velika hrvatska gramatika, knjiga prva, ur. A. Kovačec, Zagreb: Nakladni zavod Globus, str. 13. – 157.
- Barbara Štebih Golub (2013.), *Kajkavski hrvatski književni jezik u 17. i 18. stoljeću*, Povijest hrvatskoga jezika. 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće, Zagreb: Croatica, str. 221. – 261.
- Barbara Štebih Golub (2015.), *Kajkavski hrvatski književni jezik u 19. stoljeću*, Povijest hrvatskoga jezika, 4. knjiga: 19. stoljeće, Zagreb: Croatica, str.113. – 158.
- Bogoslav Šulek (1854.), *Zašto izostavljamo e pred r-om u riečih krv i td.?*, Književna priloga k „Nevenu“, Neven, zabavni i poučni list, tečaj III., br. 1., Zagreb. <https://www.google.hr/books/edition/Neven/a6heAAAACAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=Neven,+zabavni+i+pou%C4%8Dni+list,+te%C4%8Daj+III&printsec=frontcover>
- Bogoslav Šulek (1854.a), *O dvoglascu ie, Književna priloga k „Nevenu“*, Neven, zabavni i poučni list, Književna priloga k „Nevenu“, tečaj III., br. 15., str. IV. – X., Zagreb. <https://www.google.hr/books/edition/Neven/a6heAAAACAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=Neven,+zabavni+i+pou%C4%8Dni+list,+te%C4%8Daj+III&printsec=frontcover>
- Bogoslav Šulek (1874.), *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja, I. pola; II. pola* (1875.), Zagreb: Tiskom Narodne tiskare dra Ljudevita Gaja. https://www.google.hr/books/edition/Hrvatsko_njema%C4%8Dko_talijanski_rje%C4%8Dnik_z/vKQ7AQAAIAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=%C5%A1ulek+rje%C4%8Dnik&print

- Dionizije Švagelj (2009.), *Hrvatski narodni preporod u Slavoniji*, Vinkovci: Matica hrvatska.
- Branka Tafra (1993.), *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Branka Tafra (1995.), *Jezikoslovna razdvojba*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Branka Tafra (2002.), *Jezikoslovac Šime Starčević*, Šime Starčević: Nova ricsoslovica iliriska, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje (Biblioteka Pretisci), str. 127. – 177.
- Stjepko Težak (1992.), *Jezične dvostrukosti u djelima Janka Leskovara*, Zbornik radova o Janku Leskovaru, Pregrada: Ogranak Matice hrvatske, str. 35. – 46.
- Stjepko Težak (2002.), *Jezične mijene i prijelomi u hrvatskoj umjetnosti riječi*, Zagreb: Tipex.
- Stjepko Težak i Stjepan Babić (2007.), *Morfologija*, Glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika, Velika hrvatska gramatika, knjiga prva, ur. A. Kovačec, Zagreb: Nakladni zavod Globus, str. 279. – 597.
- Adolfo Veber Tkalčević (1859.), *Skladnja ilirskoga jezika, za niše gimnazije*, Beč, pretisak Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2005.
- Adolfo Veber Tkalčević (1869.), *O slogu hervatskom*, RAD, JAZU, knj. 8., str. 109. – 120.
- Adolfo Veber Tkalčević (1871.), *Slovnica hèrvatska za srednja učilišta*, Zagreb: troškom pisateljevima.
- Ivica Vigato (2013.), *Čakavski hrvatski književni jezik u 17. i 18. stoljeću*, Povijest hrvatskoga jezika, 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće, Zagreb: Croatica, str. 263. – 297.
- Zlatko Vince (²1990., ³2002.), *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Zlatko Vince (1993.), *Život i rad Marcela Kušara (uvodna studija)*, Marcel Kušar, *Narodno blago*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, str. VII. – XXXIX.
- Zlatko Vince (1998.), *Ikavica u hrvatskoj jezičnoj povijesti*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Joso Voltiggi (1803.), *Ricoslovník illiriskoga, italianskoga i nimacskoga jezika s' jednom pridpostavljenom grammatikom illi pismenstvom*, Beč: U Pritesctenici Kurtzbacka. <https://www.google.hr/>

books/edition/Ricsoslovnik_vocabolario_W%C3%B6rterbuch_ill/E09QAAAcAAJ?hl=hr&gbpv=1&dq=voltiggi+ricsoslovnik&printsec=frontcover

Josip Vončina (1985.), *Temelji i putovi Gajeve grafijske reforme*, Filologija, 13, str. 7. – 88., Zagreb.

Josip Vončina (1988.), *Jezična baština*, Split: Književni krug.

Josip Vončina (1999.), *Imenički genitiv množine od iliraca do vukovaca*, Filologija, 33, str. 179. – 221., Zagreb.

Sanja Vulić (2001.), *Budimska izdanja franjevačkoga pisca Adalberta Horvata*, Hrvati u Budimu i Pešti, ur. Stjepan Lukač, Budimpešta, str. 337. – 345.

Sanja Vulić (2005.), *Jezične napomene o svesku trećem*, Milan Begović, *Sabrana djela*, sv. III., *Drame I*, ur. Tihomil Maštrović, Naklada Ljevak – Hazu, Zagreb, str. 359. – 369.

Sanja Vulić (2007.), *Jezične značajke u djelima Janka Draškovića*, Kolo, god. XVII., br. 3., Zagreb, str. 291. – 305.

Sanja Vulić (2007.), *Jezik u propovijedima fra Adalberta Horvata (1783.-1850.)*, Alma Refugii Mater – Aljmaška Majka od Utočišta. Aljmaško svetište i slavonski marijanski propovjednici 18. i 19. stoljeća. Zbornik radova Nacionalnoga mariološkog simpozija 29. travnja 2005. u Đakovu i 30. travnja 2005. u Aljmašu, ur. Vlado Košić, Zagreb: Kršćanska sadašnjost i Hrvatski mariološki institut, str. 333. – 342.

Sanja Vulić (2009.), *Vitezovi hrvatskoga jezika u Bačkoj*, Subotica: NIU Hrvatska riječ – Matica hrvatska Ogranak Subotica.

Sanja Vulić (2013.), *Štokavski hrvatski književni jezik u 17. stoljeću*, Povijest hrvatskoga jezika, 3. knjiga: 17. i 18. stoljeće, Zagreb: Croatica, str. 95. – 161.

Sanja Vulić (2014.), *Pregled hrvatskoga pjesništva na otoku Krku (u prošlosti i sadašnjosti)*. Katica Ivanišević: *Antologija pjesništva otoka Krka*, Naklada Likum, Zagreb 2024., Čakavska rič, god. XLII., br. 1. – 2, str. 203. – 210.

Sanja Vulić (2018.), *Jedinstvo različitosti, radovi iz hrvatske filologije*, Split: Književni krug.

- Sanja Vulić (2021.), *Blago rasutih. Jezik Hrvata u dijaspori. Dio I.*, Split: Književni krug.
- Sanja Vulić (2022.), *O jezičnim rješenjima Stipana Lukića*, Jezik, god. 69., br. 1., str. 1. – 9.
- Sanja Vulić i Gordana Laco (2016.), *O zaboravljenim i poluzaboravljenim hrvatskim priložima*, Jezik, 62., str. 192. – 200.; Jezik, 63., str. 22. – 32.
- Sanja Vulić i Gordana Laco (2018.), *Jezik hrvatskih književnih djela u 20. stoljeću*, Povijest hrvatskoga jezika, 5. knjiga: 20. stoljeće, Zagreb: Croatica, str. 191. – 243.
- Ivan Zoričić (2008.), *Matko Laginja i hrvatski jezik u Istri*, Jezik, god. 55., br. 3., str. 81. – 88.
- Milorad Živančević i Ivo Frangeš (1975.), *Povijest hrvatske književnosti*, knjiga 4., Zagreb: Liber – Mladost.

KAZALO IMENA

- Ambrozović, Ivan 25, 35, 37, 71, 73, 94, 95, 96, 99, 103, 107, 109, 112, 114, 117, 119, 131, 133, 138, 139, 146, 147, 151, 154, 156, 158, 173, 204, 205, 206, 220, 221, 223, 227, 245.
- Anić, Vladimir 192, 195, 212, 231, 233, 265.
- Andrić, Nikola 137, 138, 265.
- Andrin, Brnja 26, 77, 222, 279.
- Andrin, Grga 26, 201, 202.
- Antunović, Ivan 16, 26, 76, 83, 152, 245.
- Appendini, Francesco Maria 21, 31, 33, 34, 37, 70, 84, 86, 88, 91, 93, 98, 103, 110, 113, 115, 123, 136, 147, 149, 151, 153, 156, 157, 160, 164, 168, 169, 171, 173, 174, 176, 177, 178, 179, 183, 203, 265.
- Arnold, Gjuro 65, 85, 97, 100, 116, 155, 245.
- Auburger, Leopold 175, 265.
- Babić, Stjepan 12, 20, 21, 65, 67, 95, 102, 122, 140, 141, 142, 150, 176, 196, 213, 265.
- Babić, Toma 21, 33, 34, 44, 147, 245.
- Babić, Vanda 10
- Babukić, Vjekoslav 12, 22, 39, 40, 49, 52, 53, 54, 56, 58, 61, 74, 75, 81, 89, 96, 98, 99, 101, 104, 110, 113, 115, 119, 124, 129, 130, 131, 132, 142, 148, 151, 153, 156, 160, 162, 171, 175, 176, 183, 203, 206, 208, 238, 240, 241, 248, 266, 275.
- Badalić, Hugo 49, 50, 65, 66, 117, 174, 178, 245.
- Badurina, Lada 42, 46, 68, 266.
- Bakula, Petar 26, 64, 128, 157, 239, 246.
- Banov-Depope, Estela 17, 266.
- Baras, Frano 32, 33, 266.
- Baštian Kastavac, Matko 49, 60, 105, 148, 154, 162, 185, 226, 233, 246.
- Begović, Milan 25, 65, 85, 133, 246.
- Belostenec, Ivan 21.
- Benčić, Nikola 48, 232, 266.
- Bogišić, Rafo 267.
- Bogović, Mirko 13, 25, 50, 51, 58, 77, 85, 87, 89, 91, 92, 102, 105, 111, 118, 120, 126, 128, 145, 150, 151, 153, 155, 156, 157, 158, 165, 167, 168, 169, 171, 174, 175, 178, 179, 182, 183, 184, 185, 187, 189, 202, 204, 206, 208, 209, 212, 217, 219, 220, 222, 228, 231, 233, 246.

- Bošković, Anica 46, 246.
- Botić, Luka 13, 25, 57, 64, 76, 78, 87, 89, 106, 131, 132, 149, 151, 153, 163, 169, 173, 178, 179, 184, 185, 210, 226, 228, 232, 246.
- Bračuljević, Lovro 27, 31, 35, 37, 246.
- Bratulić, Josip 19, 20, 257, 266.
- Brezovački, Tituš 8, 20, 28, 189, 190, 192, 196, 198, 199, 202, 224, 230, 232, 234, 235, 236, 237, 246.
- Brlić, Andrija Torkvat 41, 42, 143, 247.
- Brlić, Ignjat Alojzije 49, 64, 76, 152, 158, 192, 197, 201, 231, 235, 247.
- Broz, Ivan 25, 49, 50, 51, 52, 64, 65, 66, 82, 84, 85, 88, 90, 91, 92, 93, 97, 98, 99, 102, 117, 119, 126, 129, 130, 137, 139, 140, 146, 239, 240, 241, 242, 266, 268.
- Brozović, Dalibor 20, 45, 74, 81, 90, 180, 265, 267.
- Bruerović, Marko 10.
- Budinić, Šime 20, 27.
- Budmani, Pero 62, 79, 80, 143.
- Car, Janko 59, 247.
- Carić, Juraj 49, 55, 64, 76, 84, 87, 89, 91, 111, 127, 128, 136, 138, 139, 141, 150, 158, 163, 165, 169, 176, 179, 182, 195, 207, 211, 212, 247.
- Ciraki, Franjo 76, 84, 86, 175, 201, 207, 217, 218, 220, 247.
- Čevapović, Grgur 9, 25, 35, 36, 37, 38, 72, 73, 94, 95, 97, 99, 108, 109, 113, 114, 139, 141, 146, 151, 154, 157, 165, 188, 203, 222, 226, 247.
- Daničić, Đuro 23, 24, 25, 64, 80, 82, 125, 138, 143, 176, 187, 213, 239.
- Danilo, Ivan 22, 75.
- Della Bella, Ardelio 110.
- Demeter, Dimitrija 13, 14, 25, 51, 53, 54, 55, 56, 58, 59, 75, 91, 97, 100, 104, 108, 109, 115, 123, 144, 159, 163, 166, 171, 174, 176, 181, 183, 184, 185, 186, 188, 195, 202, 204, 210, 214, 216, 226, 227, 228, 229, 231, 232, 248.
- Divković, Mirko 24, 53, 62, 143, 273.
- Dobрила, Juraj 14, 50, 54, 57, 61, 76, 84, 86, 89, 91, 126, 138, 139, 152, 155, 156, 159, 163, 165, 166, 175, 176, 182, 186, 187, 202, 205, 210, 216, 220, 221, 222, 248.
- Dragošić, Higin 232, 248.
- Dražković, Janko 25, 55, 59, 65, 78, 106, 108, 109, 114, 191, 194, 213, 215, 217, 224, 227, 230, 232, 233, 235, 240, 245, 248, 276.
- Drobilić, Mate 236.

- Dunder, Venceslav Juraj 40, 248.
- [Vjekoslav Babukić]
- Đamanjić, Rajmundo 27.
- Đurđević, Ignjat 33.
- Đurkovečki, Josip 28, 29, 69, 248.
- Evetović, Matija 267.
- Farkaš Brekalo, Loretana 267.
- Farkaš, Ljudevit → v. Vukotinović (Farkaš), Ljudevit
- Ferić, Đuro 10, 252.
- Filipović, Heldentalški Adam 9, 25, 35, 36, 37, 72, 73, 88, 94, 95, 99, 103, 108, 109, 114, 140, 160, 165, 249.
- Filipović, Ivan 13, 168, 169, 175, 177, 228, 249.
- Filipović, Ivan (*Rječnik*) 126, 267.
- Finka, Božidar 102, 265, 274.
- Franasović, Petar (Pero) 49, 64, 78, 79, 119, 122, 123, 138, 139, 149, 150, 155, 159, 169, 173, 178, 214, 221, 223, 225, 234, 249.
- Frangš, Ivo 14, 15, 254, 277.
- Fucin, Marko 26, 63, 77, 239.
- Fürholzer, Lavoslav 75.
- Gaj, Ljudevit 13, 16, 18, 25, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 52, 53, 54, 56, 58, 59, 81, 82, 131, 200, 224, 232, 236, 238, 240, 249, 271, 276.
- Ginzler, Štefan 11, 142, 232, 236.
- Gjalski, Ksaver Šandor 15, 25, 50, 55, 64, 77, 78, 84, 85, 90, 93, 102, 107, 111, 117, 118, 119, 124, 125, 127, 128, 129, 131, 138, 152, 153, 156, 157, 159, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 170, 171, 173, 179, 184, 189, 191, 194, 200, 202, 204, 208, 210, 211, 212, 220, 222, 228, 231, 249, 250, 273.
- Glavanić, Gašpar 11, 48, 199, 232, 236.
- Glavić, Baldo 10.
- Goričanec, Tomaš 7.
- Grčević, Mario 161, 267.
- Grgić, Stipan Krunoslav 26, 63, 132, 154, 239, 250.
- Gršković Rošo, Ivan 11, 236.
- Grlović, Milan 57, 135, 163, 167, 172, 211, 234, 250.
- Gržetić Krasanin, Josip 53, 76, 84, 89, 100, 105, 138, 148, 155, 162, 163, 176, 214, 222, 250.
- Gundulić, Ivan 28, 29, 33, 34, 41, 46, 56, 65, 72, 146, 250.
- Gusić, Grgo 236.
- Habdelić, Juraj 21.
- Hadrovics, László 11, 267.
- Ham, Sanda 6, 16, 21, 22, 24, 25, 37, 53, 61, 62, 63, 64, 75, 79, 101, 142, 143, 144, 150, 161,

- 164, 177, 187, 203, 207, 208,
213, 214, 225, 267, 268.
- Harambašić, August 15, 25, 50,
65, 77, 85, 87, 107, 117, 124,
128, 152, 153, 157, 158, 159,
166, 170, 181, 183, 185, 200,
201, 222, 226, 232, 250.
- Hidža, Đuro 26, 128, 197, 221,
227, 269.
- Hirc, Dragutin 84, 85, 86, 91,
106, 118, 125, 126, 139, 141,
150, 151, 168, 169, 174, 177,
178, 182, 183, 184, 189, 223,
225, 227, 250.
- Holjevac, Sanja 10, 34, 38, 47,
51, 57, 62, 268.
- Horvat, Adalbert 26, 30, 31, 37,
63, 107, 123, 239, 250, 251,
276.
- Ilić Oriovčanin, Luka 54, 55, 89,
96, 104, 108, 109, 118, 124,
127, 133, 136, 152, 155, 162,
167, 171, 172, 173, 174, 178,
204, 210, 211, 218, 222, 223,
225, 226, 251.
- Ivanišević, Ivan 20.
- Ivanišević, Katica 268, 276.
- Iveković, Franjo 23, 25, 137, 139,
140, 146, 268.
- Jagić, Vatroslav 54, 61, 79, 83,
104, 251.
- Jaić, Marijan 9, 25, 36, 37, 73,
94, 95, 96, 97, 98, 99, 103, 108,
109, 113, 114, 117, 119, 126,
129, 139, 140, 158, 160, 168,
235, 251.
- Jambrešić, Andrija 21, 27, 137.
- Jarnević, Dragoila 25, 50, 51, 54,
55, 57, 59, 76, 83, 84, 89, 96,
97, 98, 105, 115, 122, 125, 129,
130, 134, 135, 138, 153, 154,
163, 166, 169, 171, 173, 174,
178, 182, 186, 188, 202, 204,
206, 209, 210, 214, 218, 233,
251.
- Jelčić, Dubravko 13, 15, 268.
- Johanides, Krunoslav (Stjepan)
58, 115, 129, 170, 251.
- Jonke, Ljudevit 24, 55, 56, 61,
62, 80, 83, 93, 104, 211, 268.
- Jorgovanić, Rikard 15, 25, 50,
51, 54, 77, 85, 86, 97, 107, 111,
116, 117, 124, 126, 153, 155,
156, 165, 168, 171, 175, 178,
183, 191, 192, 193, 194, 197,
198, 200, 202, 207, 214, 223,
224, 225, 227, 228, 229, 230,
233, 234, 251.
- Jukić, Ivan Franjo 13, 14, 25, 45,
47, 51, 55, 60, 76, 78, 84, 85,
89, 91, 105, 108, 109, 110, 118,
125, 127, 133, 135, 145, 147,
151, 156, 158, 162, 165, 172,
178, 185, 200, 215, 217, 228,
239, 252.
- Jurašić, Ivan 52, 137, 139, 269.
- Jurković, Janko 13, 15, 25, 49,
50, 51, 54, 76, 78, 83, 84, 86,
97, 100, 105, 111, 115, 118,
128, 131, 132, 138, 141, 147,
156, 159, 162, 163, 165, 168,
169, 172, 173, 175, 176, 179,
182, 184, 202, 204, 205, 206,

- 209, 212, 214, 216, 217, 226,
228, 229, 230, 241, 252.
- Kačić Miošić, Andrija 33, 40,
248.
- Kalenić, Vatroslav 193, 194, 201,
202, 213, 231, 269.
- Kanavelić, Petar 20.
- Kanižlić, Antun 56, 114, 269.
- Kastropil, Stjepan 269.
- Kašić, Bartul 20, 21, 27.
- Katalinić Jeretov, Rikard 11.
- Katančić, Petar 9, 25, 35, 36, 37,
73, 94, 95, 103, 108, 109, 113,
114, 118, 126, 129, 132, 142,
144, 145, 147, 148, 151, 159,
178, 204, 221, 239, 247, 252.
- Katičić, Radoslav 18, 24, 209,
210, 213, 214, 215, 216, 269.
- Kazali, Antun Pasko 13, 25, 53,
55, 63, 76, 84, 86, 90, 98, 101,
105, 115, 132, 147, 158, 172,
173, 191, 203, 204, 205, 214,
221, 223, 224, 226, 230, 231,
232, 235, 237, 252, 270.
- Kaznačić, Antun 13, 46, 55, 63,
87, 96, 98, 100, 101, 118, 122,
158, 166, 170, 172, 193, 205,
217, 220, 222, 224, 226, 232,
233, 234, 235, 237, 252.
- Kaznačić, August Ivan 42, 59,
253.
- Kesić, Nikola 35.
- Kikić, Geza 269.
- Klaić, Franjo 53, 62, 269.
- Klaić, Vjekoslav 81, 82, 269.
- Klarić, Gjuro 60, 83, 253.
- Kojović, Antun 9, 31, 99, 103,
112, 114, 146, 147, 148, 151,
162, 176, 205, 208, 211, 253.
- Kombol, Mihovil 10, 12, 269.
- Komulović, Aleksandar 20.
- Korade, Mijo 12, 269.
- Korajac, Vilim 50, 51, 57, 84,
89, 92, 100, 105, 110, 111, 116,
118, 119, 126, 133, 135, 141,
152, 165, 168, 172, 174, 175,
178, 179, 185, 188, 197, 204,
217, 234, 253.
- Kovačić, Ante 15, 25, 50, 51, 76,
90, 107, 110, 117, 139, 145,
153, 168, 169, 171, 175, 184,
185, 192, 193, 194, 195, 201,
206, 207, 208, 209, 212, 214,
228, 230, 231, 233, 253.
- Kozarac, Josip 15, 25, 51, 55, 64,
77, 78, 85, 87, 91, 92, 100, 111,
117, 118, 120, 126, 127, 129,
139, 150, 153, 154, 166, 169,
171, 175, 176, 184, 185, 186,
189, 190, 193, 195, 198, 201,
207, 208, 212, 214, 223, 225,
228, 233, 234, 253, 267, 268.
- Kranjčević, Silvije Strahimir 15,
25, 49, 50, 52, 55, 64, 65, 76,
82, 85, 86, 87, 90, 100, 107,
117, 124, 127, 129, 141, 158,
175, 190, 194, 195, 207, 227,
232, 253, 254.

- Krešić, Katica 47, 269.
- Kriletić, Antun 10.
- Kristijanović, Ignac 7, 28.
- Krizmanić, Ivan 7.
- Kujundžić, Ivan Jesse 26, 63, 157, 197, 200, 214, 229, 231, 239, 254.
- Kujundžić, Nikola 26, 63, 154, 189, 194, 195, 196, 197, 199, 200, 207, 212, 224, 239, 254.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan 13, 14, 18, 25, 32, 44, 48, 49, 50, 53, 55, 56, 57, 58, 60, 75, 78, 83, 84, 89, 91, 93, 100, 104, 108, 109, 115, 118, 127, 130, 131, 132, 136, 144, 148, 152, 153, 155, 156, 159, 160, 162, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 174, 181, 182, 183, 184, 187, 188, 202, 204, 206, 208, 209, 210, 211, 213, 217, 218, 220, 221, 226, 233, 254, 269, 270.
- Kumičić, Evgenij 15, 25, 49, 50, 51, 54, 64, 76, 85, 87, 89, 100, 106, 111, 118, 119, 124, 126, 149, 150, 152, 159, 163, 167, 171, 173, 175, 177, 182, 196, 202, 204, 207, 212, 215, 219, 220, 221, 223, 229, 254, 272.
- Kurelac, Fran 13, 15, 25, 49, 50, 51, 57, 62, 75, 76, 89, 91, 101, 107, 110, 116, 123, 125, 126, 127, 128, 131, 132, 133, 138, 141, 148, 149, 152, 153, 154, 155, 156, 159, 162, 165, 166, 168, 169, 172, 173, 174, 175, 177, 178, 179, 184, 202, 204, 205, 206, 209, 212, 214, 218, 223, 225, 229, 238, 242, 255, 272, 273.
- Kušar, Marcel 82, 102, 270.
- Kuzmanić, Ante 42, 43, 60, 76, 78, 100, 105, 159, 239, 255.
- Laco, Gordana 42, 49, 50, 66, 68, 84, 113, 119, 122, 123, 181, 182, 189, 192, 207, 216, 219, 231, 232, 234, 270, 277.
- Laginja, Matko 11, 14, 19, 135, 277.
- Lanosović, Marijan 21, 37, 142.
- Latković, Stipan 155, 255.
- Leskovar, Janko 15, 25, 49, 82, 85, 92, 118, 191, 195, 198, 200, 207, 215, 216, 223, 224, 231, 255, 273, 275.
- Lipovčić, Jerolim 35.
- Lisac, Josip 63, 105, 268, 270.
- Lukić, Stipan 9, 26, 36, 63, 72, 95, 103, 154, 158, 160, 166, 193, 198, 208, 213, 217, 218, 223, 239, 255, 277.
- Lovrenčić, Jakob 7, 25, 28, 29, 68, 69, 94, 97, 98, 102, 103, 108, 109, 112, 113, 114, 135, 138, 139, 140, 164, 203, 205, 208, 210, 211, 213, 217, 218, 233, 255.
- Mandić, Antun 9, 35, 36, 37, 43, 67, 69, 70, 73, 88, 129, 249, 270, 272.

- Mandić, Mijo 26.
- Maretić, Tomo 24, 25, 30, 31, 37, 64, 80, 81, 90, 95, 97, 98, 101, 102, 125, 127, 140, 143, 144, 146, 150, 161, 164, 176, 178, 179, 187, 203, 205, 206, 207, 208, 209, 213, 239, 243, 270.
- Marijanović, Stanislav 9, 122, 270.
- Marjanović, Stjepan 49, 51, 54, 55, 58, 89, 95, 96, 115, 119, 126, 138, 148, 151, 156, 160, 165, 171, 172, 174, 181, 183, 186, 210, 222, 234, 255, 256.
- Marković, Ambroz 32, 33, 72, 86, 88, 91, 129, 146, 147, 231, 233, 256.
- Marković, Franjo 15, 50, 54, 64, 78, 84, 86, 89, 91, 92, 96, 97, 111, 116, 118, 123, 125, 126, 132, 133, 135, 145, 152, 159, 167, 168, 172, 176, 178, 179, 189, 194, 199, 200, 204, 205, 208, 224, 227, 229, 230, 256.
- Marković, Ivan 63, 271.
- Martecchini (Martekini), Antun 33, 46.
- Martić, Grgo 13, 25, 49, 60, 76, 86, 91, 97, 100, 105, 115, 118, 127, 131, 147, 148, 152, 154, 155, 159, 166, 170, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 184, 185, 216, 219, 221, 226, 228, 229, 230, 231, 234, 239, 256.
- Mažuranić, Antun 22, 40, 44, 49, 50, 53, 54, 56, 58, 61, 65, 74, 87, 89, 91, 92, 98, 104, 110, 113, 124, 125, 126, 128, 130, 132, 136, 138, 140, 141, 145, 146, 148, 150, 151, 153, 156, 160, 161, 162, 174, 176, 177, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 203, 240, 271.
- Mažuranić, Fran 15, 25, 55, 77, 78, 85, 90, 118, 154, 156, 158, 172, 181, 191, 201, 218, 220, 223, 256.
- Mažuranić, Ivan 13, 14, 23, 25, 51, 54, 55, 64, 76, 96, 100, 104, 108, 115, 124, 130, 132, 133, 167, 174, 181, 184, 185, 195, 201, 216, 220, 225, 228, 232, 256.
- Mažuranić, Matija 13, 14, 25, 51, 53, 56, 58, 75, 78, 89, 92, 97, 100, 104, 108, 115, 118, 120, 123, 126, 139, 141, 152, 153, 155, 158, 159, 162, 165, 167, 168, 169, 172, 173, 176, 179, 183, 184, 185, 189, 190, 205, 208, 209, 211, 212, 216, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 228, 229, 232, 257.
- Mesić, Matia 44.
- Mihalić, Josip 9.
- Mihanović, Antun 13, 20, 25, 28, 29, 41, 53, 55, 58, 68, 69, 75, 94, 97, 103, 108, 112, 113, 114, 121, 128, 164, 177, 182, 183, 203, 206, 219, 224, 257, 272.
- Mikalja, Jakov 21.

- Mikloušić, Tomaš 7, 8, 20, 25, 28, 68, 69, 97, 102, 103, 112, 113, 114, 135, 138, 177, 203, 204, 208, 210, 213, 217, 222, 224, 235, 257.
- Milićević, Franjo 14, 17, 47, 269.
- Modec, Ljudevit 257.
- Modrošić, Blaž 25, 83, 107, 186, 257.
- Moguš, Milan 21, 22, 24, 27, 32, 39, 40, 65, 67, 102, 265, 271.
- Mrnavić, Ivan Tomko 20.
- Musa, Šimun 14, 17, 271.
- Mužina, Zdravko 17.
- Naković, Mihovil 48, 236.
- Nemčić Gostovinski, Antun 14, 48, 49, 51, 55, 58, 75, 91, 93, 96, 97, 100, 108, 123, 126, 133, 136, 138, 139, 144, 156, 159, 167, 168, 176, 178, 182, 186, 206, 210, 214, 219, 221, 223, 225, 227, 229, 257.
- Nosić, Milan 39, 52, 271.
- Novak, Vjenceslav 15, 25, 51, 55, 57, 65, 77, 85, 90, 92, 102, 107, 111, 117, 118, 119, 126, 127, 128, 131, 135, 140, 150, 152, 155, 157, 159, 165, 166, 167, 168, 170, 171, 173, 175, 181, 184, 185, 186, 191, 192, 202, 204, 207, 211, 212, 220, 225, 228, 230, 257.
- Okругić Srimac, Ilija 9, 42, 53, 100, 122, 153, 160, 170, 171, 220, 227, 229, 257, 258.
- Pacel, Vinko 22, 52, 56, 61, 75, 87, 89, 91, 99, 101, 110, 111, 125, 126, 133, 136, 139, 140, 141, 149, 151, 153, 156, 160, 174, 176, 177, 179, 271.
- Palatin, Šimun 236, 271.
- Parčić, Dragutin 24, 61, 75, 139, 140, 188, 271.
- Partaš, Josip 47, 49, 53, 56, 61, 75, 75, 101, 120, 124, 240, 272.
- Pavić, Armin 80, 81, 116, 117
- Pavić, Emerik 35.
- Pavić, Karlo 37.
- Pavličević, Dragutin 19, 272.
- Pavlinović, Mihovil 13, 14, 25, 57, 61, 63, 76, 77, 78, 81, 84, 86, 89, 98, 100, 101, 107, 110, 116, 117, 118, 126, 131, 132, 139, 140, 141, 145, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 159, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 173, 174, 175, 179, 183, 184, 189, 192, 200, 201, 202, 204, 208, 212, 214, 219, 221, 222, 226, 229, 231, 233, 242, 258, 270.
- Pavlović Lučić, Ivan Jozip 10, 30, 33, 36, 37, 71, 94, 99, 108, 112, 114, 131, 146, 152, 165, 258.
- Perkovac, Ivan 49, 52, 61, 84, 86, 91, 97, 100, 111, 116, 118, 119, 124, 126, 128, 132, 133, 152, 153, 159, 163, 165, 166, 167, 169, 172, 178, 184, 185, 201, 204, 205, 207, 208, 222, 228, 258.

- Peti, Anita 29, 272.
- Petris, Josip Antun 11, 236.
- Pintarić, Ana 35, 270.
- Pranjković, Ivo 24, 196, 202, 207, 212, 268, 272.
- Preradović, Petar 13, 25, 41, 42, 49, 59, 60, 84, 91, 105, 118, 124, 127, 153, 191, 194, 197, 199, 200, 223, 258, 259.
- Prosperov Novak, Slobodan 10, 12, 15, 269.
- Puratić, Ž. 272.
- Rakovac, Dragutin 59, 106, 259.
- Rem, Goran 9, 272.
- Ranjina, Nikola 31.
- Relković, Matija Antun 21, 37, 104, 136, 231.
- Rezo, Vladimira 82, 272.
- Rišner, Vlasta 82, 207, 272.
- Ritter Vitezović, Pavao 13, 27, 31, 39, 40, 142.
- Rožić, Anton 28.
- Rožić, Vatroslav 102, 272.
- Rukavina Ljubački, Ilija 42, 75.
- Sablić, Helena 9, 272.
- Samardžija, Marko 18, 23, 24, 272, 273.
- Sekulić, Ante 47, 77, 273.
- Skok, Petar 37, 273.
- Sladović, Emanuel 89, 105, 133, 151, 259.
- Smajić, Dubravka 24, 63, 268, 273.
- Sović, Ivan 202, 215, 231, 273.
- Starčević, Ante 51, 54, 57, 63, 76, 100, 107, 111, 116, 125, 148, 156, 159, 169, 176, 204, 225, 227, 259, 271.
- Starčević, Šime 13, 21, 25, 36, 37, 38, 42, 43, 47, 52, 56, 59, 60, 63, 70, 76, 98, 100, 103, 104, 105, 110, 111, 112, 113, 115, 124, 125, 127, 129, 131, 136, 141, 147, 148, 151, 153, 155, 156, 157, 160, 162, 164, 170, 171, 172, 174, 176, 177, 178, 179, 181, 183, 185, 190, 193, 195, 202, 203, 205, 218, 221, 222, 223, 225, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 239, 249, 259, 275.
- Stazić, Andrija 22, 44, 45, 75, 78, 105, 108, 113, 144, 147, 148, 188, 210, 211, 232, 260.
- Stefanović Karadžić, Vuk 12, 24, 25, 56, 61, 62, 63, 80, 101, 125, 130, 143, 144, 161, 187, 213.
- Stipčević, Ennio 33, 273.
- Stojanović, Mijat 89, 92, 105, 106, 119, 129, 136, 152, 156, 158, 169, 205, 260.
- Stolac, Diana 148, 268, 273.
- Strehe, Franjo 7.
- Sučić, Ivo 11, 274.
- Stulli, Joakim 21, 33, 35, 37, 38, 86, 93, 96, 98, 99, 126, 136, 137, 138, 139, 141, 273, 274.

- Stoosz, Pavel (Pavao Stoos) 13, 25, 28, 53, 55, 59, 76, 105, 109, 115, 118, 128, 147, 155, 156, 160, 170, 171, 175, 183, 204, 211, 231, 249, 260.
- Šenoa, August 15, 25, 49, 50, 51, 54, 60, 76, 78, 83, 84, 87, 90, 91, 92, 93, 96, 97, 100, 105, 106, 107, 111, 116, 118, 119, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 133, 134, 139, 140, 141, 145, 149, 150, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 174, 175, 177, 178, 182, 185, 186, 188, 191, 192, 193, 194, 195, 201, 202, 204, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 215, 216, 218, 219, 220, 223, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 241, 260, 261, 269.
- Šimatović, Ivan 122, 170, 261.
- Škarić, Ivan Matij 57, 63, 105, 108, 109, 113, 115, 126, 132, 145, 151, 152, 156, 168, 169, 178, 179, 182, 183, 184, 185, 220, 261, 268.
- Škarić, Ivo 130, 265, 274.
- Šrepel, Milivoj 261.
- Štebih Golub, Barbara 7, 8, 68, 69, 102, 112, 121, 142, 274.
- Šulek, Bogoslav 23, 24, 57, 61, 65, 79, 83, 126, 137, 139, 188, 241, 274.
- Šumećanin, Ilija 49, 54, 130, 138, 149, 176, 177, 178, 188, 189, 228, 261.
- Švagelj, Dionizije 275.
- Tafra, Branka 104, 110, 275.
- Težak, Stjepko 12, 211, 265, 275.
- Tomić, Josip Eugen 15, 25, 49, 50, 55, 65, 77, 78, 84, 85, 87, 93, 97, 101, 107, 111, 117, 118, 119, 120, 126, 128, 138, 141, 150, 154, 155, 157, 159, 163, 165, 167, 168, 169, 173, 175, 178, 179, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 190, 191, 192, 193, 196, 197, 200, 201, 202, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 215, 216, 220, 221, 222, 223, 226, 227, 228, 229, 231, 234, 241, 261.
- Topalović, Mato 13, 42, 48, 53, 54, 58, 75, 78, 96, 100, 104, 108, 115, 122, 125, 132, 149, 168, 170, 226, 227, 229, 235, 261, 262.
- Tordinac, Jure (Juraj) 13, 53, 55, 89, 226, 262.
- Tordinac, Nikola 49, 64, 76, 87, 90, 97, 117, 123, 125, 127, 133, 145, 149, 152, 156, 163, 166, 167, 169, 185, 186, 200, 201, 212, 214, 219, 225, 227, 229, 262.
- Trešić Pavičić, Ante 50, 65, 77, 85, 87, 90, 92, 93, 117, 118, 128, 131, 152, 173, 176, 234, 262.
- Trnski, Ivan 48, 49, 51, 54, 55, 58, 59, 86, 100, 104, 116, 118, 125, 130, 132, 151, 160, 176, 185, 262.

- Tucić, Srđan 168, 171, 175, 176, 192, 195, 197, 198, 200, 223, 224, 227, 262.
- Turić, Franjo 96, 100, 104, 148, 262.
- Užarević, Jakov 23.
- Veber Tkalčević, Adolfo 13, 22, 25, 49, 53, 57, 62, 75, 76, 79, 89, 91, 98, 104, 105, 110, 111, 116, 119, 125, 126, 127, 132, 141, 143, 145, 148, 150, 151, 153, 156, 159, 160, 161, 162, 163, 166, 168, 169, 173, 174, 176, 177, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 209, 210, 214, 215, 216, 217, 221, 225, 228, 229, 231, 233, 262, 272, 275.
- Velikanović, Ivan 35, 95.
- Veselić, Krunoslav 153, 263.
- Veselić Fröchlich, Rudolf 22.
- Vicić, Vice 45, 60, 252.
- Vidovičeva (Vidovića), Ana 25, 41, 46, 50, 55, 75, 91, 96, 115, 123, 126, 129, 132, 158, 170, 172, 173, 174, 178, 226, 229, 263.
- Vigato, Ivica 32, 275.
- Vilov, Stjepan 35.
- Vince, Zlatko 23, 24, 27, 29, 30, 31, 32, 35, 46, 80, 81, 82, 149, 275.
- Vitanović, Josip 22, 75.
- Volarić, Fran 22, 75.
- Voltić (Voltiggi), Joso 21, 37, 38, 52, 84, 86, 90, 96, 98, 99, 115, 126, 136, 138, 139, 140, 141, 275, 276.
- Vodopić, Mato 13, 25, 49, 51, 57, 61, 78, 79, 90, 91, 97, 101, 107, 115, 127, 128, 131, 132, 138, 145, 149, 152, 154, 160, 163, 165, 166, 169, 173, 174, 176, 179, 182, 183, 188, 201, 202, 204, 206, 208, 209, 210, 212, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 225, 226, 228, 230, 231, 233, 234, 242, 263.
- Vojnović, Ivo 49, 50, 51, 64, 78, 79, 85, 90, 93, 117, 129, 136, 138, 139, 141, 145, 150, 153, 159, 163, 165, 166, 167, 168, 173, 174, 175, 176, 178, 183, 184, 186, 194, 204, 207, 211, 220, 222, 223, 226, 229, 230, 263.
- Vončina, Josip 29, 38, 39, 40, 52, 104, 121, 237, 276.
- Vraz, Stanko 13, 25, 48, 51, 55, 58, 100, 128, 172, 189, 199, 201, 241, 263.
- Vrhovac, Maksimilijan 7.
- Vrinjanin (Vrignanin), Fran 25, 34, 37, 73, 94, 96, 108, 109, 112, 113, 120, 125, 126, 128, 129, 130, 131, 135, 138, 144, 145, 146, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 159, 168, 170, 172, 174, 176, 178, 181, 185,

186, 196, 201, 203, 205, 210,
211, 213, 218, 219, 220, 221,
226, 234, 263.

Vukotinović (Farkaš), Ljudevit
13, 15, 25, 55, 86, 89, 97, 100,
105, 148, 155, 160, 166, 169,
178, 185, 208, 217, 233, 249,
263, 264.

Vuletich Kasteljanin (Vuletić Ka-
štelanin), Petar 44, 129, 130,
139, 147, 211, 229, 264.

Vulić, Sanja 33, 36, 49, 50, 66,
68, 72, 73, 77, 84, 86, 88, 91,
95, 96, 103, 113, 119, 123, 123,
129, 146, 147, 170, 171, 181,
182, 189, 192, 201, 202, 207,
216, 219, 231, 232, 234, 270,
276, 277.

Zahar, Ivan 51, 86, 92, 93, 100,
171, 177, 190, 197, 201, 208,
264.

Zanović, Miroslav 9.

Završnik, Josip 29, 39, 52, 271.

Zorčić, Antun 26, 55, 63, 76, 128,
192, 226, 233, 239, 264.

Zorić, Josip 50, 55, 65, 77, 78,
84, 91, 92, 106, 117, 124, 125,
141, 153, 158, 163, 173, 175,
178, 179, 201, 204, 207, 216,
264.

Zoričić, Ivan 135, 277.

Živančević, Milorad 277.

Žumberčanin, Ivan 57, 100, 264.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	5
UVOD	7
Hrvatska književnost i kultura u 19. stoljeću	7
Hrvatski jezik u 19. stoljeću	18
SLOVOPIS	27
Pretpreporodno razdoblje	27
Od preporoda do kraja 19. stoljeća	39
Dvoslovi <i>dj, gj</i> i <i>dž</i>	48
Dvoslov <i>tj</i> i slovo <i>ć</i>	53
Slogotvorno <i>r /r̥/</i>	55
Odraz jata	58
PRAVOPIS	67
Morfonološki i fonološki način pisanja	67
U pretpreporodnom razdoblju	67
Od preporoda do kraja 19. stoljeća	74
Pisanje i smjenjivanje dvoglasnika	83
Dvoglasnik iza pokrivenoga <i>r</i>	86
Prefiks <i>nje-</i> u zamjениčnim riječima	88
Dvoglasnik u glagolskim oblicima	90
Pisanje glasa <i>h</i>	94
U riječima u kojima postanak nije vidljiv	94
U skupu <i>hv</i>	98
Glas <i>h</i> ispred <i>r-</i> na početku riječi	99
Slovo <i>h</i> u nastavku za genitiv množine	102
Međuotvorničko <i>j</i>	107
Sastavljeno i rastavljeno pisanje	112
Pisanje zareza	120

GLASOVI	121
Vokalizam	121
Odraz jata	122
Vokalizacija dočelnoga -l	123
Odraz poluglasa	128
Konsonantizam	129
Glasovne promjene	129
OBLICI	135
Imenice	135
Imenični rod i sklonidbene vrste	135
Padežni oblici	142
Duga i kratka množina imenica muškoga roda a-vrste	144
Genitiv množine	146
Dativ množine	151
Lokativ množine	153
Instrumental množine	156
Instrumental jednine imenica i-vrste	158
Pridjevi	162
Oblici neodređenih pridjeva	162
Pridjevno-zamjenična sklonidba	164
Imenične zamjenice	172
Brojevi	177
Glagoli	181
TVORBA RIJEČI	188
REČENICA	203
LEKSIK I SEMANTIKA	219
ZAKLJUČAK	236
VRELA	245
LITERATURA I USPOREDBENA VRELA	265
KAZALO IMENA	279

Cijena 20 eura